
**Библиотека
СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ**

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Момчило Павловић

Рецензенти
Др Косиша Николић
Др Чедомир Анђић

Лектор и коректор
Бранка Косановић

Графички уредник
Младен Ацковић

Дизајн корица
Милан Појагић

ISBN 978-86-7403-188-9

Књигу је суфинансирало Министарство просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије

Др Данило Шаренац

Топ, војник и сећање

Први светски рат и Србија 1914–2009

Београд 2014

Јелени и Васи

ЗАХВАЛНОСТ

Ова књига представља измењену и допуњену докторску дисертацију под називом „Први светски рат и Србија. Техницизација ратовања и култура сећања 1914–2009“, одбраћену на Филозофском факултету у Београду 7. децембра 2011. пред комисијом коју су чинили професори др Милан Ристовић и др Дубравка Стојановић, као и др Олга Манојловић-Пинтар и др Миле Бјелајац. Захваљујем се члановима комисије на свим запажањима, критикама и смерницама. Настојао сам да током дораде своје тезе све недостатке отклоним, а да сачувам оно што је било како треба. Посебно се захваљујем др Стојановић на идеји за наслов ове књиге. Захваљујем се директору Института за савремену историју проф. др Момчилу Павловићу на пуном поверењу које ми је указао током израде књиге. Рукописа свакако не би ни било без стручне и пријатељске помоћи др Косте Николића, др Мире Радојевић и др Милана Терзића. Посебно место имају инспиративни разговори са др Предрагом Ј. Марковићем на тему повезаности Срба и технике кроз историју. Професор Мирослав Јовановић одиграо је важну улогу у настанку овог рада када ме је подстакао да теми приступим синтетички и на најамбициознији начин. Колеге Бранка Косановић и Младен Ацковић заслужили су све похвале због исказаног стрпљења приликом припреме ове књиге за штампу.

Вредну помоћ су ми пружиле и млађе колеге међу којима бих издвојио Ненада Лајбеншпергера, Владимира Петровића, Душана Марковића, Срђана Мићића, Мирослава Поповића и Ђурђу Боровњак. Захваљујем се и пријатељу Милану Попадићу за осмишљавање корице ове књиге. Колега Владимир Томић био је љубазан да ми скрене пажњу на бројне фотографије из колекције Музеја града Београда. Докторске студије и израда дисертације и монографије подразумевају и свеобухватну логистику, па бих се у том смислу захвалио Шаренцима, Радинковићима и Живковићима. Списак не би био потпун да се не помене гостопримство породице Љутовац из села Пољна код Трстеника.

ПРЕДГОВОР

Амерички новинар Џон Рид је већ 1914. године записао да ће цивилизација морати да се ствара из почетка након што се рат једног дана заврши.¹ Први светски рат је био и остао препознатљив управо по запањујућим људским губицима и ратном разарању које је било системског карактера. Довољно је рећи да је само у једној бици, Верденској (1916), погинуло 800.000 људи. То је четрдесет пута више него што је град око кога се водила борба имао становника. Слична је природа и податка да је првог дана битке на Соми (1916) погинуло 60.000 британских војника. Како је тадашња армија била организована по територијалном принципу, овакав ударац значио је пустош за неколико британских регија. Само је битка код Хејстингса 1066. године оставила сличне демографске последице по британска острва. Бројке које говоре о потрошњи материјала могу да остану без коментара.

Тако је британско-француска офанзива на реци Соми (1916) припремана седам дана, а током тог времена је испалено 350.000 граната ка немачким положајима.² За праћење трансформације војне индустрије могу да послуже подаци о производњи барута. Предратна дневна производња бездимног барута у Француској износила је 34 тоне. Само годину дана после отпочињања рата дневна производња увећана је до бројке од 500 тона.³ Такве промене су омогућиле савезницима да до пролећа 1918. на противника испалују између један и три милиона граната дневно.⁴ Поменуто бројке не само да су неумитно остављале дубоке трагове на оне који су поживели да буду ветерани, већ су обележиле и људе који су се налазили ван домаћаја граната. Ипак, војска је све више зависила од потрештина из позадине, а домет оружја је проширивао дефиницију бојишта.

Први светски рат је заиста донео „промене свих врста“, како је то 1929. године записао Владимир Ђоровић.⁵ Такав утисак савременика дао је за право онима који су почетак модерног доба рачунали од 1914. године.⁶ У политичком смислу догодиле су се највеће промене још од времена

¹ Џон Рид, *Рајн у Србију 1915*, Цетиње 1975, 79.

² Norman DeJvis, *Evropa: jedna istorija*, Novi Sad 2005, 904, 905; Michael E. Haskew, *Compared and Contrasted. Artillery from World War I to the Present Day*, London 2010, 41; I. S. Pročko, *Artiljerija, bog rata*, Beograd 1948, 24.

³ Стеван Николић, „Значај хемијске индустрије за рат“, *Рајник*, 1923, VII, 30.

⁴ М. Е. Haskew, *n. d.*, 37.

⁵ Владимир Ђоровић, *Историја српског народа*, I, Бања Лука, Београд 1997, 7.

⁶ David Stevenson, *Cataclysm. The First World War as Political Tragedy*, New York 2005, 33.

Француске револуције 1789. године.⁷ Односно, дошло је до краја западне цивилизације у облику у коме је она дефинисана у XIX веку.⁸ Промене су задесиле држављане свих ратујућих земаља. Тако је српски писац Растко Петровић забележио занимљив коментар током разговора српских сељака у јесен 1915. године. Сељацима је, наиме, изгледало „да се цела историја имала да одигра у току само једног људског века, и то баш њиховог.“⁹

Сукоб је изгледао другачије од свих претходних. Разлога за то је било више. Европске државе су још од краја XIX века створиле масовне армије увођењем опште војне обавезе. Упоредо са овом појавом војни буџети су непрестано увећавани. Тако су настале армије са језгром које су чинили професионални официри и нешто сталног војничког кадра. С друге стране, држави је на располагању био и огроман број обучених резервиста који су већ провели неколико година на војној обуци. Захваљујући железници мобилисане грађане је било могуће за најкраће време пребацивати на зборно место. Управо железнице и техника уопште, били су један од пресудних чинилаца овога рата. Прилике за невероватно насиље такође су биле омогућене развојем технике.¹⁰

Коначно, рат није могао да траје четири године без политичке воље да се у сукобу истраје. Савременицима је ратна техника представљала један од најупечатљивијих утисака новог рата. Пол Фусел (Paul Faussel) је сматрао да је управо техника онемогућавала да становништво у позадини разуме зашто су догађаји на бојишту другачији од свега раније виђеног у једном рату.¹¹ Рат је по свом карактеру био истоветан на многим бојиштима, ипак свуда су постојале локалне особености, па је тако рат на Истоку био сасвим другачији од рата на Западу.¹² Борбе на Балкану су такође биле по много чему оригиналне. Начин на који је рат вођен није подразумевао ни исти степен модерности на свим бојиштима. Стара ратна средства и знања комбинована су са савременим техничким решењима сходно државним ресурсима. Учешће Краљевине Србије у Првом светском рату одликовало се великим противречностима управо када је техника у питању. Војска је поседовала савремену технику, али у недовољној

⁷ John Horne, „Introduction“, у: *A Companion to World War I*, ed. John Horn, Oxford 2010.

⁸ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002, 12; N. Dejvis, *Evropa: jedna istorija*, 39.

⁹ Растко Петровић, *Дан шесци*, Београд 1961, 60.

¹⁰ Paul Faussel, *The Great War and Modern Memory*, Oxford 1975, 87.

¹¹ Исто, 87; Ђорђе Петровић, „Значај технике и утицај њен на ратоводство“, *Раџник*, XXXVII, јануар–март 1921, свеска I–III, 71.

¹² Марија Букур истиче да се на Источном фронту борило 33,03 а на Западном 32,07 милиона војника. Губици су били неупоредиво већи на Истоку, а Србија је имала 37% погинулих, Турска 27%, Румунија 26% и Бугарска 23%. Maria Bucur, *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth Century Romania*, Blumington, Indianapolis, 2010, 51.

количини, па се у рату користило све што је било „при руци“. Како је то сажео Станислав Винавер, Србија је ратовала „сиротињски, са мало артиљерије“.¹³ То потврђује и податак да је српска војска током Церске битке, где је артиљерија одиграла веома важну улогу, потрошила 36.000 граната.¹⁴ То је огромна количина за балканске појмове, али свега десети део британско-француске артиљеријске припреме пред битку на Соми.

Српски војници су гинули не само од противничких шрапнела и метака, већ и од глади, епидемија и исцрпљености, односно на начин како је то било уобичајено у ратовима ранијег, преиндустријског времена. Тако се у читуљама српских војника неретко као узрок смрти наводи „ратни штрапац“, мотив ефектно сачуван у послератном црнотуморном слогану српских ветерана где се каже „да нико не зна шта су муке тешке док не пређе целу Албанију пешке“. Слични узроци смртности проналазе се и код румунске и бугарске војске, а које се као и српска војска налазе при врху светске листе војних жртава у овом рату.¹⁵ О размерама демографске катастрофе сликовито говори аустроугарски војник, Чех, Егон Киш. Он је описао свој обилазак српских ровова уз реку Дрину, након што их је после упорне борбе септембра 1914. освојила његова јединица. У једном рову пронашао је једну српско-француску грамату. Налазила се поред лешева српских војника, међу чаурама, картама и празним флашама. Нешто даље, на другом положају, пронашао је свеску са незграпно исписаним словима, па је закључио да је „неко овде учио да пише“.¹⁶ Његов сликовит опис упућује на закључак да су у Србији страдали и писмени и неписмени или како је нешто другачије рекао Растко Петровић „сви они што су нешто знали изгибоше“, стога долази „време када ће бабе по селима поново знати највише“.¹⁷

Са људима су страдала и материјална добра сваке врсте. О систематичности пустошења широм Србије сведоче и следећи примери. Недалеко од Београда, где је 1912. године археолог Милоје Васић пронашао трагове Винчанске културе, рат не само да је прекинуо даља ископавања, већ је команда оценила да је локалитет идеалан за размештај топовске батерије не би ли се са овог места противнику препречила пловидба Дунавом и стратешка веза Немачке и Турске. Поред тога, документација о ископавањима професора Васића изгорела је приликом систематског бомбардовања Београда 1915. године.¹⁸

¹³ Станислав Винавер, *Рајни групови*, Београд 2011,² 23.

¹⁴ D. Stevenson, *Cataclysm*, 60. Живко Павловић, *Бишка на Јагпу авијуса 1914*, Београд 1924, 583.

¹⁵ Glenn E. Torrey, *The Romanian Battlefield in World War I*, Lawrence 2011.

¹⁶ Егон Киш, *Зайиши шо, Киш. Рајни дневник*, Нови Сад 1983, 96, 117–118.

¹⁷ Р. Петровић, *Дан шестии*, 147.

¹⁸ Дубравка Николић, Јасна Вуковић, „Од првих налаза до метрополе касног неолита“, *Винча – праисторијска мейропола*, Београд 2008, 50.

Разумевање учешћа Србије у Првом светском рату, као и већине балканских држава, усложњава и повезаност два балканска рата са новим, Светским ратом. Српско друштво се тек суочавало са ратним наслеђем из 1912. и 1913. године. Два рата су оставила готово 30.000 мртвих српских војника и више од 25.000 инвалида.¹⁹ Сукоб са албанским побуњеницима 1913. године донео је нових 3.000 мртвих војника и 30 милиона динара штете. Имајући у виду чињеницу да су ови губици настали ван старих граница Србије, пренос посмртних остатака покојника је представљао захтеван организациони и финансијски проблем. Колико су проблеми новог рата били тежи и страшнији сведочи и податак да је само током прве године Светског рата погинуло, умрло или заробљено више од 69.000 српских војника.²⁰

Географија има веома важно место у разумевању српских ратних напора. Српски војници послати као испомоћ Бугарима пред Једреном 1912–1913, по повратку у своја села и градове третирани су као светски путници. Међутим, мало који српски официр је могао да претпостави да ће више месеци провести у болници у некој од француских северноафричких колонија или да ће своје заробљеничке дане бројати у Немачкој или можда градећи железничку пругу у азијским деловима Турске.²¹ Ова расутоост српских места сећања до данас је остала оптерећујући фактор за државну логистику при сваком покушају да се гробља сачувају и уреде.

За Србију и њене суседе Црну Гору, Бугарску и Румунију рат је протумачен као коначна етапа у борби за национално ослобођење и уједињење, али и прилика за остваривање свих територијалних претензија. Оно што је у остатку Европе називано Великим ратом, у Краљевини СХС је често именовано Великим ратом за ослобођење и уједињење, па се као последња ратна година у многим домаћим изворима наводи тек 1920. година.²²

Последњи српски војник из Светског рата Алекса Радовановић из села Марићи код Медвеђе преминуо је јуна 2004. године. Тиме је на симболичан начин сећање на Светски рат у Србији ушло у нову фазу у којој савременици рата више не утичу на процес формирања заједничких знања и представа. Први светски рат је због свог тоталног карактера и даље важна чињеница српског националног идентитета. За науку то је материјал за анализу, изградњу рационалне историјске свести и тамо где је

¹⁹ Аноним, „Ратни губици“, *Полишика*, 11. фебруар 1914, 1.

²⁰ Владимир Стојанчевић, *Србија 1908–1918*, Београд 1995, 139.

²¹ У Народној скупштини је питање броја и судбине српских грађана у деловима Турске више пута долазило на дневни ред. Аноним, „Г. Нинчић одговара“, *Полишика*, 24. јун 1922, 2.

²² Аноним, „Поводом десетогодишњице од почетка Великог Рата за Уједињење“, *Рајнички гласник*, 3, VIII 1924, 233.

могуће – историјску поуку. Ипак, богатство драматичних садржаја из четири ратне године идеално је за самообмањивање и злоупотребу.

Употреба историје према данашњим приликама и циљевима остаје једно од кључних питања историјске науке. Вреди поменути и анегдоту из 1930-их година када је Милош Црњански био члан југословенске делегације за задатком да угости немачке дипломате. Том приликом гости су посетили и немачко војничко гробље из Првог светског рата у Топчидеру. Црњански је председнику владе Милану Стојадиновићу касније описао своје незадовољство начином на који је један југословенски официр том приликом реконструисао ток одбране Београда 1915. године. Наиме, српска војска је у овој бици већим делом била II и III позива, али ју је домаћин представио као „моторизовану, силну, модерну“. На Стојадиновићеву опаску шта са таквом интерпретацијом није у реду Црњански је одговорио да су му очевици битке причали другачије. Они су помињали борбе на Ади Циганлији, блато, воду, ноћ, месечину, чамце, бомбе, нож и узвик „ура“! Причали су му да је људско месо висило са грана у врбацама, а да је „Швабе“ дочекао „наш офуцани геца, бомбама“. „Тим је већа његова слава. Гегула.“ Председник му је одговорио да Немци свакако треба да мисле да је Југославија озбиљна држава те да у излагању дотичног официра нема ничега спорног.²³

Поред тога што се за потребе данашњице могу мењати историјски садржаји, садашњост често од прошлости тражи легитимитет. У том смислу треба поменути да је последњем српском ветерану позлило док се налазио на бини у оквиру предизборног скупа странке Богољуба Карића. Солунац Радовановић је у 104. години преминуо неколико дана касније.²⁴

*

Књига је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре (177016)* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

²³ Miloš Crnjanski, *Embahade*, Beograd 2009, 256.

²⁴ D. Miljković, „Zbogom Solunci!“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:159203-ZBOGOM-SOLUNCI>, 25. jun 2004

(приступ 6. децембра 2014)

УВОД

У овој књизи представљена су три међусобне повезане тематике. Најпре приказани су настанак и ратна историја српске артиљерије. Како машине немају много смисла без људи, реконструисана је судбина српских регрута из јесени 1915. године као одговарајућа контрагежа мотиву топа. Веома је важно на који начин један рат остаје упамћен и како се ратне успомене преносе након што се војска једном врати са фронта и отпочне процес демобилизације и постепеног повратка мирнодопском животу. Због тога се трећа и последња целина књиге бави ветеранима српске војске и процесом настанка колективних представа о борбама вођеним 1914–1918.

Како би се што боље уочили токови и промене у формирању културе сећања хронолошка граница истраживања је изведена све до 2009. године, такорећи „до наших дана“. Ова година пружа могућност да се уоче сви важнији процеси у формирању сећања, али и механизам деловања процеса заборављања. Истовремено, 2009. година је довољно удаљена од 2014. године, када је природно да се одигра комеморативни „бум“ који ипак заслужује студију посебне врсте.

Зашто је топ тако рано општеприхваћен као пратећи српски национални симбол, и то у земљи која је 1914. године имала свега 75 индустријских предузећа, мање од 20.000 радника и 84% сељачког становништва?¹ „Српски топ“ је до данас опстао у колективном сећању као пример храбрости тадашњих генерација и њихове вештине у руковању најмодернијом техником. Регрута из 1915. године, међутим, у националном памћењу никада није било ни близу пропорционално трагедији која их је задесила. Њихова историја је до данас остала само у траговима. Слично, подаци о српским ветеранима сведени су на неколико стереотипа, тако да ни о њима не постоје детаљни радови. Селективност, дисконтинуитет и пасивност пред нестајањем ратних успомена, и, с друге стране, стихијска комеморативност неке су од карактеристичних црта односа српске државе и друштва када се мисли на традицију Првог светског рата.

Мотив „топа“ и „артиљераца“ не може се избећи када се говори о српској војсци у времену 1912–1918. О топовима су у Србији писане песме, приче, а артиљеријски официри су јунаци романа, позоришних представа и филма. Топова је било и у свим комеморативним варијантама

¹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије. Краљевина Југославија 1914–1941*, I, Београд 1988, 23; Стеван Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004², 185; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004², 74.

широм земље. На најважнијем српском споменику из међуратног периода, Зебрњаку код Куманова, налазила су се три заробљена турска топа, симболи три српске армије из Првог балканског рата. „Шнајдеров“ брдски топ постављен је 1931. године на Споменик бранилаца Београда на Новом гробљу. Топ се налази и на Метином брду изнад Крагујевца, а било га је и на Карађорђевом споменику на Калемегдану откривеном 1913. године. Гробница војводе Степе Степановића у Чачку оивичена је каменим украсима у облику артиљеријских граната итд.

Артиљерија је била кључна и за стварање осећаја опште несигурности на бојишту, али и у позадини. Број људи који може да убије или осакати као и количина штете коју наноси за веома кратко време навела је многе да Први светски рат виде као рат артиљерије. На Западном фронту већ током 1914. године губици које је наносила артиљерија износили су 75% укупних жртава, док је ватра брзометног стрељачког наоружања избацила из строја свега 23% настрадалих. До краја рата артиљерија је убијала и до 90% жртава.² Иако овакви подаци не постоје за Балкански фронт, из бројних историјских извора је јасно да су топови проузроковали велику смртност како током 1914–1915. у Србији тако и 1916–1918. на Солунском фронту. Промена начина умирања утицала је и на промене војничке етике са којом су професионални војници ушли у рат.

Топови су поштовани и у другим армијама. У енглеском Хајд парку од 1925. године налази се споменик „Краљевској артиљерији“, а прослава Дана „Бастиле“ 1919. године била је допуњена необичном „топовском капијом“. На Јелисејским пољима тога дана су се налазили заробљени немачки топови, набацани на две гомиле. Требало је посебно подвући тријумф над противничком артиљеријом, па се на врху сваке од хрпа метала налазио мотив галског петла са натписом „1914“ и преко пута „1918“. О значају француског топа, који је користила и српска војска, сведочи и улазак његовог имена у популарну културу. У САД је током рата настао посебан коктел под именом „седамдесетпетица“, по чувеном топу „Модел 1897“, калибра управо 75 милиметара.³

Индијектно, највећи послератни европски култ настао је као последица дејства топова. Државе учеснице рата су први пут у историји ратовања биле суочене са веома високим процентом несталих у укупној рачуници војних губитака. Било је очигледно да су војници погинули током борби, али су њихови посмртни остаци нестали у експлозијама. Сахрана, дакле, није била могућа. Чак и тамо где су тела постојала, услови на фронту су често онемогућавали цивилизовану сахрану. Тако су мртви сахрањивани на брзину, често на местима где су пали, а артиљерија је, током каснијег померања линије фронта, неретко уништавала управо та

² Аноним, „Новости и белешке“, *Рајник*, 1925, 125.

³ P. Faussel, *n. d.*, 190.

импровизирана војничка гробља. Послератни „Незнани јунак“ требало је да ожалошћеним породицама које нису могле да сахране посмртне остатке сродника послужи као место туге и утехе. Концепт је био заснован на идеји да ће све породице моћи да поистовете посмртне остатке смештене у саркофагу са костима својих сродника.⁴

Гранате по фронту нису падале насумице. Односно, чак и када су падале насумице то није био производ пуког случаја. Француски аутори Јегиелски (Jean François Jagielski) и Ардије (Thierry Hardier) навели су читав низ начина на који су се топови употребљавали, а сваки од њих је противнику преносио одређену поруку. Постојао је, на пример, „пуцањ репресалија“ то јест пуке одмазде без тактичког значаја. Ови случајеви су сведочили о достигнутом степену брутализиције. Као пример може се навести узајамно гранатирање трупа стационираних у Београду и Земуну током 1914, а нарочито за време периода мировања фронта у већем делу 1915. године. Слично, приликом посете српске делегације Западном фронту 1916. године, недалеко од Нансија локални француски командант је наредио да се у знак добродошлице Србима испали неколико „почасних“ плотуна по немачким положајима.⁵

Разликовала се и ватра отворена на пешадију ради припреме општег напада, постојала је и „паљба узнемиравања“ која је имала циљ да противника лиши сна и психички га исцрпи. Ту је и „паљба изненађења“ која је наступала по добијању изненадних података о размештају противника. Паљба „разарања“ следила је у случајевима када се желело уништење неког конкретног циља. „Пуцањ реглаже“ је служио како би читава батерија подесила ватру. Кључна употреба топа била је и да се бори против једне или више противничких батерија. Таква употреба звала се „контрабатираније“. Посебно место имала је „ватра загушљивих гасова“, то јест испљивање канистера са бојним отровима.

Постојала је и „употреба неисправних граната“. Све веће потребе фронта за муницијом као и недостатак радне снаге услед мобилизације искусних радника водили су убрзању процеса фабрикације, али и увођењу недовољно обученог особља у процес производње. То је у почетку водило паду квалитета и пропустима у систему контроле. Све то је за последицу имало несрећне случајеве на бојишту.⁶

Велика заступљеност топовске ватре у фронтовској стварности учинила је да производња и одашиљање муниције на фронт постану огро-

⁴ Neil Hanson, *Unknown Soldiers. The Story of the Missing of the First World War*, New York 2005.

⁵ Малиша Атанацковић, *Дневник 1915–1919*, приредио Илија Мисаиловић, Ужице 2006, 292.

⁶ Thierry Hardier, Jean-François Jagielski, *Combattre et Mourir pendant La Grande Guerre 1914–1925*, Paris 2004, 43–55.

ман проблем. Несташица се, како због потрошње муниције тако и мобилизације радника, осетила већ у јесен 1914. године. За илустрацију се може навести и довођење више хиљада азијских радника из француских колонија у фабрике муниције широм Француске. У недостатку мушких радника западноевропске државе су масовно упошљавале жене које су преузимањем „мушких“ послова јачале свест о својој важности, што ће бити од значаја приликом послератне нове расподеле друштвених улога. Коначно, немогућност сила Антанте да се задовоље потребе за артиљеријском муницијом довела је до ослањања на канадску индустрију која је тиме остварила профит неслућених размера у историји ове државе.⁷

Топовски пуцањ и још више експлозија гранате јесу звуци који су надјачавали све остале звуке на бојишту. Многи психијатри су приметили да се облик неуроза мењао и мења са сваким ратом и то у зависности од ризика, духа времена, менталитета, али и облика ратних стресова.⁸ Бука и подрхтавање тла као и дуготрајан осећај угрожености довели су до појаве „ратне дрхтавице“ феномена који је нарочито оставио трага у британској култури, па је топ тако постао кључни произвођач неуроза новог типа.

Топови су, сасвим неочекивано, утицали и на инспирацију читавом низу уметника у времену 1914–1920. Војници, предратни или послератни уметници били су суочени са несвакидашњим сценама артиљеријског разарања. Контузије тј. удари ваздушног таласа услед блиске експлозије као и разне врсте стреса, заједно са пиротехничким спектаклима нагнали су многе ауторе да своје утиске и психолошка стања преточе у мноштво слика, романа или уметничке предмете. „Демонска лепота“ топовског дејства била је заснована на истоветном хемијском пореклу обичног мирнодопског ватромета и пиротехнике као основе низа разорних експлозива.

Иако је албанска Голгота представљала војни и политички подвиг она се сувише приближила античкој трагедији па је питање регрута остало у сенци, као уосталом и многе друге трагичне епизоде из зиме 1915/1916. године.⁹ Заборав и неодговарајући третман ратних сећања постојали су и у Краљевини Југославији, услед преплитања и смењивања неколико узрока. Ту је неорганизованост самих ветерана, суревњивости њихових вођа и организација, затим општа друштвена и политичка нестабилност. Ограниченост финансијских ресурса такође је имала своје место. Са ратном пустоши током 1941–1945. и револуцијом 1944. године, као и брисањем сећања на династију Карађорђевића стварали су се историјски дисконтинуитет и могућност за појаву многих белина у колективном сећању.

⁷ Yves V. Raic, „The Nation is Clothed with New Dignity. Canada's Coming of Age at Versailles“, у: *Први светски рат и Балкан 90 година касније*, Београд 2011, 33–52.

⁸ Vladislav Klajn, *Neuroze, teorija i klinička praksa*, Београд 1962, 189.

⁹ Милан Ђ. Недић, *Српска војска и Солунска офанзива*, Београд 2008, 16.

Истраживачко полазиште у овој књизи јесте да ратовање подразумева особену културу, која се састоји од више етапа, феномена и карактеристика. Ратна култура обухвата обрасце понашања, менталне представе, однос према борби и противнику, али и атмосферу, емоције, утиске. Мисао британских ђака, изречена током разговора са последњим ветеранима, може бити од користи у разумевању приступа који се практикује у овој књизи. Ђаци су групи последњих британских војника из Светског рата казали да желе да знају шта су о биткама мислили они који су у њима и учествовали.¹⁰

На почетку XXI века може се констатовати да у историографији Првог светског рата махом преовлађују два приступа. Најпре, ту су они који остају верни дипломатској и војној историји као историјској константи без које је тешко замислити историју као науку. Друга група историчара унела је много више динамизма у струку. Од 1970-их година све више простора у истраживањима Светског рата добијале су нове теме, оне за које се до тада веровало да су саморазумљиве и које су само спорадично добијале своје студије. Тако су постављана питања о цивилима, исхрани и снабдевању иза фронта, сложеностима живота под окупацијом као и низу других „мањих“ тема.¹¹

Проучавани су третман рањеника, инвалида, промене које је рат унео у војни санитет и медицину уопште. Нагласак је стављен и на категорије војника који нису могли да се похвале одликовањима попут заробљеника, дезертера или војника стрељаних пред преким судовима. Емоције ратника и њихов психолошки свет чине још једну област развијену под утицајем радова о историји менталитета.

Истраживало се и шта се дешавало са бојиштем после битке, ко је задужен за асанацију терена, постоји ли разлика у поступању са телима погинулих сабораца у односу на поступање са мртвим противницима. Анализиране су реакције породица на вести о смрти најближих, затим њихова путовања на фронт усред рата не би ли покушали да пронађу посмртне остатке и пренесу их у породичне гробнице.¹² Понекад се овакав приступ историји дефинише као „културна историја ратовања“ спајајући

¹⁰ Peter Parker, *The Last Veteran. Harry Patch and the Legacy of War*, New York 2010, 22.

¹¹ Карактеристични примери оваквог приступа јесу следећи радови: Снежана Димитрова, „Бугарска дебата“ о Великом рату и „његовим доживљајима“, ГДИ, VI, 1, 1999, 76–83; Jay Winter, „Shell-shock and the Cultural History of the Great War“, *Journal of Contemporary History*, 35, 1, 2000, 7–11; Peter Gatrell, *A Wholfe Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington 1999.

¹² Joanna Bourke, *Dismembering the Male: Men's Body, Britain, and the Great War*, 1996; Luc Capdevila, Danièle Voldman, *War Dead. European Societies and War Casualties*, Edinburgh 2006.

квалитет класичне војне историје са методама друштвене и културне историје.¹³

Посебан замајац ове теме су добиле од 1990-их година, а под утицајем успона међугранске дисциплине културе сећања. Управо комбиновањем појмова култура, војска и друштво пружила се прилика да се, у мери у којој је то могуће, савремени човек приближи ратном доживљају из раздобља 1914–1918. и тиме превазиђе искључива реконструкција борби, нпр. аустроугарске и српске војске где се „ломи догађај у безброј детаља“.¹⁴ Војна историја се тако пречесто сводила на судар „плавих“ и „црвених“ линија широм генералштабне карте Краљевине Србије. Управо друштвена, културна историја, али и култура сећања пружају могућности да се сва сложеност рата посматра из много живописнијег угла.

Повезаност историје и „студија сећања“ актуелизована је крајем 1980-их година.¹⁵ Нова битна етапа догодила се када је француски историчар Пјера Нора увео у друштвене науке концепт *месџа сећања*.¹⁶ Почетна идеја подразумева да је сећање селективно, друштвено условљено,¹⁷ као и да је то „захват у прошло увек из нове садашњице.“¹⁸ Идеја о селекцији је у њеном најширем смислу општеприхваћена и међу историчарима.¹⁹ Култура сећања, међутим, уводи сасвим прецизне концепте који помажу даљој анализи. Разликују се појмови *памћење* и *сећање*. *Памћење* није просто складиштење утисака и знања, већ подразумева да се они слажу у одређени смисаони поредак, у складу са обрасцима понашања. Слично, *сећање* није неутралан захват у утиске из прошлости, већ се увек полази од садашњице и актуелних потреба као критеријума.²⁰ Кључни

¹³ Аналисти су били међу првима који су се заинтересовали за овакву врсту тема. Недуго после рата Марк Блок је написао чланак о лажним ратних вестима. Доминик Бертелеми, „Марк Блок“, *Историчари*, Београд 2008, 99.

¹⁴ Станислав Винавер, „Стари војсковођа“, у: *Рајни другови*, Београд 2005, 66.

¹⁵ Израз *бум сећања* (memory boom) подразумева велико интересовање не само науке, већ пре свега и шире јавности за прошлост. Међу узроцима ове појаве наводе се *завршетак Хладног рата, развој студија Холокауста, брзина савременог живљења, као и развој информационог технологија*. Услед пораста броја радова везаних за сећање, *култура сећања* почиње да добија и негативну конотацију помодне научне дисциплине. David Berliner, „The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology,“ *Anthropological Quarterly*, 1, 2005, 9–23.

¹⁶ Израз *lieux des mémoire* ушао је у француски речник *Grand dictionnaire Robert de la langue française*. Први том Нориног дела је објављен 1981, а трећи 1998. Цео пројекат је започет на основу семинара из 1979. У тротомном делу анализирана су места, људи, такмичења (Тур де Франс), култ *Маријане*, место Гала у француској историји итд. Pierre Nora, *Realms of Memory*, 1, Columbia, 1996.

¹⁷ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd 2006, 10.

¹⁸ Исто, 8.

¹⁹ „Оно што се преноси новим генерацијама нужно се мења током преноса“. Peter Burke, *What is Cultural History*, Cambridge 2004, 27.

²⁰ Т. Kuljić, *Kultura sećanja*, 8.

термин јесте и *колективно памћење*. Оно подразумева учење суштинских образаца и културних садржаја које људи усвајају и уграђују у сопствени идентитет.²¹ Саму *културу сећања* социолог Тодор Куљић дефинише двоструко. Она је „збирни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости“, али она је и „међугранска научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости.“ На овај начин могуће је анализирати историјске садржаје присутне у најразличитијем облику.

Међу идејама које ће бити од посебне важности за ову књигу истиче се и мисао Јана Асмана о различитим врстама колективног памћења.²² Његова подела подразумева да се под *комуникативним памћењем* сматрају догађаји који се преносе углавном усмено, и обухватају највише три генерације. Са друге стране под *културним памћењем* третирају се историјска дешавања која су се десила пре више векова, и чине саставни део групног или националног канона, попут Косовске битке или Сеобе Срба.²³

Српско учешће у Првом светском рату пратила је изузетна драматичност која је поставила посебне истраживачке проблеме. Историчар Станоје Станојевић је писао у послератној *Полицији* да ће се ратни догађаји ускоро причати раме уз раме са српским јуначким песмама.²⁴ Са протоком времена, догађаји из 1914–1918. полако прелазе из *комуникативног памћења* ка корпусу догађаја националне историје, који су удаљени од савременог друштва. Онога тренутка када је наступила смрт последњег *солунца* отпочела је нова етапа у односу према Светском рату. Важно је осврнути се и на улогу мита. Мит као „приповест са темом из прошлости“²⁵ присутан је у овом случају већ од 1918. године, да би протоком времена добио још већи потенцијал.

²¹ Исто, 9.

²² Јан Асман је немачки египтолог, између осталог бави се културом сећања и друштвеног памћења.

²³ Т. Куљић, *Kultura sećanja*, 9.

²⁴ Немац Герхард Геземан, који је са српском војском прешао Албанију, иначе као слависта добро упознат са српским епским песмама, забележио је сцену испред Љеша у зиму 1915. године: „Погледам са стране овог сељака, који готово већ и није војник: његове очи гледају тихо и блиставо на жућкасте зидине града. Он је пронашао Леђен-град који му је у сновима младости сијао само у песмама предака. Овде га је нашао на водама Бојане, после марша од неколико хиљада миља и уз опасности које много не заостају иза оних из јуначких песама.“ Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984, 155. Слично запажање оставио је генерал Михаило Рашић говорећи о Албанији: „Кампања, коју смо имали у Албанији у децембру, јануару и нешто у фебруару, за онога који је био у прилици да се упозна са догађајима и приликама под којима смо се кретали и борили, личи више на легенду него на стварност.“ Михаило Рашић, „Ратнику“, *Рашићник*, XXXVII, I–III, 1921, 10.

²⁵ Raul Žirado, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000, 12.

Приликом преноса сећања посебна важност се придаје групама, као и институцијама које се баве очувањем сећања. Трвења и сукоби међу поратним организацијама ветерана, амбивалентан однос државе према ратничким тековинама и традицијама, све су то елементи приликом чијег се проучавања могу искористити концепти културе сећања. Термин „посредници памћења“ односи се на усмене, писане, визуелне или електронске посреднике који имају активан утицај на сећање.²⁶ Набројане категорије се у историјској науци сматрају историјским изворима, међутим у овом случају оне имају и шире значење. Међу овим посредницима, осим писаних извора издвајају се и бројни ратнички предмети. Да би се што боље разумела њихова симболика коришћена су сазнања студија материјалне културе. Један од учесника битке у Београду октобра 1915. овако је описао своје виђење односа модерног Београда према траговима битке из 1915. године:

„Чауре. Метци, комађе граната, поломљени бајонети, кундаци пушака, све то што је још и после ослобођења лежало разбацано по Кошутњаку и сведочило о једној језивој борби на живот и смрт, све су то разни лиферанти покупили и преточили у гвожђе за фабрикацију мирољубивих потреба за кујну, трпезарију и томе слично. Сами смо свесно уништили један музеј!“²⁷ На сличан начин је и писац Драгослав Смиљанић у роману *Усјуи* из 1930. године у потпуности препознао важност предмета за процесе сећања и памћења. Јунак његовог романа се 1918. године налазио на одсуству у Солуну.

„Сваки час је погледао у свој часовник. Овај, златан, инспирисао му разне идеје. Мислио је да га прода и да за тај новац понуди неки поклон својој пријатељици. Осећао је такође да неће имати ни довољно новца за излазе по кафанама са госпођом Дифурно. Међутим овај га је часовник везивао за једну свету успомену: добио га на поклон од Јове на неколико дана пред његову смрт. Јова је запленио три на Власини, где је, са још једним војником, убио пет бугарских коњаника при сукобу са бугарском извидницом. И оно унакажено лице Јовино, са одбијеним носом, са избијеним левим оком и очном дупљом запечаћеном усиреном крвљу, са оним отвореним а угашеним десним оком, са брковима, левим образом и левом половином врата умазаним крвљу, са белим зубима полупокривеним модрим усницама – оно унакажено лице Јовино му се појави ту, као на јави и неповерљиво га гледало оним угашеним, а отвореним десним оком.“²⁸

²⁶ Т. Кулјић, *Kultura sećanja*, 9.

²⁷ Милутин Попадић, „По згаришту једног демонског пожара после 15 година“, *Аионија Београда у светском рашу*, Београд 1931, 517.

²⁸ Драгослав Смиљанић, *Усјуи*, Београд 1930, 211. Аутор романа је учествовао у Првом светском рату као борац Х пешадијског пука I позива.

Како је већина учесника прошлих догађаја често била неписмена, писана сведочанства која су доспела до данашњих историчара свакако морају представљати остварење тек малог дела оних који су некада живели. „Чак и у данашњем друштву, у доба готово опште писмености, колико заиста има особа које записују своје мисли са свешћу да ће их читати будући историчари?“²⁹ Предмети, стога, постају веома важан коректив писаних извора.

Књига је писана пре свега на основу докумената Војног архива, нарочито делови истраживања посвећени артиљерији. Поред тога коришћени су фондови Архива Југославије, посебно „Народна скупштина Краљевине Југославије“ где се чува грађа „Анкетног одбора за проучавање пропасти српских регрута“, као и документа Министарства просвете, а која се односе на политику послератне изградње војних споменика. Грађа Удружења резервних официра и ратника, као најзначајније ветеранске организације међуратног периода, налази се у Историјском архиву Београда, па је ова документација, заједно са часописом Удружења *Ратнички власник*, коришћена приликом реконструкције најважнијих активности ове организације. Мањим делом консултовани су и фондови Архива Србије попут фонда „Ратничка гробља“, „Збирке Стевана Роце“, „Збирке плаката“ и „Збирке фотографија“. Већи део фотографија коришћених у књизи пореклом је из француског Војног архива у Паризу, из одељења за иконографију (*Service historique de la Défense, Vincennes*), док су поједине фотографије преузете из фото-збирке Музеја града Београда.

²⁹ Henry Glassie, *Material Culture*, Bloomington 1999, 13.

Први део

ТОП

Техничка експанзија и ратовање

„Реч рат има друго значење сада, а другачије је имала за време моје младости пре 1914. године. Било је додуше ратова: руско-јапански, балкански, устанак боксера. Али свет је био велики, а то се дешавало негде на периферијама, у далеким земљама. Људи из Европе ишли су у ратове као што се иде у egzотичан лов... Јер нико није могао претпоставити да ће солидна Европа, да ће озбиљни представници религије, науке и устаљеног поретка почети наједном као улични мангупи да се хватају за врат, да скачу преко ровова, да пуцају једни у друге и да извршавају на хиљаде неразумљивих суровости, које човек чини када крв навре у мозак... Срео сам после рата црнца који се враћао у Африку. Говорио је да се враћа јер не може да поднесе европско дивљаштво. У Африци бар поједу кад убију; овде убијају из задовољства.“¹

Већини Европљана поменути ратови су заиста изгледали подједнако далеки и небитни као и доктору Лудвигу Хиршфелду. У војној литератури тога времена, међутим, бурно се полемисало о драматичним променама које су се догађале у сваком од поменутих сукоба, на „периферији“ европске цивилизације. Управо тамо се дешавало много штошта врло модерно, а неке од појава тако карактеристичних за Први светски рат биле су готово сасвим уобличене управо на афричком или азијском континенту пре 1914. године.

Тако је модерна артиљерија виђена још за време Бурског рата на југу Африке (1899–1902). Бури су, видевши да се сукоб са Британцима ближи, купили најмодерније „Крупове“ и „Шнајдерове“ топове као и последњу генерацију „Маузерових“ брзометних пушака.² Као изврсни стрелци они су десетковали британску пешадију, иначе обучену у шарене униформе. Тиме је овај рат не само утицао на размишљања о понашању пешадије у условима брзометног наоружања, већ је као последицу имао и измену униформи већине европских земаља и увођење неке варијанте зелене или сиве боје, како је остало до данас.³

Слично, и током Боксерског устанака у Пекингу (1899–1901), када је избила борба против колонијалног присуства, коришћено је савремено

¹ Лудвик Хиршфелд, *Историја једнога животоа*, Београд 1962, 51.

² Petar Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968, 590. Бурска артиљерија се није истицала само по најмодернијим топовима, већ и начином организације артиљеријских јединица. Arthur Conan Doyle, *The Great Boer War*, London 1902, 78.

³ P. Томас, *n. d.*, 522.

оружје које је раније набавила кинеска армија. Међутим, као први прави модеран рат многи аутори наводе Руско-јапански рат (1904–1905).⁴ Тада је, поред масовног коришћења модерне артиљерије, у употребу ушао и митраљез који је 1884. године конструисао Хајрем Максим.

Бројни колонијални ратови које су водиле европске силе показали су да је захваљујући железничкој мрежи могуће послати добро опремљену војску и у најудаљеније делове света. Тако је осам европских сила било у могућности да, током трајања Боксерског устанка, опреми и пошаље из Европе у Кину чак 20.000 војника не би ли прекинули опсаду дипломатске четврти Пекинга. Битност железница се потврдила и у Балканским ратовима 1912–1913. Захваљујући пругама српска војска је мобилисала и концентрисала три армије за веома кратко време, а рањеници су пре стизали у болнице, па је војвода Путник железнице назвао „Четвртом српском армијом“.⁵

Када је реч о превозним средствима незаобилазан је аутомобил који је од свог настанка (1830) непрестано унапређиван да би постао симбол индустријске цивилизације.⁶ Модеран пнеуматик Џона Данлопа (1887) посебно је повећао привлачност аутомобила, па је ово средство убрзо доспело и на фронт. Санитет је нарочито искористио нове могућности. Свесна њихових предности, српска војска је после Првог балканског рата купила још пет санитарских возила.⁷

Ратови модерних европских армија против локалног афричког становништва подразумевали су и велику бруталност која је, према појединим ауторима, припремила европско јавно мњење за сцене суровости на матичном континенту.⁸ Слично, Бурски рат је пред свој крај обиловао сценама „спаљене земље“, интернирања и злостављања цивилног становништва, какво ће бити виђено и током Светског рата. Треба поменути да је у склопу антигерилске стратегије британске војске 25.000 Бура депортовано из својих домова на острва Света Јелена, Цејлон или у британску колонију Индију.⁹

Оружја и друга техничка средства из споменутих сукоба настала су серијом међузависних процеса касног XIX века односно током Друге индустријске револуције. Како је то приметио Петар Томац: „Једна иста

⁴ Исто.

⁵ Јездимир С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 212.

⁶ Аноним, „Десет модерних чуда“, *Полиџика*, 13. новембар 1913, 1.

⁷ Далибор Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, Београд 2008, 44–47; Аноним, „Санитетски аутомобили“, *Полиџика*, 9. јун 1913, 3.

⁸ Насиље је као тема увек било присутно у европском јавном мњењу не само у оквиру описа насиља против домородаца, већ и кроз дискурс о „дивљој и опасној“ Африци. Laurent Gervereau, *Histoire du visual au XX siècle*, Paris 2003, 87.

⁹ P. Tomac, n. d., 521.

генерација доживела је појаву телефона, радиотелеграфије и телефоније, аутомобила и авиона.¹⁰ Наиме, капитализам је научна открића учинио принципом, док су империјално ширење и трка у наоружању обезбеђивали брзу примену патената. Техника је, с друге стране, подстицала масовну производњу и даље усавршавање производа пошто би он једном постао функционалан.¹¹ Нова открића у домену електрике, железница, челика и хемије предњачила су у овом периоду. Мирнодопској употреби понекад је претходила војна. Примена, ипак, није била тако глатка – несреће су биле честе, а решавање појединих техничких питања трајало је и по неколико година.

Артиљерија европских земаља развијала се у континуитету током друге половине XIX века. Топови са којима су европске силе ушле у рат имали су цеви од челика, а не као раније – од бронзе; та промена је омогућавала испаливање снажнијих пројектила на већу удаљеност. Гранате су тиме летеле прецизније него раније. С друге стране до челика се дошло захваљујући настанку електричне пећи (1889) која је омогућавала постизање веома високих температура.¹² С тим у вези јесте и изум парне турбине 1894. године, која је омогућавала значајну уштеду паре и већу продуктивност фабрика.

Научна открића су примењивана и у производњи муниције. Шрапнел је убрзо по свом настанку (1803) постао омиљена муниција јер се „повиновао вољи артиљераца“. Низом техничких дорада ова врста муниције је знатно усавршена крајем XIX века. Пре свега реч је о раду механизма темпирног упаљача којим се контролисао тренутак експлозије, то јест висина, густина и правац распрснућа шрапнелских.¹³ Од 1884. године француска армија је развила прецизне упаљаче: временске и ударне.¹⁴

Смеса која се налазила у муницији постајала је све разорнија. Савремена граната је настала применом низа резултата до којих се дошло у различитим областима хемије, понајвише у термохемији. Тако је у артиљерији до друге половине XIX века коришћен искључиво црни барут. При његовом сагоревању настајао је бели дим, чиме се противнику јасно откривао положај са којег се пуца. До промене је дошло 1864. године када је пруски капетан Шулц први успео да добије бели барут, а који је производио много мање дима приликом горења, док је зрно добијало далеко већу потисну снагу.¹⁵ Још једна важна последица промене барута јесте драматично повећање трзаја топа приликом опаљења. То ће бити један од

¹⁰ Исто.

¹¹ Hotimir Bugrer, *Filozofija tehnike*, Zagreb 1979, 19.

¹² Аноним, „Десет модерних чудеса“, *Полишика*, 13. новембар 1913, 1.

¹³ В. П. Внуков, *Артиљерија*, Београд 1948, 92.

¹⁴ Р. Томас, *n. d.*, 518.

¹⁵ Исто, 514.

највећих проблема војне индустрије XIX века, а решиће га тек појава хидрауличне кочнице примењене први пут на француском топу M1897.

Поред употребе барута у цивилне сврхе, пре свега у рударству, било је јасно да ће војска представљати једног од највећих купаца запаљивих мешавина чим се постигне довољна стабилност материје у условима масовне производње. Упоредна експериментисања су вршена на више места у Европе и Северној Америци. Ипак, потпуно нову динамику у истраживање барута и експлозива унео је Алфред Нобел (Alfred Nobel) када је патентирао динамит 1867. године.¹⁶

До избијања рата 1914. године проналасци у области производње експлозивних мешавина ређали су се великом брзином. Прве количине бездимног барута који је задовољио критеријуме модерне артиљерије произвео је 1884. године француски физичар Пол Вјеј (Paul Vieille). Његов проналазак је одмах примењен у француској армији. Алфред Нобел је наставио рад са барутом, па је дошао до формуле унапређеног састава бездимног барута (1888), а убрзо је тржишту понудио и напредни детонатор чиме је означио почетак потпуно нове ере у изради експлозива.¹⁷

Питање стабилности запаљивих материја решено је пред Светски рат. Свет су до тада потресле две велике поморске катастрофе везане за спонтано паљење барута на бојним бродовима „Јена“ (1907) и „Либерте“ (1911).¹⁸ У међувремену, настали су бројни експлозивни попут нитроглицерина, пикрита, шнајдерита, а свака држава правила је онај за који је имала сировине.¹⁹ Гранате које је српска влада наручила у француској „Шнајдеровој“ фабрици (1906–1912) пуњене су шнајдеритом и тротилом у прашку.²⁰

У времену ових „далеких“ ратова, поред брзометне артиљерије, увођена су у употребу и друга нова техничка средства. Рефлектори су први пут примењени током британске војне акције код Александрије 1882. године.²¹ Тако су онемогућени ноћни препеди арапских снага које су боље познавале терен. Ове велике светиљке покретао је бензински мотор. Када је реч о осматрању, балони су у Руско-јапанском рату представљали једини вид осматрања из ваздуха.²² Ствари су се, међутим, брзо мењале. Авијација је настала 1906. године, а већ после пет година први пут је употребљена у војне сврхе и то током Италијанско-турског рата 1911–1912. године.

¹⁶ Tenney L. Davis, *The Chemistry of Powder and Explosives*, Boston 1992, 292.

¹⁷ Исто, 298; P. Томас, *n. d.*, 515.

¹⁸ T. L. Davis, *n. d.*, 308.

¹⁹ Исто, 367.

²⁰ ВА, П-1, К-9, 21/2.

²¹ Christopher Clark, *The Moonwalkers. How Europe Went to War in 1914*, New York 2013, 236.

²² В. П. Внуков, *n. g.*, 158.

У сукобу Бурга и британске војске за потребе комуникације масовно су коришћени хелиографи, бежични телеграфи који су сигнале примали и одашиљали помоћу бљесака сунчеве светлости.²³ Иначе, бурска герила, свесна важности модерне технике, посебно је настојала да уништи британске телеграфске стубове и железничке пруге. Потпуно функционалан бежични телеграф појавио се управо за време Бурског рата захваљујући резултатима Гиљерма Марконија (Guglielmo Marconi) (1895–1897).²⁴ Модеран телеграф је одиграо веома важну улогу већ у Балканским ратовима. Током бугарско-српске опсаде Једрена 1912–1913. турска војска је одржавала везу са командом у Цариграду „телеграфијом без жица“, то јест преко једине станице за бежичну телеграфију. Бугарска војска је ипак успевала да сопственом бежичном станицом, иако слабијег домета, омета овај телеграфски саобраћај.²⁵ Телефон, односно војне пољске телефонске централе пружиле су армијама до тада невиђене могућности извиђања и координације. У 1914. годину ушло се не само са бољим везама између сопствених јединица, већ и са могућношћу прислушкивања противника.²⁶

Поменута техничка постигнућа отворила су пут проналаску радио-апарата. За рад рефлектора, телеграфа као и радио-апарата снага је долазила из електричног генератора, где је управо електрична енергија била погонска снага. Развој електроиндустрије био је нераскидиво повезан са напретком у другим научним областима. Треба поменути и појаву електричних локомотива као и податак да је немачка железница до 1900. године већ поседовала 150 железничких пруга на којима је функционисала електрична железница, а располагала је и са 774 електричне централе широм земље.²⁷ Ово ће бити од огромног значаја при реализацији фон Шлифеновог (Alfred von Schlieffen) плана мобилизације 1914. године. Треба рећи да је до 1914. цела Немачка била премрежена са четири железничке мреже дуплог колосека.²⁸ Важност железница се показала и током

²³ У митологију овог сукоба ушла је и размена порука два стране помоћу хелиографа, иначе обилно коришћеног у овом рату. На британско питање како им се „допало“ бомбардовање, Бурга су одговорили речју „пацови“. Sungook Hong, *Wireless from Marconi's Black-Box to the Audion*, Cambridge – London 2001, 236.

²⁴ Исто, 10.

²⁵ „Бугари су врло често својом једном бежичном станицом на гробљу код Мустафа Паше кварили сваки пут ове везе, чим би Цариград почео да ради са Једреном и обратно. Ова бугарска бежична станица била је возећег типа, но како је једренска била са већом таласном дужином, то ова бугарска никако није могла успети, да спречи телеграфисање из Једрена ка Цариграду. Али су зато сметали да Једрене у потпуности прими телеграме из Цариграда. Бугарима је тешко, па чак шта више немогуће, да ухвате целе телеграме.“ Никола Аранђеловић, *Ојсга Једрена 1912–1913*, Београд 1925, 34.

²⁶ Е. Киш, н. г., 124.

²⁷ Wilfried Feldenkirchen, *Werner von Siemens. Inventor and International Entrepreneur*, Columbus, 1994, 113.

²⁸ William Manchester, *The Arms of Krupp. The Rise and Fall of the Industrial Dynasty that Armed Germany at War*, New York 2003, 283.

Мексичке револуције (1910–1917), где је виђено и много других техничких новитета. Истиче се покретна болница коју је Панчо Виља (Pancho Villa) организовао од 40 теретних вагона у којима се налазила најновија хируршка опрема.²⁹

Употреба модерног брзометног оружја је због велике кинетичке снаге донела сасвим нове и знатно теже врсте повреда, па је у складу са тим развијан и војни санитет. У Балканским ратовима употребљавани су апарати за дезинфекцију. У сфери ратне документације и пропаганде ствари су се такође мењале великом брзином. Фотографија је већ током Кримског рата (1853–1856) доживела пуну примену, а кинематограф је настао 1893. године. На Балкану, 1912–1913. долази до праве превласти фотографије када је реч о начинима којим су информације са фронта преношене у позадину. Не треба заборавити ни много ситније проналаске који су примењени у санитету и наоружању. Ту је, на пример, нерђајући челик патентиран 1912. године.³⁰

На једно оруђе се треба посебно осврнути. Сматра се да је поменути пољски топ, Модел 1897, уз митраљез оружје које је највише обележило рат. Француски нови топ је настао као део покушаја да се армија избори са траумама из Француско-пруског рата (1870–1871). У том рату пруска артиљерија је значајно надмашила француску и драматично допринела понижавајућем поразу Француза код Седана 1870. године.

Убрзо по завршетку Француско-пруског рата у француским државним заводима се почело са експериментисањем у области брзометних топова, а све у тежњи да армија буде спремна за следећи рат. Рад на изради Модела 1897 отпочео је 1894. године.³¹ После низа тестирања, измена и дорада ово оружје је коначно приказано у јавности на дан пада Бастиље, 14. јула 1899. године. Многи стручњаци су закључили да су сва дотадашња оруђа истог тренутка застарела.³² Нови француски топ је сједињавао низ техничких достигнућа до којих је европска наука дошла протеклих 30 година. „Седамдесетпетица“, како се овај топ колоквијално називао, одскочила је пре свега због начина на који су француски конструктори решили проблем топовског трзаја.

Приликом ових експеримената немачка и француска обавештајна служба су водиле прави рат како би заштитиле нацрте новог топа, односно ископирале постигнута техничка решења. Француска је упоредо развијала

²⁹ Džon Rid, *Pobunjeni Meksiko*, Beograd 1963, 111.

³⁰ W. Manchester, *n. d.*, 285.

³¹ Занимљиво је да је „Афера Драјфус“ повезана са настанком овог топа. Папир који је подметнут немачкој обавештајној служби и од кога је почела афера, говорио је управо о начину решавања топовског трзаја и најновијим резултатима на том пољу. Jean Doise, *Un Secret bien gardé, Histoire militaire de l'affaire Dreyfus*, Paris 1994.

³² Michael E. Haskew, *Compared and Contrasted. Artillery from World War I to the Present Day*, London 2010, 41.

два модела. Један топ је имао убрзано дејство, а други је био истински брзометни топ. До последњег тренутка се крило који ће модел ући у дефинитивну употребу.³³

Трзање оруђа, које је раније поменуто, дешавало се пошто би граната била испаљена из топа, а услед дејства сила барутних гасова на цев оруђа. Енергија трзаја није више могла да утиче на лет испаљене гранате, али је током свог кратког и изузетно јаког дејства задавала проблеме топовској посади.³⁴ Оруђе се силовито померало уназад. Послужиоци су тада морали да изнова враћају читав лафет (топовско постоље) у првобитан положај и поново траже и нишане у мету. Због губљења времена топ је могао да опали свега две гранате у минути, а немоћна посада је током дужег времена представљала мету. Тако је решавање проблема трзаја артиљеријског оруђа представљало један од кључних проблема артиљеријских комитета широм света, а до краја XIX века измишљен је низ разноврсних кочница. Ипак, резултати су били симболични и топове није било могуће задржати на једном нанишањеној мети.

Са Моделом 1897 ствар је била потпуно другачија. Топ је остајао на истом положају и после више десетина испаљених граната, а све захваљујући уграђеној хидрауличној кочници. Овај уређај је профункционисао после низа експеримената и проблема са цурењем хидрауличне течности. Силе које су дејствовале на цев оруђа после дејства топа сада су преношене, преко цилиндра пуног уља, на повратник који је путем посебних клизних опруга враћао цев у првобитан положај. Оружје је мировало, а само се кретала топовска цев. Читав поступак померања цеви трајао је свега 2,5 секунди што је значило да је добро извежбана посада могла да испали и до двадесет граната у минути, и то на мету на коју је само једном нанишанила. Тиме је настао брзометни топ чија ће масовна употреба у борби, заједно са другим техничким средствима, сасвим изменити ратовање и изазвати огромне друштвене последице.

Овај топ је произвођен у државном заводу у Путоу, а конструисао га је француски инжењер Жозеф Албер Депор (Josef-Alber Deport), али уз значајно ослањање на раније идеје Немца Конрада Хауснера (Konrad Haussner).³⁵ До 1902. године само су француске државне фабрике производиле овај топ. Тек од 1903. године приватници су нудили прави брзометни топ, који је укључивао сва побољшања.³⁶

Топови су се од тада делили на спорометне и брзометне у правом смислу речи. Домет новог топа био је готово 7 километара, што је скоро

³³ Исто; D. Jn, „Топ“, *Vojna enciklopedija*, X t., Beograd 1975, 22.

³⁴ Исто.

³⁵ Arthur Banks, *A Military Atlas of the First World War*, Barnsley 2001, 33.

³⁶ Аноним, „Из историје брзометног топа“, *О нашем топовском ишћању*, Београд 1906, 15–19.

три километра више од даљине до које су добацивали дотадашњи пољски топови. Наступило је ново доба у развоју артиљерије, бестрзајно и брзо-метно. Иако је хидраулична кочница била кључна иновација, Модел 1897 подразумевао је још неколико техничких унапређења.

Најпре, механизам који је гранату смештао у цев, затварач, представљао је потпуно ново решење. Овај уређај је значајно олакшавао, а тиме и убрзавао процес отварања ватре. Нови топ је имао и веома напредне нишанске справе, чиме је прецизност оруђа била без премца. Наиме, 1893. године конструисан је артиљеријски угломер чиме је омогућено посредно нишањење на мету, дакле, посада није морала да види циљ да би га уништила. Овим је откривање и уништавање противничког топа постало веома тешко. „Артиљерија се почела заклањати од ока и зрна.“³⁷

Оруђе је било опремљено и штитом у циљу заштите шесточлане посаде. Сваки до три суштинска дела топа је унапређен. Лафет, цев, али и зрно. Муниција се сада састојала од једног дела, за разлику од раније муниције коју су обично чинила два дела. Због тога је и пуњење топа било брже. У чаури се налазио не само експлозив намењен уништењу циља, већ и каписла и барутно пуњење који су омогућавали да пројектил великом брзином напусти цев топа. Испрва су биле предвиђене две врсте граната за овај топ. Најпре, то су експлозивне или разорне гранате, а које су се детонирале приликом удара у мету. Другу типичну врсту муниције чиниле су шрапнелске гранате од којих је свака била пуњена са око 300 металних куглица. Као последње средство за одбрану топа, посада је могла да употребу картеч.

Сваки од чланова посаде имао је јасно дефинисане задатке. Једна батерија се 1917. године састојала од четири оруђа, а у стандардну опрему спадала су три телефона, четири километра телефонске жице, три батеријске лампе, један телескоп, четири двогледа, два перископа, компаси итд.³⁸ На овај начин једна батерија са пратећом опремом представљала је последњу реч европске технике првих година XX века. Поменути принцип брзо је примењен и на брдску и хаубичку артиљерију француских произвођача. Овим врстама артиљерије, међутим, француска армија није придавала пресудан значај верујући да је створени пољски топ свемогућ, што се огледало у тадашњој француској фрази да је овај топ „бог отац, син и свети дух“.³⁹

Овај топ тежине готово 2000 кг вукло је шест коња. Коњ је и даље у рату остао основна вучна снага. Ипак, ово оруђе је имало и своје недостатке. Био је то пољски топ, дакле намењен отвореном терену, а осим по

³⁷ P. Томас, *n. d.*, 519.

³⁸ *Manual for the Battery Commander Field Artillery 75 mm Gun*, Washington 1917, 156.

³⁹ P. Томас, *n. d.*, 519.

величини топа то се видело и по углу подизања и спуштања његове цеви (-11° тј. $+18^\circ$). То је значило да ово оруђе није било погодно за употребу на брдовитом терену, где су се циљеви често налазили у долинама или висовима. Калибар оруђа био је преслаб за дејство по јачим заклонима и нарочито утврђеним положајима. Како је француска армија била уверена да ће следећи рат бити изузетно покретан, „седамдесетпетица“ се чинила свемогућим оружјем које је способно да веома брзо однесе превагу над противницима. Показало се, ипак, да ће немачка армија бити у предности током првих сукоба, управо захваљујући већем броју оруђа тежих калибара.

Артиљерија у српској традицији 1804–1914.

Устаници из оба српска устанка 1804–1815. имали су великих тешкоћа приликом набавке топова. Ипак, упркос малобројним топовима они су успели да остваре значајне успехе у борби са Турцима, па су топови остали једна од светлијих ратних успомена из тога времена. Догађаји су временом постали саставни део колективног сећања, добијајући постепено елементе легенде. Тако је престолонаследник Александар Карађорђевић као дечак слушао како је Карађорђе већ првим топовским метком „нашао“ Хафиз-пашу у његовом чадору приликом битке код Иванковца.⁴⁰ Смрт Хајдук Вељка крај својих топова код Неготина као и каснија смрт Танаска Рајића код Љубића стале су раме уз раме са епским песмама.

Прва барутана за израду црног барута подигнута је 1806. године у Страгарима на Руднику. Војна радионица за израду и оправку оружја основана је у доњем граду у Београду. Ту су се лили и мали бронзани топови.⁴¹ У Кнежевини Србији кнез Милош је кришом настојао да набави топове у Бечу. Када су турске власти сазнале за то, нису биле задовољне изговором да су оруђа купљена „шенлука ради“.⁴² У лето 1835. кнез Милош је у Цариграду добио од султана шест нових топова, а наредне године (1836) артиљерија је уведена као трећи род војске.⁴³

Саставни део борбе за изградњу самосталне државе чинила је и тежња Кнежевине Србије да обезбеди независност од увоза војне опреме. У време Кнежевине то је значило да Србија сама лије своје бронзане топове. Искуство после устаничких проблема са снабдевањем подразумевало је стварање услова за израду оружја у Србији. Прве радионице у Београду основане су још 1830-их година, а у њиховом склопу је 1848. године нас-

⁴⁰ Милорад Павловић Крпа, *Краљ Александар I Карађорђевић у рату и у миру*, Београд 1991, 15.

⁴¹ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске: 1878–1903*, Београд 2007, 15.

⁴² Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 178.

⁴³ С. Б. Ратковић-Костић, *н. д.*, 23.

тала и прва тополивица.⁴⁴ Она је касније спојена са Арсеналом како би се у Крагујевцу основала фабрика за војну опрему.⁴⁵ Тада је набављена и прва парна машина, а ливење топова је почело 1853. године. Тренутак када је изливен први српски топ – 27.(15) октобар 1853, славио се као Дан тополивице. Напоре да се топ направи пратила је и потреба да се људство обучи, па је нешто раније, 1850. године, основана Артиљеријска школа, касније преименована у Војну академију.⁴⁶

До 1891. године барут за српску војску се производио у барутани у Страгарима. Изградња нове барутане у Обилићеву код Крушевца почела је 1889, да би она била пуштена у рад 1891. године. Од 1808. до 1900. године у Страгарима се производио само црни барут. Малодимни барут се касније правио у Обилићеву (1907), ради чега је увожена азотна киселина.⁴⁷

Значај који је артиљерија заузимала у српској војсци временом је растао, па је она у ратовима са Турском (1876–1878) први пут учествовала као посебан род српске војске.⁴⁸ Овај рат је, међутим, показао да су бронзани топови застарели. Слабе бронзане цеви нису могле да издрже јаче барутно пуњење које је обезбеђивало већу почетну брзину зрна, а самим тим и бољу прецизност и повећање домета оруђа.⁴⁹ Кнежевина Србија је на тај начин изгубила технолошку трку и вратила се увозу топова. Последњи домаћи примерци топа система „Ла Ит“ изливени су 1886. године у Крагујевцу.⁵⁰ Упркос томе, Тополивица у Крагујевцу је задржала своју важност као место за производњу муниције, али и центар за дораду и преправку оруђа, представљајући тиме прву војну фабрику на Балкану.⁵¹

Држава је настојала да за потребе Војнотехничког завода обезбеди најбоље кадрове. Холандски лекар Аријус ван Тинховен је 1914. године забележио следећу причу:

„Додуше, Србија у Крагујевцу има сопствену електрификовану фабрику муниције где се праве меци, гранате, ручне бомбе и др., поправљају топови, али та фабрика не покрива потребе оваквог бескрајног ратовања ма како модерно она била опремљена. Једном приликом срео сам једног српског фабричког директора који се тамо школовао, а по налогу

⁴⁴ Бранко Богдановић, *Колевка српске индустрије: сто педесет година фабрике оружја*, Крагујевац 2003, 7.

⁴⁵ С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 23.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, 72, 213.

⁴⁸ Александар Стаматовић, *Од шрешњиної шойа до савремене артиљерије: 1804–1878*, Београд 2003, 7.

⁴⁹ С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 66.

⁵⁰ А. Стаматовић, *н. г.*, 9.

⁵¹ Цео комплекс Војнотехничког завода је 2005. године стављен под заштиту државе. Бориша Радовановић, Предраг Илић, Радмила Миливојевић, Игор Борозан, *Историјска и уметничка баштина Војнотехничког завода*, Крагујевац 2005, 7.

државе је једно време био и на специјализацији код Сименса Шукерта у Берлину, као и у познатој аустријској фабрици топова Шкода у Плзењу. Струју у Крагујевцу добијају из хидроелектране, као и у већини српских фабрика које профитирају од прилично великог пада планинских река.⁵²

Важност поменутих фабричких потенцијала посебно је дошла до изражаја 1914. године када се Краљевина Србија нашла у рату у коме су први савезници били удаљени више стотина километара. Тако је муниција за српску „Маузерку“ израђивана у Крагујевцу и то у довољним количинама, те са те стране није било проблема.⁵³

Историјски развој модерне српске артиљерије, дакле по стицању државне независности 1878. године, веома је уочљив и преко датума који су одабрани за славе појединих јединица. Изабрани дани су одражавали важност устаничких традиција Карађорђа и кнеза Милоша. Понекад се у томе огледала и шира слика, поглед на националну прошлост где су брзо-метни француски топови повезивани са средњовековним српским традицијама. Религија је такође имала своје место. Када је реч о психолошком значају српских артиљеријских јединица као и њиховој симболици, треба рећи да су у оквиру војне реформе 1897–1900. бројне јединице први пут добиле своја имена. Тако је „Шумадијски артиљеријски пук“ назван по имену „Танаска Рајића“.⁵⁴ Везивањем прошлости и садашњости и само оруђе је добијало извесну ауру витешке епохе и снагу традиције. Створена је веома моћна комбинација која ће играти улогу у високом моралу српских артиљераца у три рата 1912–1918.

Тако је Градски артиљеријски пук славио 1. април као успомену на дан када је установљена градска артиљерија 1883. године. Моравски пољски артиљеријски пук обележавао је 25. март 1912. као успомену на дан победе над Грцима и Татарима из чак 1283. године.⁵⁵ Шумадијски пољски артиљеријски пук Танаска Рајића славио је своју славу 15. маја као успомену на Љубићски бој из 1815. године и смрт свог патрона Танаска Рајића.⁵⁶ Тимочки пољски артиљеријски пук изабрао је 18. јул за своју славу, као успомену на дан борбе Хајдук-Вељка код Неготина. Брдски артиљеријски пук славио је „Огњену Марију“ 17. јула, дан када је установљена брдска артиљерија.⁵⁷ Слава стагарских барутана, сасвим природно, била је Свети Илија. Управо пред почетак Балканских ратова као и Првог светског рата обележаване су стогодишњице догађаја из два српска устанка,

⁵² Аријус ван Тинховен, *Спиралоше раша у Србији. Дневник рајнои хирурга*, Београд 2005, 61–62.

⁵³ Живко Павловић, *Бишка на Јагру августа 1914*, Београд 1924, 605.

⁵⁴ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 49.

⁵⁵ *Службени војни лист*, 6, 15. март 1912, 123–125.

⁵⁶ *Службени војни лист*, 10, 4. мај 1912, 219.

⁵⁷ *Службени војни лист*, 15, 7. јул 1912, 339.

па је сећање на њих нарочито оживело. Између осталих личности споменике је требало да добију Хајдук-Вељко и Танаско Рајић.⁵⁸

„Топовско питање“ 1904–1906.

Свака држава је сходно својим могућностима и потребама одлучивала где ће и по којој цени купити оружје за своју војску. У теорији, куповина артиљеријских оруђа спадала је превасходно у домен финансијских, а затим и војнотехничких питања. Стварност је, међутим, била много сложенија. Краљевини Србији је требало чак три фискалне године да одабере топ и уговори начин његовог плаћања. „Топовско питање“, то јест питање артиљеријског преоружања и модернизације српске артиљерије потрајало је од 1904. до 1906. године. Настала је политичка афера првог реда која се тичала и спољне и унутрашње политике. Због топова је избило и неколико криза влада, а краљ Петар I Карађорђевић је чак помињао и абдикацију јануара 1905. године. Слично, командант београдског гарнизона пуковник Дамњан Поповић је, усред мира, фебруара 1905, примио наређење да подигне будност својих трупа. Бројни обрти остављали су јавност без даха. Све се то дешавало у вези са топовима. Новинар *Полишике* је маја 1905. сумирао дотадашњи ток ове афере: „Питање о топовима, железницама и зајму, пролазило је за то време кроз толике мене, да би се о њему сада могле писати књиге.“⁵⁹ Оно што савременици нису могли знати јесте да је „топовско питање“ тек било на пола пута од свога расплитања.

Почетком XX века у Европи су се назирали знаци све веће нетрпљивости између два блока сила. Снаге Тројног споразума (Немачка, Аустро-Угарска, Италија) формализовале су своју сарадњу још од 1879. године. Друга група настала је знатно теже и њу су чиниле Велика Британија, Француска и Русија (од 1904. и званично у савезништву као „Срдачна Антанта“). Иако ова подела није била искључива, европски ривалитет међу државама, уобичајен за еру империјализма, све више се испољавао у складу са линијама интереса два савеза. Посебно сликовит пример стања у тадашњој Европи пружа реконструкција трговине оружјем. Велики део тржишта, на светском нивоу, контролисале су немачка фабрика „Круп“, француски концерн „Шнајдер“, аустроугарска „Шкода“, енглески „Викерс“ и „Армстронг“, јапански „Мицуи“, „Терни“ и „Ансалдо“ из Италије, „Бет-лехем“ и „Ду Пон“ из САД.⁶⁰ „Круп“ је ипак био најмоћнији. Због тога га је маја 1914. Карл Либкнехт, вођа немачких социјалдемократа, назвао

⁵⁸ Аноним, „Споменици у Србији“, *Цетињски вјесник*, 26. фебруар 1912, 2; Аноним, „За споменик Синђелићу“, *Цетињски вјесник*, 26. мај 1912, 2.

⁵⁹ Аноним, „Зајам пред Скупштином“, *Полишика*, 8. мај 1905, 1.

⁶⁰ W. Manchester, *n. d.*, 271.

„матадором у интернационалној трговини оружја“. Додао је и да су наведене фирме чиниле „крваву интернационалу трговаца смрћу“.⁶¹

Сваки пут када би нека од мањих држава, која није имала сопствену војну индустрију, решила да осавремени своју војску уследила би бесомучна борба у којој би посланици, фабрички промотери и заступници не бирајући средства заговарали своје производе, а подривали конкуренцију. Као пример ове борбе довољно је навести случај Бразила. „Шнајдеров“ топ је допремљен из Европе ради тестирања. Складиште у коме се топ налазио, међутим, запаљено је сасвим изненада на дан тестирања. После даљих притисака и закулиских радњи, „Круп“ је успео да преузме већ договорени „Шнајдеров“ уговор.⁶² За илустрацију се може навести и европски поход против Кине, покренут против „Боксерског устанка“. У експедицију европских снага биле су укључене и три „Шнајдерове“ батерије што је представљало одличну рекламу за ово оруђе. Фабрички промотери сада су могли да истакну да њихов производ добро дејствује и у условима велике врућине, влажности, али и лоших путева.⁶³

Позиција Краљевине Србије, када су државне набавке у питању, додатно је усложњена чињеницом да се Србија граничила са моћном чланицом Централног блока, Аустро-Угарском. Време куповине велике количине топова подударило се са сазревањем српске политичке и трговачке елите у уверењу да је дошло време за постепено ослобађање Србије од подређеног економског положаја у којем је стајала према суседној Аустро-Угарској још од 1881. године и Тајне конвенције. Тако је набавка „материјала новије конструкције“, то јест куповине брзометне артиљерије, у ствари значила питање државне независности. Напети односи у западној Европи учинили су да српска поруџбина добије шири смисао – приклањања Србије једном или другом блоку. На самом крају долазило је питање технике и струке, односно куповине најбољег топа.

Потенцијал за компликације ту није био исцрпљен. Краљевина Србија је непосредно пред куповину топова прошла кроз револуцију у којој је свргнута династија Обреновић и уведен парламентарни систем. Самим тим, куповина веће количине савременог оружја представљала је први велики посао нових власти, па су се све врлине и мане новог демократског поретка, као и наслеђа бруталног Мајског преврата, ломиле управо на топовском питању.

Модернизација артиљерије српске војске отпочела је још за време краља Александра I Обреновића тако да, шире посматрано, корени „топовског питања“ сежу до првих месеци 1903. године. Српска артиљери-

⁶¹ Исто, 271–272.

⁶² Исто, 273.

⁶³ Аноним, „Из историје брзометног топа“, *Поводом нашег шойовског ишшања*, Београд 1906, 18.

ja је у то време поседовала 70 батерија већ застарелог артиљеријског система „Де Банж“.⁶⁴ Историјат куповине из 1884. године умногоме је симпатичан, јер су тада наговештене неке од типичних тешкоћа које су пратиле послове ове врсте. Одмах по обзнањивању намере да се топови купе, Краљевина Србија се нашла под политичким притиском Немачке која је настојала да посао обезбеди својој фабрици. Како краљ Милан Обреновић није био задовољан држањем Немачка током претходног српско-бугарског спора, топови су ипак купљени у Француској.

Ниједна фабрика није поседовала готова оруђа, већ је њихова израда отпочињала тек по примању поруџбине. Тако су „Де Банжови“ топови испоручени српској војсци тек две године после куповине. То је значило да српска војска нову артиљерију није добила на време за рат са Бугарском 1885. године, већ тек након српског пораза на Сливници.⁶⁵ Краљевина Србија је артиљерију поново куповала 1897–1898. године, такође од Француза, овога пута од фабрике „Шнајдер-Кане“. Ни овом приликом подухват није прошао глатко. Топови су испоручени уз кашњење; уместо да стигну 1898–1899, они су испоручени 1900. године.⁶⁶ Много озбиљнији проблем представљала је неисправна муниција. Тако је током проба нових топова долазило до случајева распрскавања зрна у топовским цевима. Узрок овој појави била је лоше израђена муниција, а различити фабрички проблеми са оруђима спорадично су се појављали све до 1907. године.⁶⁷

Са настанком брзометне артиљерије поставило се питање нове модернизације српске војске. Први кораци на том пољу учињени су 1903. године када је краљ Александар I Обреновић поручио једну батерију брзометних топова код аустроугарске приватне фабрике „Шкода“. Посао је од самог почетка третиран превасходно као политички чин, а јавност га је тумачила и као краљеву личну жељу.⁶⁸ Ипак, по доласку топова у Србију официри су утврдили да су оруђа лоша.⁶⁹ Нове батерије нису наручене. Мајски преврат само је на кратко прекинуо рад на модернизацији српске војске.

Крајем августа је формирана стручна артиљеријска комисија која је имала задатак да посети најважније европске фабрике у којима се про-

⁶⁴ Реч је о 270 пољска и 42 брдска топа овог система. С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 277; *Стенографске белешке Народне скупштинине Краљевине Србије*, 1905, 163.

⁶⁵ С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 71–72, 77.

⁶⁶ Купљена је позицијска артиљерија, шеснаест топова од 120 мм, две хаубице 120 мм и шест мерзера од 150 мм. С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 303.

⁶⁷ Димитрије Ђорђевић, *Царински рати Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 46.

⁶⁸ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938, 113.

⁶⁹ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 92, 103; Никола Пашић у *Народној скупштини*, III, приредила Дубравка Стојановић, Београд 1997, 172–173.

изводила брзометна артиљерија и да потом саветује о начину даљег решавања артиљеријског питања.⁷⁰ Комисију су чинили ауторитети у овој области, пуковници Дамјан Влајић и Михаило Рашић као и потпуковник Недељко Вучковић. Њихова имена обележиће кључне стадијуме развоја српске артиљерије све до 1918. године. Главни закључак комисије био је да се топови одаберу тек пошто се оруђа свих понуђача тестирају на упоредним пробама у Србији.⁷¹ Ова одлука биће од велике важности у будућој топовској афери.

Почетком 1904. године, Артиљеријски комитет је на основу извештаја комисије израдио детаљан програм за извођење топовских проба конкурентских модела. Војно министарство је покушавало да тему куповине топова стави на дневни ред током године, али без успеха. Управо, идеја да се опсежним радом стручних лица дође до најбољег топа представљала је важан елемент за разумевање даљег одвијања „топовског питања“. У српској политици, међутим, још увек су доминирали хитни послови унутрашње консолидације и оживљавања парламентарног живота после Мајског преврата и усвајања новог Устава 1903. године.⁷² Тако су кључни чиниоци у држави поново постали суверено народно представништво, влада, краљ и политичке странке. Главне политичке групације биле су Радикална и Самостална радикална странка, некада јединствена политичка странка. После кризе из 1901. године разлаз унутар Народне радикалне странке је био све извеснији, да би се 1904. странка располутила. Снага две групе била је изједначена до 1906. године, од када почиње превласт Пашићевих радикала.⁷³

Део гласача подржавао је Народну странку на челу са Стојаном Рибарцем, некадашње либерале. Ту су били и напредњаци предвођени Стојаном Новаковићем. Све већи утицај стицала је и Социјал-демократска странка која је 1912. године успела да освоји 5% гласова.⁷⁴ Како је приметио новинар *Полишике* 1905. године, парламентарност Србије била је млада и са доста старих непријатеља.⁷⁵

На отварање и ток „топовског питања“ утицали су и други разлози. После успеха у Мајском преврату део официра који је учествовао у овом догађају успоставио је механизам утицаја како на политичке странке тако

⁷⁰ Излагање Министра војног генерала Василија Антонића, 22. октобра 1905, *Специјалне белешке Народне скупштине*, 1905, 273–274.

⁷¹ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 55.

⁷² Устав из 1903. у потпуности је одговарао уставу из 1888. године изузев измена у изборном закону. Олга Поповић-Обрадовић, „Демократија у Србији 1903–1914“, *О демократији*, уредио Јовица Тркуља, Београд 2005, 251.

⁷³ Дубравка Стојановић, „Предговор“, *Никола Пашић у Народној скупштини*, III, Београд 1997, 14.

⁷⁴ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 78.

⁷⁵ Аноним, „Краљев говор“, *Полишика*, 4. март 1905, 1.

и на новог краља, Петра I Карађорђевића.⁷⁶ Тиме је означен почетак снажног присуства војске у политичком животу, што ће у мањој или већој мери представљати особину свих једанаест мирнодопских парламентарних година у Србији. Треба истаћи да су се некадашњи завереници делили на цивилне и војне, а посланици су умели да их групно ослове у Народној скупштини термином „неодговорни чиниоци“.⁷⁷ Овај израз употребљаван је и за оне особе које су неформалним и неуставним начинима утицали на вођење државе, а да нису ранији биле повезане са завером против краља Александра Обреновића. Тежња завереника да очувају своје позиције, али и спрече могућност евентуалног судског гоњења или губитка службе, а све због учешћа у Мајском преврату, такође је имала своје место у развоју „топовског питања“.

Првобитни српски план о набавци топова био је скроман. Како је, међутим, време пролазило амбиције и трошкови су расли. Сваки пут када би се питање преоружања артиљерије актуелизовало пожељан број оруђа је значајно повећаван, самим тим и трошкови набавке. Балканске државе, наиме, нису одударале од опште европске трке у наоружању. Водећи људи српске војске испрва су процењивали да је Србији довољно свега неколико батерија на којима би се превасходно вршила обука, што је у новцу износило 21 милион динара. У пролеће 1904. сума је повећана на 30 милиона, а до 1905. године на 43 милиона динара. У реалном животу, ова сума је износила око трећину свих фискалних прихода државе.

Уколико је првобитна идеја о куповини савременог наоружања 1903. године подразумевала тек постепену замену застарелих система и држање каквог-таквог технолошког корака са западном Европом, нова концепција преоружања је захтевала што бржу припрему српске војске за „пресирајуће“ догађаје на Балкану како се изразио Никола Пашић крајем 1905. године.⁷⁸ Уверење да Србији треба оружје подстицали су повремени тренуци повишене напетости између Француске и Немачке. Српски политичари су све више веровали да се сваког часа могу догодити драматичне политичке промене и да војску нужно „очекују велики и тешки задаци“.⁷⁹ Пре свега то је значило да се жели спречити интервенција неке од великих сила на Балкану, а у случају избијања нове кризе у Отоманском царству.

⁷⁶ Олга Поповић-Обрадовић, „Демократија у Србији 1903–1914“, *О демократији*, уредио Јовица Тркуља, Београд 2005, 251.

⁷⁷ Односи завереника и осталих српских официра били су честа тема у Народној скупштини. На то се сликовито осврнуо социјалиста Драгиша Лапчевић децембра 1905. када је рекао да су две поменуте групе на ивици физичког обрачуна, као и да војска утиче на смене министара, обара владе, одобрава или негира државне одлуке. *Стенографске белешке Народне скупштинe*, 1905, 991.

⁷⁸ *Стенографске белешке Народне скупштинe*, 1905, 152.

⁷⁹ Коста Стојановић, *Економско стање Србије од окупиације Босне и Херцеговине до Анексије, од 1878 до 1908*, Београд 1909, 9.

Аргумент за куповину оружја налазио се и у потезима суседа. Бугарска је купила брзометну артиљерију 1904. године, а процедуру су покренуле Румунија, Турска и Грчка.⁸⁰ Страховало се да ће једино српска војска на Балкану остати без брзометних топова. Топовско питање подгревали су и стални инциденти на српско-турској граници.⁸¹ Један од радикала Николе Пашића сликовито се осврнуо на место Србије у доба империјализма.

„Нема државе која се није наоружала. После тога, свуд око нас хоће да се шпарта, да се парцелише. Ми мора да имамо брзометни топови, јербо су они безусловно потребни. Ми, додуше, нећемо никога да нападамо, али ако неки дирне у наше, треба да се бранимо. А, погледај Јапанце! Дванајест година та вера купује брзометне топови, и сад, кад Русија нема брзометни топови, они грувају ли, грувају!“⁸²

Било је јасно да су балканске државе куповале топове како би их пре свега употребиле против турске војске у будућности. Нестабилна европска ситуација, међутим, утицала је да се у разматрање узму и другачији сценарији. Како је приметио посланик Милан Петковић 1905. године, војска има да „окаје тужно Косово и створи од Србије истински Пијемонт Српства“.⁸³ Веровало се да добро наоружање јача моћ војске, посебно ако је она мала каква је била српска. Добру пушку, какву је Србија већ купила, мора да прати и добар топ.⁸⁴

Могућност рата између хришћанских балканских држава такође није била занемарљива услед супротстављених територијалних амбиција према турским поседима у Европи. Да топови могу унети нову и то негативну динамику у међубалканске односе приметили су многи. У свом дневнику који је писао током Светског рата, Мирослав Крлежа се осврнуо и на догађаје на Сливници 1885. и Брегалници 1913. године. Писац се присетио и речи Достојевског који је предвиђао да ће се балкански сељаци побити до истраге само ли дођу до топова.⁸⁵

Међу најважнијим државним пословима после увођења новог устава 1903. године били су изградња железница тј. спајање Моравско-вардарске долине са западном и источном Србијом као и проширивање пруге, затим топовске набавке и склапање трговачких споразума са суседима. Осим куповине оруђа за артиљерију, за војску су потраживане пушке не би се и други позив наоружао модерним пушкама.⁸⁶

⁸⁰ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 50. Грчка је тек 1910. године купила модерне Шнајдерове топове. *War and Technology*, 207; Никола Пашић у *Народној скупштини*, III, приредила Д. Стојановић, 75.

⁸¹ *Сшенографске белешке Народне скупштини*, 1905, 90.

⁸² Аноним, „Г. Пашићева агитација“, *Полишка*, 8. мај 1905, 2.

⁸³ *Сшенографске белешке*, 1905, 104.

⁸⁴ Аноним, „Брзометни топови“, *Полишка*, 2. април 1905, 2.

⁸⁵ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 248.

⁸⁶ *Сшенографске белешке*, 1905, 178.

Све странке у Скупштини биле су сагласне да је Србији оружје потребно, али су неслагања избијала око конкретних корака како да се до пушака и топова дође. Социјалдемократе су у начелу биле против стајаће војске, па тако и против даљих одвајања државних средстава за војску. И они су, међутим, били сагласни у томе да држави прети опасност споља, и то од Аустро-Угарске. У српском буџету није било новца за нови ратни материјал. За оружје је требало издвојити 40–50 милиона динара. Да би се стекао утисак о коликој своти је реч довољно је упоредити потребан износ са буџетом Краљевине Србије за 1906. годину. Тада су сви очекивани приходи државе износили 70 милиона динара 1906. године.⁸⁷ Ради оријентације треба рећи оквирне цене артиљеријских батерија које су тада нуђене на тржишту. Једна „Шкодина“ комплетна брзометна батерија са пратећим прибором коштала је 337.000 франака, „Ерхартова“ 330.000, „Крупова“ 374.565, а „Шнајдерова“ 360.450 франака.⁸⁸

Слаби изгледи за могућност унутрашњег кредитирања сасвим су нестали када је Управа фондова дала значајан кредит Београдској општини како би се изградила канализациона мрежа. Није могло бити говора о новом пореском оптерећењу грађана, па се једина могућност видела у задуживању земље у иностранству. Будући да кредитирање српске куповине топова није било довољно привлачно за иностране повериоце, српска влада је била принуђена да за топове веже и један исплативији посао – железнице. Кредитирање довршетка српске путне мреже омогућавало је убирање знатно већег профита.⁸⁹ Тиме се и онако тешко „топовско питање“ усложњавало једним од кључних модернизацијских питања – железницом.⁹⁰

Питање одакле позајмити новац било је истоветно питању где купити топове. Земља која је давала кредит подразумевала је да се новац троши у њеним фабрикама. Временом су се искристалисале две концепције задуживања. Прву је чинио тзв. радикалски зајам договорен са француско-немачком групом поверилаца, а другу је представљао тзв. самосталски зајам договорен претежно са аустроугарском Унион банком. Обе идеје су, иако на домак реализације, пропале, па је зајам коначно закључен новембра 1906. са превлађујуће француском групом коју је предводила Оријентална банка.

Прве кораке ка добијању међународног зајма 1904. године предузела је самосталско-радикалска влада генерала Саве Грујића. Намера

⁸⁷ Исто, 854.

⁸⁸ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 116.

⁸⁹ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 213.

⁹⁰ О изградњи железнице у овом периоду више видети у: Милић Ј. Милићевић, *Пруја ка Јаграну: крајња историја железничке кампање Србије за пројекат на Јагранско море*, Београд 2007.

тадашње владе, али и већине у српској политичкој елити била је да се држава не ослања на аустроугарски капитал, као и да се топови не купују у суседној царевини. Како је истицао Јован Јовановић, „Србија би долазила у зависност Аустро-Угарске ако би своје топове набављала у њеним фабрикама.“⁹¹ Набавка топова, разумљиво, неумитно би водила даљој сарадњи везаној за оправке и увоз делова. Како је француски капитал већ увелико продирао на Балкан преко Отоманске банке, која је уосталом имала акције и код највећег француског произвођача оружја – фирме „Шнајдер“, кредитирање из Париза сматрано је добрим решењем.⁹² Осим француског, повремено се разматрало и ангажовање немачког капитала.

Српске владе су се смењивале, али је питање топова остајало. Како је Грујићев коалициони кабинет изгубио поверење, формирана је хомогена радикалска влада Николе Пашића која је наставила рад на преговарању зајма.⁹³ Ипак, новац није било могуће добити 1904. године, и то из два разлога. Најпре, у делу европске јавности још увек се осећало незадовољство због количине насиља испољене током београдског преврата из 1903. године. Други разлог је лежао у високом дугу српске државе. Иако дефицита није било, задуженост је износила пола милијарде динара.⁹⁴ Полако су се шириле и гласине да Пашић и други радикали имају користи од пословања са „Шнајдером“.⁹⁵

Испитивање могућности за закључивање већег зајма није остало непознато аустроугарском посланику у Београду, Константину Думби, који се одмах укључио у трку настојећи да за своју земљу обезбеди улогу повериоца, а самим тим и снабдевача војног материјала. У том смислу покренута је и Ротшилдска финансијска група, све у циљу да српски зајам не оде у руке француско-немачког конзорцијума банака како је изгледало да ће се десити у том тренутку.⁹⁶ Проблеми за аустроугарску позицију у овом послу, међутим, били су значајни. Не само да српска страна није желела ни новац ни топове из Беча, већ је и стално растућа сума српског зајма представљала превелико оптерећење за већ ангажовано и прилично слабо аустроугарско финансијско тржиште. Ипак, адут који је непрестано држао „Шкоду“ у оптицају била је потпуна привредна зависност Краљевине Србије од Двојне монархије.

Односи две државе кретали су се низбрдо још од уласка аустроугарске војске у Босну и Херцеговину 1878. године, а нарочито после Мајског преврата и оживљавања српске националне политике. У време почетка

⁹¹ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 113.

⁹² Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914*, Београд 2004, 54.

⁹³ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 51.

⁹⁴ Исто, 53; *Стенографске белешке*, 1905, 107.

⁹⁵ Никола Пашић у *Народној скупштини*, III, 48.

⁹⁶ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 54.

топовског питања Србија је још увек била у готово потпуној економској зависности од Хабзбуршке монархије у складу са условима раније Тајне конвенције. Тако је пре Царинског рата и до 90% српског извоза било усмерено ка Аустро-Угарској.⁹⁷ Краљевини Србији се на сваки знак противљења Бечу претило отказивањем трговинског споразума, суспендовањем ветеринарске конвенције или чак потпуним затварањем границе. Тим мерама уходани систем функционисања српске привреде могао се готово изненада довести до потпуног слома. Истовремено, Србија је представљала тржиште за аустроугарску индустрију и важан простор у привредном продору Двојне монархије на југоисток.⁹⁸ Треба поменути да се почетком XX века аустроугарска индустрија све више потискује са Балкана услед појаве јефтинијих и квалитетнијих немачких производа. Истовремено, међу српским политичарима ширило се уверење да ће царинског рата свакако бити и да се Србија мора изборити за економску независност пре или касније. Како је приметио Димитрије Ђорђевић, на топовима су се ломила два суштинска питања – спољнополитичка оријентација Србије и изградња њеног парламентарног система.⁹⁹

Крајем 1904. године завршена је уводна фаза „топовског питања“. Тада су окончани и прелиминарни преговори са француским и немачким банкама. Договор је подразумевао да фабрике сваке од укључених држава добију део поруцбина, сразмеран количини новца које би уложиле пратеће банке у овај посао. Аустроугарска дипломатија је успела да се избори за минимално учешће у планираном међународном српском зајму, чиме није била задовољна. Када су лиферације током преговора дељене између интересних група, за Аустро-Угарску је одређена само $\frac{1}{4}$ тражених набавки: део топовских кара, испорука пушака и део железничког материјала. Како би се ситуација по „Шкоду“ поправила уследио је систематски притисак највиших аустроугарских посланика на све чиниоце српског политичког живота.¹⁰⁰

Последњи покушај Николе Пашића да избегне отворени дипломатско-економски сукоб са Аустро-Угарском догодио се децембра 1904. године. Пашић је тада понудио Бечу и зајам и набавке, али је за узврат тражио подршку српској политици у македонском питању. Како је Пашићева понуда одбијена, српска влада је одлучила да топове купи што пре и то у Француској. Суседна Аустро-Угарска тиме би се ставила пред свршен чин. Иако ће овакав сценарио на крају „топовског питања“ бити и остварен, ова проблематика ће проћи кроз доста крајње неизвесних обрта и

⁹⁷ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени најпредак у индустријализацији*, Београд 2004, 115.

⁹⁸ Исто, 111, 117.

⁹⁹ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 93.

¹⁰⁰ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 114.

политичких сукоба пре него што су потписани уговори и одговарајући зајмови озакоњени у Народној скупштини.

Први корак радикалске владе у остваривању поменутог плана био је да се одустане од упоредних проба како би се добило у времену и тиме умањила могућност аустроугарског притиска. Пробе су до тада у српским јавном мњењу увелико биле прихваћене као сасвим логичан корак у куповини тако скупоцене техничке опреме. Изненадно одустајање радикала од проба збунило је и разљутило многе у Србији. Нови став Никола Пашић је бранио тачним аргументом да су топови приближних квалитета и да су они већ тестирани у бројним државама које су се раније одлучиле за прерушање, те да домаћи стручњаци познају све њихове карактеристике. Јавности су прави мотиви овог одустајања остали непознати, па је изненађење било потпуно. Изгледало је као да је влада просто неодлучна и непринципијелна.¹⁰¹

У исто време „Шкодини“ представници су са аустроугарским посланством у Београду енергично агитовали за „Шкоду“. Под притиском су се нашли сви утицајни политички чиниоци, формални и неформални. За успех „Шкоде“ у овом подухвату била је заинтересована и најближа околина цара Франца Јозефа. Фабрика се у то време налазила у тешкој финансијској ситуацији, па је „српски“ посао био веома важан.¹⁰² Због све отворенијег сукоба званичног Београда и Беча, „топовско питање“ је почело да прераста у аферу огромних размера у којој се нису бирала средства за лобирање и обрачун са противницима. „Шнајдерови“ представници нису остали дужни.

У јавности су кружиле гласине о корупцији огромних размера. Као франкофил, краљ Петар је заговарао куповину француског топа. Када је и краљевска породица у јавности поменута у вези са гласинама о корупцији краљ Петар је променио мишљење и постао заговорник упоредних проба као јединог поштеног начина да се дође до најбољег топа.¹⁰³ Карађорђевићи су више пута током ове кризе истицали да погоршавање односа са суседном царевином не сме отићи предалеко, јер може довести у опасност и саму династију, која још није имала времена да учврсти своју позицију.¹⁰⁴ Појединци из краљевог окружења су управо из тог разлога лобирали за „Шкоду“. Аустројску опцију су подржавали и они који су финансијски већ били тесно повезани са аустројским круговима и који би највише и изгубили евентуалним царинским ратом.¹⁰⁵ Ова филозофија

¹⁰¹ Аноним, „Зашто Шнајдер?“, *Политика*, 1. април 1905, 1.

¹⁰² Д. Ђорђевић, *н. г.*, 212.

¹⁰³ У јавности се као износ мита помињала сума од 3 милиона франака. М. Црњански, *Ембахаде*, 136.

¹⁰⁴ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 214.

¹⁰⁵ „Шкоду“ је подржавао и принц Арсен Карађорђевић. Д. Ђорђевић, *н. г.*, 213.

сажета је у реченици једног самосталског посланика: „Купимо Шкодине топове, па макар их одмах бацили и у Саву“.¹⁰⁶ У ово време бугарска држава је топове купила код „Шнајдера“, па је и то играло улогу у српској дебати јер се назирала идеја о војној сарадњи две државе у будућности.¹⁰⁷

Највиши представници војске били су подељени око избора топа, а тако је било и са бившим цивилним и војним завереницима. Цивили-завереници су сматрали да је „Шкода“ боља, док су војни завереници били неодлучни.¹⁰⁸ Аустроугарски званични представници су посебно настојали да придобију заверенике помоћу обећања везаних за статуса завереника и имунитет од судског гоњења због убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге Машин. Од значаја је рећи да су односи завереника са краљем Петром I брзо захладнели због све изразитијег става официра-завереника да је краљ преслаба личност за српски престо.¹⁰⁹ Генерал Радомир Путник, који је током топовске кризе у више наврата заузимао место министра војног и начелника Главног генералштаба, првобитно се залагао за упоредне пробе. Једном је приликом врло сликовито изразио свој став.

„Господо, што се тиче самих проба топова имам да вам кажем то: човек иде на пијацу да купи пиле, па га загледа с ове и с оне стране да се не би преварио. А овде иду толики милиони, па зато треба пробати да знамо зашто ћемо толики новац дати. Ја држим, господо, да је много боље и сигурније гледати шта се купује, па макар штогод и коштало, и да тек онда можемо казати: ово је за нас добро, а ово није.“¹¹⁰

Пробе су као метод заиста биле веома уобичајен начин куповине техничке опреме. Португал је после проба из 1903–1904. изабрао „Шнајдерове“ топове, Бугарска је такође тестирала оруђа 1904. године и потом купила француске моделе. О глобалној трци у наоружавању сведоче и случајеви из Шпаније (1904–1905) и Перуа (1905) где је такође превладао „Шнајдер“. Свуда где су пробе одржане победио је „Шнајдер“, изузев у Белгији где се бирало између немачког „Крупа“ и француског „Сен Шамона“. С друге стране, Румунија је из политичких разлога одустала од „Шнајдера“, који се показао убедљивије на упоредним пробама и купила „Крупове“ моделе 1898– 1899. године.¹¹¹ У једном тренутку могао се чути

¹⁰⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, II, 1/2, Београд 2006, 13.

¹⁰⁷ *Ј. М. Јовановић, н. д.*, 114; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, II, 1/2, 929.

¹⁰⁸ *Д. Ђорђевић, н. д.*, 63.

¹⁰⁹ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. У рајовима за национално ослобођење*, Београд 2002, 39.

¹¹⁰ Саво Скоко, *Војвода Радомир Пушник*, Београд 1984, 224.

¹¹¹ Аноним, *Поводом нашег војовског ишћања*, Београд 1906, 7, 20. Ова књига представља полемику са присталицама „Крупа“ и „Шкоде“ у Србији. Реч је о збирци

и предлог да постојеће Дебанжове батерије треба преправити у Крагујевцу, да би то било јефтиније. Мислило се на замену лафета и заварача. Оваква замисао могла се чути и у Бугарској током сличне дебате каква је владала у Србији.¹¹²

Почетком 1905. године Никола Пашић се нашао у сукобу са неколико противника. Стратешка борба повела се око избацивања упоредних проба из процедуре за избор топа. Пробе су подразумевале време јер су топови морали да се пошаљу у Србију, да прођу царину, затим да се превезу на стрелиште у Крагујевцу итд. Управо то је омогућавало аустроугарским политичарима да изврше економски и политички притисак на српске утицајне групе и појединце како би изборили жељени проценат у лиферицијама за своје фабрике. Потези које је Никола Пашић повукао у наредном периоду припадају серији његових највештијих политичких маневара. Он је придобијао или ломио отпор свих заговорника проба, којима је и сам до скоро припадао. Најпре, придобио је генерала Путника обећавајући му повећање артиљеријске поруцбине за српску војску. За узврат, Путник је одустао од топовских проба које је раније тако речито бранио. Ово је значило да се за утицајним генералом повео и део војних завереника. Пашић је потом настојао да елиминише особе из краљевог окружења које су браниле „Шкоду“. Тако је уследио жесток судар са Живојином Балугџићем, секретаром краља Петра I и шефом Пресбириа. Пашић га је оптужио да је као „неодговорни чинилац“ утицао на рад кабинета. Краљ је Балугџића отпустио након што је Пашића у овом обрачуна подржала и самосталска опозиција. Ипак, Живојин Балугџић је нашао начина да и даље подржава „Шкоду“. Балугџић је у политици сада деловао као неформална личност.¹¹³

Пашић је постигао споразум и са аустроугарским послаником у Београду. Двојица политичара су се сагласила да се Аустрији уступи набавка муниције и железничке опреме. Ипак, овај тајни споразум Пашић је упорно одбијао да потпише настојећи да себи очува слободу акције.¹¹⁴ Пашић је знао да ће његов предлог будућег зајма о коме је у иностранству преговарао Лазар Пачу, српски министар финансија, тешко проћи у Скупштини, пре свега због високог износа. Због тога је у фебруару 1905.

новинских текстова објављиваних у српској штампи поводом топовског питања. Сви изабрани текстови говоре у прилог „Шнајдера“, па је највероватније реч о колекцији коју је финансирала ова фабрика. Посебна пажња посвећена је обрачуна са листом *Штампа*. О одлуци Белгије и Румуније да купе Крупов материјал више у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, II, 1/1, 225; II, 2/1, 929.

¹¹² *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1905, 163.

¹¹³ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 68. На улогу Живојина Балугџића осврнуо се веома неповољно и Милош Црњански. М. Црњански, *Ембахад*, 135–136.

¹¹⁴ Постојање „Тајног протокола“ било је непознато чак и министру финансија Лазару Пачу. Д. Ђорђевић, *н. г.*, 69.

изазвао кризу владе са циљем да тестира снагу своје владе на неком другом, мање важном питању. Истовремено, показао би своју снагу пред краљем и тиме га навео да и он одустане од подршке упоредним пробама. Пашић је тако искористио начелно питање одбране парламентаризма, то јест мешања краљевих сарадника у рад владе. Мислио је пре свега на, и даље активног, Живојина Балугџића. Пашићеви радикали, међутим, овога пута нису добили подршку Самосталне радикалне странке којој су се надали. Током дискусије непредвиђено је покренуто и питање пензионисања завереника и то као услова да се обнове прекинути дипломатски односи са Великом Британијом. Пашић је повукао оставку и покушао да оконча кризу своје владе, јер је било очигледно да неће успети да произведе утисак снажне владе како је раније желео. Осим тога, још једном је променио став о сврсисходности тестирања. Веровао је да је то довољан уступак како би сачувао стабилност своје владе.¹¹⁵ Краљ и Пашић су тако сада заједно подржавали пробе. Пошто је Живојин Балугџић тих дана објавио неколико одлука Министарског савета, Пашићева влада је на то реаговала поновним подношењем оставке. О ванредним приликама фебруара 1905. сведочи и податак да је командант београдског гарнизона, пуковник Дамњан Поповић, добио наређење да подигне будност својих трупа „за сваки случај“.¹¹⁶ Краљ је осудио понашање Балугџића и истовремено изјавио да ће пре абдицирати него погазити устав.

Криза коју је Пашић изазвао око упоредних проба завршена је компромисом јер је влада прихватила топовске пробе, а краљ је пристао да се Живојин Балугџић удаљи са двора.¹¹⁷ Пашић је Балугџића потом тужио на суду. Коначно, Живојин Балугџић је напустио Србију како би избегао одслужење тромесечне затворске казне.¹¹⁸ Тако је радикалска влада прихватила пробе, иако их уопште није желела. Ипак, подржавањем проба тајни споразум са Константином Думбом више није обавезивао Пашића. Стране фабрике су позване да поднесу своје понуде и моделе који би били тестирани у Србији. Топови су пристизали у Крагујевац током марта 1905. године.¹¹⁹ Напетост је расла и услед испоруке прве туре „Крупових“ најновијих топова у Турску.¹²⁰

У међувремену полако се формирала понуда српског зајма у иностранству. Аустроугарске банке дале би 30% новца, како се раније и говорило. Беч је, међутим, обновио притисак на српску владу тражећи да се

¹¹⁵ Исто, 71.

¹¹⁶ Исто, 72, 73.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Аноним, „Новости из Крагујевца“, *Полиџика*, 15. март 1905, 2.

¹²⁰ Током априла 1906. у Цариград је стигло девет батерија које су одмах упућене у јединице. *Документи о сјољној полиџици Краљевине Србије*, II, 2/1, 703.

удео подигне на 40%.¹²¹ Будући да то није прихваћено у Београду, српска влада је потражила ново решење како би преузела иницијативу. Одуговлачењем се доводио у питање читав зајам, па је влада у априлу отворила нову кризу, условљавајући свој опстанак одустајањем владе и краља од упоредних проба. Иза свега је стајала идеја да се зајам потпише што пре, а тиме и спор са Аустро-Угарском оконча пре него што прерасте у већи проблем.¹²² Краљ се поново противио одустајању од проба, али је коначно поклекао оставши без подршке ранијих сарадника.¹²³ Пробе су тако поново биле одбачене. Ова последња криза битна је и као тренутак даљег погоршавања односа између краља Петра I и мајских завереника. Разочарани његовим потчињавањем грађанским странкама, они одлучују да се сасвим удаље од краља. С друге стране, краљ је од ове кризе много мање користио своја уставна овлашћења.¹²⁴

Преговори о зајму завршени су у мају 1905. године. Износ је одређен на 110 милиона динара, а новац је требало потрошити на следећи начин: 43 милиона за пушке и артиљеријске набавке, 30 милиона за изградњу споредне железничке мреже.¹²⁵ Преостали новац био је намењен за подмирење ранијих државних дугова, тј. 18 милиона за „летеће дугове“ и разлику у курсу.¹²⁶ Највећу удео у поруцбини имала је Француска – 40% то јест топове и муницију, а „Круп“ и „Шкода“ добили су израду артиљеријских кара, сразмерно уложеном новцу, односно фабрика из сваке државе по 30% наруцбине.¹²⁷ Пушке су такође биле резервисане за Аустро-Угарску, која је са Немачком требало да подели пушчану муницију и железнички материјал. Новац је тако био већински обезбеђен од стране француско-немачке банкарске групе у којој је предњачила Отоманска банка. Рок исплате кредита био је 50 година.

Стручњаци су закључили да је зајам финансијски неповољан, али да је представљао политички успех јер је „Шкода“ била искључена из главног дела лифериација.¹²⁸ Ипак, овај предлог зајма није прошао у Народној скупштини захваљујући нестабилној радикалској већини и опструкцији опозиције.¹²⁹ Многи у Пашићевој странци али и у јавности нису били задовољни условима зајма. Био је превелик за Србију, самим тим и прескуп. Коначно, влада је изгубила поверење, па су расписани нови избори.

¹²¹ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 114.

¹²² Д. Ђорђевић, *н. г.*, 250.

¹²³ Исто, 76; О. Поповић, *н. г.*, 54.

¹²⁴ Исто, 76.

¹²⁵ Аноним, „Зајам пред Скупштином“, *Политика*, 8. мај 1905, 1.

¹²⁶ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 35.

¹²⁷ Аноним, „Зајам“, *Политика*, 25. април 1905, 1.

¹²⁸ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 78–79.

¹²⁹ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 88.

Власт су освојили самосталци, а зајам је био једна од важнијих изборних тема. Њихова нова скупштинска већина, међутим, зависила је само од једног гласа, односно на 160 посланика влада је имала свега 81 глас.¹³⁰ То је знатно компликовало њихову позицију приликом покушаја да предузму одговорност за нове преговоре о закључењу сасвим другачијег зајма. Идеја Самосталне радикалне странке суштински је подразумевала да се топовске лиферације третирају пре свега као техничко питање, као и да се читавој и већ увелико компромитованој теми приступи на моралан начин. Вође странке су сматрале да прво треба изабрати топове, па тек потом закључити зајам. Ову идеалистичку концепцију потхрањивали су и страхови од неке нове Бантуове афере.¹³¹ Како је то приметио Димитрије Ђорђевић, наоружање српске војске било је пре свега политичко-финансијско, па тек онда техничко питање.¹³²

Самосталци су одбацили идеју Пашићеве владе о уговору са парискском групом поверилаца и поново су оживели стару идеју о подели зајма на два дела. Надали су се да ће новац за оружје наћи у иностранству, а да се новац за железнице ипак може сакупити у Србији. Влада је показивала и отворену жељу да се односи са Бечом нормализују.¹³³ Као поборници упоредних проба донели су одговарајуће одлуке, али се догодило нешто непредвиђено. Део фабрика се није одазвао позиву, а француска влада је из политичких разлога одбијала да пошаље свој топ на српске пробе. Поједине фирме су имале више модела оруђа, па нису желеле све да их шаљу у Србију. Влада је стога морала да формира посебан комитет од десет чланова који би посетио фабрике у иностранству.¹³⁴ Ова посебна комисија изазвала је додатно узбуђење, јер су и њен рад пратиле гласине о свађама и корупцији. Чуо се и приговор да се у иностранству не могу извршити све пробе, попут тестирања лафета и његовог понашања у српским брдима. Коначно, новембра 1905. влада је закључила зајам у износу од 70 милиона динара, који је чинио претежно аустроугарски капитал представљен кроз Унион банку. Зајам је био и знатно мањи од зајма који је намеравала да преузме ранија Пашићева влада. Исто тако, нови зајам је био склопљен и под повољнијим условима.¹³⁵ То је, међутим, био јединствен зајам од 70 милиона динара, намењен и за оружје и за железнице. Овакво решење топовског питања, уз то, значило је јачање утицаја Аустро-Угарске у Србији чему су се противиле све најмоћније српске странке. Многи међу самосталцима нису подржавали овакво решење зајма, јер је

¹³⁰ Исто, 89.

¹³¹ *Стенографске белешке*, 1905, 107.

¹³² Д. Ђорђевић, *н. г.*, 61.

¹³³ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 115.

¹³⁴ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 82.

¹³⁵ Исто, 86.

тај начин кредитирања значио готово потпуно напуштање свих принципа са којима се пошло у преговоре.¹³⁶ У јавности је преовладавао утисак да је самосталска влада Љубе Стојановића отишла предалеко.¹³⁷

Уследио је низ драматичних политичких догађаја који су уништили идеју о оваквом зајму. Управо крајем 1905. године у Скупштини је поново поменуто и завереничко питање, односно идеја о пензионисању најистакнутијих војних лица која су учествовала у Мајском преврату. Краљ је одбио да потпише указе о пензионисању завереника које му је поднела влада, па је дошло до нове кризе.¹³⁸ Још један озбиљан проблем избио је јануара 1906. када је Беч сазнао за планирану царинску унију између Србије и Бугарске. Како је трговачки уговор са Аустро-Угарском истицао управо 1906. године, био је то најгори тренутак за појаву трговачких и политичких компликација. Аустро-Угарска је, као реакцију на сарадњу са Бугарском, затворила своју границу. Уследило је неуговорено стање између Београда и Беча. Граница је током јануара била затворена, па је тиме најављен Царински рат.

Договорени самосталски посао са „Шкодом“ и бечким финансијерима висио је о концу, јер је све зависило од компликованих преговора који су се тицали трговинских квота између Србије и Аустро-Угарске. Следећег месеца, у фебруару, Аустро-Угарска је отказала трговински споразум и ветеринарску конвенцију.¹³⁹ Проблеме самосталском договору правила је и бивша париска поверилачка група која је финансијским шпекулацијама настојала да подрије договор и тиме врати у живот ранији Пашићев план зајма.¹⁴⁰ У исто време јавност се противила сарадњи са Унион банком, јер се страховало да такав зајам везује Србију за моћног суседа. Због такве ситуације зајам, попут претходног „париског“ Пашићевог модела, није ни представљен Скупштини.¹⁴¹ Ипак, граница је убрзо отворена будући да је марта 1906. постигнут привремени трговински споразум.

На инсистирање аустроугарске стране, топови су поново постали саставни део трговинских преговора, односно услов за њихово успешно окончање. Питање топова је у овом периоду изнова условљавано увозом стоке.¹⁴² Михаило Вујић, посланик Краљевине Србије у Бечу, саветовао је Пашића да се „у фаталном топовском питању“ што пре нађе решење како топови не би кочили покретање трговачких преговора.¹⁴³ Како је српска

¹³⁶ Коста Кумануди, „О зајму“, *Политика*, 1. децембар 1905, 1.

¹³⁷ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 89.

¹³⁸ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 91.

¹³⁹ Исто, 59.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто, 93.

¹⁴² Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 114.

¹⁴³ *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије*, II, 2/1, 350.

влада одбијала да се питања царинских квота и набавке топова повежу на било који начин, априла 1906. топовско питање је аустроугарској страни послужило као повод за отпочињање друге фазе Царинског рата.¹⁴⁴ Граница је поново била затворена. Претње које су раније долазиле из Беча сада су остварене, па никакве даље мере одмазде нису могле да буду предузете против Србије у случају коначне дисквалификације „Шкоде“.¹⁴⁵ Аустро-Угарској је у овом периоду понуђено да се из новог зајма од њених фабрика купи разни материјал за суму од 26 милиона динара.¹⁴⁶ Нови париски зајам се, међутим, због све теже ситуације између две државе чинио као једини излаз.

Како је било све извесније да ће српска влада купити „Шнајдерове“ моделе, подршка француске владе Србији била је све отворенија. Треба поменути да ни са ове стране није све ишло глатко јер је „Шнајдер“ условљавао да се код њихових сарадника купи и стрелачко наоружање.¹⁴⁷ Србија је успела да одоли првом шоку који је настао прекидом трговачких односа што је, уз повољно стање српских финансија крајем 1906. године, омогућило да се постигне нови договор о зајму. Овога пута сав новац био је француског порекла, без немачке подршке.¹⁴⁸ Зајам је износио 95 милиона динара, то јест 81,7 ефективно, од чега је 46 милиона одлазило за оружје, а 35 милиона за железнице. Новац намењен топовима се делио тако што је већи део – 23 милиона био намењен пољској и брдској артиљерији, а 7 милиона за куповину хаубица и мерзера. Сума од 13 милиона је одвојена за пушке и пушчану муницију и још 3 милиона за осталу војну опрему.¹⁴⁹

Како је зајам био велики и скуп, опозиција се жестоко противила, а колебао се и део радикала. Зајам је био мањи од ранијег „париског“ зајма Пашићевих радикала, али само због тога што су из рачунице биле избачене суме за отплату ранијих дуговања. Генерално, био је то финансијски неповољан зајам.¹⁵⁰ Опозиција је оптуживала владу да је негирала мишљење артиљеријске комисије која се значајним делом изјаснила за „Крупове“ топове, као и да је прелиминарни уговор са „Шнајдером“ закључен без знања и сагласности Скупштине. Током ове борбе одржаване су и тајне скупштинске седнице.¹⁵¹ Закон о зајму је ипак прошао у Скупштини, децембра 1906, захваљујући радикалској већини и маштовитој поли-

¹⁴⁴ Исто, II, 1/1, 603.

¹⁴⁴ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 114.

¹⁴⁵ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 210.

¹⁴⁶ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 116.

¹⁴⁷ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 73.

¹⁴⁸ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 269.

¹⁴⁹ Исто, 270–271.

¹⁵⁰ Исто, 275.

¹⁵¹ Исто, 273.

тичкој комбинаторици. Испред Скупштине је долазило до нереди у којима су учествовали студенти и грађани.

„Отуда је дошла онда дубока контрадикција која се провлачи кроз аргументе којима је влада бранила ову операцију у скупштини: најпре се тврдило да је Шнајдеров топ, објективно оцењен од компетентних стручњака, најбољи; а затим се тврдило да се хоће да набави топ француски из политичких разлога: да се сачува суверенитет Србије од аустријског туторства. Ово одступање с позиције на позицију било је само на штету владе; јер се она почела служити и бранити политичким мотивима и разлозима државне суверености тек онда кад више нико ни у Србији ни у Европи није веровао извештајима топовске комисије и тврђењу да је француски топ најбољи. Кад овоме додамо и тај факт да се прелиминарни уговор о зајму није могао потписати све док није скупштинска већина одобрила поступак владе да се топови поруче код Шнајдера и Компаније из Крезе-а, и док та поруџбина није фактички и формално учињена, онда излази јасно да је добијање зајма оваквог какав је показан публици било условљено поруџбином од једне одређене фабрике, тј. да и овде постоји веза између зајма и набавака...“.¹⁵²

Војислав Маринковић је октобра 1906. на занимљив начин дотакао суштину српског избора технике.

„...Ми топове у Аустро-Угарској, па ма били и најбољи и најјефтинији, не смемо и не можемо купити, и природно је да их не смемо купити. Аустро-Угарска је наш најмоћнији сусед, чији се интереси са нашим највише додирују. Топове у Аустро-Угарској није смео да купује ни Краљ Милан, који је био пријатељ аустријске политике, који је наслањао своју политику на Аустро-Угарску, и са киме је Аустрија водила политику и на кога је рачунала. И кад он није смео да купује топове у Аустро-Угарској, ја не видим од куд ми смемо да учинимо то данас, кад немамо у Аустро-Угарској ни тих веза, ни тог ослонца који је он имао.“¹⁵³

Упоредо са изгласавањем зајма 12. новембра 1906, то јест доношењем Закона о зајму за грађење железница и за преоружање војске склопљени су и трговински уговори са Турском и Бугарском.¹⁵⁴ Две пуне године током којих је Србија „живела у знаку зајма“ биле су завршене.¹⁵⁵ Србија је у јесен извршила наруџбине у „Шнајдеровој“ фабрици, а за добијени новац је купљено 60 брзометних и 25 брдских батерија.¹⁵⁶ У јавности су се појавиле и таблице Комисије како би се показало аустроугарским представницима да је „Шкода“ добила лоше оцене.¹⁵⁷

¹⁵² Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909, 278–279.

¹⁵³ *Синографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије*, 1906, 128.

¹⁵⁴ Ј. М. Јовановић, *н. д.*, 108; М. Недељковић, *н. д.*, 273.

¹⁵⁵ Аноним, „Примање зајма“, *Полишика*, 6–8. децембар 1906, 1.

¹⁵⁶ В. Ђоровић, *Односи...*, 102.

¹⁵⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, II, 1/2, 1010–1011.

У целом спору мишљење артиљеријске комисије, које је требало да буде пресудно, остало је на маргинама или је пак употребљавано само као пригодан изговор приликом одбијања „Шкодине“ понуде. Чланови артиљеријске комисије су заиста били разједињени, како је то јавност и слутила.

Дуго времена извештај комисије је био тајна. Пред преговоре о новом париском зајму опозиција се позивала на стручно мишљење комисије, али је Пашићева влада одбијала да обелодани њене закључке. Касније је објављено да се комисија изјаснила за „Крупов“ пољски топ као најбољи. „Шнајдер“ се тада нашао на другом месту,¹⁵⁸ док је „Шкода“ лоше оцењена.¹⁵⁹ Како је то записао Димитрије Ђорђевић, влада је у ствари држала комисију као средство за одбрану од аустријских Шкодиних захтева.¹⁶⁰ Купљен је најбољи топ. Ипак, топови су били блиски по одликама, како је то Први светски рат и показао.

Тренутак у коме се дешавала српска афера са топовима подударно се са процесом јачања домаћег јавног мњења. Као и у другим европским државама штампа је имала јак утицај на политичку елиту и друштво уопште. С друге стране, власници листова су били подложни притисцима као и корупцији. Шта је просечан читалац штампе могао да закључи о току српских поруџбина?

Читалац је са доста муке пратио ток и обрте са питањем топова. Како је велики део догађања био ван очију јавности, многи потези српских влада остали су необјашњени. Стицао се утисак велике неодлучности, али и непоштовања грађана. Пред све извесније закључивање „париског“ зајма из маја 1905, *Полиџика* је писала: „У слободној, уставној, парламентарној Србији српски грађани немају ни појма шта се све то ради зашто се одлаже, какве се то интриге кују, какве се то тешкоће јављају.“¹⁶¹ Штампа је поводом кампање радикала око мајског зајма читаву ситуацију проглашавала за априлску шалу.¹⁶²

Посебан гнев изазивале су непрестане промене ставова о питању проба топова. Слично, железнице су час улазиле у пројекат зајма, час испадале из рачунице.

„Кад се не би тицали угледа наше земље, оваки би догађаји могли бити смешни. Једна влада, која у овако крупним питањима, као што су задуживање земље и грађење железница, мења своје одлуке, као обестан човек кошуље, могла би послужити за подсмех...“¹⁶³

¹⁵⁸ Никола Пашић у *Народној скупштини*, III, 157.

¹⁵⁹ Д. Ђорђевић, *н. г.*, 274.

¹⁶⁰ Исто, 274.

¹⁶¹ Аноним, „Зашто?“, *Полиџика*, 5. април 1905, 1.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ Аноним, „Хоће – неће“, *Полиџика*, 21. април 1905, 1.

Износ зајма и његова правилна употреба нарочито су забрињавали јавност. „Прво што свакога мора да изненади, кад прочита тај владин предлог о зајму, то је величина суме. Сто десет милиона, то је и за много јаче, а мање задужене државе огромна цифра; за Србију која већ дугује пола милијарде, то је и сувише.“¹⁶⁴ Гледано ван контекста, српске владе су заиста топовско питање почеле са намераваним задужењем од 30 милиона динара, да би се маја 1905. помињао износ од чак 120 милиона динара кредита.¹⁶⁵ Манипулације које су вршиле фабрике, такође су љутиле читаоце. „Шнајдерова“ батерија од четири топа, девет кара и 2000 метака продавана је за 200.000 динара 1904. године. Цена је скакала сваки пут када би посао са српском владом постајао извеснији, па је тада исти материјал коштао 360.000 динара. Тако је *Полиџика* израчунала да је Србија изгубила по 70.000 динара на сваку купљену батерију.¹⁶⁶ У јавности је било и пуно наивности у уверењу да Србија може самосталније да се постави према међународним банкарским групама. Стране банке укључене у посао могле су у сваком тренутку да помоћу манипулација са српским хартијама од вредности оборе курс динара. Јавност је била забринута и за квалитет извршених проба и аутентичност комисијског извештаја. Било је, наиме, познато да фирме на тестирања понекад шаљу посебне топове и гранате, понекад са муницијом јачег пуњења како би се постигла већа почетна брзина.¹⁶⁷

У српској свакодневици „топовско питање“ је било доживљено и као низ исцепканих афера. Тако је посебан случај био зајам, међусобице артиљеријске комисије нешто сасвим друго, док је сукоб Николе Пашића и Живојина Балугџића виђен као нека специјална афера „Пашић–Балугџић“.¹⁶⁸

У српској јавности се више учвршћивала подела на присталице једног или другог произвођача. „Мишљења су код нас већ одавно подељена, створена су уверења, која више нико живи не може да сузбије.“¹⁶⁹ Општи утисак био је и да посла одавно нису „чиста“, па се писало да се топови купују „испод руке“.¹⁷⁰ Писало се да су појединци из Артиљеријске комисије радикално променили набоље свој животни стил што се могло објаснити само корупцијом.¹⁷¹ Тако су листови извештавали и о најмањим корацима чланова комисије, попут путовања у иностранство, трошкова,

¹⁶⁴ Аноним, „Зајам пред Скупштином“, *Полиџика*, 8. мај 1905, 1.

¹⁶⁵ Аноним, „Зајам од 120 милиона закључен“, *Полиџика*, 24. април 1905, 2.

¹⁶⁶ Аноним, „Зајам пред Скупштином“, *Полиџика*, 8. мај 1905, 1.

¹⁶⁷ Аноним, *Наше топовско питање*, 15.

¹⁶⁸ Аноним, „Краљев говор“, *Полиџика*, 4. март 1905, 1.

¹⁶⁹ Аноним, „Топови“, *Полиџика*, 12. март 1906, 1.

¹⁷⁰ Аноним, „Зашто Шнајдер?“, *Полиџика*, 1. април 1905, 1.

¹⁷¹ Аноним, „Топови“, *Полиџика*, 12. март 1906, 1.

детаља њиховог службеног извештаја.¹⁷² Писало се да Лазар Пачу, а не Артиљеријски комитет бира топове.¹⁷³ Јавност је била упозната са детаљима сваког од намераваних зајмова, тек пошто су они били закључени или сасвим утаначени, па су драстичне промене одлука и износа кредита изазивале нервозу и страх да новац неће бити потрошен наменски.

Полемике у јавности су указивале и какав став српско друштво има према машинама. Најсавременија европска техника добијала је локална имена током ове вишегодишње полемике. Писало се да су топови појединих фабрика најобичније „штрцаљке“.¹⁷⁴ Тако су Шнајдерови топови називани „Рашићеви сулундари“, по пуковнику Михаилу Рашићу за кога се знало да се залагао за избор француских топова.¹⁷⁵ Ишло се дотле да су власти оптуживане како су купиле гранате у којима се не налази експлозив него балег.¹⁷⁶ Оваква имена и начин разговора о техници потврђивали су утисак да најсавршенија техника пристиже у једну аграрну земљу са ниским нивоом техничке културе.

Сваки пут када би се нека фабрика поменула као могући победник остали конкуренти би покренули енергичне кампање у српској штампи настојећи да оспоре закључење посла. Низ текстова настајао је на директан подстицај агената заинтересованих фабрика и страних дипломата.¹⁷⁷ Тако је *Штампа* нарочито нападала фирму „Шнајдер“, маја 1905. и јануара 1906, а у све је био умешан утицајни немачки предузетник Шарл Диренбергер.¹⁷⁸ Није се само дискутовало унутар Србије. Од јануара 1905. отпочела је оштра новинарска борба између Београда, Беча и Будимпеште, а све око српских зајмова и државних набавки.¹⁷⁹ Све је помно пратила и српска штампа ван Србије.¹⁸⁰ Страсти се нису смиривале ни када је Србија преломила и купила топове.

„Читалац ће са чуђењем узети на знање, да је ово гломазно разношење вести изашло из цеви још незготовљених српских топова. Ове је

¹⁷² Аноним, „Новости из Крагујевца“, *Полиџика*, 15. март 1905, 2; Аноним, „Топовска комисија“, *Полиџика*, 3. јануар 1906, 2.

¹⁷³ Аноним, „Зашто Шнајдер?“, *Полиџика*, 1. април 1905, 1.

¹⁷⁴ Аноним, „Топови“, *Полиџика*, 12. март 1906, 1.

¹⁷⁵ Аноним, „Седамдесетогодишњица генерала Рашића“, *Полиџика*, 6. август 1928, 5.

¹⁷⁶ Милан Стојадиновић, *Ни рај ни њакѝ*, Београд 2002, 45.

¹⁷⁷ Аноним, „Топови“, *Полиџика*, 12. март 1906, 1.

¹⁷⁸ Шарл Диренбергер је плаћао листовима *Штампа* и *Мали журнал* како би нападали српску владу. То је рађено да би се умањили изгледи *Шнајдера*, а подржао *Круи* и банка *Берлинској шпривачкој грушшва* чији је Диренбергер био представник у Србији. Никола Пашић се посебно жалио на Диренбергера као некога ко је ширио гласине да је управо Пашић примио 2% провизије од *Шнајдера*. Иначе, Диренбергер је претходно био сарадник Ежена Бонтуа. А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914*, 78–79.

¹⁷⁹ Ј. М. Јовановић, *н. г.*, 88.

¹⁸⁰ Аноним, „Зашто је нападана Србија“, *Застава*, 4. јануар 1907, 2.

топове српска влада поручила у Крезоу поред свих дипломатских притисака, царинског рата и непријатности.“ Чак и када је посао договорен борба није престала. Циљ је био да се посао са Шнајдер-Крезоом осујети и доведе у питање стабилност српских кредита. Тако су потуране гласине да Крезоова фабрика уступа 40% послова Шкоди и слично.¹⁸¹

Топови стижу

Топови су у Србију стизали током неколико година, па чак и за време Првог балканског рата. Пријем топова је представљао сложен логистички посао који је вршен по тачно утврђеним принципима. Најпре је установљена посебна Комисија за пријем брзометних топова, која је имала задатак да контролише квалитет топова и организује њихов транспорт до Србије. На челу комисије је током прве три године био некадашњи члан топовске комисије генерал Михаило Рашић. Он је 1907. године послат у Крезо како би се на лицу места уверио да се топови и пратећа опрема производе на одговарајући начин. Израда топова, међутим, није текла глатко јер је „Шнајдер“ посао распарчавао и делио другим француским фабрикама. Највеће европске фабрике оружја, „Круп“ и „Шнајдер“, прептерећене поруџбинама, делегирале су послове својим сарадницима у Француској.

Тако су муницију правили „подизвођачи“, а чланови српске комисије су са муком настојали да врше какву-такву контролу завршених производа негодујући због овакве организације посла.¹⁸² Металне делове за топове радила је и приватна фабрика „Сен Шамон“. После генерала Рашића, на челу Комисије за пријем топова се налазио генерал Радивоје Бојовић. Вршила се контрола и свих пратећих уређаја попут батеријских дурбина, угломера, челичних цеви за предњаке и задњаке, разних ланаца и других делова који су се уграђивали на топовске каре. Сваки топ био је тестиран пре слања у Србију. Чланови српске мисије су редовно извештавали шта суседи Србије купују у Француској, па је тако јављено да се „турске“ и „бугарске“ гранате пуне истом врстом тротила каква се користи и за „српске“ гранате.¹⁸³

Српски официри који су често путовали у Француску настојали су и да посете искористе за учење о производњи муниције. Део граната, међутим, израђивао се и у Немачкој. Тада је дошла до изражаја жеља српског генералштаба да се освоји производња разорних граната. Ова муниција за српске топове се тада довршавала у најпознатијој немачкој фабрици експлозива у Шлебуу, крај Леверкузена, а коју је основао Алфред

¹⁸¹ Исто, 1.

¹⁸² ВА, П-1, К-9, Ф-2, 29/1.

¹⁸³ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 21/1.

Нобел. Идеја је била да се пошаљу два официра из барутане „Обилићево“ како би проучила процеси пуњења граната „ако би ми какву фабрику подигли“.¹⁸⁴ Ипак, априла 1911. руководство фабрике није изашло у сусрет оваквим жељама.¹⁸⁵

Топови без огреботина. Нови француски брзометни топ М1897 на београдском дефилеу поводом рођендана краља Петра I Карађорђевића, 11. јул 1911 (Музеј града Београда ФИ-1-669)

Батерије су стизале у неколико наврата, тако је јуна 1912. у току била трећа испорука за Србију, која се састојала од шест најмодернијих батерија пољских топова, калибра 75 мм.¹⁸⁶ У Србију су стизале и хаубице од 120 мм, са резервним деловима, као и разни типови граната за ова оруђа.¹⁸⁷ Раније, у децембру 1911. транспортоване су хаубице од 150 мм.¹⁸⁸ Поред ватреног оружја српска војска опремана је и другим савременим техничким средствима, попут оптичких справа и других сличних помагала.¹⁸⁹

¹⁸⁴ ВА, П-1, К-9 Ф-2, 18/1. Треба истаћи да су у овој барутани од 1898. године вршени експерименти са малодимним барутом. М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 75.

¹⁸⁵ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 8/1. Извештај капетана I класе Велибора Требињца од 22. децембра 1910.

¹⁸⁶ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 32/1.

¹⁸⁷ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 43/1.

¹⁸⁸ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 44/1.

¹⁸⁹ Обука српских артиљераца је такође вршена са великом пажњом: „На чело ових школа (артиљеријске и пешадијске – нап. Д. Ш.) беху изабрани и постављени до тада врло истакнути виши официри и то: за артиљерску школу гађања, тадањи арт. п. пуков-

Приликом пријема дела опреме дешавали су се кварови или несреће са неисправном муницијом. Поједини случајеви речито су откривали напоре да се изгради савремена техничка култура. Наиме, током 1911. године у београдској Артиљеријској школи гађања дошло је до случајева праскања чаура приликом дејства француских топова.¹⁹⁰ Челни људи артиљерије су овом проблему пришли са крајњом озбиљношћу. Додатан проблем представљале су гранате које нису биле употребљиве због тога што муниција није могла да уђе у цев. Јавила се и сумња да ли су неке од испоручених граната паковане у већ употребљаване чауре. Током истраге надлежни су тражили детаље о овим случајевима од управника Школе гађања потпуковника Мирослава Милисављевића. Његов неуобичајени одговор покренуо је реакцију надлежних.

„Какав је притисак вршен на метак у цеви, велики или мали, ја не знам, нити треба мени као ниједном трупном официру да знам, јер ја као командант школе имам само да експлоатишем топ и његову снагу...“¹⁹¹ Одговорено му је да први човек Школе не може да има такав однос према топовима. Речено му је и да приликом пуцања мора да се води рачуна о томе да ли је време топло или хладно или која је врста барута у чаури итд. Начелник Артиљеријског одељења Главног генералштаба даље је наставио.

„Но кад се узме у обзир да је наша земља мала и [сирота], да поред школе гађања нема још какве друге установе и нарочите комисије за конструктивна, балистичка и друга испитивања материјала онда излази да ми од наше школе морамо да изискујемо и много више но што командант мисли.“ Од трупног официра се, дакле, очекивало и да се оружје усаврши и предложи решења за отклањање кварова.¹⁹²

Крагујевачки Војнотехнички завод је у том смислу играо веома важну улогу. Управо су ту вршена додатна тестирања и преправке пристиглих топова. На стрелиштима Завода су тестиране и преправљане хаубице од 12 и 15 цм. Важно је приметити да је роба са грешком, у иначе одличном „Шнајдеровом“ материјалу, испоручивана Србији у мирнодопском

ник, Мирослав Милосављевић, који је пре тога био на годишњем стажу у Русији, за артиљериска питања: теорију и тактику ...“ Живан М. Петровић је описао и изненадну посету краља Петра I и генерала Путника Пешадијској школи гађања на Калемегдану, априла 1912. Сврха посете била је разјашњавање недоумица око квалитета српске ратне опреме. „Налазећи се у средини те највеће собе (просторије) срели смо се са следећим ратним материјалом делом покривеном серадама, делом отвореном, делом у справама (телеметри, двогледи) али кабасто и највише, беше ту товарни прибор за брдску артиљерију, товарне коње за комору са самарима универзалним и дрвеним за нас Србе такозваним *йлецацима*, народне израде... Краће задржавање било је и на неким савременим справама за гађање: двогледи и телеметри чији су примерци овде као понуда извесних фабрика били из Немачке и Енглеске...“ *Својеница Живана М. Пешировића*, 12–19.

¹⁹⁰ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 22/1.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² ВА, П-1, К-9, Ф-2, 23/1.

периоду док је у француским фабрикама радила стручна радна снага. Ситуација ће се само погоршавати када несташица муниције затресе Западни фронт септембра 1914. године.

Занимљив је и случај са цевима које је израдила фабрика „Сен-Шамон“, калибра 12 цм. Крагујевачка фабрика је морала да преправи већи број неисправних заварача, стога су цеви скидане, слате у Крагујевац на преправку заварача која се састојала од уградње посебних продужетака. Преправке су вршене на свим оруђима калибра 12 цм као и мерзерима.¹⁹³

Током 1911. године стизале су хаубице 150 мм, опрема је увек долазила у деловима, смештена у цинканим сандуцима. Посебно су паковане цеви, точкови итд. Јуна 1912. испоручена су 24 топа. То је била осма испорука материјала, а тадашњи председник Комисије за пријем топова био је пуковник Станисављевић.¹⁹⁴

Поред артиљерије, Србија је настојала да набави и стрелачко наоружање. Набавка митраљеза представљала је револуционаран догађај. Августа 1910. у Пешадијску школу гађања у Београду пристигло је 176 митраљеза из Немачке.¹⁹⁵ Према предлогу управника Војнотехничког завода 1912. године, сва артиљеријска оруђа и пратећи артиљеријски возови су офарбани у исту нијансу сиве боје према пристиглом француском материјалу.¹⁹⁶

Значај пристиглих батерија значајно је подизао улог српске стране у преговорима са балканским савезницима у оквиру припрема за предстојећи рат са Турском, јер се по броју батерија мерила снага војске. Генерал Живојин Мишић описао је део разговора са бугарским генералом Фичевим:

„Идуће седнице остали смо сваки при своје мишљењу. Генерал Фичев је захтевао да ми упутимо бар три дивизије, међу којима и једну коњичку, на маричко војиште. Настаде узајамно погађање. У то време ми смо имали боље артиљеријско оружје, далеко боље смо били снабдевени новим хаубичким батеријама калибра 120 и 150 милиметара.“¹⁹⁷

Пред Први светски рат Србија је намеравала да код „Шнајдера“ наручи нове количине топова и хаубица.¹⁹⁸ С друге стране „Шнајдер“ је веома водио рачуна да задржи симпатије српске јавности, па је одвојио значајна новчана средства како би помогао српске официре-инвалиде Балканских ратова.¹⁹⁹

¹⁹³ ВА, П-1, К-9, Ф-3, 2/1; ВА, П-1, К-9, Ф-3, 3/1.

¹⁹⁴ ВА, П-1, К-9, Ф-2, 32-1.

¹⁹⁵ Митраљези су купљени у немачком концерну Deutshe Waffen-und Munitionsfabriken Berlin, где су раније набављене и Маузерове пушке М 99. М. Милићевић, *н. г.*, 67.

¹⁹⁶ *Службени војни лист*, 3, 1. фебруар 1912, 55.

¹⁹⁷ Живојин Мишић, „Моје успомене“, у: *Рашина мемоарска и дневничка проза*, Београд 1988, 10.

¹⁹⁸ Аноним, „Турски топови“, *Полиџика*, 19. април 1914, 2.

¹⁹⁹ Аноним, „За српске официре“, *Полиџика*, 29. јануар 1914, 2.

Како је у Балканским ратовима српска војска заробила већи број турских „Крупних“ топова, ова оруђа су послата у Крагујевац. Најпре је постојала жеља да се неисправна оруђа упуте у Немачку на поправке. У том смислу је и представник „Крупа“ Марсел Круп посетио Београд априла 1914. године.²⁰⁰ Осим о поправкама преговарало се и о куповини веће количине граната које би одговарале овом материјалу. Ипак, како је рат избио Србија је била принуђена да се ослони на ресурсе Војнотехничког завода. Тако је инжењер Јулије Драшкоци, запослен у овом заводу, одмах по објави рата од стране Аустро-Угарске примио наређење да у Крагујевцу хитно реорганизује и оспособи заробљене турске топове и хаубице. Успео је да оспособи три пољска и један хаубички дивизион.²⁰¹ Овај материјал, пореклом ратни плен, имао је посебну и релативно славну улогу у ратној историји српске артиљерије. У марту 1914. овом Заводу је одобрено додатних пола милиона динара ради преуређења фабричких инсталација у очекивању повећане производње потребне за увећану војску после проширења државне територије.²⁰²

Топови у борби

Приликом откривања новог београдског споменика, посвећеног војду Карађорђу, 24. августа 1913. Петар I Карађорђевић је истакао да је текуће године српска војска остварила оно о чему је још Карађорђе сањао, али да је за разлику од устаничке војске модерна армија „имала бољу спремност и бољу срећу“.²⁰³ Заиста, опрема коју су поседовале три српске армије обухватала је нека од најсавременијих ратних средстава. За илустрацију се може навести план превоза трупа Прве српске армије датиран 18. октобра 1912. године. Тога дана било је предвиђено укрцавање и превоз ка турској граници следећих јединица: Инжињеријског батаљона, Првог рефлекторског одељења, телеграфског одељења, радио-телеграфске

²⁰⁰ Аноним, „Турски топови“, *Полиџика*, 19. април 1914, 2.

²⁰¹ Јулије Драшкоци је рођен у Свилајнцу 1884. године. Високу школу за рударство и топионарство завршио је у Леобену (Немачка) 1905. године. После одслужења ђачког рока у пиротехничкој чети Војнотехничког завода у Крагујевцу наставио је да сарађује са овом установом. Запажене су његове способности, па је као цивил од 1907. године запослен као инжењер. По избијању Анексионе кризе (1908) преузео је руковођење процесом лабораторија муниције за пољску артиљерију. Током 1910. радио је приватно, да би се поново вратио у крагујевачки Завод за време Балканских ратова. Његова дужност је тада била да прикупља и уређује ратни плен. У току рата је постављен за министарског делегата у Ђевђелији, где је радио на отправању и обезбеђењу целокупног војног материјала између Србије, Црне Горе и Русије. Након евакуације из Србије био је делегат артиљеријско-техничког одељења српске војске у Солуну. После рата радио је у рударству. Умро је 1940. године. „In Memoriam. Инжињер Јулије Драшкоци“, *Технички весник*, 1940, I, 5, 18.

²⁰² Аноним, „Војно-технички завод“, *Полиџика*, 14. март 1914, 3.

²⁰³ *Службени војни лист*, 14, 1913, 290.

станице, оруђа и муниција опсадних батерија од 120 мм, хаубичке батерије као и главног интендантског вода.²⁰⁴ Не тако давно већина набројаних јединица није ни постојала, а сада је без њих било немогуће водити модеран рат.

У складу са тактичким начелима тадашњих европских армија артиљеријске јединице су представљале важан део армије, али ипак, како је раније истакнуто, од топовске батерије се пре свега очекивало да успостави контролу над бојним пољем и тиме омогући напредовање пешадије.²⁰⁵ Српска војска је захваљујући искуствима из Балканских ратова знала да ратна стварност не одговара у потпуности ранијим концепцијама. Пракса је, наиме, показала да су батерије често принуђене да остварују више задатака истовремено. Батерија је морала да уништи утврђене циљеве и да се бори против других батерија, а ту је био и основни задатак – да прати напредовање пешадије.

Српска артиљерија је у три рата 1912–1918. задржала исту организациону структуру. Војска која је прешла турску границу поседовала је пољску, брдску, хаубичку, коњичку и градску артиљерију као и пиротехничку чету, а окосницу је чинио нови француски материјал. Ипак, због недостатка теже артиљерије употребљавани су и старији модели. Једну пољску батерије чинило је 85 војника и подофицира, заједно са једним официром. Дивизион се састојао од две или више батерија и у просеку је имао 255 људи, а више дивизиона чинило је артиљеријски пук.²⁰⁶

Артиљерија је употребљена већ приликом преласка српско-турске границе када се дејствовало против појединих турских караула.²⁰⁷ Артиљерија се тако истакла током Мердарског боја када су артиљеријски официри брзо проналазили и неутралисали турске топове. Поједине батерије су тада спуштане до самих стрељачких редова што је веома повољно утицало на морал српске пешадије.²⁰⁸ Уследила је Кумановска битка октобра 1912. где су се француски топови у рукама српских посада показали одлично. Борбе су се тада водиле и турским батеријама смештеним на вису Зебрњак.²⁰⁹

Како је изгледала битка из угла једне батерије? Улазак батерије у битку некада је био сасвим постепен, а каткад потпуно хаотичан. У случају да је командир батерије имао довољно времена пажљиво је бирао положај за своје топове, а сви делови батерије били су посебно размештени. Батерија се делила на борни део који је имао коњску запрегу и попу-

²⁰⁴ ВА, П-2, К-36, 9/2.

²⁰⁵ В. П. Внуков, *н. г.*, 140.

²⁰⁶ С. Б. Ратковић-Костић, *н. г.*, 371.

²⁰⁷ Зеки-паша, „Моје успомене из балканског рата 1912. године“, (превео Глиша Елезовић), *Рајник*, 8, 31.

²⁰⁸ Група аутора, *Први балкански рај*, I, Београд 1959, 468.

²⁰⁹ Исто, 644.

њујући део који су обично вукли волови. Вршено је испрезање коња из топова и кара. Официр је морао да изврши читав низ радњи како би припремио своју јединицу за успешно дејство. Најпре је морао да проучи земљиште, да утврди оријентире и путеве за напредовање или одступање. По доласку на положај коњи би били распрегнути и одведени даље од оружја. Уколико је било времена посада је израђивала топовске заклоне као и земунице за послугу и муницију, а возови и топови били би маскирани.²¹⁰

Официр би затим тражио потенцијалне циљеве за своје топове. Осматрање бојишта било је од велике важности као и познавање картографије. Артиљерија се више није искључиво ослањала на моћ људског вида да угледа и разликује предмете у даљини. Техничким уређајима су појачаване људске могућности. Официр је тако на располагању имао призматични двоглед који је ширио видно поље. Ту је био и перископ као и још моћнији уређај – артиљеријски дурбин. Овај инструмент је представљао својеврсну комбинацију двогледа и перископа чиме се омогућавало не само увећавање циљева, већ и њихово посматрање иза безбедности заклона.²¹¹ Од велике важности постало је препознавање облика и осматрање непријатеља. За ове потребе прављени су посебни крокији бојишта као брижљиво израђени панорамски снимци, због чега су неретко ангажовани обвезници који су се пре рата бавили цртањем и сликањем.²¹²

У многим случајевима батерије су упућиване директно у битку. Војник Милорад Марковић описао је сцену којој је присуствовао на Гучеву септембра 1914. „Гледао сам данас редак призор: артиљерија под кишом шрапнела у галопу излази на положај, и ниједан коњ, а ни возар нису рањени.“²¹³ Војници су у таквим приликама журно утврђивали положаје.

Батерија није смела да дејствује против „безначајних циљева“. Требало је изабрати циљеве вредне скупе муниције. У Србији је овај проблем нарочито био изражен будући да муниције никада није било много као и да се она није могла у већој мери производити у земљи. Тако је Живко Павловић, један од челних људи Врховне команде, више пута преко равао команданта Одбране Београда зашто не штеди муницију, указујући на примере „бесциљног трошења муниције против недовољно важних циљева“. Ово се посебно односило на хаубичку муницију.²¹⁴

²¹⁰ Милета Продановић, *Рајни дневник 1914–1918*, Горњи Милановац 1994, 15.

²¹¹ В. П. Внуков, *н. г.*, 138.

²¹² Pol Virilio, *Rat i film I. Logistika percepcije*, Beograd 2003, 17; Paul Gough, „Military drawing and British war art, 1914–1918“, *Peindre la Grande Guerre*, ur. Bernard Devaux I, Paris 2000, 97–111.

²¹³ Милорад Марковић, *Рајни дневници: 1912–1918*, Београд 1977, 80.

²¹⁴ О кризи са муницијом сведоче и наређења о обавезној штедњи граната, издата трупама октобра 1914, а поновљена чак и у периоду ратног затишја, јуна 1915. ВА, П-9, К-71, Ф-2, 6/5.

Артиљеријске јединице су се ослањале на низ посебних артиљеријских осматрачница покривајући широки простор испред топова. Од велике важности био је и пољски телефон који је омогућио формирање истакнутих осматрачница, а које су се налазиле на предњим пешадијским положајима. Путем телефона информације су достављане до командира батерије који више није морао ни да посматра циљ који гађа. Овакве оптичке и комуникационе могућности каквима је располагао батеријски осматрач довеле су до уверења просечног војника да су видљивост мете и њено уништење једно те исто.²¹⁵

С друге стране, посада топова у ратовима XX века добила је могућност да гађа циљ који није видела голим оком. Није се више нишанило кроз цев оруђа, већ помоћу нишанских справа. Да би се извело овакво посредно гађање официр је морао да израчуна удаљеност између оруђа и циља. Прорачуни које је требало извршити спадали су у „артиљеријску математику“, при чему су се узимали у обзир отпор ваздуха, временски услови као и путања зрна. Приликом рачунања официр се помагао панорамом и даљинаром тј. телеметром.²¹⁶ Важну улогу играо је оријентир. Следило је мерење угла између циља и оријентира при чему се углови нису мерили степенима и минутима, већ посебном јединицом званом „хиљадити“. Та јединица је олакшавала израчунавање даљине до циља. Све скале на инструментима биле су подешене управо у овој јединици.²¹⁷

Затим је требало изабрати муницију. Уколико је батерија гађала противничку пешадију користила би шрапнеле. Тада се подешавао механизам темпирног упаљача помоћу посебног кључа, темпирника. Овај сложени механизам омогућавао је да се контролишу тренутак и висина распрснућа густог снопа од 300 оловних куглица смештених у посебној металној кошуљици. У теорији, једном гранатом могла је да се покрије 1/3 хектара, па је реч о веома убојитом оружју. Другу основну врсту муниције чиниле су разорне гранате пуњене неким од бројних врста експлозива, а намењене уништавању конкретних објеката или упоришта. Разорна граната је такође поседовала механизам који је омогућавао избор тренутка када детонатор пали цело експлозивно пуњење зрна.²¹⁸ Постојала је, наиме, могућност да граната експлодира одмах по удару у циљ или да се то догоди после неколико секунди мировања. Са развојем артиљерије у Светском рату појавиле су се различите врсте муниције укључујући запаљива зрна, зрна за осветљавање као и гранате пуњене бојним отровима.²¹⁹ Иако се од бојних отрова много очекивало, они нису значајније утицали на ратни исход.

²¹⁵ P. Virilio, *n. d.*, 56.

²¹⁶ В. П. Внуков, *н. г.*, 221.

²¹⁷ Исто, 150.

²¹⁸ Исто, 69.

²¹⁹ Исто.

Од тренутка када би посада напунила оруђе топ би био спреман за гађање. Барутно пуњење унутар чауре палило се помоћу каписле. Како се у модерном артиљеријском метку налазило све потребно за извршење овог процеса, било је довољно да се граната смести у цев. Повлачењем обарача ударни механизам је путем затварача пробијао капислу и тиме изазивао ланчану реакција која је водила излетању гранате из топовске цеви.²²⁰

У тренутку пуцња стварао се оштар звук, док је из предњег дела цеви излазио слаб пламен као последица изласка оног дела загрејаних барутних гасова који нису учествовали у потискивању зрна из цеви. Исто-времено, цев оруђа се снажно трзала уназад. Овај тренутни бљесак урезивао се у свест војника и постао је синоним за страх од надолазећег пројектила. Због тога су и сасвим нормалне појаве попут муње и грмљавине прво тумачене као могући знаци пуцња топа или рефлекторског снопа, па тек потом природних феномена.²²¹ Тек је први хитац давао прави утисак командиру батерије о истинској удаљености од мете. То су знали и искуснији међу војницима који су се налазили на мети топа. Зато се истински страх јављао тек од другог пуцња.²²² Читав процес пратило је неколико гласних звукова. Егон Киш је следеће редове записао код Степојевца децембра 1914. године. „Палба се наставља даље, сваког минута пуцањ у три фазе: прво звиждукаво сиктање, па прсак а потом попут фонтане шикну увис крхотине ако се ради о гранати, а ако је по среди шрапнел, онда нас од горе засипа киша крхотина.“²²³ После прве гранате командир батерије је вршио коректуру прорачуна и поновно гађање, како то описује и извештај српског официра из Кумановске битке 1912. године.

„По ордонансу питао сам команданта Моравске дивизије, какав задатак даје хаубичкој батерији; и он ми је јавио да првенствено тучем турску артиљерију. Осматрајући бојно поље уочио сам једну турску артиљеријску групу иза косе северно од Куманова, коју нико није стављао под ватру и која је сасвим слободно гађала. Одмах сам наредио, да хаубичка батерија дејствује против ове групе. У 8 х отворена је ватра и коректуром се нашло, да је даљина до гребена 6000 метара. Како је ово крајња даљина за хаубичку артиљерију, а ближе се није могло прићи због наше пешадије и пољске артиљерије, то сам команданту батерије наредио, да штеди муницију и да од времена на време отвара ватру. И ако је даљина била за хаубице крајња дозвољена, ипак ова турска артил[еријска] група није више онако слободно гађала...“²²⁴

²²⁰ Исто.

²²¹ Е. Киш, *н. г.*, 222.

²²² Исто, 36.

²²³ Исто, 210.

²²⁴ ВА, П-2, К-145, Ф-1, 1/1. „Релације хаубичке артиљерије 1. армије у борбама код Куманова и Битоља за време 10. октобар и од 2. до 5. новембра 1912. године.“

Слична сцена одиграла се и на Косову 1915. године када је генерал Петар Бојовић обилазио српске положаје. „После кратког времена нашег бављења и осматрања одатле нас је непријатељска артиљерија опазила и отпочела гађати. Први метак је пао на 50–60 м испред нас, други за толико позади нас. И ми, знајући да ће трећи метак пасти око средине између прва два метка, дакле ту где смо ми, пошто артиљерија *хвајшајући ракљу*, на тај начин налази тачно одстојање до своје мете, кренули смо се с тог места и, тек што смо се удаљили за неколико корака, када трећи метак удари на исто место, на коме смо се ми налазили, али срећом не распрсну се, те ми остасмо сви здрави и читави“.²²⁵

Током читавог овог поступка од пресудног значаја је била обученост читаве батерије и њихово познавање оруђа. Турска војска је у Балканским ратовима показала веома слабо познавање својих одличних немачких топова. Нарочито је лоше темпирано распрснуће шрапнела, а проблеми су се дешавали и приликом покушаја да се гађа заклоњена мета. Српски инжињеријски пуковник Никола Аранђеловић важио је за веома пажљивог посматрача свих армија које су учествовале у Балканским ратовима. Врло је неповољно писао о обучености турске војске.

„Артиљерија и пољска и градска гађале су још горе него и пешадија. Пољска артиљерија нарочито се није умела наћи у висини распрснућа, јер су им шрапнели експлодирани час сувише високо, час сувише ниско, час су продирани у мету, као пуна зрна. Па и промена положаја као и промена циља гађања Турцима као да није била тако добро позната, јер чим би им се циљ уклонио из вида, они би продужили гађање у ваздух.“²²⁶

Повољно мишљење о српској артиљерији потврђивано је са свих страна. Живко Павловић, начелник оперативног одељења српске Врховне команде, бележио је да се пешадија ваљано борила, а да се артиљерија показала такође добро и да је повећала „своје лепе традиције још из ратова с Турцима 1876–1878 године.“²²⁷ Сличног мишљења био је и социјалиста Живко Топаловић који је детаљно прибележио своје мисли о артиљерији две војске током 1912. године и ушао у суштину артиљеријске вештине.

„Најбоља маска је посредно гађање, гађање позади каког брега. Како је и топовски барут малодимни, како се не види ни топ, ни пламен, ни дим, нити се у општој хуци може да разликује одакле долази звук, то је тражење батерије скопчано са особитим тешкоћама. – Али посредно гађање није лака ствар. Нишанција не види циљ на који гађа. Он врши нагибе топовске цеви као гвозденог полупречника на једноме кругу. Приближан правац цеви најпре се одреди помоћу визирних мотака које се

²²⁵ Петар Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. i. и заштитна одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд 1990, 79.

²²⁶ Н. Ј. Аранђеловић, *н. г.*, 63–64.

²²⁷ Ж. Павловић, *н. г.*, 65.

пободу од позади, до врха брега, а даљина се оцени оком или телеметром (справа за оцену одстојања).

Командир мора да посматра где пада метак да командује подизање цеви или спуштање цеви ради већег или мањег одстојања и померање за толико и толико степени десно или лево. За то померање постоје нарочите рачунске таблице, које командир мора увек имати у руци. Топ је технички врло савршена машина, и артиљеријски официр мора бити добар машиновођа, управо инжињер. Тада ће његов топ моћи да погађа, а да не буде погођен. Техничке тешкоће посредног гађања Турци као да нису могли да савлађују. Наравно, лакше је било попети се на врх брега, па нанишанити. Али им се то светило. Њихове су батерије доста пута морале ћутати и када им се не ћути.²²⁸

У време Првог балканског рата понашање нових оруђа у борби још увек је била прилична непознаница, па су се по балканском фронту кретали и многи страни званични и незванични посматрачи настојећи да прикупе важна обавештења. Тако је оцењено да су у Балканским ратовима српски артиљерци показали „солидно познавање свога оружја, као и његову мајсторску употребу у техничком и тактичком погледу“.²²⁹ Ривалитет се нарочито испољио између „Крупа“ и „Шнајдера“ чији су агенти помно пратили како се њихов производ понашао у борби. Француски генерал Ер је искористио своје једногодишње одсуство да као „туриста“ обиђе положаје код Једрена и извиди како се понашају француски – тј. српски топови.

Српска војска је упутила део своје артиљерије бугарској армији као испомоћ при опсади Једрена. Управо на том делу фронта, пред Једреном, на изванредан начин је дошло до такмичења француских и немачких оруђа. Француски новинар Анри Барби писао је о Еровим утисцима. „Као артиљерац, осећао је особито задовољство констатујући, да је српска артиљерија, наша француска артиљерија, сјајно одговорила своме задатку“.²³⁰ Насупрот томе, лоши резултати турске артиљерије помно су праћени у Немачкој где је растао гнев руководства Крупове фабрике у Есену.²³¹ Барби је такође хвалио склад између посада и оружја.

²²⁸ Живко Топаловић, „Пред Кумановом. Из ратног дневника Живка Топаловића“, *Српски социјалистија Живко Топаловић 1886–1972*, приредио Драган Суботић, Београд 2011, 100.

²²⁹ Михаило Ј. Јелисијевић, „Неспоразум између пешадије и артиљерије за време рата“, *Рајник*, XXXIX, 4, 1923, 42. Описи појединих ситуација у којима је српска артиљерија погрешно дејствовала могу се наћи и у чланку: Урош М. Тешановић, „Дунавска дивизија I позива у боју на Младом Нагоричану 23. и 24. октобра 1912. године“, *Рајник*, LI, 2, 1935, 1–19.

²³⁰ Даље је преносио Ероове закључке: „Обука артиљеријских официра, коју сам имао прилике изближе ценити, и вештина с којом су они умели употребити свој одлични пољски материјал, објашњава ону важну улогу коју је ово оружје имало у разним биткама, нарочито у оној код Куманова“. А. Барби, *н. г.*, 7–8.

²³¹ У Есену се тада говорило да ће лошим турским резултатима бити уништена сјајна репутација немачког оружја створена код Седана 1870. Ипак, позитивно се гледао

„На једном трonoшцу је велики доглед, помоћу кога се кроз пуко-
тину могу посматрати турске позиције и проверавати резултати гађања
противу њих. Одатле команданти батерија управљају пуцањем преко
телефона и поправљају правац и одстојање. Треба чути команданта Лаза-
ревића и његове официре кад говоре о француским топовима! Често од
првог метка циљ је погођен и највише три су метка потребна, па да се
погоди у центар. Њихова прецизност је изванредна. Турци то још боље
знају.“²³²

Може се рећи да су Балкански ратови коначно окончали психоло-
шку димензију топовског питања. Тек пред Једреном и Битољем се пока-
зало да је српска држава ипак купила најквалитетније оруђе. Јаша Томић,
тада ратни извештач *Засишаве*, писао је алудирајући на топовско питање:
„Било нам је тешко плаћати, али сад смо бар видели зашто смо плаћа-
ли.“²³³ Повољни утисци о француским топовима разрешили су и све недо-
умице које су још увек тињале у српској јавности око топовског питања.
Кључна лица која су заговарала куповину оруђа у Француској сада су
могла да одахну јер се показало да су била у праву. Говорећи о генералу
Михаилу Рашићу Барби је записао: „За њега то није мали тријумф после
толиких тешкоћа, на које је наилазио, при чему су се немачки агенти
служили свим средствима.“²³⁴

Поред оруђа хвалила се обученост и посвећеност српских артиље-
раца. Живко Топаловић је бележио: „Ја нисам могао, а да не завидим
великој техничкој извежбаности наших артиљераца.“²³⁵ Руски генерал Е.
М. Домански такође је обишао фронт и хвалио извежбаност српских
посада.²³⁶ Треба поменути неколико „артиљеријских епизода“ из 1912–
1913, које су битно утицале на формирање култа српског артиљераца.
Један од најчувенијих артиљеријских дуела српске војске одиграо се 27.
фебруара односно 12. марта 1913. у заливу Сан Ђовани ди Медиа када је
турски бојни брод „Хамидија“ напао грчке бродове у које се укрцавала
српска војска. Тада је, као најстарији међу српским војницима, поднаред-
ник Вукашин Трифуновић наводно потпуно самоиницијативно и упркос

улазак Румуније у Други балкански рат због тога што је ова земља била Крупов купац и
један од ратних победника 1913. W. Manchester, *n. d.*, 273.

²³² А. Барби, *n. g.*, 37.

²³³ Јаша Томић, *Раши на Косову и Ситарој Србији*, 62.

²³⁴ А. Барби, *n. g.*, 18. Генерал Рашић је учествовао у раду Комисије за пријем
топова (1907–1910). Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*,
Beograd 2004, 263.

²³⁵ Живко Топаловић, „Пред Кумановом. Из ратног дневника Живко Топаловића“,
Српски социјалистички Живко Топаловић 1886–1972, приредио Драган Суботић, Београд 2011,
102.

²³⁶ Аноним, „Српска војска. Мишљење једног руског генерала“. *Полиџика*, 10. јун
1913, 2.

противљењу грчког капетана теретног брода почео да узвраћа ватру из једног од укрцаних брдских топова. Настао је артиљеријски дуел између бојног брода и српског топа из 5. брдске батерије I позива.²³⁷ Опис који је оставио један сведок догађаја обојен је романтиком, али се ипак држи суштине историјског дешавања.

„Али Вукашин се на ту опомену није ни обазирао већ опали први метак на даљину од 3000. Пошто је видео да је подбацио он намести даљину на 3200 и већ овим зрном погоди Хамидију по средини трупа њеног левог бока... Сав срећан, Вукашин, у својој наивности тадањег српског артиљерца, који претерано верује у моћ својих оруђа, а никако не познаје море и његова техничка чудовишта, престао је такођер са паљбом очекујући сваког тренутка да види величанствени призор како Хамидија почиње да силази на дно“.²³⁸

Двобој је ипак настављен, а Вукашин је, испаливши више од 150 разорних граната и погодивши „Хамидију“ више пута, одахнуо тек када се брод повукао. „И као за чудо Хамидија је већ четвртим метком поново погођена а затим засута безбројним све новим и новим погодцима. Као да се дух Танаска Рајића решио да још једном обнови давно прошле примере славе и ратничке моћи српског оружја.“²³⁹ За исказану храброст и иницијативу Трифуновић је добио похвалу престолонаследника Александра, Златну медаљу за храброст и чин наредника.²⁴⁰

Бука коју су топови производили чинила је да ова оруђа буду најгласнија на ратишту. Одјекивање топовских салви великог калибра преносило се у даљину. Тако је ехо борби на реци Сочи понекад могао да се чује у Загребу, а хук са Солунског фронта у Топличком крају.²⁴¹ Сама борба, њено одвијање и жестина могли су се пратити по броју укључених топова и пратећој буци. Оваква атмосфера неумитно је утицала на људе и њихове живце. Егон Киш се осврнуо и на овај феномен, током борби на Дрини 1914. године.

„...А милионима наших зрна придружују се милиони српске танаци, српских шрапнела, српских граната, јер наводно насупрот нашој стоји шест српских дивизија. Овим бројкама није могуће чак ни донекле објас-

²³⁷ Миладин Пећинар, *Ог Србије до Југославије: хроника догађаја како их је доживео и оценио један савременик*, Београд 2004, 65.

²³⁸ Душан Тврдорека „15-годишњица напада „Хамидије“ на наше транспорте у заливу Сан Ђовани ди Медиа“, *Рајнички гласник*, 7, III, 123–132. Војник Вукашин Трифуновић је рођен 1887. у Лозовику, по одслужењу кадра у балкански рат је ушао као резервни поднаредник. Поново се истакао у Првом светском рату, па је 1915. произведен у потпоручника Данглисове батерије. Тешко је рањен код Краљева октобра 1915. После рата стекао је чин резервног капетана I класе. Исто.

²³⁹ Исто, 129.

²⁴⁰ Исто.

²⁴¹ Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987, 150.

нити појам галаме, који би у поређењу са речју *паклена талама* био еуфемизам. Већ смо потпуно апатични.²⁴² Сличне утиске забележио је и један српски војник 1914. године. „Издаје се чује паклена грмљавина топова и виде се читави млазеви светлости од шрапнела.“²⁴³

Дан примирја, 11. новембар 1918. био је необичан за сваког војника, пре свега због заглашујуће тишине која је изненада наступила.²⁴⁴

За време кратког примирја крајем 1912. године српска војска је до Једрена превезла још 38 управо купљених француских хаубица најмодернијег система. Трећег фебруара 1913. топови су стигли железницом преко Ниша, а на положај је сваки топ извучен помоћу осам пари волова.²⁴⁵ Волови су се показали као незамењива снага за покретање коморе и тешке артиљерије. Енглески пуковник Филипсон је још за време Другог балканског рата предлагао да се после сукоба, на Теразијама у Београду, подигне споменик српском војнику, али и воловима без којих не би могле да се замисле српске победе нити извлачење топова на положаје.²⁴⁶ Међутим, ови топови као они који су раније пристигли представљали су тачку раздора са бугарским савезницима и повод за избијање српско-бугарског рата.²⁴⁷

У Другом балканском рату бугарска артиљерија се показала као равноправан противник српским борцима. Првих дана Брегалничке битке српске топције су биле у предности јер су се налазили на раније припремљеним положајима и са већ измереним даљинама за отварање ватре. Касније се, међутим, показало да српска артиљерија није довољно покретна и да пољска артиљерија не даје задовољавајуће резултате на брдовитом терену пре свега због своје положене путање.²⁴⁸ Рат са Турцима је начео већи део српских ратних залиха и артиљеријских оруђа.²⁴⁹ Самим тим војска је била суочена са несташицама током лета 1913. године када су војне потрештине куповане по неповољним ценама у иностранству.²⁵⁰

²⁴² Е. Киш, *н. г.*, 97.

²⁴³ М. Марковић, *Рајини дневници 1912–1918*, 80.

²⁴⁴ Р. Parker, *The Last Veteran*, 2.

²⁴⁵ А. Барби, *н. г.*, 7–8.

²⁴⁶ Б. Глигоријевић, *н. г.*, 107. О раширености *славе* српских волова сведочи и слично запажање Милета Будака, када је као заробљеник пролазио кроз јужну Србију. „Цијели дан пролазе цестом према Куршумлији дуге, непрекидне поворке воловских кола с топничким стрељивом. На сваким колима – чини ми се – по осам сандука. Ми смо по томе закључивали, да су Бугари већ пресјекли жељезничку пругу, и држали смо, да ће слабо пуцати топови, који буду опскрбљивани оваквом брзином, и ако се у Србији говорило послје балканског рата, да треба подићи споменик српским воловима.“ Mile Budak, „*Ratno rob-lje*“, *Pripovijetke*, Zagreb 1995, 98.

²⁴⁷ Саво Скоко, *Дрући балкански рај* 1913, I, Београд 1968, 176–177.

²⁴⁸ Саво Скоко, *Дрући балкански рај. Ток и завршетак раја*, II, Београд 1975, 158.

²⁴⁹ Живко Павловић, *Бишка на Јагру*, 53.

²⁵⁰ Милош М. Михаиловић, „Улога и рад артиљерије Мачванског корпуса при заузимању Шапца и Мачве 10. и 11. августа 1914“, *Рајник*, XLV, 1–2, 1929, 1.

Иначе, „живот“ једног оруђа се рачунао према броју испалених граната, док се трајање лафета мерило количином пређених километара.²⁵¹ Готово сва оруђа Пиротског артиљеријског парка, примера ради, маја 1913. већ су била оштећена или уништена. Залихе муниције су сведене на минимум, при чему и муниција која је преостала више није била сигурна јер се дешавало да гранате експлодирају и на пола своје путање што је представљало опасност по српску пешадију. За евентуалну употребу тежег оружја командант је предлагао опробане хаубице од 120 мм (модел 11.97) које су се налазиле у саставу хаубичког пука у Пироту. Командант пиротске артиљерије је навео да располаже и са неколико нових модела оружја немачког порекла. У питању су биле заплећене турске хаубице и брдски топови.²⁵²

Једна од последица борбе у два рата била је и та да су се српске посаде свих позива добро упознале, што је било од велике важности у трећем узастопном рату Краљевине Србије.²⁵³ Окосницу су и даље чинили француски пољски и брдски брзометни топови система Шнајдер-Кане (75 мм). Будући да савремених топова није било довољно, јединице II позива су добиле на употребу спорометне топове, како пољске тако и брдске калибра 80 мм (система Де Банж) чија је муниција пуњена превазиђеним црним барутом.²⁵⁴ На располагању су били и поменути „Крупови“ модели. Од хаубица се располагало моделом „Шнајдер“ М1897 са убрзаним гађањем калибра 120 мм. Био је то модел који је претходио производњи праве брзометне хаубице. Ова тежа оруђа била су распоређена у четири батерије од по четири хаубице. Постојала је и једна батерија ових оруђа са шест хаубица.

Удару на утврђене циљеве требало је да послужи и једна мерзерска батерија калибра 120 мм састављена од шест оруђа. Мерзери су били оруђа веома кратке цеви, намењена удару на блиске и утврђене циљеве.²⁵⁵ Ту су и нове брзометне хаубице система „Шнајдер“ М1910, којих је било осам батерија по четири оруђа. Међу највеће српске калибре спадале су две батерије од по четири хаубице калибра 150 мм. Групи тежих оруђа припадали су и градски топови система „Шнајдер“ М1897 калибра 120 мм, којих је било дванаест. Један број ових топова је послат као војна помоћ Црној Гори.²⁵⁶

Као и у Балканским ратовима, српска артиљерија је обухватала разнородан материјал у коме је предњачила модерна пољска артиљерија,

²⁵¹ В. П. Внуков, *н. г.*, 56.

²⁵² Исто.

²⁵³ Милета М. Продановић, *Рајини дневник 1914–1918*, Горњи Милановац 1994, 15.

²⁵⁴ Ж. Павловић, *Бишка на Јагру*, 53–54.

²⁵⁵ В. П. Внуков, *н. г.*, 123.

²⁵⁶ Ж. Павловић, *н. г.*, 53–54.

али праве тешке артиљерије готово да није ни било, сходно преовлађујућој идеји европске војне елите да тешки топови нису неопходни у модерном рату. Искуства Балканских ратова потврдила су неопходност поседовања тешке артиљерије. Српска влада је настојала управо да током периода између Другог балканског рата и Јулске кризе наручи веће количине брдских топова. Тако је, на пример, нови уговор са фирмом „Шнајдер“ потписан неколико дана пред српску јулску мобилизацију 1914. године. Наиме, наручено је 36 брдских батерија 75 мм система „Шнајдер-Данглис“. Ипак, услед избијања рата Србија је добила само две батерије.²⁵⁷ Јануара 1914. Никола Пашић у том смислу тражио помоћ од руске владе. Потраживао је управо технику: топове, телеграфе, телефонску опрему. Касније, у мају 1914. испитивана је могућност да се у Русији купи још 48 топова, то јест 12 батерија брдске артиљерије.²⁵⁸ Слично, Народна скупштина је одобрила по ванредном методу закључивање веома високог ванредног кредита за обнову и допуну српског наоружања.²⁵⁹

Српска војска је 1914. године вратила у употребу и старе „Де Банжове“ топове који су раније одређени за расходовање. Реч је о Моделу 1885 (пољска и брдска артиљерија) који је у овом рату употребљаван као позициона артиљерија. Слабост ових топова се огледала и у томе што су користили црни барут.²⁶⁰ Разноликост модела топова и хаубица којима је војска располагала повећавала се како је рат одмицао јер је већа количина оружја одузета противнику у борби. С друге стране топова није било довољно. Дивизије II позива су нарочито оскудевале, па су им дивизије I позива морале давати један од своја три дивизиона. Дивизије II позива такође су ојачаване запленим оруђима.²⁶¹ Уколико се стање српске артиљерије упореди са оним у најбоље опремљеној армији Првог светског рата ситуација је следећа: у српској војсци на 1000 бораца долазила су нешто мање од три топа, док је у немачкој армији 1000 бораца пратило шест топова.²⁶²

Већ на почетку рата Србија је имала озбиљне проблеме са залихама муниције. Описујући стање српске артиљерије пред 1914. годину некадашњи начелник штаба Живко Павловић истакао је више недостатака. Ипак, само годину дана раније српска артиљерија је успешно дејствовала и то као наступајућа армија у једном врло покретном рату. Да ли је могуће да недостаци које је један од челних људи српске армије наводио за

²⁵⁷ Петар Пешић, *Солунски фронт. Војно-полицијска акција*, Београд 1921, 9.

²⁵⁸ Милорад Екмечић, *Рајни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 65–67; Ж. Павловић, *Бишка на Јагру*, 606.

²⁵⁹ Аноним, „Наоружање војске“, *Политика*, 14. мај 1914, 1.

²⁶⁰ *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, priredili Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak, Београд 1960, 366.

²⁶¹ Ж. Павловић, *н. г.*, 606.

²⁶² Исто.

1914. годину нису дошли до изражаја пред Кумановом, Једреном или Битољем? Чини се да је српска артиљерија била сасвим одговарајућа за савезничке ратове у којима су и друге снаге преузимале део борбе са противничким батеријама. У директном и самосталном судару са добро извежбаном и наоружаном аустроугарском и немачком армијом ситуација је постајала много тежа. Аустро-српска граница је била дуга, а рат није могао бити решен у једној или две битке. То је значило развлачење уместо концентрације српских ионако малобројних батерија. Био је то рат у коме су залихе материјала и људства имале велику важност.

И армија која је напала Србију имала је прегршт проблема. Током прве године Светског рата читавој аустроугарској војсци су недостајали средњи калибри артиљеријских оруђа погодни управо за српске брдовите крајеве. Дуалистичко уређење хабзбуршке државе оставило је траг и на развоју и производњи топова. Аустријска и мађарска елита нису дуго времена успевале да постигну договор око модернизацијских подухвата када је артиљерија у питању, а то се одразило на опремљеност и обученост војске која је 1914. године кренула ка Србији. Већи број оруђа употребљен у инвазији био је слабијег дмета од српских топова, због чега су артиљерци морали да своја оруђа истурају што ближе противнику не би ли тако повећали дOMET. Овакве ситуације доводиле су неретко до заробљавања читавих батерија у случају попуштања аустроугарске пешадије.²⁶³ Нека од модернијих аустроугарских оруђа, попут пољског топа М 99, уведена су у употребу прерано што је значило да војници нису били довољно увежбани.²⁶⁴ Попут француске ни аустроугарска армија није за рат припремила довољан број тешких оруђа, па је овај проблем привремено решен слањем на фронт других топова који су се налазили по утврђењима широм Царевине. Тешки и статични опсадни топови, међутим, били су готово непокретни на брдском поднебљу.²⁶⁵

Борба топова се често пратила према тачкама распрснућа шрапнелских облачића. Српски војници су у рат ушли са залихама француских граната, али су поједине јединице одмах употребиле и заробљене аустроугарске шрапнеле. Они су правили црвене и беле облаке приликом распрснућа својих куглица.²⁶⁶ На овај начин аустроугарска пешадија је знала да

²⁶³ Christian M. Ortner, *The Austro-Hungarian Artillery from 1867 to 1918. Technology, Organization and Tactics*, Vienna 2007, 356. Међу разлозима за лоше стање аустроугарске артиљерије током прве године рата Кристијан Ортнер наводи недостатак улагања, дуалистичке-политичке проблеме, као и неуспелу реформу артиљерије из 1912. године. Посебно је интересантна критика усмерена ка Артиљеријској управи коју Ортнер окривљује за одсуство техничких иновација за које је ова установа била надлежна.

²⁶⁴ Исто, 357.

²⁶⁵ Исто, 358.

²⁶⁶ Младен Ј. Жујовић, *Рајини дневник I. Србија у Првом светском рату*, Врњачка Бања 2004, 35.

су њихове батерије заробљене и да се против њих користи муниција аустријског порекла. Немогућност аустроугарске артиљерије да парира противнику током Церске битке као и поменута појава са муницијом неумитно су водили опадању морала.²⁶⁷ Опште уверење после Церске битке било је да је артиљерија имала кључну улогу у овој победи.²⁶⁸

Српска артиљеријска традиција бележила је и низ необичних успеха. Као и за време 1912–1913, током борби су се дешавали и нарочити догађаји који су допринели да се успостављени култ српске артиљерије даље развија. Током борби око Шапца августа 1914. вођени су артиљеријски дуели са аустроугарским батеријама у Срему, али и речним ратним бродовима-мониторима на Сави. Том приликом је посада једне српске хаубичке батерије од 120 мм успела да погоди железнички воз који је вукао муницију ка Кленку. Воз се запалио, а експлозија је трајала два часа све док свих 27 вагона са муницијом нису изгорели.²⁶⁹

Француска „75-ица“ у Србији
(Service historique de la défense SHD – Vincennes, Paris)

Рат против Аустро-Угарске подразумевао је низ нових ситуација за српску артиљерију. Топови су сада гађали авионе који су прелетали Саву

²⁶⁷ С. М. Ortner, *n. d.*, 362.

²⁶⁸ Алис Аскју, Клод Аскју, *Ојустшошена земља. Србија како смо је ми видели*, Нови Сад 2012, 68.

²⁶⁹ Тодор Живковић, Милош М. Михаиловић, „Улога и рад артиљерије Мачванског корпуса при заузимању Шапца и Мачве 10. и 11. августа 1914“, *Рајник*, XLV, 1–2, 1929, 7.

и Дунав, али и поменуте бродове Дунавске флотиле. Погодити монитор било је веома тешко. То је била покретна и оклопљена мета, а муниција којом је располагала српска артиљерија није била предвиђена за овакву борбу. Наиме, шрапнели су били идеални за уништење живе силе, а разорне гранате направљене су за гађање утврђених објеката. Војска није имала панцирне гранате, „шиљасте“ како су их звали српски војници.²⁷⁰ Муниција пољских и брдских топова стога се само одбијала о монитор без веће штете по брод, чак и у случајевима директног поготка.²⁷¹ Панцирна зрна су била нешто сасвим друго. Она су имала јачи врх, била су дебља и направљена од челика што је омогућавао да врх зрна пробије оклоп монитора. Упаљач ове гранате био је предвиђен за успорено дејство како до експлозије не би дошло пре него што граната пробије заштиту брода.²⁷² Српска војска је овакву муницију затражила и добила од сила Антанте.

Нешто касније од неформалних савезника, почели су да пристижу преко Солуна и моћни обалски топови који су учинили крај „шетњама монитора“ поред Београда. Ови велики „марински“ топови били су намењени борби са великим ратним бродовима. На обалама Саве и Дунава били су више него довољни да спрече даље нападе монитора, али и да одврате противника од бомбардовања Београда.

Најпре су стигла два француска топа у новембру 1914. године. Они су постављени у близини Карабурме, да би пред први пад Београда, 2. децембра, били демонтрани и склоњени.²⁷³ Затим су допремљена два руска обалска топа такође крајем 1914. године, а у марту 1915. и помоћ у артиљерији из Велике Британије као и још један француски морнарички топ. Из Британије су стигле четири батерије од по два оруђа.²⁷⁴ Свака савезничка батерија имала је претежно своје људство, али су овим снагама придодати и српски војници тамо где је мањкало људи. Тако је једним руским топом смештеним између павиљона „Цвијета Зузорић“ и данашњег Зоолошког врта командовао мајор Ивковић.²⁷⁵ Колику су несвакидашњост за српску војску представљала ова велика оруђа, сведочи и пример артиљеријско-техничког пуковника Дамњана Влајића, који се занимао за особине енглеских опсадних топова у саставу српског Комбинованог одреда. Он је без знања команданта Одбране Београда посетио положаје на којима су се налазила ова оруђа, намеравајући да се касније и из литературе обавести о њиховим балистичким и осталим особинама. Његову

²⁷⁰ Михаило Живковић, *Одбрана Београда 1914. и 1915.*, Београд 1998, 30.

²⁷¹ Исто, 88.

²⁷² В. П. Внуков, *н. г.*, 75.

²⁷³ Живан Живановић, *Србија у рајшовима: сећања*, Београд 1958, 121.

²⁷⁴ ВА, П-3, К-78, Ф-4, 11/2; Милан Мирчић, „Странци у одбрани Београда“, *Аионија Београда*, 539.

²⁷⁵ М. Ј. Жујовић, *Рајсни дневник I. Србија у Првом светском рашу*, 104; М. Мирчић, *н. г.*, 541.

посету изненада је прекинуо генерал Живковић, љут што није раније обавештен о намерама знатижељног пуковника артиљерије.²⁷⁶ Доласком наведених страних оруђа у Београд српска артиљерија је постала неупоредиво јача од противничке која се налазила на Бежанијској коси.²⁷⁷ Таква ситуација је била све до септембра 1915. године.

Француски обалски топ калибра 140 мм маскиран на Топчидерском брду
(Музеј града Београда, ФИ-1-600)

До тада су и српске пољске батерије добиле панцирна или „шиљаста“ зрна, па су и оне постале већа претња за бродове.²⁷⁸ Обалски топови су постављани на висове изнад река, па се доминирало околином. Једна енглеска обалска батерија од два дуга топа калибра 120 милиметара смештена је десно од порушеног Савског железничког моста. Још два енглеска топа била су на Великом Врачару (данас врх Звездарске шуме), док се једна руска обалска батерија од два топа калибра 150 милиметара налазила у доњем и горњем граду Београдске тврђаве.²⁷⁹ Француска обалска батерија од два топа калибра 140 милиметара била је на Топчидерском брду. Још две енглеске батерије од 120 милиметара такође су биле на

²⁷⁶ ВА, П-3, К-78, Ф-4, 11/2.

²⁷⁷ М. Живковић, *н. г.*, 289.

²⁷⁸ Милутин Д. Лазаревић, „Београд у бојној линији“, *Атенија Београда*, 391.

²⁷⁹ Милутин Лазаревић, *Борбе око Београда 1915. Један њихов историјски наших ратова*, Београд 1922, 9.

Топчидеру. Заједно са дугим топовима које је српска војска раније заробила у Другом балканском рату, у Београду се налазило 17 дугих топова.²⁸⁰ Браниоци Београда су на располагању имали укупно 77 топова, али свега 30 модерних оруђа способних за заклоњено дејство.

Ова разнородна артиљерија настала је као резултат савезничке помоћи, ратног плена и предратних српских наруџби, док је било и оруђа заплених од Бугара и Аустроугара.²⁸¹ По доласку савезничких топова монитори су се ретко појављивали.

Још један француски обалски топ у Београду (SHD – Vincennes, Paris)

Верује се да су два монитора потопљена на српском фронту, оба на простору Београд–Шабац.²⁸² Како су руски минери у Србију стигли пре француских панцирних граната,²⁸³ први успех у борби против монитора забележен је управо на њиховим минским заградама према Шапцу.²⁸⁴ О страдању другог брода постоји знатно више помена у изворима.²⁸⁵ Реч је

²⁸⁰ Исто.

²⁸¹ К. Штурценегер, *н. г.*, 85; Богосав Војновић-Пеликан, „Агонија Београда 1915. г.“, у: *Агонија Београда у Свешком рају*, Београд 1931, 220.

²⁸² Ђ. Јорговић, *н. г.*, 51.

²⁸³ Гранате су крајем октобра 1914. још увек ишчекиване из Француске. ВА, П-3, К-72, Ф-4, 17/22.

²⁸⁴ Милан Ј. Радојевић, „*Пајролбош Це* под Београдом 1915. год.“, *Агонија Београда у Свешком рају*, Београд 1931, 177.

²⁸⁵ Могуће је да се мисли на озбиљна оштећења која је претрпео монитор „Лајта“, који ипак није потопљен. У питању је први монитор који је упућен на озбиљне поправке у

догађају од 22. октобра 1914, а одиграо се такође на Сави, поново у близини Шапца. Тада је, приликом покушаја два брода да прођу српску блокаду на Сави, један од монитора потопљен.²⁸⁶ Касније, у октобру 1915. здружена и крајње шаролика артиљерија која је бранила Београд тешко је оштетила монитор „Марош“, а лакша оштећења су претрпели монитори „Темеш“ и „Енс“.²⁸⁷ Пре тога, маја 1915. аустроугарски патролни брод „Ц“ уништен је код Великог ратног острва после поготка са српске обале.²⁸⁸

Ипак, српске батерије су чешће за противника имале противничку артиљерију. Артиљеријски дуели били су свакодневица чак и у периодима затишја између великих битака. Ситуација у којој се два топа боре подразумевала је велику напетост за посаде. Ову околност су користили многи писци како би дочарали психолошко стање главних јунака романа. Тако је Драгиша Васић у *Црвеним мајлама* сместио капетана Ђорђа В. Христића на црквени звоник, на опасно место „батеријског осматрача“. Радња се одвијала за време Церске битке, па је Христић телефоном извештавао своју батерију о непријатељу. Аустроугарска батерија је схватила да се ватра наводи са оближњег звоника, па је отпочела гађање овог торња. Узбуђење које је борба две батерије изазивала поменуто је на још једном месту.

„Кад је престао двобој батерија, Христић, уклештен и раскрчен усред неког оштрог камења, оста још неко време на осматрачници. Један дражесни одмор што је настао после неиздржљиво заморне напетости за све време оне страховите ломњаве експлозива, задржа га на месту одакле је скоро цело послеподне нервозно управљао жестоком ватром топова.“²⁸⁹ Стрес који је Христић тада преживео, као и за длаку избегнута смрт, довели су га нешто касније до идеје да га искључиво саморађавање може извући из сличних, будућих ратних опасности.²⁹⁰ Исти мотив угроженог артиљеријског осматрача, може се наћи у *Српској шрилоџији* Стевана Јаковљевића.

Дуготрајност рата и повремена затишја дуж граничних река дали су простора врло нијансираној употреби топова. На различитим секторима

бродоградилште. Erwin Sieche, „The Austro-Hungarian Danube Flotilla 1870–1918“, <http://www.gwpda.org/naval/danube.htm> (23. 2. 2012).

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Александар Н. Андрић, „Суделовање монитора код првог напада на Београд“, *Рајнички гласник*, V, 1, 1926, 9.

²⁸⁸ Крста Соколовић, *Хиљаду дана сирачања – рајини дневник телеграфисте војводе Сшеје*, приредио Живорад Петровић, Ниш 1995, 84.

²⁸⁹ Драгиша Васић, *Црвене мајле*, Београд 2005, 45.

²⁹⁰ „Најзад се зауставио и ту, иза једног циновског стабла, пао од умора. Био је сам и потпуно обезбеђен. А унаоколо све је било мирно, само се чуле челе како звуче око цветова. Умакао сигурној смрти, уверен да новим опасностима нема краја, Христић је одлучно и огорчено одбацио помисао да се врати у батерију.“ *Ишио*, 58–59.

српског фронта током 1914–1915, као и касније на Солунском фронту, гранате су размењиване и у периодима када је на положајима владало релативно затишје. Палбом из топова се ометало извиђање које је противник вршио, његово утврђивање, али је било и пуке одмазде за раније претрпљене губитке. Одмазда се примењивала и у случајевима када српска артиљерије није могла да парира противничкој, па је због тога гађала непријатељеву пешадију не би ли тако натерала противника да и сам прекине паљбу. Оваква ситуација се дешавала на Гучеву 1914. године када је аустроугарска артиљерија господарила ситуацијом захваљујући добрим географским положајима.²⁹¹

Топ је повремено служио и за својеврсну комуникацију између зарађених страна. Како је приметио један војни теоретичар, артиљеријска ватра се није стишавала чак ни када би на фронту долазило до релативног затишја. „Артиљерија је себи увек налазила посла.“²⁹² Ово је нарочито долазило до изражаја на Сави и Дунаву где је погранични фронт био испресецац мноштвом градова, па је бомбардовање имало додатне психолошке последице. С угарске стране ту су били Земун, Панчево, Сремска Митровица, а са српске Београд, Обреновац и Смедерево. У свему томе играле су улогу и две Хашке конвенције о правима и обичајима ратовања, о чему ће касније бити више речи.

Септембра 1915. командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић примио је и овај извештај: „У подне непријатељ је избацио од села Овче две разорне гранате на наше војнике који су копали ровове у околини Вишњице – није било губитака.“²⁹³ Из оваквих ситуација понекад су се развијали мањи артиљеријски дуели све док једна страна не би прва одустала или била уништена. Сваки прекид дејства противника проглашаван је за победу. Уколико већ није било могуће уништити непријатељски топ, било је пожељно да се изврши притисак како би он обуставио дејство. Батерије обе стране су често мењале места како би збуниле противника.²⁹⁴

„У току дана непријатељ је на више места покушавао утврђивање левом обалом Саве и Дунава, али му је прецизном ватром наше артиљерије исто било осујећено... Непријатељски топ са Бежанијске косе коте 110 покушао је да заштити једно утврђивање код винограда северно од села Бежаније обасипајући долину Топчидерске реке од ушћа до Топчидера, али је брзо био ућуткан...“²⁹⁵ Слично, 20. августа 1915. спречен је прилично

²⁹¹ Михаило Ј. Јелисијевић, „Неспоразум између пешадије и артиљерије за време рата“, *Рајник*, XXXIX, 4, 1923, 45.

²⁹² I. S. Pročko, *Artiljerija, bog rata*, Beograd 1948, 6.

²⁹³ ВА, П-3, К-54, 5/9. Запис од 8. септембра 1915.

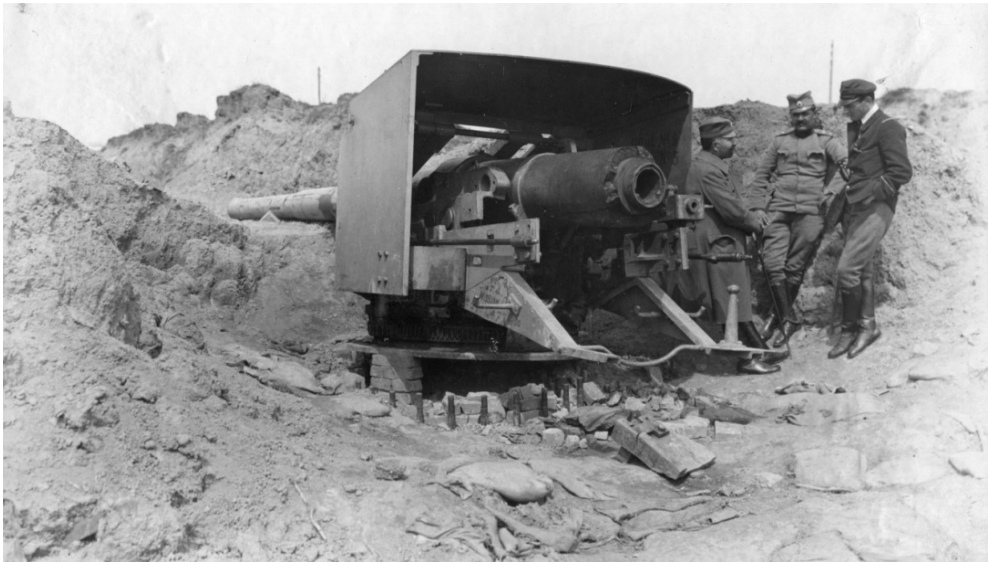
²⁹⁴ М. Живковић, *Одбрана Београда 1914. и 1915*, 28.

²⁹⁵ ВА, П-3, К-54, Ф-7, 5/5. Извештај команданта Одбране Београд Врховној команди.

слободан обилазак аустроугарских положаја. Био је то већ разрађени систем комуникације:

„У 8 30 часова пре подне самостални вод 4-те позицијске моравске батерије избацио је пет шрапнела на непријатељску страну јер је видео да су дошла 3 фијакера са официрима и 6 војника на коњима од села Борче до моста код аде Червенке; после првога испаленог шрапнела како они што су се возили тако и они на коњима побегли су у оближњи врбак и више се нису појављивали.“²⁹⁶

Понекад се приликом акције користила граната чија су величина и разорна моћ биле непропорционалне циљу који се гађао. Ипак, поента је била да се одржи морал српске пешадије и противнику покаже пркос и истрајност. Српски осматрачи су бележили сваку промену на другој обали Дрине, Саве или Дунава. Код Београда, крајем септембра 1915. тако је озваничено присуство немачких војника. Наиме, 18. септембра, на обали Саве, српски вод „Дебанжових“ топова је пуцао на два официра која су скицирала српску страну обале. Уз извештај је додат и краћи опис официра: „На њима је било одело зелене боје, капе ниске, чизме полусувраћене, изгледа да су немачки официри.“²⁹⁷ Доласком немачке војске на српску границу артиљеријски дуели су постали нешто сасвим друго, а српска артиљерија је доспела у потпуно неравноправан положај.

Трећи француски обалски топ у Београду, положај Самар,
(данас улица Јаше Продановића), 12. април 1915
(Музеј града Београда, ФИ-1-665)

²⁹⁶ ВА, П-9, К-86, Ф-2, 4/19.

²⁹⁷ ВА, П-3, К-54, Ф-7, 31.

Како се ближио крај 1915. године дуели батерија око Београда су постајали све ређи. На ватру са Бежанијске косе, Земуна и Борче од краја септембра 1915. српска артиљерија више није смела да одговара због очигледне намере да се српске батерије испровоцирају и увуку у дуеле. Тако би се откриле њихове позиције, а у пресудном тренутку оне би биле уништене надмоћном силом чиме би се отклонила опасност по прелаз аустроугарских и немачких чамаца преко Саве и Дунава. Почев од 5. октобра 1915. на српске положаје је отворана ватра из више од 500 топова свих калибара. Била је то припрема за аустроугарско и немачко искрцавање.²⁹⁸ Пуцано је из нових и старих оруђа. Ту је било старих хаубица 100 мм (М. 1880), размештених у земунским парковима. Према аустријским изворима у нападу су учествовала два или три „Шкодина“ оруђа од 30 цм, смештена источно од Старе Борче. Према истим изворима коришћена је и немачка хаубица од 42 цм „Дебела Берта“, која је пуцала са земунског вежбалишта.²⁹⁹ Управо ова три оруђа изазивала су ужас међу српским савременицима. Гранате су испаљиване и из мерзера калибра 305 мм, као и мортира од 420 мм. Попут мерзера мортир је било оруђе кратке цеви намењено испаљивању граната на веома добро утврђене положаје. Ови калибри, као и размере паљбе показале су да српска склоништа и ровови нису пропорционални удару овакве силе.

Руски обалски топ на положају код данашњег Зоолошког врта у Београду, 31. јул 1915 (Музеј града Београда, ФИ-1-541)

²⁹⁸ Пре свега ту је 160 топова VIII аустроугарског корпуса, 200 топова три немачке дивизије XXII немачког резервног корпуса, као и топови Дунавске флотиле, али и сталне батерије у Земуну и ван њега. Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 84.

²⁹⁹ Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 84.

Услед очигледне премоћи нападача ови дуели нису били ни избли- за равноправни. „С наше стране још један топовски глас мање: један француски обалски топ и један наш тешки топ укопан, заплењен од Буга- ра, ућуткани су...“³⁰⁰ Губици међу српским војницима су постепено расли. Уништена су оба руска обалска топа 150 мм, два руска брзометна топа 75 мм, на сталним лафетима, смештени у Тврђави, као и један француски обалски топ 140 мм, на Самару према Панчеву.³⁰¹ Сви српски рефлектори су такође били уништени. Као и на Западном фронту оваква ватра поки- дала је телефонске везе међу српским јединицама, па су се новости шириле само преко ордонаса. Српски закони „нису имали позади себе дубоких блиндираних заклона за смештај посаде док траје артиљеријска ватра, нити су били опасани довољно jakim жичаним препрекама које би јој дале могућност да у тим заклонима остане све док непријатељ не буде кренуо на јуриш.“³⁰²

Једини очигледан траг људског у овом разарању видео се у учешћу немачких пилота и њиховом смелом кориговању артиљеријске ватре. Ти пилоти су се излагали великом ризику, што је део српских официра ценио као једину храброст непријатеља који се тих дана борио само из даљине.

„И за све време док је она трајала (артиљеријска паљба – прим. Д. Ш), немачки авијатичари не престајаху правити у ваздуху једне исте кру- жне путање, смело пролазећи небројено пута кроз исте, у напред регули- сане, густе снопове наших шрапнела, из чега се могло оценити да сад имамо посла са војском, у којој је сваки појединац дубоко прожет свешћу о својим војничким дужностима.“³⁰³ Током ових борби више пута је пого- ђена Небојшина кула, један од најјачих српских положаја на самом Дуна- ву. Кула се показала изненађујуће отпорна на модерну артиљерију.³⁰⁴

Артиљеријски дуели били су свакодневни и на Солунском фронту. Под утицајем француске армије српска војска је прихватила низ модер- них образаца ратног понашања који су уобличени на Западном фронту. Целокупно наоружање такође је било француско, укључујући и оно које је српска војска успела да пренесе у Грчку.³⁰⁵ Према речима француског маршала Жофра, српској војсци је поново дато оружје у руке.³⁰⁶ Српска

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ М. Лазаревић, *н. г.*, 18.

³⁰² Исто, 14.

³⁰³ Исто, 16–17.

³⁰⁴ Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 85.

³⁰⁵ Стеван Љ. Пешић, „Снабдевање српске војске животним потребама за време реорганизације на Крфу“, *Рајник*, LV, 1, 1939, 36–37. Аутор напомиње да је 15.000 срп- ских „Маузерових“ пушака требало да се оправа у Сен-Етјену; Пиарон де Мондезир, *Албанска јоліоша. Успомене и рајне слике*, Београд 1933, 69.

³⁰⁶ Жозеф Жофр, *Рајни мемоари*, Београд 1956, 362.

војска је први пут користила и разна „рововска оруђа“. Уведене су у борбу и посебне врсте минобацача.³⁰⁷ Српски војник Живадин Чокић забележио је у свом дневнику интересантан податак да је одређен број рововских оруђа српској војсци на Солунском фронту поклатио извесни енглески гроф. „Био је то наш рововски топ, до тада нисмо знали за њега, јер га српска војска није ни имала.“³⁰⁸ Против себе су имали немачке и бугарске батерије.

„Пољак ради добро – говораху Срби, мислећи на своју пољску артилерију и са појудним очима гледаху, како добро зашиљено гвожђе бије пламеном ватром камене куће села... Тада, са друге стране села, хучећи и звиждећи, стиже бугарски одговор, летећи према нашим брдима у потрази за „пољаком“.“³⁰⁹

Дан пробоја Солунског фронта био је посебно упечатљив због артиљеријске припреме. „Артиљерија је била збиља у страшној акцији: сви топовски калибри, сви наши и противнички, су дејствовали на целој линији фронта. Цео фронт је био завијен у црном диму а гранате су орале и дробиле терен. Нарочито противнички терен и ровове јер је наша артиљерија била видно моћнија а љута ватра траје већ скоро два часа: главе су зујале људима по рововима, на уши се није више ништа чуло.“³¹⁰

Смрт на топу и од топа

Херојски мотиви Танаска Рајића или Хајдук-Вељка много су значили артиљерцима који су пошли у Балканске ратове. Слика се одржала и у наредном периоду. Описујући погибију једног од својих војника почетком рата 1912. године, пуковник Јован М. Наумовић пише:

„Сетих се његовог ако може, волео бих да будем артиљерац. Испуни ти се славно! На топу као негда Хајдук-Вељко! Али, Јуначе, ко ти не завиди! Жалим те, што бар не дочека да видиш дејство својих разорних зрна, да видиш слободом обасјано Скопље... па да у срећи и блаженству успнеш високо горе у коло бесмртника, нови Рајићу! Слава ти!“³¹¹

Војници су трпели разне повреде од шрапнела или крхотина. Дobar део војника који су чинили топовске посаде преживео је неколико контузија услед блиске експлозије.

„Изгледало му је, одмах потом, да лети, да је ношен; затим је осећао да се губи, чинило му се да пада, полако, у неку мрачну провалију, а

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ Живадин Чокић, *Животи једног српског војника*, Београд 1999, 191–192.

³⁰⁹ Владимир Лебедев, *Како и зашто су умирали Срби*, Београд 1927, 14.

³¹⁰ Д. Смиљанић, *Успуш*, 165.

³¹¹ Јован М. Наумовић, „Са гвозденим пуком Књаза Михаила у 1912“, *Рајнички гласник*, 2, V, 1923, 139.

пред очима му је лебдела огромна црвена маса – одблесак експлозије утиснут у, од потреса, растворен мозак.³¹²

„Артиљерија туче тако близу нашег заклона да се од ваздушног притиска преврћу пушчане пирамиде, а грумење земље пршти у лице и улеће у уста...“³¹³ Шрапнел је ипак био највећа опасност како по артиљерце тако и пешадију.

Драгослав Смиљанић је описао неке од повреда у аутобиографском роману *Усиуш*. „Ватра је беснила све јаче и јаче. Пушке су шибале као град, митраљези засипали као киша, шрапнели прскали ужасном експлозијом изнад глава и својим огњеним зрнима прикуцавали мртве уз земљу и убијали живе и рањене.“³¹⁴

„Једни, рањени у трбух, савију се унапред и у том тренутку по десет парчади прсле гранате позади издеру им тело, док куглице из шрапнела одозго буше мртве... Дешавало се да у истом секунду по десетпетнаест разорних граната експлодирају и тада за неколико минута дим обавије цео сектор.“³¹⁵ Анри Барби бележи један случај смрти из Првог балканског рата: „Крупне грудве иловаче, испечене од страховите топлоте, коју причињавају експлозије турских граната, растурене су по платоу преко кога ми прелазимо, све до самих ровова куда смо се кретали. Те грудве иловаче чврсте су као камен. Нашао сам једнога подофицира који је ударен једним таквим парчетом иловаче. Погинуо је на месту, одакле су га преносили у позадину.“³¹⁶

Смрт је у неким случајевима наступала у сасвим апсурдним ситуацијама. Током првих сати Кумановске битке 1912. године, српски XVIII пук био је посебно угрожен. Како би осколио своје војнике капетан Љутомир Ђорђевић је обилазио положај своје чете повремено поскакујући и у шали правећи покрете рукама као да жели да ухвати куглице лоше темпиране турске муниције. Ипак, један шрапнел га је смртно ранио.³¹⁷

У Београду, цивили су редовно страдали током међусобног гранатирања. Крста Соколовић, телеграфиста Друге српске армије, забележио је једног априлског дана 1915. године: „Од 2.30 до 3.40 по подне, тешка хаубица пласирана северозападно од Земунског стрелишта, избацила је 12 зрна на Фабрику шећера, где је једна зграда – из групе кућа – сасвим порушена. Погинула је једна жена, лако рањен један и контузован један војник.“³¹⁸

³¹² Д. Смиљанић, *н. г.*, 111.

³¹³ Е. Киш, *н. г.*, 120.

³¹⁴ Исто, 51–52.

³¹⁵ Д. Смиљанић, *н. г.*, 55.

³¹⁶ А. Барби, *н. г.*, 22.

³¹⁷ Милутин Лазаревић, *Наши ратнови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, II, Београд 1929, 168.

³¹⁸ К. Соколовић, *Хиљаду дана страдања*, 83.

Артиљерци су гинули и усред несрећних случајева, о чему сведочи и пример са Солунског фронта: „Цео дан на нашем фронту канонада. Губици 30 мртвих и рањених. Од тога осам страдало од нашег топа који се распрнуо.“³¹⁹ Овакав случај забележио је и генерал Михаило Живковић у Београду, између 27. новембра и 2. децембра 1914, дан пред почетак Рудничке противофанзиве. Током борбе два грчка разорна зрна распрсла су се у цеви, покварила затварач и убила два војника, ранила једног официра и још два војника, сведочи Живковић.³²⁰

Станислав Краков је такође описивао сцене умирања услед дејства граната. У његовим делима постоји мноштво описа људских тела која лете кроз ваздух ношена ударима експлозије.³²¹ Слично, међу његовим јунацима било је и оних који су добијали жутицу услед треска тешких граната.³²² Артиљерци су умирали и од болести, тако је командир батерије у којој се налазио војник Милета Продановић преминуо од тифуса.³²³ У листама губитака артиљеријски официри су редовно уносили и рубрику о угуинулим или убијеним животињама које су припадале батерији. Било је уобичајено да током артиљеријских дуела страдају коњи или волови.³²⁴

Запис из дневника артиљеријског официра Стојана Ивковића о борбама са немачком војском крајем 1915. године такође је интересантан. „При извлачењу и узмицању „на предњаке“ рањен је капетан Јанко, поднаредник Радослав Ђурђевић, редов-послуга Младен Бранковић, а у тој журби прегазио је топ редове Владислава Недељковића и Владислава Миливојевића и то првome ногу а другome леђа. Непријатељски балон је за све ово време осматрао и гађао за нама хаубицом, али са slabим успехом.“³²⁵

Још један детаљ из борби за Немцима у Србији 1915. године вреди поменути јер се помињу гас-маске које на српском фронту нису имале велику важност. „Војници који су били у патроли пролазе поред батерије и преносе оружје и опрему изгнулих немачких војника и причају да их је од наших шрапнела погинуло 30, поред рањених, које су пренели у нашу амбуланту. Издао сам војницима респираторе против загушљивих гасова, нашта један добаца: Ово је добро за јанцик. Што ми даде повода, да мислим да се наши храбри Шумадинци ни тих немачких зверстава не плаше.“³²⁶

³¹⁹ Брана Димитријевић, *У коншејнеру. Записи српској војној хирургији 1916–1918*, Београд 2004, 61.

³²⁰ Михаило Живковић, *Одбрана Београда (1914. и 1915)*, Београд 1998, 207.

³²¹ С. Краков, *Животи човека на Балкану*, 183, 187.

³²² Исто, 199.

³²³ М. Продановић, *н. д.*, 70.

³²⁴ Исто, 41.

³²⁵ Стојан Ивковић, *Рајни дневник 1915–1918*, Београд 1998, 26.

³²⁶ Исто, 23.

Војнике су убијале оловне куглице или су њихова тела сасвим нестала услед размера експлозије. Током напада аустроугарске и немачке војске на Београд (5–8. октобра 1915) калибри који су употребљени против бранилаца града произвели су низ до тада непознатих феномена на Балканском фронту. Наиме, кућа жуте боје у Банатској улици на Дорћолу, постала је нека врста утврђења Сремског добровољачког одреда, јединице која се посебно истицала у одбрани града. Другог дана битке из ове зграде се на пругу која је пролазила поред Дунавског кеја, где се груписала аустроугарска пешадија, пуцало из свакојаког оружја, па је овај положај посебно сметао нападачима.³²⁷ Стога је једном гранатом већег калибра уништена управо ова кућа. Занимљиво је да је ватра на поменути положај навођена телефонском везом са обале. Граната је сасвим уништила грађевину и у њој затрпала 40 добровољаца Сремског одреда. Разарање је, као и на самом кеју, суочило савременике са сасвим надреалним ситуацијама које је стварала употреба артиљерије и експлозија њених огромних граната. Тако су бележене раније незамисливе сцене. Један савременик догађаја бележи да је посматрао како „глава пок[ојног] Жике Јелића пада на улицу као крушка, док му труп остаје под рушевинама.“³²⁸ Нешто раније, на ужас српског поручника Ђорђа Роша, граната је погодила у главу његовог пријатеља потпоручника Ерића.³²⁹ Сличан опис забележио је и аустроугарски војник Егон Киш, али годину дана раније, на Гучеву 1914. године.

„Тамо лежи весели капетан Шпудил. Граната му је откинула главу, виде се само врат и десно уво; нова новцијата парадна униформа натопљена је крвљу. Поред њега леже двојица телефониста покошена истом гранатом.“³³⁰

Управо чињеница да је свака од ратујућих страна имала изузетно велики број несталих војника, а од којих је значајан део био убијен артиљеријом на начин сличан наведеним примерима, утицала је на настанак култа незнаног јунака. Породице пострадалих захтевале су да се пронађу кости њихових сродника иако су посмртни остаци често просто нестајали испод рушевина. Велики број посмртних остатака није ни могао бити пронађен. Тако где су импровизована гробља и хумке постојали, није увек било могуће идентификовати војнике. Неретко је артиљеријска ватра на Западном фронту уништавала пуковска гробља услед померања линије фронта. Оно што је некада била уређена позадина, тада је постајао пакао прве линије. На Солунском фронту пуковска гробља су препуштана про-

³²⁷ Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 88.

³²⁸ Група аутора, *Аџонија Београда*, 159.

³²⁹ Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју септембра 1915*, Београд 1931, 14.

³³⁰ Е. Киш, *н. г.*, 154.

падању чим би се јединица преместила на други сектор бојишта. О размера феномена несталих војника најбоље сведочи случај француске костурнице подигнуте код кључног верденског положаја, Дуомона. Тамо је сахрањено 130.000 неидентификованих војника обе стране.³³¹

Мирослав Крлежа је у свом стилу, без икаквих скрупула, повезао нестанак посмртних остатака војника са идејом вакрсења и тиме погодио у један од суштинских проблема који је морио многе породице пострадалих. „Црно-жута тканина, један индантеријски вод, чиндарата, одосмо далеко над облаке, на рапорт Свевишњем, па кад нас буду питали горе (по свој прилици у небу), зашто смо стигли, шта ћемо Му одговорити? Заклали су нас, Господине, испекли су нас и појели! А како ћемо онда ускрснути у својој царској и краљевској реинкарнацији, Господине, кад нас је разнијела граната?“³³²

Српски војник Живадин Чокић описао је своје суочавање са физичким нестанком саборца на Солунском фронту. „На Солунском фронту удари га бугарски мерзер и разнесе у парампарчад. Нисмо имали шта да сахранимо, а био је храбар.“³³³ Смрт за коју се пре рата навикло да долази по каквом-таквом реду и са извесном најавом, 1914. године је, захваљујући митраљезу и брзометној артиљерији, масовно захватала оне најздравије и то често сасвим насумице. Убијање на даљину, без превише витештва и обзира према правилима и обичајима ратовања потпуно је уздрмало етику професионалних официра, али и традиционалних друштава где се високо ценила храброст у борби прса у прса. Идеја величанствене ратничке смрти или барем оне која је била у складу са обичајима грађанске културе XIX века сасвим је пољуљана услед појаве брзометног оружја. Ефектан пример чини судбина црногорских војника који су вишеструким безуспешним јуришима пред Скадром 1912–1913. покушавали да прођу преко бодљикаве жице, митраљеза и топова. Слично, војници одреда који су послати као испомоћ српској војсци на Брегалници одбијали су да се укопавају трпећи страховите губитке.³³⁴ „Било је у неку руку „богоугодно“ погинути на Тарабошу и под Скадром, уместо да се умре природном смрћу. Но, била су прошла времена када је легендарно црногорско јунаштво чинило чуда. За Скадар је потребно модерно и јако наоружање и бројнија војска.“³³⁵

Боравак на Солунском фронту суочио је српске војнике са свим аспектима модерног рововског рата у коме је материјал имао примат.

³³¹ Norman Dejvis, *Evropa: jedna istorija*, Novi Sad 2005, 905.

³³² Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–1917*, Sarajevo 1977, 124.

³³³ Ж. Чокић, *Животи једног српског војника*, 94.

³³⁴ Саво Скоко, *Дрући балкански рај* 1913. *Ток и завршетак раја*, II, Београд 1975, 143.

³³⁵ М. Пећинар, *н. г.*, 61.

„Данас су наши бомбардовали бугарске линије, кажу, са добрим дејством. Сутра ће сигурно њихови за одмазду, да бомбардују наше. У овом рату уопште нема ни витештва ни личне храбрости. Нас туку као и ми њих из мишјих рупа: артиљеријом, авионима, торпедима, сумаренима. Они који највише штете наносе имају сразмерно сигурно место. Изузевши, можда, авијатичаре. А, пре се знало – нож на пушку и јуриш. Па у кога је већи морал тај побеђује; а сад – ко има далекометну артиљерију! Пре је било мање жртава, лакших рањеника, а већих резултата, а сад? Чекаш смрт немајући могућности да јој се ставиш на супрот и да тако као индивидуа браниш живот и отаџбину.“³³⁶ Индустријализација модерног ратовања водила је нестанку идеје херојског дела.³³⁷

Експлозија граната је мртве постављала у најневероватније положаје. Призори насиља попут разбацаних лешева, разривене земље, срушених кућа, испалене и неиспалене муниције били су толико снажни да су савременици дуго времена настојали да среде своје утиске. Веома брзо по отпочињању непријатељстава топ је постао својеврстан симбол негације дотадашње цивилизације. С друге стране, представљао је и симбол заштите односно безбедности.

Београђанка Славка Михаиловић описала је сусрет на улици са француским морнарима, артиљерцима. Они су носили црне морнаричке (матроске) униформе, разговарајући у слободно време „како су знали и умели са српским трећепозивцима“. „Француски су топови скоро две и по године били нераздвојни другови наше војске и није чудо што наш војник уме њима да рукује. Палио их је на Турке, на Бугаре и на Арнауте па, ево сада, и на Аустријанце. Поглед на ове велике француске топове, чија је цев 7 метара дуга, изазива пријатан осећај сигурности, а усто и поштовања према народу чије је оружје стигло да појача одбрану Београда.“³³⁸

Многи уметници су приметили ову апокалиптичну димензију топа. Крлежа је оштро напао топове. Назвао их је „протуљудским тепсијама“. ³³⁹ „Ако си риба, појест ће те већа риба, ако си птица, пуцају по теби, ако си човек, прислушкујеш одјекивање топовске рике под својим ногама и према томе ниси слободан.“³⁴⁰ Исидора Секулић је топовима такође дала атрибуте чудовишта посматрајући сцену из окупираног Београда. „Ујутро, Немци пролазе у дугим колонама ка Солунском фронту. Вуку нове новцате топове, који још нису ждерали људску крв.“³⁴¹

³³⁶ Б. Димитријевић, *н. г.*, 44.

³³⁷ John R. Gillis, *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton 1994, 12.

³³⁸ Славка Михаиловић, *Облаци над прагом*, Београд 1955, 63.

³³⁹ М. Крлежа, *н. д.*, 186.

³⁴⁰ Исто, 56.

³⁴¹ Исидора Секулић, „Помрачени Београд“, у: *Рајна мемоарска и дневничка проза*, Београд 1988, 138.

Цивили Београда су артиљерију нападача често идентификовали као најстрашније чудовиште, једну једину неконтролисану машину. Томе су нарочито допринеле гранате „Дебеле Берте“ чији је пад звучао као „кретање железничког воза“. За опис тродневних борби у Београду савременици су често употребљавали метафору о Давиду и Голијату. Сличан утисак био је и међу војницима, како сведочи извештај генерала Михаила Живковића. Аустроугарске топове Београђанин Живан Живановић назвао је „аждајама“ и „чудовиштима“.³⁴²

„23 септембра, тачно у 7 часова изјутра, настаде из чељусти оне грдосије од тешке артиљерије, уз пратњу многобројних пољских батерија, примакнутих ближе обали, права ерупција која заплусну све наше положаје од Винче до Остружнице читавим ураганима од огња и гвожђа и која није престајала ни дању ни ноћу све до 25 истог месеца у вече, док није пао Београд, Велики Врачар, град доњи, крајеви вароши, Топчидерско и Баново брдо, велика и мала ада Циганлија и источни део Макиша, где је само тога дана пало 25 до 30 хиљада метака свију калибара закључно са калибром од 42 цм, били су с времена на време обавијени у пламену, диму и праштини.“³⁴³

У другом делу извештаја истицао се пад морала војника услед дејства противничке тешке артиљерије. Трупe су показивале знаке замора, колебања и депресије. Посебно је важно истаћи део у коме генерал Живковић примећује да „ураганска ватра потреса нерве и код официра и код војника“ и да се оваква борба више не може издржати.³⁴⁴ Из овога се може закључити да „ратне дрхтавице“ или „ратног тремора“, тако уобичајене на Западном фронту, међу српским војницима није било јер је карактер дотадашњих сукоба са аустроугарском војском највећим делом био покретан и без дуготрајног боравка под гранатама тешке артиљерије.³⁴⁵

У роману *Животи човека на Балкану* Станислав Краков се осврнуо и на дешавања на Солунском фронту. Дотакао је, између осталог, и утицај рововског ратовања на психу. Тако је забележио и разговор са генералом Крстом Смиљанићем који је подвукао како управо рововски рат исцрпљује нерве.³⁴⁶ Даље се за ровове бележило да је то живот пећинских људи, што је чинило јасан контраст најновијој техници којом се убијање најчешће вршило.³⁴⁷ Краков је описао и очигледан случај нервног растројства услед дејства артиљерије.

³⁴² Ж. Живановић, *н. г.*, 132–133.

³⁴³ М. Лазаревић, *н. г.*, 16–17.

³⁴⁴ ВА, П-3, Ф-7, К-54, 5/48.

³⁴⁵ Н. Klajn, *н. д.*, 24; Ben Shephard, *A War of Nerves. Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Harvard 2001, 21–71; Шифрована депеша упућена 26. септембра /9. октобра, у 6 часова и 25 минута, ВА, П-3, К-54, Ф-7, 5/44.

³⁴⁶ Станислав Краков, *Животи човека на Балкану*, Београд 2009, 198.

³⁴⁷ Исто, 202.

Описујући пробоја Солунског фронта писац је испричао и судбину једног од војника под његовом командом. Био је то добровољац, Далматинац Тодор. Војник је изненада током непријатељске артиљеријске паљбе бацио оружје и почео да трчи.

„Када смо месец дана касније избили на Јадран, једног дана дошао је у наш батаљон у Краљевици акт једне сеоске општине у околини града Чачка. Јавили су нам да су нашли једног војника полуголог, свог одераног од шибља, који је јурио пољима. Војник је био луд и није умео ништа да говори. Случајно су у његовим преосталим, поцепаним панталонама нашли његове војничке исправе и видели да је то добровољац Тодор Котораш из наше чете.“³⁴⁸

Слични мотиви могу се наћи и код Стевана Јаковљевића у његовој *Трилоџији*. Дејство граната на војнике и цивиле описано је на више места, па тако и сусрет његових јунака са старијим човеком из Београда. „Био је свакако неки од оних мирних лудака, који служе за увесељавање села, а сада је, под утиском ове паљбе, сасвим помахнутао.“³⁴⁹ Стеван Јаковљевић је српским артиљеријским традицијама приступио и уз дозу духовитости, али и цинизма. О томе сведочи и један од разговора „Јаковљевићевих артиљераца“.

„Лука упаде: Велики малер нам је направио Танаско Рајић... Вала заиста, због неке традиције сви ћемо изгинути. Зашто се не нареди да се људи склоне од топова негде позади, кад и тако не могу сада дејствовати! – одобрава Војин.“³⁵⁰

Топ је током ратовања 1912–1913. коришћен и за славље као у доба кнеза Милоша. Војник Милорад Марковић бележи да је његова батерија добила нарочит задатак после коначног пада Скадра 1913. године. „Због пада Скадра данас бакљада. Пуцање из топова. Ја ћу пуцати из топова, те сам зато и дошао на град.“³⁵¹

Описи ватромета и светлосних ефеката које су производила артиљеријска оруђа често се могу наћи у сећањима савременика. Ипак, нарочито се истичу догађаји везани за одбрану Београда 1915. године превасходно због размера бомбардовања града као и употребљених калибара. Официр Ђорђе Рош налазио се на Дунавској обали када је почео артиљеријски бараж с циљем да припреми искрцавање аустроугарске и немачке пешадије.

„Моји класни другови, потп[оручник] Ковачевић и п[от]поручник Ерић, и ја, седели смо на насипу железничке пруге и посматрали дејство ове чудне и за нас још невиђене артиљерије, чија су зрна једним поготком

³⁴⁸ Исто, 255.

³⁴⁹ С. Јаковљевић, *н. г.*, 307.

³⁵⁰ Исто, 308.

³⁵¹ М. Марковић, *Рајини дневници 1912–1918*, 63.

дизала читаве куће и читава градска платна у ваздух, уз страховиту детонацију, од које је дрхтала атмосфера. Призор је био страховит и у исто време сатански величанствен.³⁵² И ранији спорадични ноћни обрачуни представљали су упечатљиве слике. „Небо се још увек пролама од топовске паљбе а ноћ је тако црна да се јасно виде усијане путање зрна.“³⁵³

Дуел батерија ипак је био пре свега смртоносан догађај. Аутор Драгослав Смиљанић посебно се осврнуо на контраст између идеала и стварности, описујући судбину свог рањеног јунака, студента филозофије Александра.

„Онда кад је читао Толстојев опис битке на Шенгрбену и Бородину налазио је у њима нечег поетичног. Кад је замишљао ноћни дуел двеју батерија код Шенгрбена налазио је у њему више лепу, поетичну слику него ужасну радњу. У заносу одушевљења гледао је Болконског лежећи на леђа, смртно рањеног на бојном пољу Бородина, размишљајући и решавајући проблем који га целог живота мучио, смешећи се, рањен, на плаво небо у које се биле упиле његове очи. Каква фантазија! Сад је Александар знао врло добро да је то немогуће.“³⁵⁴

Топовима су се често давала позната имена која су одражавала везу артиљераца са својим топовима, али су истовремено оруђа и машине чинила приступачнијим и мање застрашујућим. Називи који су спонтано давани оружју обично су откривали страх војника, или су били начин да се ратна опасност лакше прихвати помоћу црног хумора. Драгослав Смиљанић је поменуо сусрет свог јунака са командиром једне батерије која се повлачила са бугарске границе октобра 1915. године. Сцена је занимљива и са становишта „именовања“ српских топова.

„Командир објасни Александру да је већ четврти дан како његови људи и запрега не спавају борећи се да ишчупају топове из урвина. По последњем рапорту добио је наређење да их демонтира, да их полупа и остави.

Александар није могао, у мраку, видети израз лица капетана Србовића. Али је осећао у његовом гласу агонију тврдог војничког срца које се упињало да запуши сузни извор душе... Оставити Милоша, Марка, Стеву и Танаска – тако су се звала његова четири топа симболишући историјска имена Обилића, Краљевића Марка, Синђелића и Рајића – било је за њега исто што и орлу раздвојити се од својих крила... Да је бар могао да их стави у положај дејства и да се бори до последњег метка – исто као Синђелић – неоспорно је да би он то учинио. Али то није било могуће!“³⁵⁵

³⁵² Ђорђе Рош, *На Дунавском кеју*, 11.

³⁵³ Богосав Војновић-Пеликан, „Агонија Београда 1915. г.“ у *Ајонија Београда у Светском рају*, 220.

³⁵⁴ Д. Смиљанић, *Усиуш*, 83.

³⁵⁵ Исто, 108.

Дуги топови тешке артиљерије такође су имали симболична имена. То су били Марко, Рогоња, Свети Илија, Германац, Шваба, Француз, Чича, Бакоња, Бата.³⁵⁶ Очигледно се алудирало на старост појединих оруђа, њихову моћ или порекло.

Предах на српском ратишту током већег дела 1915. године искоришћен је и за неколико техничких дорада на француској опреми. Овај аспект је посебно важан јер спада у домен ратних импровизација и наглашава важност постојеће домаће војне индустрије. Команда Дринског артиљеријског пука је августа 1915. наредила да се у Крагујевац упуте по један командир батерије из сваког пука I и II позива и по један командир из сваког брзометног хаубичког дивизиона ради пријема и упознавања са радом телеметра „Петровић-Терзић“.³⁵⁷ Чини се да је српска војска у ратним условима адаптирала уређај за оцену удаљености у складу са сопственим потребама.

Несташица муниције

Може се рећи да је брзометни топ био жртва свог успеха. Већ у првим борбама војници су користили све атрибуте француског Модела 1897 трошећи муницију противно свим предратним предвиђањима. Како је артиљерија неочекивано добила и низ нових задатака, за које није била припремљена, несташице су се у свим европским армијама јавиле већ првих ратних месеци. Крајем септембра 1914. француска војска имала је свега 400 граната по артиљеријском оруђу и резерву од 45 зрна по оруђу, иако се у рат у августу ушло са готово 1500 граната по оруђу.³⁵⁸ С друге стране фронта ситуација је била слична, па је немачка армија осетила оскудицу већ 22. октобра 1914. године.³⁵⁹

Како је Србија морала да увози гранате, од велике важности била је одлука француске владе, донета у жеку Церске битке. Тада је одлучено да се поручи „Шнајдеровој“ фабрици да Србији лиферује муницију без обзира на плаћање, јер француска влада од сада гарантује за ову врсту трговине.³⁶⁰ До краја битке српска војска је потрошила 36.000 граната.³⁶¹

Пуцало се и после победе на Церу. Криза са муницијом је постајала све озбиљнија, а кулминирала је у другој фази Гучевске битке септембра 1914. године. После првих маневарских обрачуна на српском је рати-

³⁵⁶ М. Марковић, *Рајни дневници 1912–1918*, 215.

³⁵⁷ ВА, П-6, К-98, Ф-2 31/1.

³⁵⁸ Ж. Жофр, *Рајни мемоари*, 292.

³⁵⁹ N. Hanson, *Unknown Soldiers*, 62; Frederik Er, *Artillerija, nekad, sad i ubuduće*, Beograd 1953, 52.

³⁶⁰ *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење*, I, Београд 1924, 166.

³⁶¹ David Stevenson, *Cataclysm. The First World War as Political Tragedy*, New York 2005, 60.

шту први пут дошло до рововског ратовања. Након што је 15. и 16. септембра аустроугарски напад заустављен две војске су се укопале на висовима изнад реке Дрине. Пример ових окршаја показао је колико су српске залихе материјала реално биле мале.

Пред један од напада на Гучево, који је требало да изведе Комбинована дивизија 15. октобра 1914, начелник штаба дивизије је задовољно поручио подређеним официрима да ће артиљерија да „запали“ Гучево. За овај подухват била је одређена количина од 2000 граната. У стварности то је била мала снага за тако велики фронт.³⁶² Рововски рат је трајао све до српског одступања 25. октобра када су отпочеле операције које ће постепено водити ка Колубарској бици.

Несташица муниције на Гучеву и током прве фазе Колубарске битке само је појачала дотадашње уверење да је артиљеријска паљба луксуз. Један случај је посебно карактеристичан. Након што је наредио да се испали 80 граната на противника који је угрозио један од српских положаја око Гучева, дотични официр је озбиљно укорен од стране претпостављених.³⁶³ Команда Комбиноване дивизије ускоро је издала и наређење да командант одсека мора да одобри сваки артиљеријску утрошену гранату. У том тренутку муниције је ионако било само за крајњу нужду.³⁶⁴ Још почетком септембра српске хаубице су повучене са бојишта јер није било муниције, а ову меру је пратила штедња граната за пољску артиљерију.³⁶⁵

О томе колико се мотив несташице муниције урезао у колективно памћење српског народа сведочи и песма Станислава Винавера посвећена артиљеријском потпуковнику Тиосаву Дринчићу, који је током бежаније пред Суворорску противофанзиву очајнички покушавао да спаси своје топове.

Он се моли Богу
Овако:
Дај нам Боже муниције, муниције
За наше празне топове.
Откако смо постали, гладни смо муниције!
Само муниције!
У њој смо тако оскудни
Због тога је и цела ова промена.
Да напунимо све батерије,
Сва гротла,

³⁶² М. Ј. Јелисијевић, *н. г.*, 56.

³⁶³ „Па то је исто као да си и цео батаљон упропастио. Знаш ли ти шта значи 80 метака у овим приликама.“ Начелник дивизијског штаба. Исто; М. Живковић, *н. г.*, 65.

³⁶⁴ „Рад 6. Тимочког прекобројног пука I позива у борбама око Гучева 16–19 септембра 1914. год и употреба истакнуте артиљерије у тим борбама“, Ратник, VI, VIII, 1928, XLIV, 53.

³⁶⁵ М. Ј. Јелисијевић, *н. г.*, 42.

Да урлају топови и дан и ноћ
Да бљују ватру
Да никад не замукну у шенлуку.
Да их стално хранимо челиком.
Па да пешадија јури напред ношена својом лаком песмом
Ношена лаком песмом од пушака,
Уз тешку срчану песму гвожђа,
Уз громки благослов хаубица, брђана и пољака –
Да се радује српска мајка
Да се радује српски народ
Да се радује српско срце
Тој слаткој веселој грмљавини.³⁶⁶

Као један од узрока пада морала српске пешадије навођено је и „ћутање“ српске артиљерије, која више није имала граната да узвраћа на аустроугарску ватру.³⁶⁷ Недостатак артиљеријске муниције се крио од војника, а готово отворено незадовољство војске пратило је читаву ситуацију.³⁶⁸

Муниција и оружје су више пута тражени од Француза пре почетка контраофанзиве српске војске новембра 1914. године.³⁶⁹ Ниједна држава – савезница није имала вишак, па је „српска“ несташица представљала опште место на свим бојиштима.³⁷⁰ Французи су већ дотурали муницију Белгијанцима, док је посебан број фабрика радио само за потребе руске војске.³⁷¹ Ипак, увече 3. новембра 1914. јављено је из српске Врховне команде да је муниција једним делом пристигла.³⁷² Живко Павловић је забележио да је муниција најпре стигла из Русије, а да је још 28.000 граната са закашњењем пристигло из Француске,³⁷³ али да оне нису одговарале калибру српских топова.³⁷⁴ Гранате су демонтиране у Нишу – где је раније било измештено одељење „Пиротехнике“ крагујевачког Завода. Празне чауре тада су транспортоване за Крагујевац како би биле скраћене, па затим враћене у Ниш ради поновног склапања. Једна локомотива је увек стајала „под паром“ у Нишу, и то са само једним вагоном, како би се

³⁶⁶ Станислав Винавер, „Потпуковник Тиосав Дринчић“, ур. Коста Тодоровић, *Трновић и његова Србија 1914–1918*, Београд 1974, 151.

³⁶⁷ Б. Глигоријевић, *н. г.*, 153.

³⁶⁸ Исто, 88–89.

³⁶⁹ Исто, 153.

³⁷⁰ Олег Рудолфович Ајрапетов, *Генерали, либерали и преузелници. Раг за фронт и за револуцију (1907–1917)*, Београд 2005, 99–100.

³⁷¹ Ж. Жофр, *Рајни мемоари*, 330.

³⁷² Исто, 90.

³⁷³ Милан Ђ. Недић, „Спрема државе за рат“, *Рајник*, XLII, 11, 1926, 16.

³⁷⁴ Б. Глигоријевић, *н. г.*, 155.

прве готове количине граната одмах превезле за Крагујевац, а одатле за фронт.³⁷⁵ На овај начин склопљено је 15.000 граната.³⁷⁶ Био је то прави логистички подухват.

Неодговарајући калибар муниције која је испоручена преко француске владе понекад се у српској јавности тумачио злом намером. Чини се, ипак, да је та погрешка била резултат сложених ратних околности. Фабрике су већ биле упућене на нестручну радну снагу, а општа криза муниције у Европи није превазиђена до средине 1915. године. С друге стране, случајева неодговарајућих испорука граната било је и у доба мира. Коначно, најважнији аргумент за побијање теорије о намерној грешци јест податак да највећи део муниције из „француске“ испоруке Србији пред Колубарску противофанзиву уопште није ни стигао из Француске, већ да је реч о „Шнајдеровој“ муницији која је пре рата продата Грчкој, а која се у јесен 1914. године налазила у магацинима неутралне грчке армије. Како је то објаснио један од 1300 каплара Миладин Пећинар:

„Муниција се морала добављати из Француске. У крајњој невољи Французи су присилили Грчку да нам она уступи део своје муниције, док не стигну пошилике из Француске. Али су и ту наступиле тешкоће. Чауре грчке муниције биле су нешто дуже па су се у Крагујевцу морале са њих скидати гранате и чауре скраћивати.“³⁷⁷

Сви ови проблеми били су познати и српским цивилима. Београђанин Божа Маршићанин чуо је од рањеника који су долазили са фронта да „пешадија без артиљерије, говораху, није у стању ништа учинити. „На стотину непријатељских топовских метака, наши избаце једва два, говорили су даље. А неки од њих тврдили су чак и то, како наша топовска муниција добављена из иностранства, није добра, јер су зрна већа но што сме бити, услед чега топовске цеви распраскавају се од њих!“³⁷⁸

Миладин Пећинар у својим успоменама бележи да је у данима пред српску противофанзиву први пут видео духовит натпис на пристиглим сандуцима за муницију: „Не штеди муницију!“³⁷⁹ Следећи пут ће српски војници видети овакав натпис тек на Солунском фронту и то на сваком муницијском сандуку примљеном од Француза.³⁸⁰

Муниција је стизала у масама и из царске Русије. Током 1914. године допремљена су два раније поменута „београдска“ топа од 150 мм са 1000 граната, али и 13.000 граната за пољску артиљерију. У Србију је стизало и заробљено трофејно наоружање немачке и аустроугарске вој-

³⁷⁵ Ј. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, 225–226.

³⁷⁶ Исто, 155.

³⁷⁷ М. Пећинар, *н. г.*, 100.

³⁷⁸ Божа Маршићанин, *Успомене из збџа*, Београд 1919, 106.

³⁷⁹ Исто, 102.

³⁸⁰ М. Ј. Јелисијевић, *н. г.*, 50.

ске.³⁸¹ Треба имати у виду да је тренутак у коме су руске гранате испоручене Србији био веома озбиљан са становишта несташице граната у руској армији.³⁸² Познато је такође да је руска војска у почетним месецима рата, иако највећа од свих које су се бориле, поседовала свега 240 покретних тешких оруђа и пропорционално мали број граната.³⁸³ О великом броју граната руског порекла у српској артиљерији сведочи и реферат српске војске о врстама артиљеријске муниције у тренутном поседу српске војске, а који се односи на период ратног затишја из јула 1915. године.

Тако се међу гранатама добијеним или купљеним у савезничким или неутралним земљама наводи да је највећа количина била француског порекла, затим руског, док су преостале биле предратне српске. Конкретан списак показује сву разноврсност савремене артиљерије и њених могућности, али и зависност српске војске од савезника. Наводе се српски шрапнели, српске разорне гранате, затим француски шрапнели, руске разорне гранате (краће), руске разорне гранате (дуже), француска панцирна зрна, руска панцирна зрна и руска полупанцирна зрна.³⁸⁴ Посебно се занимљивим чини то што је руска армија наставила да одваја гранате за потребе Србије и Црне Горе и у време свог одступања у јесен 1915. Тада је Србији слата муниција чак и из магацина у Владивостоку.³⁸⁵

Смернице издате српским јединицама марта 1915. откривале су сложеност савременог рата, али и тежину српске попуне са муницијом. У великом српском војном магацину у Ваљеву било је граната разног порекла и особина. Прве руске гранате, иако панцирне, нису биле идеалне за рат на рекама. Тако је као много боља за овај задатак оцењена француска муниција. Наиме, муниција је за Ваљево стизала преко Војнотехничког завода у Крагујевцу који је прослеђивао и препоруке за њено коришћење. Тако је похвално прокоментарисана пошиљка из марта 1915, када је испоручено Ваљеву 800 француских и 600 руских панцирних граната. Речено је да ове гранате због своје одличне конструкције треба држати одвојено од муниције која је раније стигла.³⁸⁶ Тако су руска „шиљаста“ зрна била намењена за борбу против живе силе и уништење објеката пољске фортификације, док су француске гранате биле погодне за уништење оклопа монитора.³⁸⁷ Због овога је артиљерцима требало пуно пажње приликом слагања граната у шарже.

³⁸¹ Д. Шаренац, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, зборник *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 359–376.

³⁸² О. Р. Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници. Рад за фронт и за револуцију (1907–1917)*, Београд 2005, 56.

³⁸³ D. Stevenson, *n. d.*, 51.

³⁸⁴ ВА, П-3, К-72, Ф-2, 6/4.

³⁸⁵ О. Р. Ајрапетов, *n. g.*, 58.

³⁸⁶ ВА, П-6, К-98, Ф-3, 36/18.

³⁸⁷ ВА, П-6, К-98, Ф-3, 36/17.

Штедња артиљеријске муниције је у читавој Европи проглашена за најважнији ратни принцип, па и српску несташицу треба посматрати само као одраз ове опште кризе.³⁸⁸ Како примећује руски историчар Олег Арјапетов: „У ствари, ниједна армија која је ступила у рат, није била спремна да задовољи његове потребе... Руска армија била је обезбеђена једва за шест месеци. Стварни утрошак граната превазилазио је и највеће предвиђене количине.“³⁸⁹

Штедљивост муниције и веома резервисана употреба артиљерије били су карактеристични за српске јединице и у првим данима на Солунском фронту. Овакво понашање је наишло на критику од стране француских официра. У неким случајевима српске јединице су изводиле мање препаде не чекајући подршку артиљерије, придржавајући се понашања какво је практиковано раније у Србији, односно поштујући гесло да пре свега треба штедети муницију.³⁹⁰ С друге стране Французи су, поучени крвавим догађајима на Западном фронту, нарочито развили тактику употребе артиљерије настојећи тиме да умање губитке у својим редовима. Штедња артиљеријске муниције значила је већи утрошак људских живота.³⁹¹ На српском фронту ово није било могуће чинити 1914. и 1915. године јер је војска готово хронично патила од несташице оруђа, а пре свега граната.³⁹² Према мишљењу пуковника Јелисијевића, идеја о техници као замени људског напора сазрела је у српској војсци тек на крају 1916. године.³⁹³

„Све до Солунског фронта наша пешадија није ни знала за артиљеријску припрему ни од више часова, а камо ли од више дана; а за артиљеријски бараж чула је тек на Солунском фронту. До евакуације Србије пешак је код нас сматран као најјевтиније борбено средство. Колико је пешачке крви проливано да се сачувају – спасу неколико артиљеријских оруђа или да се уштеди неколико хиљада артиљеријске муниције. Да би се повратила једна наша пољска батерија, ја сам 20. октобра 1915. године код села Грабовца у Грузи, изгубио из одреда око 400 људи.“³⁹⁴

³⁸⁸ О кризи у снабдевању али и преносу искустава са Западног фронта у Србију сведочи и документат „Рад артиљерије при непријатељском нападу“, упућен 5. баварском резервном пољском артиљеријском пуку 13. априла 1915. Извод из овог заплећеног документа прослеђен је командама српских јединица. У њему се скретала пажња на најновију праксу у употреби артиљерије, с обзиром на уштеду муниције: „Свака неоправдана потрошња муниције је грешка, која озбиљно доводи у питање крајњи исход рата. Овај принцип се не сме никад заборавити. Међутим, не сме никад бити устручавања, у одлучним моментима, у употреби довољне количине муниције за обезбеђење успеха...“ ВА, П-9, К-42, Ф-1.

³⁸⁹ О. Р. Арјапетов, *н. г.*, 99–100.

³⁹⁰ М. Ј. Јелисијевић, *н. г.*, 51.

³⁹¹ Ж. Жофр, *Рајни мемоари*, 330.

³⁹² Исто, 50.

³⁹³ Исто, 58.

³⁹⁴ М. Ј. Јелисијевић, *н. г.*, 57.

Велика потрошња муниције имала је бројне последице. Приликом огорчене борбе за веома кратко време испаливао се веома велики број метака. Цев је тада достигала температуру од 150 до 200 степени. Међутим, каписла која је по удару игле затварача покретала читав процес излетања метка из цеви, била је осетљива и нестабилна већ на температури од 40. У таквим условима уколико би се нова граната дуже задржала у тако загрејаном топу дошло би до спонтане експлозије, то јест до деформисања затварача или експлозије цеви како се то десило у раније описаном случају јединица Одбране Београда. Сличних проблема са руским топовима било је и фебруара 1915. када је усред дуела експлодирало једно зрно у цеви. Разнет је предњи део цеви руског обалског топа и рањен је наредник Самаров.³⁹⁵ Већ децембра 1914. различите јединице српске артиљерије пријављивале су случајеве праскања топовских цеви пред сам чин опаљења топа. Спроведена је посебна истрага, па је установљено да су гранате у тим случајевима дуго држане у врелој топовској цеви што је водило прегревању смесе која се налазила у детонаторској капсули. Како би се предупредили овакви случајеви наређено је да се муниција поставља у топ непосредно пред команду „пали“, а да се затварач што чешће држи отворен како би се оруђе пре охладило. Такође, забрањено је да се оруђе поново пуни одмах по опаљењу.³⁹⁶

Рађање српске противавионске артиљерије

Појавом ратне авијације, најпре у Италијанско-турском рату 1911–1912. године, а затим у два балканска рата, поставило се питање на који начин трупе са земље могу да се одбране од напада из ваздуха. Ово питање је, иначе, први пут постављено још 1906. године када је почела производња цепелина у Фридрихсхафену. Нешто касније, 1909. године, Крупова фабрика је на франкфуртском сајму изложила „анти-цепелин“ топове и тиме наговестила начин решења овог проблема. Највећи купци „Крупових“ топова били су из Енглеске, Француске и Русије.³⁹⁷

Тако се артиљерија наметнула као логично решење у борби против циљева који лете. Пред рат су формиран први противавионски водови, а убрзо се прибегло монтажи пољских топова на камионске шасије. Светски рат је донео најразличитије импровизације када је реч о противавионској употреби топова, а српска војска се и сама прилагођавала овој борби на свој начин. За борбу против авиона делом су употребљавани старији модели, односно спорометна оруђа чије повлачење са ранијих положаја није слабило фронт.

³⁹⁵ М. Живковић, *н. г.*, 263.

³⁹⁶ ВА, П-6, К-98, Ф-3, 36/15; ВА, П-6, К-98, Ф-3, 36/23.

³⁹⁷ W. Manchester, *н. д.*, 275.

Истовремено, обично се један топ у батерији, и то онај који се налазило на левом и десном крилу одређивао за борбу против авијације. Кључно питање било је како постићи већу елевацију оруђа, па су у недостатку посебних ротирајућих лафета јединице укопавале реп оруђа у земљу не би добили потребну висину. Војници би тако ископали јарак око оруђа чиме би се добила вертикална путања. Оваквим мерама било је готово немогуће оборити авион, али је дејство имало позитиван морални ефекат на пешадију.³⁹⁸ Српска војска је уложила додатни труд током затишја 1915. године како би се формирале посебне антиавионске јединице и то од заробљених турских брзометних топова. За ова оруђа израђена су и покретна дрвена постоља чиме се обезбеђивало лако маневрисање и окретање око своје осе. Оваква преправљена турска оруђа постављена су код Београда и Крагујевца, али и барутане Обилићево. Поред топа, ефикасан начин одбране био је и рефлектор који је могао да заслепи пилота.³⁹⁹

Трупе Одбране Београда, као јединице на граничном фронту, нарочито су водиле бригу о томе да спрече прелете противничких авиона.⁴⁰⁰ Тако је недалеко од срушеног Старог железничког моста распоређен један пољски артиљеријски вод наоружан старим Дебанжовим топовима, али и један противаероплански брзометни вод.⁴⁰¹ У јулу 1915. формиран је још један вод пољске брзометне артиљерије за борбу против авиона, а смештен је између Мокрог Луга и Кумодрашког потока.⁴⁰² Обарање авиона са земље још увек је била велика непознаница, па је било уобичајено да се приликом покушаја обарања авиона испали и већа количина шрапнела на авион који је неоштећен и даље настављао да лети. У најбољем случају задатак пилота би био отежан или привремено прекинут.⁴⁰³

Када је реч о светским статистикама треба рећи да је италијанска армија успела да у рату обори 129 авиона са земље, Француска 500, а

³⁹⁸ Драгослав В. Милосављевић, „Нови видови артиљерије“, *Рајник*, 1922, 78–81; F. Er, *Artillerija, nekad, sad i ubuduće*, 44.

³⁹⁹ Исто, 81–82.

⁴⁰⁰ Поред Београда, аустроугарско ваздухопловство је бомбардовало Смедерево и Пожаревац 1915. године. Војан В. Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918–1944*, Beograd 2012, 20–21.

⁴⁰¹ Катарина Штурценегер је описала уобичајен метод за борбу против авиона изнад Београда: „Одједном је запуцало из хиљаду пушака, салва за салвом – у правцу неба и то на један једини циљ – тај циљ био је један аероплан. Овај је убрзо нестао у недогледној висини тако да га није могао сустићи више ниједан метак – али пуцњава је настављена и ја сам при томе само мислила на опасност која прети од метака који падају доле. У то је одједном око мене све почело да прашти. На крововима је клопарало као да на њима седи хиљаду рода.“ К. Штурценегер, *н. г.*, 75.

⁴⁰² „Оперативни деловодни протокол 7. пука II позива од 1. 7. 1915. до 17. 7. 1915.“ ВА, П-9, К-86, Ф-3. Запис од 6. јула 1915.

⁴⁰³ ВА, П-3 К-54, Ф-7, 5/15. Извештај Одбране Београда од 12. септембра 1915. Тога дана непријатељски авион је летео изнад Врачара, а на њега је испалено 28 шрапнела.

Американци 28. Немачка артиљерија је оборила чак 1520 авиона.⁴⁰⁴ Све до пред крај рата борба против авиона са земље је била веома скупа и неуспешна. Француској армији је 1916. године требало чак 11.000 граната да би оборила један авион, међутим 1918. било је потребно мање муниције, око 7.000.⁴⁰⁵ У Србији је 4. септембра 1915, на пример, приликом гађања непријатељског авиона утрошено 146 шрапнелских граната, али авион није оборен.⁴⁰⁶ Куглице које нису погађале авион падале су на земљу и неретко причињавале материјалну штету у Београду.⁴⁰⁷ О сличној свакодневици говори и следећи извод: „У 1.30 по подне долетео је са Беж[анијске] косе ка Топч[идерском] брду непр[ијатељски] аеропл[ан]. Који је поред дејства једне наше батерије продужио лет ка Бањици кружећи често изнад Топч[идерског] брда и Београда. На исти је у 2.15 по подне отворио ватру против аероплански вод но без резултата, аероплан је продужио кружити и вероватно је вршио корекцију ватре своје артиљерије. Противу овог аероплана пошао је у 4.30 час један наш аероплан но овај се удаљио не примивши борбу... При гађању на аероплане утрошено је 286 шрапнела за Крупове топове и 75 шрапнела за наше брзометне.“⁴⁰⁸ Ипак, авиони нису само прелетали српске положаје. Неколико авиона принудно је слетело што услед механичких кварова или оштећења услед српске паљбе. Већ на самом почетку рата један аустроугарски авион био је принуђен да слети код цркве у селу Љешница, 26. августа 1914. године. Тамо је заробљен, а српска војска је поред постављања страже око авиона, морала и да огради простор жицом како би се маса знатичкијих српских цивила држала подаље.⁴⁰⁹ Године 1915. остварен је најважнији успех српске артиљерије у борби против непријатељске авијације у Светском рату. На Метином брду, у близини Крагујевца, у септембру 1915. налазила се српска батерија задужена за одбрану Крагујевца. Наиме, центар српске војне индустрије и место у коме је обитавала српска Врховна команда бомбардован је већ два пута у дотадашњем ратовању, па је српска артиљерија постављена на стратешко узвишење изнад града, на коме је некада и Тома Вучић-Перишић поставио своје топове августа 1842. године.⁴¹⁰

Три вода српских противавионаца била су наоружана необичним оруђима. Реч је о турским „Круповим“ топовима и хаубицама заробље-

⁴⁰⁴ Аноним, „Новости и белешке“, *Рајник*, IV, 1925, 120–121.

⁴⁰⁵ Исто.

⁴⁰⁶ ВА, П-3, К-71, Ф-2, 6/7.

⁴⁰⁷ „Од кошуљица наших зрна повређене су куће: у Зоркиној улици бр. 49. Хаци Мелентијевој 21. Молеровој бр. 14. Студеничкој бр. 67. и штета је свуда незнатна.“ ВА, П-3 К-54, Ф-7, 39.

⁴⁰⁸ ВА, П-3, К-54, 5/39. Извештај Одбране Београда од 22. септембра 1915.

⁴⁰⁹ Божидар Ј. Димитријевић, „Битка на Церу у писмима једног резервног потпоручника“, *Полишка*, 21. јануар 1929, 2.

⁴¹⁰ Коста Христић, *Зайиси сѣарој Београђанина*, Београд 2011, 55.

ним у Балканским ратовима.⁴¹¹ На топовима су извршене одређене модификације у Војнотехничком заводу, а уз помоћ француских стручњака. Тако је српска војска пољско оруђе преправила за „антиаеропланску борбу“. Постоља за српске противавионске топове и митраљезе направљена су у Војнотехничком заводу по нацртима француског капетана Мортироа.⁴¹²

Дана 30. септембра 1915, приликом трећег бомбардовања Крагујевца оборен је са Метиног брда један немачки авион. Изнад града је летело шест авиона, а бачене су 43 бомбе. Српски топови су почели да дејствују као и раније, али „у празно“, не успевајући да оборе авионе.⁴¹³ Ипак, топ за којим се, на месту нишанције, налазио војник Радоје Љутовац успео је да погоди авион. Сам поступак обарања није био случајан, већ је био резултат промене у приступу гађања покретне мете.⁴¹⁴ Према једној верзији догађаја, нишанција Љутовац је био тај који је предложио да се авион не гађа помоћу нишанских справа, већ да авион треба „тући кроз саму цев и то као зеца у трку или птицу у лету: пред њега!“⁴¹⁵ Авион је тако оборен без прислушних уређаја или посебних нишанских справа. На пољској хаубици само је постоље било посебне израде.⁴¹⁶

Авион типа „Румплер“ је погођен у 10 сати и запаљен пао је у Крагујевац.⁴¹⁷ На месту пада налазила су се тела страдалих немачких pilota, капетана фон Шефера и официрског приправника Отона Криша.⁴¹⁸ Према верзији догађаја која се сачувала у породици Љутовац, командант батерије је нишанцији Радоју уступио свог белог коња како би војник отишао у Крагујевац и видео авион који је оборио и одао војничке почести пострадалима.⁴¹⁹ Саборци убијених немачких авијатичара су сутрадан долетели изнад Крагујевца и бацили летке у којима су тражили да се место

⁴¹¹ Употребљавани су топови модела „Круп“ М 1904, 75 мм, као и заробљени митраљези „Шварцлозе“ М 07/12 8 мм. Предраг Миладиновић, „Прво обарање немачког аероплана над Крагујевцем“, *Крагујевац у грујој њоловини деветнаестог века*, Крагујевац 2010, 252.

⁴¹² Предраг Миладиновић, „Прво обарање немачког аероплана над Крагујевцем“, *Крагујевац у грујој њоловини деветнаестог века*, 252. Француски капетан је имао важно место и у организовању система јављања, осматрања и навођења француских и српских ваздухопловаца и противавионских јединица. В. В. Dimitrijević, М. Micevski, Р. Miladinović, *n. d.*, 21.

⁴¹³ Петар Чобановић, *Село испод Благодина*, Нови Сад 1965, 34.

⁴¹⁴ Радивоје Љутовац (1887–1968) из села Пољна код Трстеника. По завршетку рата био је власник трговачке радње у Трстенику.

⁴¹⁵ П. Чобановић, *Село испод Благодина*, 33–34.

⁴¹⁶ Аноним, „Слава противаеропланских пукова“, *Полишика*, 1. октобар 1938, 9.

⁴¹⁷ Бранко Копуновић, „Запис из 310. Самоходног ракетног дивизиона“, *Одбрана*, IV, 73, 1. октобар 2008, 29.

⁴¹⁸ Аутор чланка, генерал у пензији, Добросав Ј. Миленковић није забележио да је заслуга за обарање авиона дело одређеног појединца. Добросав Ј. Миленковић, „Бомбардовање Крагујевца 1915“, *Рајнички гласник*, 19, XI, 1940, 615.

⁴¹⁹ Разговор аутора са Звонком Љутовцем, унуком Радоја Љутовца, у селу Пољна, 2010.

сахране погинулих пилота достојно обележи како би њихови посмртни остаци могли касније бити пренети у Немачку.⁴²⁰ Ипак, чини се да су страдали пилоти сахрањени ноћу, без војничких почести, због тога што је њиховом нападу из ваздуха приписан нечастан карактер.⁴²¹ С друге стране, за свој успех Љутовац је примио и званично признање у виду одликовања Карађорђеве звезде, а рат је наставио као наредник артиљеријског пука „Танаско Рајић“.⁴²² Сличне успехе није поновио нити је познато да се овај војник даље посебно истакао на било који начин. Радоје Љутовац није био официр већ мобилисани трговачки помоћник пореклом са села. Та чињеница је јачала уверење да српски војник гаји симпатије према техници и да је способан да је, захваљујући ваљаној војној обуци, успешно користи, а захваљујући „народној памети“ и прилагоди својим потребама. Треба додати да је српска противавионска артиљерија оборила још у јуну 1915. један немачки авион, али како је он пао у Батајницу догађај није прошао тако запажено као када је реч о септембарском обарању. Обарања авиона било је у другим крајевима Србије, на пример код Кладова где су оборена три аустроугарска ваздухоплова. Те успехе, међутим, постигли су руски артиљерци.⁴²³

Почетак борбе против авиона на Западном фронту у зиму 1914
 (SHD – Vincennes, Paris)

⁴²⁰ Предраг Миладиновић, „Прво обарање немачког аероплана над Крагујевцом“, *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, 253.

⁴²¹ Исто, 253.

⁴²² Бојан Димитријевић, Јовица Драганић, *250. ракејтна бригада ПВО*, Београд 2007, 9.

⁴²³ В. В. Dimitrijević, М. Micevski, Р. Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918–1941*, 23.

Бомбардовање насељеног места

Хашке конвенције усвојене 1899. и 1907. године изричито су забрањивале бомбардовање небрањених насеља и „отворених градова“. Ретко се, међутим, нека држава одрицала одбрамбених могућности које су пружала села и градови као и коришћење истакнутих осматрачница макар се оне налазиле и на вековима старим катедралама.

Српска артиљерија је између осталих циљева гађала Једрене, Скадар, Нови Пазар као и поједина села на Косову и Метохији, док су аустроугарске и немачке јединице бомбардовале Земун, Београд, Шабац или Смедерево као и многе друге мете на којима су се налазили бројни цивили.

О практичном значају Хашких конвенција можда најсликовитије говоре искуства везана за бруталне догађаје током дуготрајне Мексичке револуције. Један од кључних актера ових сукоба Панчо Виља добио је из Америке брошуру о Хашким правилима ратовања. Догађаји су показали да су његова запажања делили многи официри који су учествовали у Првом светском рату.

„Ако се ви и ја потучемо у некој кантини, нећемо из џепа извадити малу књигу да бисмо прочитали правила. Овде пише да се не смеју користити оловни меци, али не видим зашто. Они врше посао. Дуго време после тога шеткао се добацујући својим официрима питања слична овом: Ако једна инвазиона армија заузме непријатељски град, шта морате учинити са женама и децом?“⁴²⁴

Долазак српске војске пред Једрене, као и ранија опсада Скадра од стране Црногораца поставили су моралне дилеме о употреби артиљерије. Гранатирање градова за које се знало да су још увек насељена наговестило је расправе које ће се распламсати у Светском рату. Француски новинар Анри Барби је забележио да су Бугари град гађали шрапнелима који су имали знатно слабије дејство него разорне гранате. Како је, међутим, приметио – намера и није била да се униште војни циљеви, већ да гранатирање заједно са гладовљем исцрпи турско становништво и град принуди на предају.⁴²⁵

„Грми сав бугарски источни сектор са својих 110 тешких топова. Ја добијам утисак неког страховитог кључања и крклања у огромном котлу... Испод вароши, у којој се више не види светлост, појаве се и брзо угасну, огромне и трагичне, ватрене црвене ките цвећа. То се шрапнели распрскавају. Покушао сам да их бројим, али њихове тренутне појаве иду на стотине. Величанствен призор! Турски форови међутим ћуте и то предано

⁴²⁴ Džon Rid, *Pobunjeni Meksiko*, Beograd 1963, 110–111.

⁴²⁵ А. Барби, *н. г.*, 47.

ћутање, под пљуском граната, има нечега дирљивог. Мени скоро дође тешко“.⁴²⁶

Опсада Једрена трајала је 160 дана.⁴²⁷ Као испомоћ Бугарима пристигли су и српски артиљерци. Модерна француска зрна су са лакоћом пробијала турске грудобране.⁴²⁸ Бомбардоване су и градске четврти, а то је изазвало недоумице код појединих српских официра. Оцењивало се да употреба моћних хаубичких зрна не може да буде под ефикасном контролом јер се циљ гађао посредно, из велике даљине и ван домета артиљеријске оптике.⁴²⁹

„...Десно од овога брдашца (Папаз тепе) види се Карагаш, европски квартал. Он има добру срећу што се налази у сектору опсађеном од српске војске која пази при бомбардовању и штеди овај крај. Према ведроми небу, види се бразда коју граната прави, велика џамија, зграде и најмање грађевине јасно се оцртавају. Густ дим диже се на десној страни, казујући да је ту био пожар, произведен гранатама“.⁴³⁰

Нешто раније приликом борби на Косову и Метохију српска артиљерија је деловала против албанских села тамо где су Албанци одбијали да предају оружје. Такав случај забележен је, на пример, код села Скулапова на које је испалено неколико хитаца.⁴³¹ Пољска батерија је бомбардовала и део Новог Пазара настањен муслиманима како би убрзала предају града.⁴³²

Слична ситуација одвијала се код Скадра чија су природна утврђења одолевала слабој црногорској артиљерији.⁴³³ Немоћ артиљерије више пута је допринела страховитим губицима црногорске и српске војске.⁴³⁴ Бомбардовање града оцењено је као „јефтин и видан успех“ насрам стручног гађања противничких положаја што је представљало знатно тежи задатак за команданте батерија.⁴³⁵ Ситуација код Једрена била је другачија јер је српска артиљерија била знатно јача него код Скадра. Ипак, у оба случаја артиљерија је бомбардовала и сам град.

⁴²⁶ Исто, 30.

⁴²⁷ Борислав Ратковић, „Операције српских и бугарских снага под Једреном 1912–1913“, ВИГ, 1, 1971, 73.

⁴²⁸ Н. Аранђеловић, *н. г.*, 20.

⁴²⁹ Исто, 19.

⁴³⁰ А. Барби, *н. г.*, 23.

⁴³¹ Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд 1959, 831.

⁴³² Исто, 851.

⁴³³ „Црногорци су данас јаче бомбардовали Скадар и у њему произвели пожар на неколико места...“ Извештај Дамњана Поповића, команданта Приморских трупа упућен команданту Треће армије, фебруар 1913. године. ВА, П-2, К-50, Ф-2, 10/1.

⁴³⁴ Божидар Перацић, „Одбрана Скадра“, *Рајшник*, XLVI, 11, 1930, 76.

⁴³⁵ Исто.

У Светском рату многи градови су се нашли већ првих дана на удару граната. Чувен је случај катедрале у Ремсу која је постала не само симбол моралне дилеме која је пратила употребу топа приликом напада на град, већ и симбол уништавања културних добара. Према једној верзији, немачка артиљерија је свесно одлучила да бомбардује чувену катедралу у којој су крунисани француски средњовековни краљеви зато што су се на њеним торњевима појавили француски артиљеријски извиђачи. Како је управо тих дана француска артиљерија почела да гађа много прецизније, немачка војска је прекинула оклевање и уништила овај верски и споменички објекат.⁴³⁶

Избијањем Светског рата српски градови на Сави и Дунаву брзо су се нашли на мети аустроугарске артиљерије. Већ 28. јула монитори „Тemes“, „Vodrog“ и „Szamos“ бомбардовали су положаје око железничког моста у Београду, као и места на Топчидерском брду. У зору, симболично је бомбардован симбол модерне армије – станица за бежичну телеграфију на Београдској тврђави.⁴³⁷ Проглашење Београда за „отворени град“ није битније променило ситуацију. Упоредо са овим војним дешавањима Београд је брзо губио становнике. Од предратних 90.000 у граду је остало око 20.000 становника, да би се број повремено повећавао и до 50.000 када се део избеглица враћао да обиђе своју имовину.⁴³⁸ Београдска општина се није најбоље снашла у првим данима ратне опасности. Једине смернице издате становништву тих дана саветовале су да се грађани спасавају како знају и умеју и да се скривају у подруме.⁴³⁹ Воз који је улазио у Београд сада је пут завршавао две станице раније, у Реснику, како не би био на мети противничке артиљерије. Композиција је стизала ноћу, у мраку и тишини.⁴⁴⁰

Прва гранатирања Београда забележена су и у роману Бранимира Ђосића *Покошено поље* кроз сећања дечака Бране.⁴⁴¹ „Следећег дана Брана је већ почео да распознаје подмукло зујање топовских граната, оштро фијукање шрапнела, звонак, скоро мелодичан метак са аустро-угарских монитора и као пркосни одговор „пун звук наших топова са бедема града“.⁴⁴² Становници приобалних делова града су брзо научили да распознају калибар и правац из којег је долазила граната.⁴⁴³

⁴³⁶ George H. Allen, Henry C. Whitehead, F. F. Chadwich, *The Great War, The Original German Plan and its Culmination*, III, Philadelphia 1916, 369–370.

⁴³⁷ P. G. Halpern, *A Naval History of World War 1*, 263.

⁴³⁸ Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 29, 87.

⁴³⁹ Б. Маршићанин, *Успомене из збита*, 41, 46.

⁴⁴⁰ Исто, 46.

⁴⁴¹ Б. Ђосић, *Покошено поље*, 103.

⁴⁴² Исто, 103.

⁴⁴³ Ж. Живановић, *н. г.*, 131. Више о свакодневном животу Београђана под ватром топова у: Предраг Марковић, „Свакодневни живот Београда на почетку рата 1914. године“, *Историјски гласник*, 1, 1986, 93–118.

Воема брзо Београд је утврђен и многе јединице размештене су широм града. Тврђава је већ и пре рата била делом војни објекат јер се ту налазила Касарна као и Пешадијска школа гађања, па је и црква „Ружица“ била позната као „војничка црква“. Сви ови делови тврђаве били су сједињени у систем одбране. „Иза Росандићевог „Рибара“ у земљи су били укупани наши „пољаци“ чије су се цеви дужиле према Земуну...“⁴⁴⁴ Слично, у казаматима су постављене неке од артиљеријских јединица. Артиљеријски дуели су постали свакидашњица. Највећа оштећења Београда забележена су у приобалном подручју на коме је и почивала одбрана. Често су у овим разменама граната страдали цивили, док је велики број кућа био оштећен. Тако је 22. септембра (6. октобра), у последњим сатима пред заједнички аустроугарско-немачки напад на Београд граната пала на једну кућу у Остружници. У дневном извештају који је уручен генералу Живковићу тога дана рутински је споменуто да су погинула два детета.⁴⁴⁵ Нешто касније, 1917. године, вајар Ђока Јовановић је у Паризу израдио скулптуру „Жртве бомбардовања“, инспирисану страдањем једне српске породице која је живела у Бранковој улици.⁴⁴⁶

„А кад је освануо дан, 23. септембар, Тврђава и варош нису се могли више познати. Све је било порушено, разривено и унакажено од распршених граната.“⁴⁴⁷ Гранате су падале не само по српским положајима већ су захватале и најудаљеније крајеве града, чак до Чубурског потока.⁴⁴⁸ Занимљиво је да су неки од јединих снимака Београдске тврђаве направљени управо током овог артиљеријског напада, тако да су убрзо по снимању исте грађевине уништене.⁴⁴⁹ На овај начин оперативној вредности ових снимака које су снимили немачки пилоти, несвесно је придодат и документарни значај.

Приликом артиљеријских дуела две стране оба града, Београда и Земун, трпеле су оштећења. Тако је српска војска оштетила Хуњадиев споменик, правдајући се да су гађани монитори. Са српске стране напоменуто је и да је кула коришћена за осматрање.⁴⁵⁰ Највише је страдала београдска привредна зона у приобаљу, али је оштећен и хотел „Москва“

⁴⁴⁴ Богосав Војновић-Пеликан, „Агонија Београда 1915. г.“ у: *Агонија Београда у Свешком рату*, 186.

⁴⁴⁵ ВА, П-3 К-54, Ф-7, 39.

⁴⁴⁶ Догађај који га је инспирисао да изради ову скулптуру одиграо се 4. фебруара 1915. када је граната калибра 305 мм пала на кућу у Бранковој улици и убила супругу и две кћерке Никодима Васића. Осим поменуте скулптуре израдио је још једну названу „Жртве рата“ инспирисану борбама у Београду 1915. године. *Вајар Ђока Јовановић (1861–1953)*, Београд 2008, 22–23; Живко Кезић, „Борба са непријатељем по београдским улицама“, *Агонија Београда*, 123.

⁴⁴⁷ *Агонија Београда*, 150.

⁴⁴⁸ Исто, 206.

⁴⁴⁹ Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 293.

⁴⁵⁰ Аноним, „Штете у Земуну“, *Полишика*, 7. фебруар 1915, 1.

који је већ током 1914. године свом изгледу придодео једну зазидану рупу од гранате.⁴⁵¹ Погођене су и зграде Двора и Универзитета. Међусобна оптуживања за нелегална или непотребна бомбардовања дешавала су се свакодневно.⁴⁵²

Чини се, ипак, да је повремено постојао прећутан центлменски договор заповедника две стране. Аустријанци су од ослобођења Београда у децембру 1914. „прилично штедели Београд“.⁴⁵³ Дана 17. фебруара 1915. аустроугарски топови су изненада почели напад на Београд, па су у знак одмазде одговориле савезничке тешке батерије. Том приликом на више места је гранатама пробушена и Хуњадијева кула. Настало је затишје. Сутрадан је у Београд стигао аустроугарски парламентарцац са писмом за генерала Живковића, команданта Одбране Београда. У писму незванично насловљеном, „представник највише ратне команде за Балкан“ се извињавао за јучерашње бомбардовање Београда, наводећи да је то учињено јер је раније српска војска бомбардовала Земун и Сремску Митровицу. Том приликом, како је речено, у Земуну је погинуло двоје деце.⁴⁵⁴ Иако је српска артиљерија била јача на овом делу фронта и стога способна да примора противника да први прекине ватру, „често се дешавало да је непријатељ до тог момента ипак успевао да баца на Београд извесну количину артиљеријских метака великог калибра, да нанесе жртве мирном и невином становништву и да моментално произведе панику, која је свакако на штету угледа државне власти, која је позвана да се стара о безбедности његовој“.⁴⁵⁵ Тражено је због тога да се избеглице не враћају у град, али и да се не даје повода противнику да гађа Београд тиме што се бомбардују његови отворени градови и вароши.

„Ипак су овакве врсте репресалија са њихове стране и сувише свирепе, кад због неколико наших метака, бачених на њихова мања погранична насељена места, која су становници напустили, бомбардују баш Београд, у који су се повратили из бекства толики грађани, да их по казивању управника вароши има 40.000, ипак налазим да је њихово поступање садашње у сравњењу са њиховим поступањем пре евакуације Београда, доста кавалерско и да би према томе Београд био на миру од бомбардовања кад наша артиљерија не би дирала њихове вароши. То су нам они у два маха ставили на знање шиљањем парламентарца и бацањем цедуља, увучених у чауру са аероплана. Из овога закључујем да јучерашње бомбардовање Београда није било без узрока и да му је морало претходити гађање непријатељске пограничне вароши нашом артиљеријом хотимице

⁴⁵¹ Б. Ђосић, *Покошено поље*, 103.

⁴⁵² Аноним, „Бомбардовање Београда“, *Полицика*, 11. фебруар 1915, 1.

⁴⁵³ М. Живковић, *н. г.*, 314.

⁴⁵⁴ Исто, 265–266.

⁴⁵⁵ Исто, 289.

или случајно.“ Врховна команда је очигледно била истог мишљења, па је прихватила сугестију генерала Живковића и поново наредила да се непријатељска територија не бомбардује без нарочите потребе све док опет не почну праве војне операције.⁴⁵⁶

Крајем септембра 1915. и војницима и цивилима било је јасно да ће убрзо доћи до општег напада на Београд. Пројектили су све чешће падали на град, али прави шок изазивао је њихов калибар, домет као и кратери које су правили. Гранате су испаливане из тек пристиглих, модерних, тешких немачких батерија. Пажљивији цивили су могли већ да разликују типове немачких авиона, па тако и да претпоставе који од апарата има улогу артиљеријског извиђача. Авион који је наводио артиљеријску паљбу Београђани су прозвали „гробар“,⁴⁵⁷ јасно алудирајући на његову улогу. Помоћно средство тешкој артиљерији биле су и светлеће ракете које је немачка војска обилато користила. „Језовито је било погледати како се кроз мрак провлачи једна таква ракета, вијуга у разним правцима као да тражи где има људи, па кад их нађе, она осветли цео простор и – граната као руком донета пада на то место.“⁴⁵⁸ Ово техничко решење омогућавало је наставак борби и после истека дневне светлости. Ракете за сигнализацију и осветљавање су у Београду погрдно прозване „змије“.⁴⁵⁹ Гранате су крајем септембра падале чак и у Макензијеву улицу, за коју се раније веровало да је сасвим безбедна.⁴⁶⁰ Према логици фелдмаршала Макензена бомбардовање тачака у граду имало је јасан циљ – спречити довлачење појачања на обалу и уништити српске резерве за које се знало да се налазе у граду. Моралне импликације употребе тешке артиљерије против Београда раздвајале су заувек Макензена и београдске браниоце.

„Ту сам дочуо да су Аустријанци јако бомбардовали Београд и да је погинуло и рањено око 4000 стараца, жена и деце – невиног света, и да су том приликом избацили око 4000 метака разног калибра.“⁴⁶¹ „Пристижу возови са избеглицама који причају о грозотама Немаца, што показује да нису ни најмање културни, али са вером у Бога и у српско оружје они ће ипак бити побеђени.“⁴⁶²

Вишедневно гранатирање Београда високо експлозивним гранатама проузроковало је велики број пожара који се није очекивао, нарочито у приобалном подручју, тако да је знатан део Саве и Дунава био осветљен.⁴⁶³

⁴⁵⁶ Исто, 314–315.

⁴⁵⁷ *Ајонија Београда*, 192.

⁴⁵⁸ Исто, 229.

⁴⁵⁹ Б. Војновић-Пеликан, *н. г.*, 208.

⁴⁶⁰ Исто, 208.

⁴⁶¹ Стојан Ивковић, *Рајни дневник 1915–1918*, Београд 1998, 213.

⁴⁶² Исто, 21.

⁴⁶³ Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 85.

Шабац – српски Верден

Поред Београда у више наврата бомбардован је и Шабац. Град је августа 1914. готово без борбе пао у руке аустроугарске војске која се утврдила на ободима Шапца. Уследиле су жестоке борбе са српском војском која је покушавала да ослободи град.⁴⁶⁴ Српски напади су се завршавали тек на ободима града и то уз велике губитке.

После више поновљених напада пешадије на град, српска Врховна команда је одлучила да се противнички положаји најпре жестоко бомбардују, па да се тек тада поново покуша јуриш. Од тог часа је код Шапца концентрисана сва српска тешка артиљерија. Касније, 1916. године, када се широм света раширила вест о борбама код Вердена, српски војници почели су да сопствене сукобе код Шапца третирају као свој, „српски Верден“. Артиљеријски дуели из августа 1914. оставили су град у рушевинама.

У нападу на Шабац српска војска је први пут користила и „Крупов брзометни дивизион“. Реч је о артиљеријској јединици која је формирана од заплених артиљеријских оруђа из Првог балканског рата. Немачки топови којима је била наоружана турска војска сада су, поправљени и уређени у крагујевачком Војнотехничком заводу, додељени новоформираном „II Круповом пољском брзометном дивизиону“. Јединица је хитно упућена пред Шабац у састав Моравске дивизије II позива.⁴⁶⁵

Врховна команда је до 20. августа груписала већи део српске средње и тешке артиљерије под командом Прве армије. Међу 97 оруђа са довољно муниције ту су се налазила готово сва оруђа купљена претходних година: брзометне хаубице, њих 12 од 120 мм (модел 1910), 6 оруђа 120 мм дугачких топова (модел 97), мерзери модел 97, као и 48 топова од 75 мм (модел 1906/07).⁴⁶⁶ Шабац је ослобођен, али тек пошто се аустроугарска војска систематично повукла.

Топ као ратни плен

Због ратног значаја на фронту топ је сматран веома важним ратним пленом. Заробљавањем топа, не само да се противнику одузимало важно ратно средство, већ се услед симболичке снаге топа добијао и пригодан материјал за пропаганду пред домаћом и страном јавношћу. Према речима Живка Павловића, „*плен и њубици* су дакле верно огледало вредно-

⁴⁶⁴ Војислав У. Илић, „Учешће Коњичке дивизије у битци на Церу и борбама око Шапца 1914. године“, *Рајник*, XLVIII, 9, 1932, 61.

⁴⁶⁵ Исто, 137.

⁴⁶⁶ Милош М. Михаиловић, „Улога и рад артиљерије Мачванског корпуса при заузимању Шапца и Мачве 10. и 11. августа 1914“, *Рајник*, XLV, 1–2, 1929, 4–5.

сти и ваљаности једне војске“.⁴⁶⁷ Тако су многе ратујуће државе организовале изложбе заплених авиона, топова и другог материјала.

Српска војска је већ на Куманову заробила 61 топ и 7 митраље-за.⁴⁶⁸ Наиме, код Куманова је заробљен цео пољски артиљеријски пук Битољске редифске дивизије. Ова јединица је била задржана испред једног срушеног моста, а топови су касније спроведени чак до Београда.⁴⁶⁹ По паду Једрена савезници су били изненађени количином заплене артиљеријске муниције.⁴⁷⁰ Сукоб са бугарском војском у Другом балканском рату био је веома жесток, а српска војска је тада заробила понешто, овога пута, француског топовског материјала. Међу разноврсним пленом било је и неколико десетина топова и муницијских кара.⁴⁷¹

Касније, у Церској бици, међу осталим пленом, заробљена су 43 пољска топа, 5 хаубица, 86 кара.⁴⁷² У Колубарској бици плен је био још већи. Први извештаји су указивали да су заплене читаве хаубичке батерије, као и коњи „штајерске расе“, велика количина муниције, инструменти војног оркестра, много пушака и десетак митраљеца.⁴⁷³ Међу српским пленом тада су се нашли и необични топови најмодерније израде. Реч је о мањем броју оруђа која су представљала последњу реч „Шкодиних“ завода. Ови топови су пре рата били намењени извозу у Кину. Ипак, избијањем рата преусмерени су за Турску. Коначно, ових 48 оруђа су услед слабе спреме аустроугарске војске упућени на фронт као аустроугарски материјал. Један део је тако стигао са нападачима и у Србију. Односи Турске и Аустро-Угарске су захладнели услед кршења ранијег договора.⁴⁷⁴ Неки од топова су заробљени у Србији, па је сада и српска артиљерија имала неколико ових „необичних“ оруђа која су уместо у Кини или Турској завршила у Београду.

„Српске батерије су биле чудна мешавина по саставу; било је старих пољских топова које је Крезо у Француској производио за први бал-

⁴⁶⁷ Ж. Павловић, *Бишка на Јагру*, 580.

⁴⁶⁸ Милан Јечменић, „Рат 1912. године за ослобођење јужне Србије“, *Рајник*, LIV, 5, 1938, 145. Бранислав Глигоријевић је забележио да је плен био и већи, око 100 топова, као и да је тиме заробљено 2/3 артиљерије турске Вардарске војске. Б. Глигоријевић, *н. г.*, 100.

⁴⁶⁹ Никола Ст. Цоловић, „Дунавски коњички пук у Кумановској бици“, *Рајник*, 1922, 75.

⁴⁷⁰ Н. Аранђеловић, *н. г.*, 65.

⁴⁷¹ ВА, П-2, К-37, Ф-2, 13/4. Извештај од 13. јула 1913.

⁴⁷² Исто.

⁴⁷³ Извештај команданта 2. армије из Великог Бошњака, *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење*, I, 247–248.

⁴⁷⁴ Непоштовање договора са Турском довело је до ивице дипломатског скандала јер је ово било први пут да је Отоманска царевина наручила топове код Шкоде, а не код Крупа. У знак добре воље 12 преосталих топова је ипак испоручено Турској. С. М. Ortner, *н. д.*, 366.

кански рат, старих бронзаних, ливених за краља Милана у турском рату, и топова свих врста и калибра заплених од аустро-немачких пољских топова, артиљеријских оруђа произведених у Бечу за султана, украшеним турским симболима, и нових топова које је наручила Кина, са навлакама прекривеним кинеским словима.⁴⁷⁵

Детаљ са победничке параде у Паризу, 14. јул 1919
(SHD – Vincennes, Paris)

Током последњих дана Колубарске противофанзиве командант Прве армије објавио је својим трупама да ће за сваку заплешену непријатељску хаубицу дати награду од 1000 динара. Врховна команда је одобрила такав поступак уз напомену да оруђе мора бити отето непријатељу, а не пронађено поред пута.⁴⁷⁶ На самом врху Рајца заробљена је комплетна пољска „Шкодина“ батерија са карама пуним муниције.⁴⁷⁷

Иако је заробљени топ био важан политички и пропагандни симбол, оскудица свих ратујућих страна у артиљерији постављала је војне захтеве на прво место. Тако су после окупације Краљевине Србије 1915. године аустроугарске власти разматрале да ли је боље да заробљене српске топове прикажу на изложби у Бечу или да их што пре упуте на друге фронтове где су били преко потребни.⁴⁷⁸ Међутим, ратни материјал, па тако и топове, губила је и српска војска.

⁴⁷⁵ Дон Рид, *Рај у Србији 1915*, Цетиње 1975, 45.

⁴⁷⁶ ВА, П-3, К-74, Ф-2, 6/2.

⁴⁷⁷ М. Пећинар, *н. г.*, 105.

⁴⁷⁸ С. М. Ortner, *н. д.*, 554.

Срамота изгубљеног оруђа

Заробљавање топа се међу српским артиљеријским официрима сматрало за најтежи облик срамоте.⁴⁷⁹ Већ у првим борбама било је очигледно да су многи официри деловали с крајњим опрезом како не би изгубили скупу опрему која им је поверена.⁴⁸⁰ Артиљерија је сматрана за „неопходну, али врло скупоцену драгоценост. Један топ је имао вредност, него ли читав батаљон“.⁴⁸¹ Приликом повлачења батерије, послуга топа је неретко била приморана да у последњи час скида нишанске справе и затварач као технички највредније делове топа. Без ових делова непријатељ није био у могућности да користи заробљено оруђе, барем неко време. Претпостављени су много строже третирали губитак макар и једног топа него уништење читавог пешадијског пука, а водник изгубљеног топа или командир батерије често су стављани пред суд.⁴⁸² Услед овога отишло се у крајност из страха од губитка оруђа.⁴⁸³

Послератне расправе некадашњих српских војника откривале су да је на стварање статуса српске артиљерије, уз бројне победе, утицао и низ других фактора. „Због сиромаштва наше државе и малобројне артиљерије она је имала привилегован статус“.⁴⁸⁴ Српска артиљерија је читаво време била малобројна и није се могла упоредити са артиљеријама најмоћнијих ратујућих земаља.⁴⁸⁵

Поимање технике пре свега као уштеде људског напора било је доведено у сумњу у српској војсци од чије артиљерија је, све до Крфа то јест Солунског фронта, захтевано да се пре свега бори против противничке артиљерије и утврђених положаја, а не толико да потпомаже пешадијске нападе.⁴⁸⁶ Брза промена положаја у једној покретној бици каква је била Церска, представљала је опасност да српски топови остану без заштите пешадије. Код села Пушкаревца српска батерија морала је да се брани картечом, последњим „прибежиштем“ топовске посаде.⁴⁸⁷

Једна од епизода са изгубљеним топом остала је трајно у сећању. У селу Парлогу су током Церске битке заробљени један српски топ као и

⁴⁷⁹ Михаило Ј. Јелисијевић, „Неспоразум између пешадије и артиљерије за време рата“, *Рајник*, XXXIX, 4, 1923, 55.

⁴⁸⁰ „Рад 6. Тимочког прекобројног пука I позива у борбама око Гучева 16–19. септембра 1914. год и употреба истакнуте артиљерије у тим борбама“, *Рајник*, VI, VIII, 1928, XLIV, 55.

⁴⁸¹ Михаило Ј. Јелисијевић, „Неспоразум између пешадије и артиљерије за време рата“, *Рајник*, XXXIX, 4, 1923, 55.

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ Исто, 67.

⁴⁸⁴ Исто, 56.

⁴⁸⁵ Исто, 42.

⁴⁸⁶ Слободан Жуњић, *Модерност и филозофија*, Београд 2009, 245.

⁴⁸⁷ *Велики рај Србије*, I, 113.

једна кара 7. батерије.⁴⁸⁸ Следећег дана исти топ је пронађен на месту где је остављен, па је уз стари нишан и затварач враћен у састав батерије.⁴⁸⁹ Низ набројаних мотива редитељ Жика Митровић је искористио у свом филму „Марш на Дрину“ (1964), како ће се показати касније у овом раду. Топови су губљени и на Солунском фронту. Код Горничева је Дунавска дивизија изгубила велики број топова.⁴⁹⁰

Изгубљени топови су неретко проналажени на месту где су и остављени. Тако је, на пример, на Кулишту код Гучева нађено 11 изгубљених српских топова јер непријатељ није успео да их одвуче.⁴⁹¹

Сваког команданта батерије који је изгубио топове мучило је питање да ли је до краја испунио своју дужност. Карактеристичан је случај поручника Божидара Топаловића, који је своје топове изгубио током битке на Дрини 1914. године. Овај официр из пете батерије Дринског артиљеријског пука уложио је крајњи труд да угрожене топове спасе. Међутим, топови су ипак заробљени па је против њега покренута истрага.⁴⁹²

Наиме, 7. новембра, око 7 сати ујутру поручник Топаловић је дејствовао са два истурена топа против непријатељске пешадије која се појавила пред његовим положајем код Костајника, у близини Крупња. Око 10 сати нашао се на удару две аустроугарске хаубичке батерије. До 11 сати оба његова топа била су демонтирана. Овај израз у пракси је значио да су топови тешко оштећени.

Поручник Топаловић је намеравао да у први сумрак покуша са посадом и једним водом пешадије да помери и уклони оштећена оруђа са положаја. Како су се људи кретали по мраку, киши и низ велику низбрдицу, посао је текао споро. Међутим, након сат времена, отпочео је општи аустроугарски напад. Топаловић се касније присећао: „Једна разорна граната је пала испред самих коња, коњи се поплашише, нападају, предњи возар је рањен у трбух, и два пешака који су воз гурали.“ Официр је тада наредио да се сви војници склоне, коњи испрегну, а да се са спасавањем оруђа покуша поново тек када се палба стиша. Тако је и урађено, али „у томе моменту чуло се на фронту 'Безимене косе' и северно ка 'Главици' непрекидно 'ура', мало после масе наше пешадије сјуриле су се поред мене у јаругу, ја сам извлачећи кару чекао још мало, и када је простор где сам ја био обасут јаком пешадијском ватром, готово с леђа, и пошто су масе наше пешадије прошле поред мене, ја сам наредио да моји возари испрегну коње и пођу самном.“

⁴⁸⁸ Исто, 119.

⁴⁸⁹ Исто, 144.

⁴⁹⁰ М. Пећинар, *н. г.*, 150.

⁴⁹¹ ВА, П-6, К-99, Ф-3, 21/7.

⁴⁹² ВА, П-6, К-99, Ф-3, 21/6.

Током истражних радњи мишљење је дао пуковник Алекса Стојшић, командант XVII пешадијског пука који је налазио у близини. Лично је видео да су оба топа била онеспособљена, те да поручник није никако крив, потврдио је пуковник. Више сведока је дало исказе, а све у корист оптуженог. Тако се сазнало да је водник Топаловић дејствовао све дотле док његова два топа нису била онеспособљена. Током истраге сазнали су се још неки детаљи ових догађаја. Све је, међутим, упућивало на невиност овог официра.

Српски положаји су заиста били пробијени у тренутку док је поручник покушавао да људи „на рукама“ извуку топове, јер запрега није могла да приђе положају. Међу српским војницима губио се ред, а разбежали су се и војници које је пуковник Стојшић раније одредио да помогну у извлачењу топова. Истрага је тако обустављена средином априла 1915. године.⁴⁹³

Војска без артиљерије

„Промиче батерија тешко извлачећи гломазне тачкове из дебелог блата које је покрило разривен и пролокан друм. Напред јаше командир препланула и уморна лица по коме су дубоким браздама исписани сви напори дуготрајних и надчовечанских бораба и све разочарење једнога честитог старешине који је, сем храбрости, улазио увек у борбу и са вером у победу. Заваљене капе далеко изнад чела, а оборене главе, он прелази у памети све оне славне борбе из 1912, 1913, 1914. и 1915. године, које је ова батерија, од које се он никад ваљда није одвајао, водила...“⁴⁹⁴

Овако је Бранислав Нушић видео повлачење српске артиљерије у јесен 1915. године. Оно што од топова није страдало у борбама или било заробљено војска је вукла са собом ка црногорској и албанској граници. Још раније, док војска није стигла на Косово знаци опадања морала били су видљиви. Артиљеријски официр Стојан Ивковић забележио је следећу сцену код Крушевца.

„Код пешака јако опада морал. Војници неће да притекну упомоћ да се топ извуче из великог блата. Кад сам се обратио једном командиру чете да ми да војнике, он ми је одговорио да се обратим мајору, који је данас од нас отишао напред. Пролазећи поред топова пешаци су псовали и викали „оставите те шкљопце, па се не мучите“ и ваздан сличних сељачких примедби. Код батерије која је била пласирана на М. Липару видео

⁴⁹³ ВА, П-6, К-99, Ф-3, 21/8.

⁴⁹⁴ Бранислав Нушић, „Четрдесет хиљада мученика“, у: *Рајна мемоарска и дневничка проза*, Београд 1988, 96.

сам два везана пешака, које су се спремали да стрељају због увредљивог говора.“⁴⁹⁵

Другу сцену забележио је у свом дневнику код Приштине: „Сада сам посматрао једну страшну ствар која ме је подсећала на наш турски рат. На станици је било много вагона. У њима је било разне државне и приватне робе. Сељанке помешане са војницима грабиле су што год им је дошло под руку, војници тако исто, бацајући пушке и грабећи пљачку. Срце ме је болело. Још горе ми је било кад сам видео масу света, боље елите у самој вароши, по улицама која је гледала и плакала, не знајући шта да ради... Чуло се неколико експлозија. То су вагони са муницијом и топовима дизани у ваздух и барутана Обилићево.“⁴⁹⁶

Током повлачења, доласком на Косово опрема свих јединица је постепено редукована. Прво веће остављање опреме догодило се у Приштини.⁴⁹⁷ Упоредо са губитком опреме и значајан део људства решио је да прекине ово повлачење, одлучивши да се без дозволе врати кући. Опрема и техника сваке врсте полако су нестајали како се војска кретала ка југу. У том смислу интересантан је опис човека који је, близу Куршумлије, стајао поред свог поквареног аутомобила марке Форд. „Машинерија, пуна воде и блата, пребијене кичме, била исто тако напуштена и несрећна као и човек који га је посматрао.“⁴⁹⁸

„Преко ноћи било је хладно. У току ноћи побегло је из батерије 93 војника, међу којима и мој послани. Однео је 4 хлеба, те сам за овај пут остао без хлеба. Време је и лепо и – хладно.“⁴⁹⁹

Код Пећи је наређено да се највећи део оруђа уништи услед немогућности да се пребаци преко албанских планина. Издато је наређење да се комора сведе на минимум и да се покуша само са превлачењем дела брдске артиљерије. Артиљерац Стојан Ивковић је 20. новембра уништио своје топове. „По подне је добивено наређење за рушење материјала. Топове сам лично уништио разневши им цеви.“⁵⁰⁰ Напуштање Косова и Метохије означавало је и остављање сваке врсте превозних средстава.

„При изласку из Призрена на једном терену од 2–3 км могло се видети 1000 и 1000 разних кола. Овде је било и фиакера болн[ичких] кола, неке двоколице и ком[орцијских] кола, све у пламену. Последња сцена пропасти Србије, исто тако на путу могла се видети разних аутомобила, теретних и путничких, силом упропашћени и бачени са јаруге у Дриму. На којима су се пре дан два цела Врх[овна] Ком[анда] возила, сада

⁴⁹⁵ С. Ивковић, *Рајини дневник 1915–1918*, 35.

⁴⁹⁶ Исто, 42.

⁴⁹⁷ Исто, 47.

⁴⁹⁸ Р. Петровић, *Дан шестии*, 55.

⁴⁹⁹ Исто, 47.

⁵⁰⁰ Исто, 52.

све упропашћено. Војници су продавали волова за 2–3 банке, нешто страшно. Пошто је наређење било све до Љум Куле да се спали то су много њих чекали до последњег тренутка, исто тако и ми. У вече смо стали у село Жур где смо лепо преноћиште нашли. Снега до колена било, те смо били доста сретни где смо преноћили да имамо и доста топлоту.“⁵⁰¹

„У Пећи је застала наша војска. На огромној пољани топове смо бацали у провалије да не падну у руке непријатељу. Палили смо све што је излишно, а што смо стекли с толиком муком: Целу нашу црквицу“.⁵⁰² Слично је мислио и Коста Христић.

„А пропаст од 1915. била је пропаст стогодишње крваве тековине, пропаст једне уређене државе, пропаст стогодишњег рада и напора читавог једног народа, његове самосталности, његових установа и културних и војничких и трговачких и економских.“⁵⁰³

Управо ово свесно уништење деловало је поражавајуће по морал војске. Топове – чију је набавку пратио сваки српски сељак од 1904. до 1906. и о чему су писале све српске новине, а о чијим успесима 1912. године су се испредале легенде – сада је требало тек тако уништити маљевима, динамитом, бацањем у провалије. Бројни су извори у којима се налазе дирљиви описи закопавања топовских цеви, минирања затварача и лафера. Овакав однос артиљераца био је доказ да је српска војска успоставила посебну везу са топовима и, посредно, са техником уопште.

Према неким подацима код Пећи је уништено и до 520 топова различитог система.⁵⁰⁴ Симболички значај артиљерије дошао је до изражаја и у роману Драгише Васића. У *Црвеним мајлама* описано је уништење српских топова на уласку у Албанију. У питању је епизода која представља једно од општих места у свим уметничким или мемоарским описима повлачења српске војске преко Албаније. Васићев опис је кратак, али се из њега види колико је моменат уништења топова био драматичан и преломан за свест српских војника.

„Па кад је рупа и за последње оруђе била ископана, онда командир, а за њим два водна официра, приђоше и целиваше излизане цеви. За њима редом, један за другим, пољубише ону цев и војници. Онда сви сачекаше да се оруђе укопа, па, док су војници брисали очи рукавима својих изгорелих копорана, они одоше на онај велики, без оградe и као стакло клизав мост, да надгледају прелаз коња.“⁵⁰⁵

⁵⁰¹ „Дневник повлачења чиновника Моше Мевораха“, ЈИМ, Фонд „Јевреји у ратовима 1912–1918“.

⁵⁰² Станислав Винавер, „Цветан коморџија“, *Рајини другови*, 49.

⁵⁰³ К. Н. Христић, *Зайиси сѣарої Беотрађанина*, 15.

⁵⁰⁴ *Трновий цуи Србије*, 71.

⁵⁰⁵ Д. Васић, *Црвене мајле*, 93.

Идеја напуштања или с друге стране везаности за оруђа посебно је наглашена у роману Стевана Јаковљевића.

„По неком предању, артиљерац не сме напустити топове до последњег даха. Људи су се саживели са том мишљу и стоје неми и укочени поред оруђа, очекујући све што је најгоре.“⁵⁰⁶ Опис уништавања топова и код Јаковљевића је посебно обрађен, са нагласком на истим елементима као код Драгише Васића. Још директније и детаљније него Васић, Јаковљевић је извео до краја природу повезаности топа са савременом војничком етиком. Пешаци се заклињу пред заставом, али артиљерци пред топовима – каже један од Јаковљевићевих јунака.⁵⁰⁷

„...Путећи, излазили су официри. Магловито ишчекивање постало је сада голо збивање. Можда су и они помишљали на узмак, али су избегавали и претпоставку да би једнога дана могли уништити оно за шта су интимно везали живот свој. Мртве су то ствари, заиста, али подстакнуте људском снагом, оне су биле симбол војничког достојанства. А у модерном рату војска без оружја и материјала је гомила, коју и наоружана слабачка деца могу вијати као стадо оваца. Страшно! – проговори неко. Остали су ћутали... Млатили су их раније за неки изгубљени каишић, сада, ево, својим властитим рукама треба да униште оружје. И последња нада је уништена. Ма и робови били, предаће се они са оружјем, као војници. Други су у оружју гледали мртву гвожђурију, а живу силу сматрали су као животну снагу отаџбине... Најзад било их је који нису ништа мислили.“⁵⁰⁸

Вреди поменути да је значајан део топова из провалија извукла бугарска војска, као и да су многи лафети оправљени и коришћени против српске војске на Солунском фронту. Све у свему, српска војска је успела да преко Црне Горе и Албаније пренесе двадесетак пољских и неколико брдских топова.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ С. Јаковљевић, *Под крстом*, 20.

⁵⁰⁷ Исто, 84.

⁵⁰⁸ Исто, 81.

⁵⁰⁹ АС, МИД, ПО 507/90; П. Пешић, *н. г.*, 7.

Други део

ВОЈНИК

Српски регрути 1915. године

Повлачење српских регрута пружа један од карактеристичних примера настанка губитака српске војске, односно показује се одсуство значаја техничких средстава у умирању и убијању ове групе бораца. Случај око 40.000 регрута мобилисаних у јесен 1915. сведочи о крајности војних напора које је српска држава предузимала не би ли наставила да пружа отпор. Ипак, ова група војника је страдала у великој мери захваљујући организационим пропустима српских власти.

Већ прве ратне недеље су показале да ће бити тешко одржати на фронту бројну и опремљену војску како због трајања сукоба тако и услед велике разорне моћи савремених оружја. Немачки неуспех на Марни 1914. године био је праћен огромним губицима, а питање попуне јединица је превазилазило расположиве добровољце.¹ Нешто касније Немачка је била приморана и да измени војне законе како би регрутацијом био обухваћен знатно већи проценат становништва него што се то предвиђало у предратном периоду.² Слично је било и у француској и британској армији.³ Све до Светског рата Енглеска није ни имала стални кадар копнене војске,⁴ па је ова држава прошла кроз огромну трансформацију до 1916. године.⁵ Попуна рата људством у свакој од земаља решавана је на посебан начин. У случају мађарске половине Хабзбуршке монархије потребе фронта постепено су водиле ка проширењу политичких права, па је дебата остала упамћена као „право хероја да гласају“.⁶ Државе са много већим

¹ John F. Williams, *Corporal Hitler and the Great War*, New York 2005, 53.

² Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War 1914–1918*, Cambridge 1998, 76.

³ Расправе о овом питању довеле су почетком 1916. године енглеску владу у кризу. Лојд Џорџ је предлагао тренутно увођење опште војне обавезе. Ови политички сукоби забринули су и српску владу која се тада налазила на Крфу. Седница одржана 11. априла 1916. *Закључци седница Министарског савета Србије*, Београд 1976, 280.

⁴ Живан М. Петровић, „Једно мишљење по питањима из области регрутовања“, *Рајник*, LIII, 11, 1937, 26.

⁵ Charles Messenger, *Call-to-Arms. The British Army 1914–1918*, London 2005, 94.

⁶ A. Kovacs, *Monumentumok az első háborúban*, Budapest 1985, 100 (за потребе овог рада превела Жофија Лоран). Питање ратних губитака обележило је и послератну политичку сцену у Немачкој и Француској. Иако су обе државе претрпеле сличне губитке у људству (око 1,4 милиона активног мушког становништва) Француска је била снажније погођена јер је за разлику од Немачке која је имала 59 милиона становника бројала знатно мање

демографским потенцијалом од Србије настојале су да штеде људство, а техници је предвиђено кључно место у замени људства. Јачим оружјем требало је надоместити присуство већег броја војника.⁷

Са продужетком рата попуњавање српске војске постајало је све теже. Српски модел попуне садржао је неке посебности локалних балканских прилика и потреба. Закон о устројству војске Краљевине Србије са којим је српска држава ушла у рат усвојен је 1901. године. Пред сам рат извршене су мање измене у овом војном акту како би се обезбедио већи број обвезника.

Српска војска се делила на Народну и Последњу одбрану. Народна се делила на три позива. Први позив су чинили младићи са навршених 20 година који су упућивани на редовно одслужење војног рока, то јест у кадар. Истом позиву припадали су и мушкарци који су раније служили кадар, а сада су као ислуженици били у резерви. Њихова старост била је између 21–31 године.

Други и Трећи позив чинили су старији грађани који нису прошли кроз нови систем војне обуке уведен у Краљевини Србији 1883. године. Тако су Други позив чинили мушкарци старости од 31 до 37 године. Трећем позиву су припадали грађани који су имали између 37 и 45 година. Закон из 1901. године увео је и служење у Последњој одбрани коју су чинили младићи од 17 до 20 година, али и грађани од 45 до 50 година.⁸ Старији од 50 година су такође могли бити мобилисани, али су употребљени само у посебним случајевима.⁹ Они који нису били способни да служе у кадру плаћали су „војницу“ која је износила 30% годишњег пореза. Уколико су се сами онеспособили за служење војске, војница је износила 60% додатка на износ годишњег пореза.¹⁰

Краљевина Србија је у мирнодопским условима младиће регрутовала у кадар обично током априла и августа месеца. Тај контингент бројао је око 40.000 регрута. Тако је било и 1914. године. Са проширењем државне границе после два балканска рата очекивало се да се регрутни потенцијал вишеструко увећа, али тек у року од десет година. Пре избијања Првог светског рата са „нових области“ позвана је једна класа регрута. Први регрути-хришћани из „Јужне Србије“ пристигли су у Београд 1. априла 1914. године. Од ових младића формиран је Вардарски пешадијски пук.

житеља – 39 милиона. Robert Frank, Laurent Gervereau, Hans Joachim Neyer, *La course au modern*, Paris 1993, 12.

⁷ Љубомир П. Стефановић, превод предавања пуковника Етијена, „Постепено наоружање француске пешадије у току европског рата“, *Рајник* XXXVII, I–III, 1921, 156.

⁸ Закон о устројству војске, Београд 1901, 3; М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 53.

⁹ Закон о устројству војске, 5.

¹⁰ Исто, 2.

Овај пук није послат у борбу као хомогена јединица, већ су његови батаљони упућивани у различите јединице.¹¹

Већ у јулу 1914. формирана је институција „Резервних трупа за обуку регрута, допунских јединица свих позива“.¹² Реч је о свим трупима чија је обука још трајала и које су тек требале да буду упућене на фронт. Ове снаге су биле под командом пензионисаних и резервних официра.¹³ Из ове опште резерве попуњавале би се оперативне трупе, али и чувала резерва за могући сукоб са Бугарском или побуну у „новој Србији“.¹⁴

Први сукоби са аустроугарском војском показали су да ће губици у тренутном рату бити веома велики, као и да исход рата неће бити решен у једној бици. Током 21. августа, у тренутку када је било извесно да је аустроугарска војска изгубила иницијативу на Церу и да ће српска војска однети победу, српска Врховна команда је размишљала о попуни губитака претрпљених у претходим драматичним борбама.

„...Али најглавније питање настаје, а то је попуна губитака у људству, јер су у вишедневним борбама све јединице проређене а рат је тек почео, те у овом погледу треба преузети брзе и енергичне мере. Према оваквој ситуацији доноси се одлука о уређењу III и II армије; о брзом евакуисању заробљеника и искоришћавању заплењеног материјала и о сазиву регрута за обуку.“¹⁵

Приликом разматрања извора попуне трупа у обзир се узимало неколико група становништва. Најпре, ту су били преостали младићи и мушкарци из граница Старе Србије, затим хришћани и муслимани из нових крајева. Официре је требало надоместити позивањем ђака и студента. Као места за обуку регрута означени су Крагујевац, Крушевац и Ниш. Први корак у попуни трупа огледао се у искоришћавању законске могућности да се убрза процес регрутације. Уместо да нову генерацију младића позову априла 1915, власти су их позвале већ августа 1914. године. То су били младићи рођени 1894, који су 1914. имали 20 година.

Позивање здравих српских регрута са територија предкумановске Србије није изазивало веће тешкоће, али су даље мере биле проблематичне из више разлога. Поставило се најпре питање треба ли позивати у војску и грађане са старих територија који су раније били оглашени као мање или више онеспособљени за војну службу. Намера је била да се

¹¹ Витомир Јовановић, „Из мојих успомена“, *Рајнички гласник*, 13, VIII–IX, 1934, 317.

¹² Владимир Ј. Радојевић, Добросав Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејтуша*, Београд 1967, 5.

¹³ Услед несташнице активних и резервних официра и немачке добровољачке јединице такође су добијале официре на исти начин, из редова опорављених рањеника или пензионисаних старешина. J. F. Williams, *Corporal Hitler and the Great War*, 53.

¹⁴ *Велики рај Србије*, I, 23.

¹⁵ Исто, 270.

изврши ревизија ранијих лекарских прегледа, па да се они који су у међу-времену оздравили или чији су здравствени проблеми лакше природе упуте у армију. Проблеми унутар нових области били су знатно сложенији. Поставило се питање треба ли на том простору позивати само хришћане или и муслимане.

У августу 1914. појавили су се обриси будућих решења. Донета је одлука да се од упута за војску у старим областима „поштеде само они, који су због већих телесних мана потпуно неупотребљиви за војску. Од њих треба сачинити списак и упутити пуковским окружним командама на преглед.“ Тако су лекарске комисије постепено вршиле ревизију и тражиле оне „способне“, али и оне „полуспособне-неборце као и оне од ранијих година оспособљене“, а који до тада нису одслужили свој рок у кадру.¹⁶

У новим областима је продужено регрутовање хришћана, па су том приликом позване две класе и то 1890. и 1893. годиште (21-годишњаци и 23-годишњаци). Раније, априла месеца, у кадар су већ упућени 22-годишњаци (они рођени 1891. и 1892. године).¹⁷ Ови младићи нису могли одмах бити на располагању српској оперативној војсци. Требало је да прође време док се регрути прикупе у касарнама, затим два месеца скраћене војне обуке, па тек тада распоред у фронтоске јединице.

Наредбе Врховне команде из истог периода откривале су све материјалне недостатке српске војске. „Пошто је извесно, да се бар за прво време неће имати одела за ове регруте, то при позиву регрута треба наредити, да регрути, без изузетака, понесу своје добро чохрано или сукнено одело и добру обућу, а по могућству и осталу спрему собом да понесу, која је прописана за резервисте при доласку у команду.“¹⁸ Према одредбама Закона о устројству војске одело за резервисте I позива падало је на терет државе.¹⁹

Посебно питање била је попуна „специјалних родова војске“, попут артиљерије или инжињерије. Ипак, како је још увек било довољно замена за погинуле и рањене артиљерце у допунским јединицама, нагласак у попуни трупа стављен је на пешадију.²⁰ У кратком предаху после августовских борби занимљив је одговор Врховне команде на мишљење председника Министарског савета Николе Пашића о спремању једне резервне војске која би била на располагању за могући сукоб са Бугарском или Турском. Председнику је одговорено крајем августа 1914. да тренутна резерва српске војске подразумева свега 10 прекобројних батаљона као и регруте, њих 40.000, који треба да пристигну у касарне крајем септембра.

¹⁶ Исто.

¹⁷ *Велики рај Србије*, I, 271; *Велики рај Србије*, II, 3.

¹⁸ *Велики рај Србије*, I, 272.

¹⁹ *Закон о устројству војске*, 50.

²⁰ *Велики рај Србије*, II, 3.

За обуку регрута потребно је најмање два месеца, па се на њих може рачунати тек крајем новембра 1914. године. Српски ратни потенцијали су већ били близу апсолутне границе коју је постављала демографија, на шта је јасно указао закључак дописа Врховне команде.

„Према овоме за сада је – када смо се озбиљно уплели са Аустроугарском у рат – тешко мислити и на какву још озбиљнију акцију и против Бугарске, и на евентуално одбијање упада Арнаута, јер се за све ово нема довољно снаге. Ове моје напомене имам част доставити Господину Министру Председнику на увиђај.“²¹

Нови корак у попуни српске војске одиграо се крајем септембра када је министар војни наговестио могућност позивања још два годишта регрута са нових области, оних рођених 1888. и 1889. године (26-годишњака и 25-годишњака). До доношења коначне одлуке требало је да се из пописа становништва прикупе имена младића рођених током две поменуте године. „Ово наређење као строго поверљиво држати у тајности јер се има искуства, да се поједини регрути удаљавају кад сазнају да им предстоји позив за војску“.²² Приликом састављања спискова важну улогу су имали председници општина као и локално свештенство, који су једини поседовали валидне спискове.²³

У септембру исте године наређено је и пописивање младића рођених 1894. године (20-годишњака) са старе територије. Општинске власти су биле дужне да припреме спискове до почетка октобра како би тада могла отпочети регрутација.²⁴ Њих је требало постепено укључивати у српску војску. Са убрзаним регрутовањем поставили су се проблеми смештаја, снабдевања и наоружавања нових војника. Све недостајуће требало је да се прибави реквизицијом.²⁵ Осим опреме није било лако пронаћи ни смештај за регруте, јер је значајан део слободних објеката већ дат на коришћење избеглицама из северне Србије као и бројним измештеним министарствима и другим државним институцијама. Тако је део Крушевачких резервних трупа био смештен по колибама без икакве логорске спреме. Командант трупа је предлагао да војска остане тако смештена док је лепо време, а да се касније размести по Трстенику, Краљеву и Крушевцу.²⁶

Слична ситуација је била и у Нишу. У овом граду све слободне зграде искоришћене су за резервне болнице, док је део државних установа

²¹ Исто, 20.

²² ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/26.

²³ Регрутација у новим областима је извршена само мањим делом током 1913–1914. године. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, 109–110.

²⁴ Допис Министарства војске Врховној команди од 25. септембра 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/27.

²⁵ Велики рај Србије, II, 4.

²⁶ Извештај пуковника Милетића од 20. септембра 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/23.

преузео остале веће зграде. „Све кафане и механе заузете су бегунцима из пограничних вароши, и оволики број регрута (преко 8000) не би се имао где сместити у вароши...“.²⁷ У Крагујевцу су регрути измештени из зграде у којој су живели, јер је одлучено да се на том месту отвори још једна резервна болница за смештај интерних и заразних болесника.²⁸ Слично је било у Чачку, где је у 28 кафана смештено око 3000 регрута, а у згради првостепеног суда и начелства још 1000 војника. Разматрано је и да се у Горњем Милановцу у 23 кафане размести додатних око 1500 војника.²⁹

Војска не само да је имала оскудну спремину, већ су и њена знања усвајана према најнужнијој војној обуци. Крајем септембра 1914. смернице за обуку регрута наглашавале су брзину и једноставност у раду са њима са нагласком на гађање, стрељачку обуку и „Ратну службу“.³⁰ Убрзана обука доводила је до лоше оспособљености трупа, па је Врховна команда 18. октобра одлучила да продужи обуку регрута.³¹

Почетком октобра 1914, према септембарској одлуци, регрутовани су сви младићи „без видних мана“ рођени 1894. са „старе територије“, а са „нове територије“ позвани су они рођени 1888. и 1889. године.³² Као и у прошлом сазиву велика већина требало је да буде упућена у пешадију, а мањи део у болничаре. Чекало се само да старија годишта заврше обуку, па да се ослободи простор за нове регруте. Регрути који су обуку завршили у новембру, дакле они позвани у септембру, долазили су на фронт током дефанзивне фазе Колубарске битке. То су били тренуци великог колебања морала српске војске, што се веома неповољно одражавало на нове регруте.³³ Велике губитке у официрском кадру било је још теже заменити. У војску су постепено позвани и сви ђаци. Термин „ђак“ подразумевао је мали број српских студената Београдског универзитета и оних који су студирали ван граница Србије, затим ђаке виших школа, као и оне који су „добро свршили гимназију, реалку и положили испит зрелости“, затим завршили трговачку школу у земљи или иностранству, пољопривредну школу, богословију или учитељску школу, или можда занатску школу.³⁴ Сви они су упућивани у Подофицирску школу у Скопљу.³⁵

²⁷ ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/24.

²⁸ Команда Шумадијске дивизијске области Врховној команди, 23. септембар 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/28.

²⁹ ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/35.

³⁰ ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/19. Наречење Штаба Врховне команде команданту Резервних трупа.

³¹ Карактеристичан пример јесте молба команданта Крушевачких резервних трупа да му се одобри још једно бојево гађање са својим регрутима. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/42.

³² Министар војни – Врховној команди, 13. октобар 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/38.

³³ Милоје В. Јелисијевић, „Колубарска битка“, *Рајник*, LI, 2, 1935, 89.

³⁴ *Закон о устројству војске*, 6–7.

³⁵ *Велики рај Србије*, II, 5.

Регрутовање ђака пратила је дилема треба ли барем делу регрута дозволити да заврши школовање, с обзиром на то да је реч о будућој елити државе. Судбина појединих генерација била је праћена жучнијим расправама, попут ђака рођених 1894. године на старој територији. После краће недоумице да ли да се ова генерација ђака регрутује одлучено је да се то учини чим се обезбеди смештај у Скопској подофицирској школи. Део ђака који су тренутно били на обуци, њих 300, спавало је ван касарне у самом граду јер није било довољно места. Командант школе пуковник Глишић је указао да школа нема ни одговарајуће наставнике, већ да се за ту сврху користе потпоручници који су и сами прошле године били подофицири.³⁶ У ђацима су, међутим, виђене нове ниже старешине српске војске чија се оскудица већ увелико осећала, па су све примедбе и недоштаци стављани у други план.³⁷

Као орган који је требало да усклади рад разнородних и бројних резервних трупа, у новембру 1914. формирана је Инспекција Резервних трупа, а за првог инспектора именован је генерал Владимир Кондић.³⁸ На предлог Врховне команде министар војни је донео решење да ове трупе буду под командом министра одбране. Ова одлука биће од велике важности када отпочне повлачење резервних трупа ка Албанији. Идеја да се војне јединице не налазе под Врховном командом била је необично решење и вероватно је настала из потребе ове команде да се фокусира само на дешавања на фронту, а да снабдевање бројне армије у позадини препусти цивилним органима. Важно је истаћи да је и Скопска подофицирска школа са својим ђацима уврштена у састав Резервних трупа.³⁹

Део регрута из све три групе резервних трупа упућен је у трупе Нове области где су у оквиру гарнизонских дужности наставили обуку.⁴⁰ Када је оваква одлука донета искрсао је проблем опремања регрута оружјем. У крагујевачким магацинима није било довољно пушака.⁴¹ Ипак,

³⁶ ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/39. Пуковник Душан Глишић је сматран јунаком из Кумановске битке. Љубомир Николић, „Једна лепа патриотска свечаност“, *Рајник*, LVI, 1, 1939, 130.

³⁷ Штаб Врховне команде – министру војном, 15. октобар 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/39.

³⁸ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруша*, 5. Генерал Кондић је оптуживан за пропаст Тимочке дивизије у Срему 1914. године, иако су техника и лоша опремљеност српске војске проглашавани за „главног кривца“. „Погибија код Чевртије. Поновно суђење ђенералу г. Влад. Кондићу бившем команданту Тимочке дивизије“, *Полишика*, 18. март 1922, 3.

³⁹ У оквиру резервних трупа постојале су *Нишке*, *Крајујевачке* и *Крушевачке* трупе. „Уредба о инспекцији резервних трупа и подофицирских школа“, *Пројаси српских рејруша*, 6.

⁴⁰ Штаб Врховне команде – министру војном, 19. новембар 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/3.

⁴¹ ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/7.

трупe су уз доста муке опремљене и пребачене железницом у крајеве под командом трупа Нове области.⁴² Са оваквим појачавањем гарнизона на Косову поставило се питање може ли се међу муслиманским становништвом мобилисати значајнији број регрута. Регрути-муслимани су иначе први пут упућени у српску војску током кризе која је претходила Сувоборској противофанзиви.⁴³ На заслуге свих становника Јужне Србије осврнуо се и престолонаследник Александар Карађорђевић у говору поводом победе у Колубарској бици.

„У редовима нашим раме уз раме с вама, ратују у овом трећем рату и браћа наша коју од Турака ослободисмо. Ви сте сведоци њиховог јунаштва, њихове љубави према Отаџбини. Косовци и Вардарци, Жеглиговци и Брегалничани, Битољци и Поречани показали су се достојни своје браће Шумадинаца и Дунаваца, Подринаца и Моравца, Тимочана и Ужичана...“⁴⁴ Намера престолонаследника да укаже на потребу стварања јединства између старих и нових граница Србије је јасна. Ипак, ситуација је била много сложенија, а то наговештава и исказ холандског лекара Аријуса Ван Тинховена који је помагао српским војницима у Ваљеву током 1914. године.

„Као што знате у Србији постоји општа војна обавеза од двадесет и две до четрдесет и пет година. Углавном су то очеви породица, јер Срби се жене врло млади, пре свега сеоско становништво... А после пораза које је претрпела њихова војска, тешко да више може бити говора о некој селекцији, јер се прихватају готово сви да би се попунили редови. Видео сам чак и грбавце као војнике. Почели су да регрутују и у Новој Србији, међу Албанцима, од младог до старог. Постојао је додуше споразум са Турском да три године после последњег мира неће регрутовати муслимане из нових крајева, али како су има Турци сад постали непријатељи, они се тога више не држе. Ти Албанци се затим у групицама придодају Србима. Стиже их доста.“⁴⁵ О опсежнијем ангажовању муслимана тек се размишљало. Командант трупа Нове области пуковник Дамњан Поповић доставио је команди своје мишљење.

„Позивањем Муслимана у кадар, добила би се знатна појачања у људству, која ми неби могли ни на који други начин добити, сем тог, вези-

⁴² Интересантна је примедба шефа војно-железничке инспекције упућена Врховној команди. У питању је притужба да војници пуцају из возова у телеграфске жице, чиме је прекидан телеграфски саобраћај што је доводило и до кашњења возова. Штаб Врховне команде – начелнику Операционог одељења, 25. новембар 1914. ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/12.

⁴³ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, Београд 1996, 149.

⁴⁴ „Поћореков слом“, Њ. В. *Краљ Александар I Карађорђевић – Говори*, Београд 1991, 29.

⁴⁵ Аријус ван Тинховен, *Сѣрахоше раѣа у Србији. Дневник раѣној хирургиа*, Београд 2005, 33. Аутор је погрешно навео да је војна обавеза почињала са 22 уместо са 20 година.

вали би Муслимане чвршће за нас и нашу судбу а код њих би ишчезла и последња нада на повратак Турака у ове крајеве. У позивању у кадар они би гледали нашу моћ и да смо господари ове земље...“⁴⁶

Било би добро да се делује преко хоџа и муфтија да се прво регрутовање схвати као жеља да се муслимани учине равноправним са хришћанима, саветовао је Поповић. После српске победе на Колубари тренутак за регрутацију је повољан, а мир је гарантован и доласком регрута из старих области у гарнизоне.⁴⁷ „Са наше стране треба све учинити, да нови регрути могу своје религиозне обреде вршити онако исто, као што су то вршили и за време служења у Турској војсци и као што им се то чини у француској и у енглеској војсци.“⁴⁸

Упућивање муслиманског становништва са нових области у кадар било је веома осетљиво питање. Пуковник Дамњан Поповић сматрао је да би та мера повољно утицала на хришћанско становништво које је већ регрутовано, али да не би добро била примљена међу муслиманима.⁴⁹

Питање регрута из нових области било је осетљиво и са становишта бугарске националне мањине која се сада нашла у границама проширене Србије. Команда Нишких резервних трупа пријављивала је да је један део регрута из битолске дивизијске области посећивао бугарско посланство у Нишу. Одлучено је да се ти војници одмах упуте у Александрију где би се над њима водио строжи надзор. Решење је пронађено и у раздвајању војника из ове области по батаљонима и пуковима, како би се умањила могућност организованог дезертирања.⁵⁰ Проблем са регрутима Брегалничке војне области јављао се у више облика. Један од побеглих војника водио је сопствену комитску, пробугарску, чету у околини Ђевђелије, па је преко гласника позивао остале војнике да му се придруже.⁵¹ Запажено је да регрути из ове области „нерадо служе“ и да их је чак 300 дезертирало, али да су многи ухваћени.⁵² Командант пуковник Јанковић је предлагао да се ове трупе што пре упуте у оперативне јединице, јер их је у позадини тешко држати под контролом. Вреди поменути и запажање овог пуковника да су војници из Македоније већ ратовали као комите, стога не треба сумњати у њихову војну обучености.⁵³

Следећа група регрута планирана је за сазив децембра 1914. године. Наредбом од 18/31. децембра 1914. наложено је масовније регруто-

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Са мишљењем Дамњана Поповића сагласио се и војвода Радомир Путник. Исто.

⁴⁹ „Мишљење о регрутовању и упућивању у кадар Муслимана са Нове области“, ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/21.

⁵⁰ ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/42.

⁵¹ У питању је војник Стојан Тошев. ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/42.

⁵² ВА, П-3, К-81, Ф-3, 7/44.

⁵³ Исто.

вање муслимана у српску војску.⁵⁴ Са њима су позвани и младићи рођени 1895. године (19-годишњаџи), из „стариx области“ као и сви ђаци рођени 1895. године.⁵⁵ Тако су почетком јануара 1915. на обуци очекивани муслимани, генерације у распону од 1892. до 1894. Истовремено на војну вежбу позвани су и муслимани рођени 1884–1891, који су упућени у крајеве ван нове области.⁵⁶ Сазив више генерације одједном представља јасан знак о слабиx очекивањима одзива.

Овога пута узета су у обзир лоша искуства у обуци. Трупe претходног сазива често су биле недисциплиноване и лоше обучене, па су се официри жалили да ови војници праве већу штету него корист.⁵⁷ Одлучено је стога да се у нове јединице пошаљу најбољи официри из оперативне војске како би помогли при обуци.⁵⁸ Један од ђака рођениx 1895. године и регрутован у овој групи био је и будући архитекта Јездимир Денић, који је у свом дневнику забележио неке проблеме са којима су се сусретале резервне трупе почетком 1915. у Нишу.

„...Ми се сви кретосмо за новим „спроводником“ кроз варош па преко моста, поред града стигосмо у неку прљаву кафанску авлију на чијим вратим стоји табла: „Депo нишких рез[ервних] трупа“. Ова авлија више је личила на двориште где су до скоро биле свиње и коњи него да ту долазе само људи. А и сама зграда није боље изгледала – споља неокречена, стари креч отпао са блатом којим је сва зграда облепљена, те се виде испреплетане летве и пруће. Посве зграда нездрава и за стоку а камоли за људе и то „командира“ „Депo-а“, човека: високог раста, крупног, лица округлог, црномањастог са дебелим веђама и густим, подшишаним, црним брковима, доста напраситог али и разложног, капетана I класе, који је иначе жандармеријски капетан. Свет је врвео и горе и доле поред нас у густим редовима. Одкуд женског света није за чуђење, али одкуд оноликог мушког света? Зар он није у рату или на ма каквој војној дужности!? Док сам у другим варошима виђао на шеталиштима рањенике и само болесне и богаље – сакате шетаче, дотле овде видим само здраве и бар ја мислим сасвим способне, ако не за борбени ред а оно за канцеларијску службу. Али јест, ово је како ми се чини, „земља неутрална“. И кад би се извршила мобилизација каква треба у овој „земљи“ избацила би у најмању руку два пука војника!“⁵⁹

⁵⁴ Регрутација је прошла са различитим успехом, зависно и од тога да ли је регрутовано турско или албанско становништво. Успех је био добар у скопском пуковском округу, док је у кумановском крају било негодовања. ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/42.

⁵⁵ ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/28.

⁵⁶ ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/29.

⁵⁷ ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/23.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ *Дневник Јездимира Денића*, (запис од 18. априла /1. маја 1915). Дневник је у власништву породице Денић.

Овај сазив регрута пратила је и стална опасност од тифуса.⁶⁰ Период осмомесечног затишја на српском фронту омогућио је да се јединице српске војске попуне још једном, последњи пут, до пуне формације и редовним путем. На седници Министарског савета одржаној 18. септембра 1915. одлучено је да се позову регрути рођени 1896. године и „муслимани рођени 1895, као и ђаци рођени 1896.“⁶¹ и да се сви упуте 28. септембра у кадар.⁶² Војници су пристигли у касарне тек 23. октобра, јер је рок за њихов сазив два пута продужаван.⁶³ Ове генерације, уместо за 12 или 24 месеца, требало је да буду оспособљене за рат у року од два или три месеца.⁶⁴

За судбину српских регрута из Првог светског рата карактеристичан је још један догађај који је постао саставни део наратива о њиховом страдању. Регрути су, наиме, поднели главни терет сукоба са око 2000 бугарских комита у марту 1915. године. Акција комита је усмерена ка уништењу што већег дела железничке пруге која је повезивала Србију са Грчком. Српске јединице, изненађене овим нападом, претрпеле су велике губитке. У борбама 20. марта убијено је 213 српских војника, углавном регрута из XIV кадровског пука.⁶⁵ Погинули су сахрањени на локалном гробљу, где је подигнут и споменик. Свега неколико месеци касније бугарски војници су уништили споменик и гробље.⁶⁶

Успостављена динамика којом су сваког месеца прикупљане нове категорије регрута доведена је у питање новом инвазијом на Србију. Већ пренапрегнут систем регрутовања у коме су се јављале озбиљне тешкоће у смештају, обуци и опремљености доживео је крах управо на последњој генерацији регрута Краљевине Србије.

⁶⁰ У Србији је још увек постојала опасност од ширења тифуса. Напоменуто је да је у Прилепу забележен тифус и да трупе не треба упућивати у то место. Штаб Врховне команде – Команди 1. армије, 10. јануар 1915. ВА, П-3, К-81, Ф-4, 8/33. „Једва смо се угурали у вагоне – фургона, пуне војника болесних и здравих који су били на супер-ревизији у Краг[ујевцу]. Окретосмо се са страхом око себе и изгледало ми је да из сваког гуња, шињела и ћошка од вагона гледа у мена пег[ави] тифус, коме је било легло по вагонима, са раширеним канџама па само да ме шчепа!“; *Дневник Јездимира Денића*, 1. мај 1915.

⁶¹ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејеруца*, 8.

⁶² Седница одржана 2. септембра 1915. *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, приредили Драгослав Јанковић и Богумил Храбак, Београд 1976, 130.

⁶³ Министар војни је протестовао да је одређени рок прекратак, па је датум два пута померан. Исто, 8.

⁶⁴ Живан М. Петровић, „Једно мишљење по питањима из области регрутовања“, *Рајник*, LIII, 11, 1937, 28.

⁶⁵ Љубомир М. Марић, „Валандовски злочин и његове жртве“, *Рајник*, XLVI, 4, 1930, 25.

⁶⁶ Исто, 25. Током 1925. године архитекта Момир Коруновић је подигао споменик у селу Рамни, такође посвећен страдалим регрутима. Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 52.

Регрути рођени 1896–1900 (војници између 17–19 година)

Са извесношћу све дужег повлачења, у октобру 1915, постало је јасно да српска војска губитком територије губи и могућност попуне војске. Постојао је и страх да ће окупационе снаге одводити становништво са заузете територије. Таква ситуација догодила се приликом прве аустроугарске офанзиве у Мачви. Влади су пристизали и све учесталији извештаји да се младићи из окупираних подручја одводе у Аустро-Угарску, па је српска влада почела да разматра идеју о евакуацији српских регрута, као и о ванредном сазиву регрута других генерација младића.

На Министарском савету 28. октобра 1915. решено је да се осим регрута рођених 1896. године (19-годишњаци) позову и регрути 1897. и 1898. годиште (18-годишњаци и 17-годишњаци), из оних округа у које је ушла непријатељска војска. Њих је требало „организовати војнички и повући у позадину“.⁶⁷ Свега десетак дана касније одлучено је да се младићи 1898. годиште ипак не позивају, али како се један број међу њима већ јавио командама, да се та група заједно са 1897. годиштем евакуише за Битољ.⁶⁸ Овим одлукама Министарски савет је донео веома деликатне мере, јер је зашао у демографски домен резервисан за „последњу одбрану земље“. Борба Србије је тиме и психолошки доспела у нову фазу. Поставило се чак и питање треба ли ићи и корак даље, односно регрутовати и евакуисати младиће рођене 1899. и 1900. године (16-годишњаке и 15-годишњаке), који нису ни били обухваћени Законом о устројству војске. Одлучено је да министарство просвете заједно са министарствима унутрашњих дела, правде и народне привреде организује њихову евакуацију у позадину.⁶⁹

„И најзад је ишла евакуисана мушка омладина. Јер је Пашић, овај сјајни српски политичар, предвиђао да ће рат трајати дуго, да ће деца одрасти, па није хтео те будуће војнике да предаје непријатељу у руке. Знао је да ће та деца морати да замене очеве и браћу који су изгинули или ће изгинути. Па ипак евакуација ове деце није била припремљена ни организационо ни политички. Италијани су помогли да је помрло много хиљада те младежи.“⁷⁰

Општа смерница приликом спровођења повлачења била је да се сачува људство како би се касније уз помоћ савезника наставила борба.⁷¹

⁶⁷ Седница одржана 5. октобра 1915. *Закључци седница Министарског савета Србије 1915–1918*, 179.

⁶⁸ Седница одржана 17. октобра 1915. *Закључци седница Министарског савета Србије 1915–1918*, 188; В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејеруса*, 9.

⁶⁹ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејеруса*, 9.

⁷⁰ Л. Хиршфелд, *н. г.*, 64.

⁷¹ Седница одржана 27. октобра 1915. *Закључци седница Министарског савета Србије 1915–1918*, 202.

Да је ситуација била веома збуњујућа сведочи и захтев српског посланика из Париза Миленка Веснића који је тражио да му се појасни до које године се позивају регрути. Одговорено му је да се позивају младићи рођени 1896. и 1897, док се они рођени 1898. године позивају „као последња одбрана која ће се ипак обучавати у војној служби, али се неће шиљати у рат без решења Министарског савета, него ће се употребити као последња одбрана да врши службу војничку, али да не иду у рат.“⁷² То је требало да значи да су за најмлађе војнике резервисана стражарска места у позадини. Ипак, Србија је у јесен 1915. године сваким даном мењала своју линију фронта.

Евакуација регрута

Регрути су требали да са својих мобилизацијских места, организовани у *Нишке, Крајујевачке и Крушевачке џрује* буду упућени у Битољ где би се у месту довољно удаљеном од фронта вршила обука. Услед низа критичних ситуација, евакуација регрута протекла је уз многе непредвиђене тешкоће, као и уз велике људске жртве.

Трупе су кренуле из сва три мобилизацијска места, Ниша, Крагујевца и Крушевца.⁷³ Свака од ових група пролазила је кроз посебне проблеме, али се међу њима препознају многа заједничка обележја. Аустроугарски војник Миле Будак посматрао је у Прокупљу резервне трупе, описујући њихов младалачки изглед. „Никад нећу заборавити неког дечкира, који је већ био „војник“ и сучелице нашој настамби био скоро непрестано на стражи... Држао се посве озбиљно и на њему се видјело, да му је света стражарска дужност, што никако није пристајало његову дјетинству. Кундак му је старе берданке допирао до кошчице, а бод се над њим извисио као средовјечно витешко копље. На први поглед и површну посматрачу било смијешно, но – било је тужно и лијепо, јер си видио надчовјечне трзаје једнога цијелог народа.“⁷⁴

Састав *Нишких џруја* био је веома разнородан. Међу регрутима било је војника који нису раније служили јер су били изузети као храниоци или услед болести. Једна чета је имала и 400 затвореника Казненог завода.⁷⁵ У пуку је било и око 300 Турака и Албанаца. После доласка у своје јединице војници нису могли бити ваљано обучени нити опремљени. Није било опреме, чак ни довољно времена за лекарске прегледе. Издавано је шаролико наоружање укључујући заробљене аустријске пушке типа

⁷² Седница одржана највероватније 1. новембра у Косовској Митровици. *Зайисници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, 204.

⁷³ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруја*, 11.

⁷⁴ М. Budak, *n. d.*, 99.

⁷⁵ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруја*, 12.

„Манлихер“, као и руско оружје које је раније примљено као војна помоћ. Веома мали број регрута је добио српске брзометне пушке, док је најотреситијим војницима издато по 50 дум-дум метака.⁷⁶ Трупe су 29. октобра кренуле из Ниша ка Прокупљу, а одатле према Куршумлији.⁷⁷ Током марша уследила су прва дезертирања Турака и Албанаца, док су поједини „неразвијени војници“ после лекарског прегледа остављени у болници.⁷⁸ Трупe нису поседовале комору, а једина превозна средства састојала су се од реквирираних фијакера или сеоских кола. Већ приликом првих покушаја да се трупе снабдеју храном или одећом и обућом јавили су се проблеми. Управници војних магацина и војни интендант нису били вољни да издају храну и опрему резервним трупaма наглашавајући да они снабдевају само оперативне јединице, које су се такође у том тренутку масовно повлачиле ка југу. Капетан Милошевић, иначе инвалид, који је водио *Нишке шрује*, био је принуђен да храну набавља на све могуће начине, често користећи лична познанства и утицај. Током даљег пута ове јединице кроз Приштину и Липљан, командант је настојао да обезбеди кувана јела, сено за простирку или суво место за преноћиште.⁷⁹ Трупe су још увек биле без иједног дана обуке, све до доласка у Призрен, средином новембра.⁸⁰

Ови младићи су се даље кретали ка Албанији. Пре тога су безуспешно покушавали да набаве товарне коње који су већ били резервисани за потребе разних министарстава и Врховне команде. По уласку у Албанију заостајања регрута су постајала чешћа, да би касније у Дебру, део војника био придодат „Албанском одреду“.⁸¹ На дан 30. новембра *Нишке шрује* су стигле у Стругу,⁸² а затим су кренуле ка Елбасану и Тирани.⁸³

Крајујевачке и *Крушевачке шрује* пролазиле су кроз сличне проблеме. Пукови нису били ни близу прописаног стања, иако се код *Крајујевачких шруја* бележио бољи одзив регрута. Опрема ових војника била је подједнако лоша, није било цокула већ само опанака. Неки регрути су добили реденике, други опасаче или фишеклије.⁸⁴ Као мобилизацијско место одређен је Чачак где је било предвиђено да војници буду прегледани,

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто, 13; „III и IV пук Нишких резервних трупа. Материјали у вези извиђања узрока пропасти регрута“. АЈ-72-96-311.

⁷⁸ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруша*, 14; „Испит сведока активног капетана Стојана Шабића“ од 29. марта 1917; „Испит сведока водника Влајка Јефтића“ од 1. априла 1917; „Испит сведока водника Властимира Адамовића“ од 17. априла 1917; „Испит окривљенога мајора Миливоја Милића“ од 2. априла 1918. АЈ-72-96-311.

⁷⁹ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруша*, 14.

⁸⁰ Исто, 14.

⁸¹ Исто; „Испит сведока потпоручника Војислава Спушића“ од 18. априла 1917. АЈ-72-96-311.

⁸² В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруша*, 15.

⁸³ Исто, 16.

⁸⁴ Исто, 20; „I Дрински пук Крајујевачких резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

добију опрему и положе војничку заклетву. На лажну вест, да су виђене аустроугарске патроле код села Трбушана дошло је до панике и спонтаног напуштања града. Посебан страх у Чачку изазвале су гласине да су Аустријанци поставили топове на Рудник, па да одатле могу бомбардовати центар града, где су се регрути спремали за заклетву.⁸⁵ Официри који се у том тренутку настојали да изнађу какву-такву комору и опрему морали су да сустигну своје јединице. И за ове јединице везивале су се епизоде мучног повлачења. Сведоци су бележили да су виђали војнике који су по двојица носили сандуке са муницијом. Регрути су искоришћени, под нејасним наређењима, за ношење 1000 сандука од Краљева до Полумира, при чему су сандуци били тешки 40–50 килограма.⁸⁶ У својим сећањима Живан М. Петровић бележи да је још у Призрену чуо за регруте, али да није тада могао да се бави њиховом судбином.⁸⁷ Посланик Трубецки такође помиње регруте, уз напомену да су поведени да их непријатељ не би узео.⁸⁸ Занимљиво је и запажање Герхарда Геземана који је приметио да нема пуно „старих“ војника који би се сећали победа из 1912–1914. јер су изгинули.⁸⁹

Крушевачке шрује су имале нешто више логорске спреме и биле бројније од осталих јединица, али су патиле од сличних недаћа. Ове јединице прошле су кроз голготу усиљеног марша како би стигле до Битоља пре него што Бугари пресеку пут.⁹⁰ Исте снаге су употребљене у борбама са бугарском војском иако само са основним знањима о „нишањењу и окидању“.⁹¹ Посебан случај представљали су ђаци из Скопске подофицирске школе. Њих 795 повлачили су се заједно са Ђачким батаљоном из Приштине.⁹²

Ситуацију су компликовали и дечаци који су се повлачили у оквиру акције Министарства просвете. Мајор Петровић је забележио сусрет са

⁸⁵ „II Дунавски пук Крагујевачких резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

⁸⁶ Изјава мајора Милоја Бојиновића 17. октобар 1917, Солун. Мајор Милојевић је био заступник II дунавског пука *Крагујевачких шруја*. Касније током истраге истражитељ Цветковић је покушавао да утврди ко је наредио пренос муниције. Старешина је окривљен и због тога што није учинио све да обезбеди неопходну комору. АЈ-72-96-311.

⁸⁷ *Сјоменица Живана М. Петровића*, 64–64.

⁸⁸ Григорије Николајевич Трубецкој, *Раи на Балкану 1914–1917 и руска дипломатија*, Београд 1994, 208.

⁸⁹ Г. Геземан, *н. г.*, 82.

⁹⁰ *Пројаси српских рејруја*, 29; „Одговор на интерполацију Народног посланика Г. Настаса Петровића и другова“; „Одговор Министра војног на интерпелацију Народног посланика Г. Настаса Петровића“. АЈ-72-96-311.

⁹¹ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруја*, 29; „Меморандум о узроцима упропашћивања регрута“. АЈ-72-96-311.

⁹² В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Пројаси српских рејруја*, 32; „Испит сведока пуковника Милосава Живковића, команданта Скопске подофицирске школе“, од 5. септембра 1916. АЈ-72-96-311.

групом дечака између 12–17 година, на граници старих и нових области Србије. Дечаци су се враћали из Призрена где су стигли по наредби Министарства просвете, вођени представницима локалних општинских власти. Веровало се да је кренуло више од 10.000 дечака, али да се највећи део вратио својим кућама. Како се сусрет десио управо на ничијој земљи, мајор Петровић је дечацима дао поруку на немачком језику коју је требало да проследи првом немачком официру, тражећи дозволу да безбедно продуже назад својим кућама.⁹³

Ситуација регрута се погоршавала доласком на Косово. Сведоци су касније причали да су виђали војнике како вуку тешке сандуке са официрским стварима, као и да су тучени за најмању кривицу.⁹⁴ „Кад пукови прођу, онда је за њима долазило, по неколико стотина заосталих, и њих сам ја прикупљао, и давао им храну, и упућивао даље.“⁹⁵ Са наредбом о преласку регрута на грчку територију оклевало се из страха да ће грчке власти разоружати српске војнике.⁹⁶

„Све би се то још могло гледати са извесним занимањем, само кад међу гладном гомилом не би било и несрећних регрута. То су младићи од петнаест до седамнаест година, који су регрутовани да не би остали под непријатељем. Сад их је овде око четрдесет хиљада, како се прича. Јуче сам гледао како им је један чиновник, једва се савлађујући да не бризне у плач, делио вунене чарапе. Сваком по једну. За по један пар их је исувише. Изгледају бедно, стоје по ћошковима прозебли и цвокоћући зубима, многи тихо плачу. Да просјаче још нису научили. А то им ништа не би ни помогло.“⁹⁷

Геземан је описао и сусрет са два регрута који су му помогли да устане пошто је пао приликом преласка преко Дрима. Младићи су му, недалеко од Ђаковице, тражили да им за узврат покаже пут ка Србији. Наиме, регрути су одлучили да се врате кући, а у својој наивности тражили су да им Геземан објасни како би могли да од Ђаковице стигну до Ваљева.⁹⁸ Слични сусрети са ђацима и регрутима бележени су на све стране, а код посматрача се сакупљао бес због лоше бриге државе према овим младићима.

„Такав бејаш стога што знађах да смо имали регрута 40.000 на броју и да то беху младићи од 18. година са села, из градова и ђаци. Знао сам

⁹³ Милан Г. Петровић, *Узроци пројасији Краљевине Србије у 1915*, Ниш 1922, 323.

⁹⁴ Изјава пуковника у пензији Јована Васића дата Скупштинском анкетном одбору 23. јуна 1919. АЈ-72-96-311.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Седница одржана 19. новембра 1915. *Зайисници седница Министарској саветија Србије 1915–1918*, 213.

⁹⁷ Герхард Геземан је овај догађај забележио 9. новембра код Косовске Митровице (н. г., 53).

⁹⁸ Г. Геземан, н. г., 86–87.

и то, да они још не бејаху изучили вештину да буду војници и да немађаху на себи чак ни војничко одело, ни оружје, бар ради личне одбране. Оружје им није дато стога, што држава није знала да у разним слагалиштима има и одела и оружја, и то не само за све њих већ и за све остале голе и не наоружане добре синове Србије, па чак и за све срамне забушанте.⁹⁹

Особен недостатак све три групе јединица било је непостојање архиве. У већини случајева нису вођени јединични спискови нити друга уобичајена војна документација, па је од самог окупљања војника било само приближно познато колико их је кренуло на повлачење. Треба додати да су у свим јединицама дезертирања била честа, најпре међу албанским и турским становништвом, а касније и међу српским војницима.¹⁰⁰ Имајући то виду може се рећи да регрута никада није ни било 40.000, а да се број осипао сваким даном повлачења.

Реконструкцију кретања као и догађаја који су пратили све три групе резервних трупа могуће је извршити захваљујући документацији војне истраге, као и два анкетна одбора Народне скупштине. Радом ових органа прибављене су опширне изјаве многих официра који су водили трупе, али и сведока који су се налазили међу беганијом. Истовремено на тај начин је сачувано и оно што је преостало од архиве резервних трупа.¹⁰¹

О лошем третману резервних трупа и негодовању свих који су сусрели регруте сведоче и смене изведене током самог повлачења. У том таласу замењен је и министар војни, пуковник Радивоје Бојовић, а 20. децембра 1915. на његово место постављен је генерал Божић Терзић.¹⁰² Смењени су Стеван Илић, инспектор Резервних трупа као и представници свих обласних команди.¹⁰³ Највећа искушења трупа отпочела су у Албанији. Најава онога што ће их задесити могла се наћи у кретању два албанска одреда српске војске који су имали циљ да у зиму 1912–1913. године избију, преко планина, на албанску обалу. Задатак је извршен, али уз огромне жртве.¹⁰⁴ Најтежи део повлачења регрута догодио у албанском приморју, на самом крају њиховог пута. Тада су, већ изнемогли, трпели шиканирање италијанских трупа, предвођених генералом Бертотијем.¹⁰⁵

⁹⁹ М. Г. Петровић, *Узроци проиасији Краљевине Србије у 1915*, 265.

¹⁰⁰ „Меморандум о узроцима упропашћивања регрута“. АЈ-72-96-311.

¹⁰¹ Изјава пуковника у пензији Јована Васића дата Скупштинском анкетном одбору 23. јуна 1919. АЈ-72-96-311.

¹⁰² Седница одржана 20. децембра 1915. у Скадру. *Зайисници седница Министарској савеша Србије 1915–1918*, 240.

¹⁰³ Седница одржана 27. новембра 1915. у Скадру. *Зайисници седница Министарској савеша Србије 1915–1918*, 226.

¹⁰⁴ Борислав Ратковић, *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1975, 264.

¹⁰⁵ П. де Мондезир, *Албанска јоліоша. Успомене и рајне слике*, 14. Милостислав Бартулица је истакао да се на Бецићевој фотографији поред краља Петра налазе и регрути. М. Бартулица, *Расіеће Србије*, 132.

Регрути су наине стигли у Фијери, одакле им италијанска војска није дозволила кретање ка Валони где је требало да се изврши њихово укрцавање.¹⁰⁶

Први прецизнији извештаји о броју регрута у Албанији потичу из града Фијерија где се налазило 10.900 војника.¹⁰⁷ Лекарским прегледом је утврђено да је само њих 4.230 било способно за још највише три дана марша. Остатак од 6.670 био је још тада апсолутно неспособан да макар и после 20 дана одмора крене на марш.¹⁰⁸ Генерал Бертоти није дозвољавао овим трупима да се укрцају у Валони која је много ближа локација, већ је тражио да се трупе упуте назад ка Драчу.¹⁰⁹

Бранислав Нушић је још један од путника који је сусрео регруте, при чему је подвукао сумњу коју је тада имао а то је да ли се уопште неко старао за те младиће.

„Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак једини су још трагови њихова детињства, јер угашени поглед, оборене главе и тежак бол исписан на лицу даје им изглед стараца од седамнаест година.

Умор и напор им је повио леђа у доба када се младост уме тако поносно да испрси, а млада снага усправљено да буја као млади јаблан... Када сам у том тренутку покушао да браним небригу којом су ова деца очупана од својих кућа и бачена у невољу, нисам ни слутио да су та деца на смрт осуђена, да ће ту децу мађијски бацити у планине албанске где ће умирати од глади и од зиме, где ће се давити у блата и где ће их болести обарати као олујина незрели влат. Нисам ни слутио да ће се од четрдесет хиљада српске деце, за месец дана, тридесет и шест хиљада наћи гробове своје у снежним амбисима и смрдљивим барама и да ће Србија читаву једну генерацију своје омладине просто бацити зверовима за храну, као непотребно месо.“¹¹⁰

¹⁰⁶ Велики рај Србије... XIV, 6.

¹⁰⁷ Исто, 26.

¹⁰⁸ Исто, 26–27.

¹⁰⁹ Исто. „Пут од Драча до Валоне је био не толико физички тежак, ма да су се местимце повраћала тешка дубока блата позната из раније, – он је више био психички тежак. Нарочито за трупе које су прве наишле. Множине незатрпаних лешева, осталих свуда дуж пута, говориле су о патњама и страдањима наших јадних регрута и младића, који су већим делом тај пут прошли два пута доле–горе, губећи се и нестајући сваког пута све више, и сахрањујући у својим безименим гробовима са неисказаним и никад више недокучљивим трагедијама, без мало читаву једну младу генерацију Србије.“ Свет. Стефановић, „Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства“, у *Историја српској војној санитетији. Наше санитетско искуство*, приредили М. Јовановић, М. Перишић, Београд 1992, 381; Милан Петровић, „Трагедија наших регрута“, *Кроз Албанију*, Београд 1968, 242–253.

¹¹⁰ Бранислав Нушић, „Четрдесет хиљада мученика“, у: *Рајна мемоарска и дневничка проза*, 106–107.

Веровало се да је око 15.000 регрута успело да код Битоља пређе грчку границу, али је касније утврђено да је мањи број војника доспео преко грчке границе.¹¹¹

„Прве наше трупе које се укрцаше у међувремену од 14. до 28. јануара беху наши регрути и питомци подофицирске школе из много малтретираних резервних трупа. То је једна велика и болна историја која нас и сада, после толико година, кад се пише о њој, узбуђује и натерује нам сузе на очи. Од 15 000 те деце, цвета нашег народа, довесмо на афричке обале због обести туђе, само 8 хиљада. Остало остаде по смрдљивим блатиштима и баруштинама албанске Мизекеје, по страћарама вароши Фијери, и по бедним селима албанским. Колико је и како наша Врховна команда молила Италијане који ипак остадоше неумољиви, да дозволи овај бедној деци укрцавање у Валони, казује најбоље овај закључак из једног убедљивог и јако мотивисаног акта њезина: „То ће бити трагедија резервних трупа, рекрута, последње генерације наше омладине, одређене да оживи проређене редове наше војске, тако пострададе и измождене.“¹¹²

Када су регрути стигли у Драч, генерал Бертоти је повукао своју забрану и дозволио да се укрцавање ипак изврши у Валони. Исцрпљени регрути су тако два пута прелазили пут од Валоне до Драча. Умирање регрута дуж овог приморског албанског пута било је масовно.¹¹³

Моралне дилеме и премишљања водећих људи Краљевине Србије забележио је и представник француске мисије за помоћ српској војсци, генерал Пијарон Мондезир. Он је описао свој сусрет са краљем Петром I Карађорђевићем у Валони:

„Краљ ми затим рече, да су јадни српски регрути, којима је генерал Бертоти забранио прелаз преко Војуше претећи да ће да пуца на њих, силом задржани у Фијери и да су у врло бедним приликама. И додаде жалосно: Ако још постоји Србија, бојим се да више неће бити Срба. Учињена је погрешка што је поведена последња одбрана младића (од 17 до 19 година), узданица народа.“¹¹⁴

Лудвиг Хиршфелд бележи и утиске војводе Мишића. „Али је најтрагичнија била судбина оне евакуисане српске омладине. Италијанске власти нису их пустиле у Валону и та јадна, изгладнела деца морала су да се враћају назад у Драч. Пропало их је тада неколико хиљада; Срби до дана данашњег не могу то заборавити. Војвода Мишић, који је, природно, слао хиљаде у сигурну смрт, причао ми је о овоме са сузама у очима.“¹¹⁵

¹¹¹ П. де Мондезир, *Албанска голюша. Успомене и рајне слике*, 21.

¹¹² Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској голюши*, Београд 1927, 277.

¹¹³ П. де Мондезир, *Албанска голюша. Успомене и рајне слике*, 22.

¹¹⁴ Исто, 19.

¹¹⁵ Л. Хиршфелд, *Историја једнога животоа*, 69–70.

Опис ових догађаја оставили су и други официри који су се повлачили ка албанској обали.

„Изузетна ситуација у Србији и њеној армији ратне 1915. године, после затишја од јануара 1915, дакле после истеривања Аустроугарске армије са српске територије (ретка победа) изазвала је ретке (по овом писцу до данас необразложене) изузетне одлуке С[рпске] В[рховне] К[оманде] – свакако сагласно са тадањом владом и Народном скупштином – да се преко команда позадинске службе, уочи нове буре на Балкану конкретно откривених планова удружених германских савезника: Немачке и Аустроугарске, позову у позадинске војне формације сви тадањи младићи, рођени 1896. и 1897. године.“¹¹⁶

После добијања италијанског одобрења, први ешалон регрута је 7. јануара кренуо ка Валони.¹¹⁷ Током 19. јануара, 800 српских регрута је и даље било у болници у Фијери, док се још 1000 регрута налазило такође болесно на обали реке Војуше. Остатак регрута је укрцан у Валони.¹¹⁸ Група која је на време стигла до Солуна прешавши грчку границу, њих 1400, углавном из Скопске подофицирске школе, превезена је за Бизерту.¹¹⁹

С друге стране око 2000 регрута је искрцано из Фијерија на острво Видо 18. јануара.¹²⁰ Управо велики број српских војника који ће завршити у Плавој гробници чинили су регрути. Преживели су са Вида преко реко Бизерте превезени у Микру, у Грчкој.¹²¹

Свест о дотадашњим великим губицима српског народа прожимала је све генерале након две године тоталног рата. Карактеристичан детаљ у овом смислу јесте део из наредбе команданта тек успостављеног Српског добровољачког корпуса генерала Михаила Живковића, некадашњег команданта трупа Одбране Београда. Подређеним командантима дивизија Живковић је саветовао да се јединица сачува од губитака „јер је наше племе са живљем на измаку.“¹²²

¹¹⁶ Живан Петровић, *Споменица посебне врсте. Дела-жртве и храм славе. Прилог 50-годишњици рашовања Србије у годинама 1912–1920*, 62.

¹¹⁷ *Велики рат Србије*, XIV, 53; Седница одржана 27. новембра 1915. у Скадру. *Закључци седница Министарског савета Србије 1915–1918*, 226.

¹¹⁸ *Велики рат Србије*, XIV, 146.

¹¹⁹ Исто, 26, 274.

¹²⁰ П. де Мондезир, *Албанска јолија. Успомене и рајне слике*, 61; *Велики рат Србије*, XIV, 289.

¹²¹ Наређење Штаба Врховне команде Артиљеријском одељењу, 24. јул 1916. ВА, П-3, К-135, Ф-6, 10/1.

¹²² Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. Српске добровољачке дивизије у Добруци 1916“, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Београд 1996, 126.

Критике и оптужбе (прва истрага)

Са првом стабилизацијом српске војске и избеглица у Грчкој дошло је на ред и питање одговорности за очигледну небригу о правилној евакуацији регрута. Незадовољство избегличке јавности није било толико усмерено ка злостављању српских регрута од стране италијанске команде у Албанији колико на понашање српских војних и цивилних власти. Већи број савременика помињао је дезорганизацију која је пратила кретање регрута. Појавиле су се приче да су се виђале немиле сцене пребијања, па чак и убијања регрута од стране њихових старешина, као и гласине о изнемоглим војницима како тумарају без икакве контроле претпостављених.¹²³

Постављала су се и крупнија питања која су била упућена не само војним властима већ и српској влади. Преиспитивала се пре свега одлука да се младићи евакуишу у тако хаотичним околностима какве су владале у јесен 1915. године, када српска војска „није давала јемство уредне војске“.¹²⁴ Осуђивала се и чињеница да војници нису на време евакуисани у Грчку, попут малог броја регрута који је успео да стигне до Солуна пре него што је бугарска војска пресекла везу са том земљом.¹²⁵

У дискурсу о страдању регрута могле су се чути и оптужбе за судбину ђака који су, такође, делом евакуисани. Поменути професор Петровић одлуку о евакуацији назвао је „истребљењем небораца.“¹²⁶ Критика је истицала и да су младићи били „непунолетни за одслужење војног рока“, као и да је уведена категорија „младићи последње одбране“ непозната у војном законодавству.¹²⁷ Многе одлуке владе критиковане су и са становишта кршења Устава и односа војних и цивилних власти у ратним условима.

Питање броја регрута било је спорно током сваке етапе њиховог повлачења. Помињале су се бројке од 30.000 до 40.000 помрлих регрута.¹²⁸ Већина савременика који су се сусрели са колонама регрута на Косову или у Албанији преузимала је бројку од 40.000 као тачну. Јасно је, међутим, да се од самог почетка држави није ни одазвао оволики број младића као и да се број оних који су дошли на зборна места веома брзо

¹²³ „Меморандум о узроцима упропашћивања регрута“. АЈ-72-96-311.

¹²⁴ „О ви душе, што сте обучене у исте делове, као и оне ових несрећних младића, зар нећете ту задрхтати и заплакати, гледајући неразумност и непромишљеност како немилосрдно гурнуше у горку смрт од глади и зиме 40 000 младих синова српског народа, који нису учинили никакву услугу ни својима ни држави?!“. М. Г. Петровић, *Узроци пројаси Краљевине Србије у 1915*, 266, 267.

¹²⁵ Исто, 266.

¹²⁶ Исто, 326.

¹²⁷ *Споменица Живана М. Петровића*, 62.

¹²⁸ Исто, 267.

осипао. Ипак, како је догађај бледео у сећању сва кривица је приписивана генералу Бертотију.¹²⁹

Први званичан протест представљала је скупштинска интерполација коју је поднео народни посланик Настас Петровић на Крфу 1916. године.¹³⁰ Уследио је одговор министра војног који није задовољио посланике, па су војне власти наредиле спровођење истражних радњи о страдању регрута, уз преузимање обавезе да редовно извештавају Народну скупштину. Војна истрага је показала да је случај страдања регрута представљао крајње осетљиво политичко и морално питање које је задирало у саму суштину српских војних и политичких одлука током 1915. године.

Министар војни Божидар Терзић је јула 1916. именовано судског пуковника Станка Цветковића¹³¹ за иследника који је требало да изврши увиђај и по предмету „упропашћивања резервних трупа кроз Јужну Србију и Албанију“, испита овај случај и подигне оптужнице.¹³² Већ у називу истраге „Истрага о *уйропашћивању* (истакао – Д. Ш.) регрута у Албанији“ огледала се претпоставка да судбина регрута није схваћена као ратна нужност, него да је у питању немар који се на време могао предупредити.

Иследник је до августа следеће, 1916. године обавио више десетина разговора са старешинама умешаним у евакуацију регрута. Неке је саслушао лично док су други послали одговоре на постављена питања.¹³³ Први сумарни извештај са закључцима истражитеља предат је министру 27. августа 1916. године.¹³⁴ Прошла је још једна година до новог извештаја у коме је пуковник Цветковић констатовао: „свршетак је ове истраге близу краја“.¹³⁵

„Тада ће се донети одлука о томе који су кривци и каквим делима проузроковали упропашћење регрута. По моме нахођењу, одговорност

¹²⁹ „Трагедија наших регрута је најбољи аргумент за разумевање тадање политике италијанске“. Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској толоши*, 278.

¹³⁰ „Протокол 99. редовног састанка Народне скупштине“, *Службене новине Краљевине СХС*, I, 3, 1. фебруар 1919, 18–19; „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

¹³¹ Судски пуковник Станко Ј. Цветковић, рођен 16. децембра 1870. у Свилајнцу. Завршио је Правни факултет у Београду. Био је начелник Судског одељења Министарства војног до доласка на Крф, а потом начелник Судског одељења Врховне команде. После рата био је судија Војно-дисциплинског суда. „Кратке биографије војсковођа и најхрабријих официра подофицира и војника“, ВА, П-3, Ф-5, 286/1. Пуковник Цветковић био је током 1914. године укључен и у испитивање рада пограничних служби. Б. Глигоријевић, *н. г.*, 130; „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

¹³² „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ Исто.

тадањег Министра Војног појављује се овде у првом реду, али њега нисам и не могу саслушати по овој ствари.“¹³⁶

У новембру исте године пуковник Цветковић је поднео исцрпан извештај у коме је изнео и имена 17 официра за које је проценио да су носили највећу одговорност за пропаст регрута. То су:

1. Бивши министар војни артиљеријски пуковник Радивоје Бојовић
2. Бивши инспектор резервних трупа и подофицирских школа, од почетка покрета трупа у октобру 1915, па до 2. децембра 1915. инжињеријски пуковник Стеван Илић.
3. Бивши инспектор резервних трупа и подофицирских школа у времену од 2. децембра 1915. *иа до данас* пешадијски пуковник Милорад Ристић.
4. Бивши заступник команданта Нишких резервних трупа, у времену од јула 1915, па до 24. новембра 1915. пешадијски пуковник Ђорђе Јовановић.
5. Бивши заступник команданта I пука Нишких резервних трупа у времену од јула 1915. до 24. новембра 1915. пешадијски капетан I класе Крста Милошевић.
6. Бивши командант II пука Нишких резервних трупа у 1915. години пешадијски потпуковник Милорад К. Радовановић.
7. Бивши заступник команданта III пука Нишких резервних трупа од 15. октобра до 17. новембра 1915, пешадијски капетан I класе Стојан Шабић.
8. Бивши командант IV пука Нишких резервних трупа од фебруара до 16. новембра 1915, пешадијски мајор Миливој Милић.
9. Бивши командант Крагујевачких резервних трупа од 1[9.] августа до 2. децембра 1915, артиљеријски пуковник Милутин Катанић.
10. Бивши заступник команданта I (Дринског) пешадијског пука Крагујевачких резервних трупа од 18. до 28. октобра 1915, резервни пешадијски капетан I класе Владимир Радојевић.
11. Бивши командант I (Дринског) пешадијског пука Крагујевачких резервних трупа од 28. октобра до 15. децембра 1915, пешадијски мајор Владимир Милошевић.
12. Бивши командант II (Дунавског) пешадијског пука Крагујевачких резервних трупа, од 5. октобра до 20. новембра 1915. пешадијски мајор Милоје Бојиновић.
13. Бивши командант II (Дунавског) пешадијског пука Крагујевачких резервних трупа од 20. новембра 1915. *иа до данас* пензионисани потпуковник Илија Петровић.

¹³⁶ Исто.

14. Бивши командант Крушевачких резервних трупа од 15. августа до 2. децембра 1915. пешадијски пуковник Михаило Јанковић.

15. Бивши командант I пука Крушевачких резервних трупа од 25. октобра до 15. децембра 1915. пешадијски мајор Годомир Талановић.

16. Бивши командант II пешадијског пука Крушевачких резервних трупа од 31. октобра до 15. децембра 1915. пешадијски мајор Чедомир Метановић.

17. Бивши командант Скопске подофицирске школе, од октобра до краја 1915. пешадијски потпуковник Милосав Живковић.

Списак и доказни материјали нису значили и крај истраге о овом питању. Иследник је свој рад сматрао само „претходном истрагом“ (на основу наређења од 17. априла 1916), док је генерал Терзић оваквим ставом био видно незадовољан. Министар је захтевао да се набројана лица ставе под војни суд, констатујући да је у претходном периоду иследник имао довољно времена да спроведе истрагу. С друге стране иследник је на свој рад гледао пре свега као на утврђивање оправданости спровођења редовне кривичне истраге.¹³⁷

Пуковник Цветковић је сматрао да није сакупио довољно доказа да би се лица ставила непосредно под војни суд, стога је предлагао редовну истрагу. Додао је и да није саслушао све сведоке јер су многи постављени на разне војне дужности и то у већем броју страних земаља.¹³⁸ Његов исказ у коме је истицао да он у сваком случају није вршио истрагу сходно формалностима редовне кривичне истраге сасвим је узбунио министра.¹³⁹ Уследило је инсистирање министра војног да иследник свакако поднесе „формални оптужни рапорт“ у духу Уредбе о војној дисциплини, као и да свој рапорт побољша јер је „несређен и нејасан“.¹⁴⁰ Са своје стране министар је поручивао да ће обезбедити све потребне дозволе како би се саслушао бивши министар Бојовић, који је у иследниковом извештају поменут као првоосумњичени. Министар Терзић је темељио свој захтев за стављање лица под војни суд на члану 41 Уредбе о војној дисциплини, као и на члану 89 Војно-казненог законика.

Нови извештај, готово идентичан претходном, пуковник Цветковић је поднео 5. децембра 1917. године. Поново је заговарао покретање редовне кривичне истраге, сматрајући да за то има довољно елемената. Министар је одбио Цветковићеве закључке уз аргумент да у ратним условима није потребна редовна истрага. Тиме је подвучено још једно деликатно питање о мирнодопским законским процедурама у условима рата и

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Исто.

изгнанства из земље. Притисак на тужиоца је вршио и Никола Пашић, председник Министарског савета. Пашић је тражио од министра војног да се „похита са радом комисије одређеном за испитивање узрока упропашћивања резервних трупа“.¹⁴¹ Атмосфера се загревала и услед захтева за напретком у истрази коју су тражили остали народни посланици.¹⁴²

Тешко је поверовати да се судски пуковник и министар војни нису разумели у погледу природе циљева и тока истраге која је трајала пуне две године. Напротив, очигледно је постојање више најзначајнијих политичких актера који су вршили разне врсте притисака на истрагу, а који се не помињу у сачуваној преписци министра и судског пуковника Цветковића. У прилог сумњивим околностима ове истраге иде и изненадан одлазак пуковника Цветковића на боловање далеко од епицентра политичког живота на Крфу, у француску бању Виши, јула 1918. године. Министар је накнадно сазнао да је истражитељу одобрено боловање од стране претпостављених официра.¹⁴³ Уследило је именовање новог официра, под мандатом новог војног министра – генерала Михаила Рашића.¹⁴⁴

Нови иследник (друга истрага)

Генерал Рашић именовао је 15. августа 1918. новог иследника, потпуковника Милоша Константиновића.¹⁴⁵ Од преузимања дужности иследник је био суочен са великим притиском да истрагу што пре заврши. Током истраге дошло је и до окончања рата. После пет месеци рада потпуковник Константиновић је 14. јануара 1919. поднео извештај. Као и претходни истражитељ Константиновић је одбио да предложи стављање окривљених пред војни суд, већ је предлагао именовање комисије која би проверила све материјале који су до тада сакупљени. Његов предлог је био да се, имајући у виду да се претходна истрага одвијала ван земље, сада по ослобођењу, проучи колико се регрута вратило кућама и на тај начин дође до конкретне уместо приближне цифре страдалих регрута.¹⁴⁶ Константи-

¹⁴¹ Акт од 18. јануара 1918. „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“; Рапорт пуковника Цветковића од 19. јула 1918. АЈ-72-96-311.

¹⁴⁴ Генерал Терзић је био министар војни до 1. маја 1918. М. S. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, 288.

¹⁴⁵ „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“. АЈ-72-96-311.

¹⁴⁶ Генерал Стефановић је 1934. помињао да је 30.000 регрута мобилисано у јесен 1915. „Губици Савезника у Светском рату“, *Рајнички гласник*, 13, IV–V, 1934, 197. Андреј Митровић је навео бројку од 27.000 регрута, а не 40.000, као и да их је било мање од 15.000 док је повлачење још било у току. У Бизерту их је коначно стигло мање од 7.192. Од

новић је предлагао и образовање комисије која би проверила резултате пређашње истраге, али која би и дала своју анализу повлачења резервних трупа. У такву комисију требало је да се именују један генералштабни официр, затим један специјалиста-интендант који би дали своје мишљење да ли се или не у околностима из 1915. године могло учинити више по питању исхране, опремања и командовања регрутима.¹⁴⁷ Своју истрагу сматрао је „информативном“ а не „кривичном“. Истовремено Константиновић је, као и његов претходник, бранио став према коме ратно стање не спречава спровођење редовне истраге.¹⁴⁸

Овакав предлог није се допао војном министру.¹⁴⁹ Детаљи престанка рада потпуковника Константиновића нису познати, али је Народна скупштина све гласније постављала захтев да она као цивилно тело треба да се бави истрагом, а не војска. Услед разиласка посланика и престанка рада Скупштине оваква комисија није изабрана, али је у јуну 1918. формирана Скупштинска административна анкета.¹⁵⁰ Повратком у земљу и наступањем мира постајало је све извесније да питање истраге прелази у надлежност цивилних власти.

На седници Народне скупштине децембра 1918. посланик Дража Павловић поставио је питање истраге о регрутима и намере да Анкетни одбор Скупштине преузме испитивање случаја.¹⁵¹ На следећој седници 19. децембра 1918, као друга тачка дневног реда нашло се питање образовања комисије. Предлог је усвојен и за чланове Анкетног одбора изабрани су народни посланици: Драгиша Васић, Урош Ломовић, Пера Јовановић, Никодије Милетић, Коста Тимотијевић, Живојин Златић, Тихомир Драшковић, Михаило Шкорић и Светозар Мојковић.¹⁵² Није сасвим јасно како је гласио званичан назив ове комисије, јер је своје извештаје и огласе Одбор потписивао различито. Најпре то је био „Одбор за извиђај узрока пропасти регрута у Народном Представништву“, али је нешто другачији назив упоредо стајао на његовој документацији попут „Одбор за извиђај узрока пропасти регрута и младића у Албанији“.¹⁵³ Други назив је укази-

6000 рођених 1897. и 1898, само 500 живих регрута. А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 218.

¹⁴⁷ „Одговор Министра војног на интерпелацију Народног посланика Г. Настаса Петровића“. АЈ-72-96-311.

¹⁴⁸ „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“; Рапорт пуковника Цветковића од 19. јула 1918. АЈ-72-96-311.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Седница одржана 18. јуна 1918. на Крфу. *Зайисници седница Министарској савеша Србије 1915–1918*, 492.

¹⁵¹ „Протокол 99. редовног састанка Народне скупштине“, *Службене новине Краљевине СХС*, I, 3, 10. јануар 1919, 18–19.

¹⁵² „Протокол 100. редовног састанка Народне скупштине“, *Службене новине Краљевине СХС*, I, 3, 30. јануар 1919, 22.

¹⁵³ „Позив“, *Службене новине Краљевине СХС*, I, 59, 24. јун 1919, 5.

вао на тежњу Одбора да се бави и судбином ђака и дечака који су такође делом били евакуисани. Истовремено, чини се да је нагласак истраге био на догађајима у Албанији, а не толико на Косову и Метохији и Старој Србији.

Анкетни одбор Народне скупштине (трећа истрага)

Анкетни одбор који је именовала Народна скупштина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца приступио је истрази на другачији начин него што су то чинила два војна иследника. Да ли због тога што је ово била прва цивилна истрага или зато што се истрага о одвијала у мирнодопским условима, Анкетни одбор се усредсредило на низ историјских догађаја које војне власти нису ни помињале у својим извештајима. Отворенији приступ Скупштинске анкете открио је читав низ спорних момената током трајања албанске Голготе.

Одбор је најпре настојао да утврди докле је стигла пређашња војна истрага. У том циљу образована је Комисија за преглед и проналазак аката, која је сажела сазнања до којих су дошле две војне истраге.¹⁵⁴ Чланови Анкетног одбора одлучили су се и за несвакидашњи корак у тежњи да прикупе што више података о судбини регрута. Јуна 1919. у више југословенских листова објављен је позив свима који би својим информацијама могли да помогну истрази.¹⁵⁵ Податке је требало доставити писмено или усмено, а набројано је неколико критеријума сходно траженим информацијама. Најпре, за Одбор је било битно *шта су сведоци видели*, затим, *шта су видели када је реч о понашању старешина*, као и о понашању грађанских власти. Посебно је занимљиво да се од сведока тражило и да сами дају процену шта је по њима довело до узрока пропасти регрута. Тражена су и имена евентуалних сведока или оних који би поседовали документа битна за овај случај. О осетљивости теме сведочила је и издвојена напомена упућена активним и цивилним официрима у којој им се поручивало да неће имати непријатности или сносити било какву одговорност уколико иступе пред Одбором.¹⁵⁶

Прегледајући материјале до којих су дошли војни иследници, посланици су се усредсредили на низ мањих догађаја чија је законитост била спорна. У сведочењима осумњичених старешина, наиме, откривено је неколико случајева стрељања српских регрута. Оно што је било спорно није била сама одлука о стрељању као легална војна мера у изузетним условима, већ чињеница да су те одлуке доносила неовлашћена лица.

¹⁵⁴ „Извештај Комисије за преглед и проналазак аката која се односе на покрет резервних трупа“; Рапорт пуковника Цветковића од 19. јула 1918. АЈ-72-96-311.

¹⁵⁵ „Позив“, *Службене новине Краљевине СХС*, I, 59, 24. јун 1919, 5.

¹⁵⁶ Исто.

Одлуку о стављању под преки војни суд могао је да донесе једино претпостављени старешина јединице из које су потицали ухапшени војници. На овај начин истрагом о регрутима отварала су се многа непријатна питања по српску војску током трајања њеног највећег искушења.¹⁵⁷

Међу бројним дојавама које су пристигле Одбору било је мноштво описа ратних ситуација који неретко нису имали везе са судбином регрута већ су оптуживали најразличитија војна лица за немар или злоупотребу. Изјаве су биле потписане, а Одбор је преко локалних власти често добијао оверене изјаве аутора оваквих писама на основу којих би се даље тражила обавештења о конкретним инцидентима описаним од стране грађана.¹⁵⁸ Ипак, карактер оптужби које су пристизале Одбору откривао је и много гнева и неодређених оптужби према српским официрима који су водили регруте. У сваком случају писма су указивала на верзије догађаја које су очигледно биле раширене у српској јавности.¹⁵⁹ Једна од системских оптужби била је усмерена на рачун бирократије српске државе којој је стављено на терет да је могла успешно да сакупи регруте у јесен 1915. године, али не и да води рачуна о њима од тренутка када су они постали војници.¹⁶⁰

Чланови Одбора су у документацији наишли на два инцидента у којима је стрељано укупно пет регрута. У првом инциденту командант Тимочке војске је ухапсио шест регрута из I шумадијског пука резервних трупа, затекавши их у пљачки албанских кућа у селу Мирака. Претходно су, током потраге за храном, убијена два Албанца из истог села. Заробљени војници предати су пуковнику Милану Прибићевићу из I прекобројног пешадијског пука, који је према наређењу генерала Михаила Рашића стрељао два војника, док је остале, после извршења казне од тридесет

¹⁵⁷ Рад војних судова и данас представља веома осетљиво историографско питање. Denis Rolland, *La grève des tranchées. Les mutineries de 1917*, Paris 2005; D. Callabre, G. Vauclair, *Le fusillé innocent 1914–1917, La réhabilitation de l'artilleur Eugène Bouret*, Paris 2008. У британској јавности симбол стрељаних војника пред британским војним судовима постао је војник Хари Фар осуђен на смртну казну 18. октобра 1916, због кукавичлука. Norman DeJvis, *Evropa, jedna istorija*, Novi Sad 2005, 911.

¹⁵⁸ „Меморандум о узроцима упропаштавања регрута“. АЈ-72-96-311.

¹⁵⁹ Истицала се оптужба да је официрима одговарало да што мањи број регрута преживи како би они узели њихов новац. Изнета је и оптужба да су убијани они регрути који нису могли да наставе пут, као и да су војници често тучени и за најмању ситницу што је убрзало њихову смрт у Албанији. Овакве оптужбе било је тешко проверити. Један од оних који их је износио био је и познати београдски вајар Јован Ј. Пешић. Овај *Позив* јавности многи су искористили као прилику да изнесу своје *рајне шпеште* које нису имале никакве везе са регрутима. Откривао се хаос у коме се Краљевина Србија налазила у јесен 1915. Међу пристиглим писмима налазило се и једно у коме је известан трговац тражио кажњавање српских комита јер су му током окупације опљачкали радњу. У другим писмима оптуживани су поједини лекари српског војног санитета за небригу према рањеним српским војницима итд. Документа Скупштинског анкетног одбора, АЈ-72-96-311.

¹⁶⁰ Исто.

батина, вратио у њихову јединицу.¹⁶¹ Проблематичност ситуације, према тумачењу чланова Одбора, огледала се у томе што је одлуку о стрељању регрута донео старешина који им није био претпостављени, а који је, сходно војном законодавству, једини имао право да нареди извршење најтеже казне.¹⁶²

Други инцидент десио се код Везировог моста када су три српска регрута стрељана, након што су тражећи храну изазвала пушкарање у оближњем албанском селу. У овом сукобу такође су убијена два Албанца. Локално становништво се пожалило српским официрима, па су оптужени војници ухваћени и стрељани.¹⁶³ Ипак, једини сведоци овог догађаја налазили су се на супротној обали реке, па није било познато којој јединици су регрути припадали нити ко их је ставио пред војни суд.¹⁶⁴ Притисак јавности да се пронађе кривац за судбину регрута, испољавао се и у виду демонстрација као и долазака делегација у Београд.¹⁶⁵

Професор Петровић је после демобилизације изнео оптужбе у својој књизи *Узроци пројаси Краљевине Србије 1915*, али је организовао и *Шумадијско инвалидско и Рајничко удружење* које је од завршетка рата одржало већи број посећених зборова на којима је осим захтева за решавање инвалидског питања, тражена и истрага о регрутима.¹⁶⁶ Јавности се обраћао и један од официра означених за главног кривца, пуковник Стеван Д. Илић. У свом тексту писао је да је и сам повео истрагу 1916. године, али је она остала без резултата. Оптуживао је и Министарство војно и Врховну команду. Надлежни су му прекасно саопштили да „како сам зна и уме“ стигне у Битољ, истакао је Илић.¹⁶⁷

Кроз оптужбе и истрагу више пута се појављивала појединост о коришћењу превозних средства и товарних коња за потребе породица српских официра. Имајући у виду да резервне трупе нису могле да набаве ни основна средства, јавност је била посебно огорчена на овакву врсту оптужби. Основна одбрана официра Илића темељила се и на забрани коју му је изрекла Врховна команда да се упуту са регрутима у Грчку, иако је практично био на њеној граници. Даљи рад Одбора Народне скупштине

¹⁶¹ „Меморандум о узроцима упропашћивања регрута“. АЈ-72-96-311.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ У тексту „Крај аферама“ помиње се да су бројне афере о којима се пише у штампи, везане за војне старешине, привукле пажњу престолонаследника Александра. „Крај аферама“, *Полиџика* 9. новембар 1919, 1.

¹⁶⁶ Удружење је за регруте везивало бројку од 32.000 страдалих. Истовремено ова група је била против актуелног пројекта Устава, а залагала се и за давање пуних права женама. „Шумадинци протестују“, *Полиџика*, 2. септембар 1920, 1–2.

¹⁶⁷ „Пропаст резервних трупа у Албанији“, *Полиџика*, 4. фебруар 1920, 1. Путовање породица официра заједно са војском помињу се и у *Дневнику* Моше Ј. Мевораха (ЈИМ).

био је отежан смрћу његовог председника Уроша Ломића, као и честим одсуством посланика са седница Одбора.¹⁶⁸ Уопште узев, Скупштински одбор осим што је отворио многа нова питања није одмакао много даље од ранијих војних истрага. Јавили су се и захтеви за формирање новог Анкетног одбора. Најновију иницијативу предводио је народни посланик Воја Лазић.

„По овоме злочиначком делу учињеном према народу и војсци вођена је истрага од стране војних власти и том истрагом утврђена је кривица извесних војних старешина, којима се није могло судити за то што су по овоме делу заједно са њима кривци и неки министри из онога времена.“¹⁶⁹

Исти посланик је покушај образовања цивилне истраге на Крфу повезао са ометањем војне истраге. Нова активност била је усмерена на покретање рада замрлог Анкетног одбора и продужење цивилне истраге. Документа указују да је нови Одбор отпочео рад, али подаци о његовој активности нису сачувани. Према ауторима књиге *Проиасїї срїских реїруша* истрага је обустављена 1921. године у склопу активности око припрема венчања краља Александра Карађорђевића.¹⁷⁰ Питање регрута и кривице надлежних повремено је, ипак, дискретно изношено у јавности. Угледни представник некадашњег српског санитета Владимир Станојевић један је од оних који су смели да помену ово питање.

„Тешко је категорички тврдити без статистичких података, али је данас, ипак, јасно једно: наш је народ у Великом Рату упропашћен не у крвавим борбама, већ у Албанији и, нарочито терањем кроз глибове албанског дивљег приморја, од Скадра до Валоне. Којим душманским демонима пада на душу овај грех, није још сасвим јасно. Али, да је тај грех велики и неопростив, види се најбоље по двома најцрњим странама наше албанске Голготе: по језивој судбини 40.000 регрута, пропалих на путу Драч–Валона и по помору, који је после свега завладао на Виду, на „острву смрти“, где сада почивају остаци некадашњих славом увенчаних пукова.“¹⁷¹

Према Добросаву Миленковићу читава истрага је обустављена на основу члана 50 Устава, одлуком од 5. априла 1920. године.¹⁷² Подаци и сведочења преживелих регрута или њихових породица пристизали су и каснијих година, сваком приликом када би државни органи упутили позив јавности о било којем делу ратних дешавања и последица. Нови *Позив*

¹⁶⁸ „Меморандум о узроцима упропашћивања регрута“. АЈ-72-96-311.

¹⁶⁹ Интерполација посланика Воје Лазића од 12. маја 1922, АЈ-72-96-311.

¹⁷⁰ В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Проиасїї срїских реїруша*, 203.

¹⁷¹ Владимир Станојевић, „Епидемија пегавца у војној болници код „Беле Куле“ и улога те болнице у повлачењу 1915–1916“, у: *Историја српској војној саниџерији. Наше саниџерско искуство*, 359.

¹⁷² В. Ј. Радојевић, Д. Ј. Миленковић, *Проиасїї срїских реїруша*, 203.

државних органа уследио је 1929. године, приликом организовања преноса посмртних остатака српских ратника из иностранства. Реч је о акцији у оквиру *Закона о јавном признању*, када је јавности омогућено да поново укаже на страдање регрута.¹⁷³

Савременик догађаја Живан Петровић и сам је после рата истраживао судбину регрута. „За време мога трагања по материји (изворима аутентичности) о младићима последње одбране – да ми на осетљивом месту не би остала празнина – као нека невидљива сила која ми је изненада на ухо шапнула: Пођи Ж. Петровићу и поново прегледај у обилној материји списа и записа и бележака твојих које данас имаш. Биће. Да се тамо можда налази материја и о ђацима и регрутима, о којима се овога пута бавиш? – Грешке није било, снови ово нису били већ сушта истина: сетио сам се одмах, да се овако нешто – можда – налази у једној особеној фасцикули историјске грађе, која ми је дошла руке 1940. од мојих другова и сарадника у Ист[оријском] Од[ељењу] Гл[авног] Генералштаба и мин. Војске и морнарице, као материја, којој је био завршен рок чувања у Архиву М[инистарства] Војске и Гл[авног] Генералштаба, и која је тих дана имала да се уништи паљењем у за ту сврху постојећем димњаку. Био сам предходно упитан телефоном да ли би ме интересовала та грађа, јер она је врло значајна по садржини, по готову што су ти моји другови знали, да сам за такву материју, као скроман војни писац тога доба – заинтересован.

Прихвативши понуду путем телефона, захвалио сам се и минут – или пет минута касније, курир ми је донео, и предао, драгоцености историјске, као примерке дупликата, следећег наслова и садржине: Повлачење српске војске кроз Црну Гору и Албанију 1915–1916 године.“

Једно од писама је упућено Верском одељењу Министарства правде, а написао га је Милош А. Калушевић. Докуменат на примеру једног села показује све размере страдања регрута. У свом сведочењу аутор је поменуо судбину 18 регрута сакупљених из Честина рођених 1896. године, дакле 19-годишњака. Посебно се осврнуо на четири пријатеља из села Честин код Крагујевца. Преживео је само писац писма, док су тројица његових другова умрла на острву Видо 1916. године. Један од војника био му је очигледно рођак, а можда и брат. За сваког од умрлих и несталих писац је дао кратке, али ефектне податке из којих се назире најужаснији моменти албанске Голготе. Посебно су занимљиве судбине преживелих регрута чије штуре „биографије“ Калушевић наводи. Јасно се виде бројне последице рата које су пратиле ове војнике дуго после 1918. године.

¹⁷³ Писмо Милоша А. Калушевића, АС, РГ IV/39. Живан Петровић, *Сиоменица посебне врсте. Дела-жртве и храм славе. Прилог 50-годишњици ратовања Србије у годинама 1912–1920*, 64. У питању је била највероватније идентична грађа каква се налази у фонду „Народна скупштина“ у Архиву Југославије.

Ово писмо представља и својеврсно сведочанство о карактеру писаних остатака посвећених овом догађају. За разлику од ђачких чета регрути нису били образовани, а често ни елементарно писмени. Имајући то у виду, вредност Калушевићевог потресног писма је веома велика. Осим што је био писмен и што је припадао срећној групи регрута која је преживела, њему је као становнику Београда и раднику Државне маркирнице било лакше да примети оглас Министарства правде објављен у *Политици* као и да га чује на радију. Тако је одлучио да напише своје писмо свега неколико година пред почетак новог рата, 18. септембра 1938. и остави, вероватно, једини помен о страдалим младићима из Честина. Његов предлог ходочашћа на Видо показује и многоструку симболику једног места страдања. Иако превасходно место где су породице могле да искажу жалост за настрадалим и несталим сродницима, то је и тачка која је пружала неслућене могућности држави у изградњи националног јединства и државне политике – како је то приметио Калушевић.

„Према notiци у Политици, а и на радију 17. IX 1938 год. – сматрам за побожну дужност (а и кожа ми се јежи кад ово пишем) да вам пружим тражене податке:

Трагедија српских регрута 1915–1916 (рођених 1896–1897 год.). Из општине Честинске, ср. Грузанског, окр. Крагујевачког пошла је (у рат) правац Албанија 18 регрута, чија судбина је ова:

Умрли на острву „Видо“ – Крф (слике 1, 2 и 4)

1) Милан Р. Туцаковић, редов 4. чете I батаљона Крушевачких резервних трупа, умро на Виду јануара 1916 год.;

2) Божидар М. Калушевић, редов 4. чете I батаљона Крушевачких резервних трупа, рођен 27. XII 1896 у селу Честину, среза Грузанског, Крагујевачког, умро на Виду јануара 1916 год. (слика бр. 4)

3) Радомир З. Липовић, редов 4. чете I батаљона Крушевачких резервних трупа умро на „Виду“ јануара 1916 год.

На приложеној слици под бр. 3. писац је ових података и сада је жив прешавши с друговима Албанију и даље до данас.

Умрли у Албанији 1915 год: 1) Драгутин А. Ђоровић, на Војуши; 2) Драгослав М. Николић, смрзао се у снегу, у селу Свињареву – Дебар; 3) Радисав М. Симовић, заостао од чете и до данас га нема; 4) Душан Д. Ђорђевић, нестало; 5) Милан А. Перовић, на Војуши; 6) Властимир С. Перовић, на Војуши; 7) Ђорђе Б. Мршовић, ?; 8) Петар П. Туцаковић, удавио се у Војуши; 9) Влајко Ч. Јошовић, умро крај Валоне на песку; и 10) Михаило Ђ. Лазаревић, сви редови 4. чете II батаљона I шумад[адијског]. пеш[адијског]. пука Крушевач[ких]. рез[ервних]. трупа.

Вратили се живи: 1) Милош А. Калушевић (писац ових редова), словослагач Држав[не]. маркарнице; 2) Радосав Златић, трговац у Крагу-

јевцу; 3) Драгомир Димитријевић, шофер-инвалид у Београду; 4) Драгомир Цогољевић, земљор[адник]. село с. Болосаве срез Гружански; и 5) Радован Бојовић из Болосаве умро 1919 год код куће, од рана на Кајмакчалану. Приложену слику, ако Вам није потребна – молим да ми вратите, јер је последња. Узимам за слободу да, Проти Богдану¹⁷⁴ врховном инспектору предложим следеће:

Пошто још и данас мајке умрлих регрута носе вроне (црне) мараме, био би севап, (а и дужност нације) да се омогући одлазак родбине и учесника са женом или дететом на откривање (освећење) костурнице, на Виду идуће године, и то подвоз возом и лађом бесплатно, а сваки да путује о свом руху и круху. За сваког умрлог на Виду да имају право да путују по двоје најближих, то зато по двоје, да би један од млађих водио старе мајке и очеве. Тај пут објавити два месеца раније преко „Политике“ и „Тежака“ (који се у селу највише читају), уверења за то да издају општине, а да овери ср[ески] начелник и то бесплатно. Тај пут да добије карактер националне манифестације с називом: Хаџилук ратницима на Виду–Крф...“¹⁷⁵

Тема поменутих регрута присутна је и у књижевности. Тако је Драгиша Васић уз опис Ресимићевог хапшења и његовог стрељања сцени придодео и неколико регрута ухваћених у крађи хране по албанским кућама, јако сличан догађајима које су описали представници скупштинског Анкетног одбора који се бавио страдањем српских регрута 1915–1916. Може се закључити да су овакви догађаји били познати већем броју савременика, иако се о њима није много писало.

„Пљачкали, је л’? Пљачкаши, је л’? И дивизијар, бесан, скаче, вришти, докле чопор урла: Ох, ја... валах... аскер... пљачка... ска...хала ...А дивизијар умирује, обећава пишти: Шта? Како? Ови? Добро. Ја њих сад, сместа...фик...кр...кр...кр...И он прави покрет руком као да нишани. Па настаје трк и узбуна око штаба. А мало после чланови преког суда са везаним, уплаканим регрутима и Ресулом, праћени дреком дивљег чопора, одлазе у дубодолину иза штаба. Милост, милост, гос’ђенерале... трудићемо се...поправ...Један осуђени регрут сав у ватри бунца: Људи, ево переча, ево переча, ево врући’переча!“¹⁷⁶

¹⁷⁴ Богдан Поповић је био начелник Верског одељења Министарства правде и кључна личност задужена за уређење војничких гробаља у иностранству, а из ратова 1912–1918.

¹⁷⁵ Писмо Милоша А. Калушевића, АС, РГ IV/39.

¹⁷⁶ Драгиша Васић, *Ресимић добошар и грује њриповејке*, Београд 2000, 28–29.

Фотографија из Калушевићевог писма. Милош А. Калушевић је означен бројем 3
(Архив Србије, РГ IV/39)

Трећи део

СЕЋАЊЕ

Излазак војника из рата

„И тако сам и ја демобилисан (17. VI. 1920). Кад сам се први пут нашао у грађанском оделу било ми је врло необично. Требало ми је особито много времена па да се одвикнем од навика које је пуних шест година војничког живота на мене оставило. Али искуства, познавање људи и живота које сам тамо осетио, никад се ослободити нећу“.¹

Ове речи записао је Димитрије Љотић, један од око 150.000 српских војника који су вратили кући после пробоја Солунског фронта и ослобођења Србије. Повратак војника у мирнодопски живот после дуготрајног и тешког ратовања представљао је сложен друштвени проблем.² Свака од земаља учесница рата пролазила је кроз посебне проблеме. Бунтовност грчких ветерана или паравојна усмереност бивших немачких бораца били су неретко праћени социјалним или медицинским проблемима који нису зависили од тога да ли је реч о победничкој или поражењој страни.³ Дописник *Полиџике* из Берлина забележио је карактеристичан случај немачког ветерана-артиљерца Јохана Лауткина, који је 1930. године пуцао из топа којег је сам направио. Са свога берлинског балкона

¹ Димитрије В. Љотић, *Из моја живоџа*, Београд 2000, 68.

² Gerd Krumeich, „L'impossible sortie de guerre de l'Allemagne“, *Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l'après-1918*, Paris 2008, 145–158; Manfred Rauchensteiner, „La Hongrie, 1918–1920: dix gouvernements en vingt mois“, *Sortir de la Grande Guerre*, 187–203; Robert Gerwarth, „Memories of Defeat and Paramilitary Violence in East-Central Europe“, *A workshop at the Central European University*, Budapest 23–25 March 2007; Antoine Prost, *Les anciens combattants 1914–1940*, Paris 1977. Дражимир Марушић је у предговору Ђуковићеве књиге поменуо случај свога деде Петронија који је из родног села отишао 1912. године, да би се из рата вратио тек 1920. По повратку је затекао, поред пет гробова своје деце, и сопствени надгробни споменик подигнут од стране породице, која је веровала да је Петроније до тада морао страдати у рату. Исидор Ђуковић, *Рудничани и Таковци у ослободилачким ративима Србије 1912–1918*, Горњи Милановац 2005², 3.

³ Верује се да је у рату укупно учествовало око 70 милиона војника. „Губици у европском рату“, *Рајнички гласник*, 4, VII, 1925, 219. У Југославији се са посебном пажњом пратио пораст броја немачких паравојних ветеранских удружења попут *Челичног шлема*, *Фронтоваца*, *Савеза Горње Земље* итд. Милош Ђ. Станковић, „Садање стање немачког милитаризма“, *Рајнички гласник*, 8, II, 74–77. С друге стране једну од последица рата у Великој Британији представљао је успон спиритуализма међу породицама пострадалих, као појаве која је пратила послератне године. Један од најпознатијих послератних спиритуалиста био је Артур Конан Дојл, који је у рату изгубио сина, брата и зета. Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge 1995, 58–61. О болестима насталим у Првом светском рату: В. Shephard, *n. d.*, 21–71.

гранатирао је околину верујући да бомбардује Париз. „Човек сада лежи у душевној болници, а топ у полицији. Али између овог човека и топа лежи још нешто болно и трагично, што не спада у надлежност ни полиције ни душевне болнице, већ представља трагику нашег доба. Једна портирка из куће на коју је пала граната испричала је полицији шта је осећала кад је почело бомбардовање. Проста и приглупа жена помислила је у првом страху да су почеле да падају гранате које су испаљене још за време рата на фронту, па су због нечег све до сада лутале кроз ваздух.“⁴ Оваквих драматичних случајева морало је бити свуда.

„И ако останемо живи после рата – мада нема нимало изгледа – питам се какви ли ћемо људи бити? Узми, на пример, кућу. Шта је она све значила за нас! Сад, ми смо живи доказ да нам никад није ни требала: мени је седма година, од 1912, како живим у земљи, или под ведрим небом.“⁵

У Србији, ситуација је била додатно отежана степеном разарања читаве земље, а не само пограничних крајева где су вођене велике битке. Услед сложених околности у којима се налазила нова југословенска држава и могућности сукоба са суседима, демобилизација војске је извршена тек 1920. године.⁶ Убрзо је успостављена званична – државна верзија догађаја који су се одиграли за време рата. Тако су сви делови српског становништва подједнако учествовали и патили у рату, било да је реч о онима који су избегли кроз Црну Гору и Албанију или о другима који су остали у Србији и после слома 1915. године. Таква верзија историје показала се превише поједностављеном јер је остављала по страни низ друштвених појава које су се развиле под окупацијом.⁷ Повратком војника кућама отпочињали су бројни нови процеси који су били повезани са ратом, мада је он тада већ био завршен. Поред добродошлица и здравица било је и освете и пљачке. Нагомилани неспоразуми и неправде неретко су се насилно изводили на чистину.

„Начелство (округа београдског – Д. Ш.) је извештено, да војници који се пуштају на одсуство, долазе својим кућама са пушкама и муницијом, те да по селима свакодневно пуцају и троше велике количине метака. Сем тога, такви војници врше и друге недозвољене радње, од којих ћу поменути само један случај, који се десио у општини Бело-Поточкој. Пре

⁴ Предраг Милојевић, „Човек с топом“, НИН, 17, 14. мај 1967, 853, 24.

⁵ Исто, 180.

⁶ Питање демобилизације оцењено је током расправа Уставотворне скупштине као животно питање. Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988, 25; Ст. „Снабдевање интендантским потребама за време наших ратова за ослобођење и уједињење“, *Рајник*, XLVIII, 11, 1932, 28. О степену разорености Србије видети: Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1941*, I, 2, Београд 2001, 155.

⁷ Олга Манојловић, *Традиције Првој светској рата у београдској јавности 1918–1941*, 35 (магистарски рад).

два дана дошла су четири војника у општинску канцеларију и натерали председника општине, да разреши свог законитог деловођу Чедомира Живковића и да прими за деловођу једног војника, ранијег писара из Македоније, само зато што је ратник, што је председник морао учинити у интересу мира.“⁸

Стручна полицијска литература бележила је поратни пораст насиља сваке врсте.⁹ Штампана је извештавала о појави хајдука, обучених у делове војних униформи, наоружаних најразличитијим пушкама – преосталим иза скорашњег рата. Специфичан симбол послератног немира постала је ручна бомба. Војници су се враћали кућама неретко носећи са собом и бомбе.¹⁰ Било је очигледно да је управо бомба, којом су бивши војници вешто руковали, давала одметницима надмоћ приликом сукоба са жандармеријом.¹¹ Међу хајдуцима налазио се и приличан број резервних официра. Тако је венчање краља Александра I Карађорђевића 1921. године искоришћено као пригодан покушај за помиловања „солунаца“ који су по повратку кућама извршили злочине.¹² Пропаганду у корист помиловања водили су резервни официри.

„Помиловање окорелих зликоваца и злочинаца свих врста. Неће се овоме државном и владарском чину радовати велики део његових бојних другова за то, што су били претерано осетљиви и горди на свој понос и своју част, за то, што су били, у тренуцима свирепог бола избезумљени, те су, у повратку на своја огњишта, скоро увек у стању афекта, вршили личне обрачуне са својим домаћим крвопијама, са народним издајцима и изродима. Њих је одмах закон, наш застарели и скучени закон, анахронизам за службу новом времену, тај закон њих предао *Правди*... Да се не дотичемо ничега више, биће довољно напоменути само да је са доласком Солунаца и сама Социјална Правда вапијала за одмаздом над крвницима и упропаститељима наше земље и наших породица, бар над онима, што су имали дрске смелости да пркосно остану у нашој средини са свима својим

⁸ Примедба је послата 19. децембра 1918. године. ВА, П-3, К-137, Ф-5, 3/8.

⁹ „Хајдучија, то је једно велико наше зло, које је, на 10 година пре почетка рата, било готово сасвим искорењено, опет се јавља у нашој Отаџбини, и то у доста широком облику.“, *Полиција*, 1922, 471; Жив. А. Лазих, „Јавна безбедност у 1921. години“, *Полиција*, IX, 18–25/1922.

¹⁰ Војвода Мишић је, „у интересу општег реда“, 12. новембра 1918. издао наређење о одузимању оружја војницима који одлазе на одсуство. „Нарочито обратити пажњу да се од војника, који одлазе на одсуство одузимају бомбе.“ ВА, П-3, К-137 Ф-5, 3/7.

¹¹ ВА, П-3, К-137 Ф-5.

¹² Један број резервних официра, иначе у грађанству угледних људи, напустио је јединице крајем рата, па су по хапшењу заточени у војни затвор у коме су владали веома лоши услови. Народни посланик Жика Рафаиловић је априла 1919. тражио интервенцију Љубе Давидовића не би ли се ови официри одвојили од обичних криминалаца са којима су смештени. Молба је услишена и официрима су обезбеђене одвојене просторије. АЈ-66-53-118.

шековинама райним. Зато је и дошло оно, што је морало доћи, јер ни тадашња државна организација није била у стању да задовољи правду и да поремећеност земље доведе у равнотежу...¹³

Убрзо се наметнуо и проблем војних и цивилних инвалида, као и ратне сирочади.¹⁴ Озбиљне тешкоће у успостављању мирнодопског живота изазивао је и проблем несталих.¹⁵ Специфичност послератног амбијента јасно се показала и у великој несрећи која је задесила Битољ. Некада преко потребне артиљеријске гранате, после рата налазиле су расуте на више места и постављао се проблем како прикупити и обезбедити толико мноштво муниције. Велике количине граната, делимично ратни плен, биле су сакупљене на битољској железничкој станици. У неразјашњеним околностима 21. априла 1922. дошло је до серије великих експлозија. Детонирано је неколико десетина вагона пуних заплењене немачке артиљеријске и пешадијске муниције.¹⁶ Мучан утисак у јавности појачавала је чињеница да је Битољ већ пострадао током борби на Солунском фронту, а страх од експлозије пренео се и на грађане Смедерева на чијој се територији такође налазила велика количина прикупљене муниције.¹⁷

Организовање бивших ратника

Масовно учешће европског становништва у рату променило је значај ратних ветерана. Они више нису представљали малу групу бивших професионалних ратника већ већину мушке популације и људе који су у

¹³ Аноним, „Помиловање Солунаца“, *Райнички гласник*, I, 3, 1922, 89. У истом периоду прикупљана су обавештења о свим солунцима који су се налазили по казним заводима како би се направиле листе са којима би се тражила помиловања пред велике државне празнике. „Рад и важније одлуке Удружења“, *Райнички гласник*, 3, I, 1924, 12.

¹⁴ Аноним, „Наша конференција“, *Райнички гласник*, 4, V, 1925, 137.

¹⁵ Случај Живке Тодоровић из Негодина сликовито приказује природу проблема са којима су се суочавале породице бивших ратника. Њен супруг у рату наредник, у миру полицијски писар, нестало је још 1914. године код Горњег Милановца. Супруга није могла да регулише *удовичку пензију* без *умрлице* којом се потврђивала смрт њеног мужа. „Молим познанике мога мужа да ме помогну да на некакав начин дођем до законског документа о смрти мога мужа или да ми јаве где ми је муж, да ја са ово троје сирочади идем к њему.“ „Један апел“, *Райнички гласник*, II, 2, 1923, 47. У првим послератним годинама војне установе су биле суочене са великим притиском породица несталих и погинулих да саопште податке о страдалим војницима. У допису Министарства војске Министарству вера октобра 1920. истакнуто је следеће: „Спискови који се односе на наше умрле војнике у Немачком ропству у раду су и немогуће их је ставити на расположење том Министарству још из разлога што се свакодневно фамилије тих умрлих војника обраћају овоме одељењу за извештај...“. АЈ-69-125-181.

¹⁶ Ж. Милићевић, „Страдање Битоља“, *Полиџика*, 23. април 1922, 3; Ж. Милићевић, „Опасност још није прошла“, *Полиџика*, 24. април 1922, 2; Аноним, „Једна срамота“, *Полиџика*, 27. април 1922, 1.

¹⁷ Аноним, „Страх Смедерева“, *Полиџика*, 30. април 1922, 2.

цивилству припадали најразличитијим занимањима. Са крајем рата међу ветеранима нашле су се заједно масе сељаштва, али и најистакнутији представници елите. Показало се и да ће личне везе између ветерана опстати и после демобилизације, а да ће ветеранска удружења постати незаобилазна чињеница међуратног мирнодопског друштва. Ипак, нису се сви слојеви бивших бораца благовремено и ефикасно организовали како би отпочели борбу за своја права.

Осим иницијатива које су биле мотивисане конкретним ситуацијама као што је хапшење официра или питање њихових прекршаја по повратку са фронта, демобилисаним грађанима било је јасно да се борба за решавање мноштва системских проблема мора вршити непрестано, и то кроз нови тип организација. Проблеми су се могли поделити у неколико група. Основни захтев ветерана био је пре свега материјалне природе. Поред тражења исплата инвалиднина, проблем је избио пре свега око дуплог рачунања тзв. *рајних година*. Питање је регулисало однос државе према годинама проведеним у рату и њиховом значају по наставак мирнодопске каријере или права на пензију. Слично, ђаци-ратници тражили су олакшице приликом наставак школовања како се не би нашли у горем положају од својих вршњака који су студирали у иностранству за време рата. Питања бањских и транспортних трошкова, као и предности у запошљавању, такође су спадала у домен материјалног збрињавања ратника. Захтеви *добровољаца* били су нешто другачије природе, усмерени пре свега ка добијању обећаних поседа и помоћи у вођењу газдинстава.¹⁸

Питање ратничких заслуга имало је и моралну страну. Ветерани су тражили да им држава и друштво укажу поштовање истицањем значаја подухвата у коме су учествовали, али и јавним исказивањем захвалности за победу у рату. Блиска тема проблему *поштовања рајника* било је и питање очувања, односно неговања сећања и традиција на период ратова 1912–1918.

Одмах по завршетку рата у границама бивше Краљевине Србије настао је низ приватних организација у којима су јавно изражени поменути захтеви. Приватна иницијатива је настављала традицију друштава која су већ постојала у Краљевини Србији. Ипак, појава великог броја удружења указивала је на немоћ државних органа, али и незадовољство јавности начином и брзином решавања послератних питања. Треба истаћи да су многа од новооснованих удружења, упркос неретко веома оштрој критици власти, упоредо била и подршка држави, нарочито краљевској породици Карађорђевић.¹⁹ Неколико четничких удружења такође је

¹⁸ „Посланица Главног одбора Савеза Ратних Добровољаца Краљевине Југославије“, *Добровољачки гласник*, 4, XII, 1931, 267–277.

¹⁹ Организација „Народна одбрана“ је уживала предратни углед, али је имала и проблем да оправда своје постојање у условима када су остварени сви предратни терито-

представљало део „приватне иницијативе“ посвећене решавању проблема ратних ветерана.²⁰

Најмоћнија организација која је окупљала бивше ратнике била је састављена претежно од некадашњих ратника-резервних официра, и то из бивше српске војске. Организација је носила назив *Удружење резервних официра и ратника*. Реч је само о малом проценту војника, официра, али и групи која је значајно утицала на решавање ратничких питања као и одабир успомена из рата. Иако је ова организација, макар према свом имену, бринула и о правима обичних војника, борба за права те најбројније категорије бораца није спадала у приоритете једног ипак елитистичког удружења.

Удружење резервних официра и ратника

Идеја о организовању резервних официра јавила се одмах после Првог балканског рата.²¹ Међутим, идеја није остварена због почетка новог, *бујарског* рата. Тиме и случај Удружења показује до које мере је ратни континуитет онемогућио сваку врсту мирнодопског организовања и развоја. Даље одсуство значајнијег предаха од борби на фронту одложило је организовање резервних официра све до 1919. године.²²

Треба напоменути да су српски официри из резерве имали огромне заслуге за успешно ратовање и коначну победу у Првом светском рату.

ријални и национални захтеви. Ипак, водећи људи овог удружења своју мисију су видели у очувању националне свести. Тако је један од њихових дописа Удружењу резервних официра садржао позив да се утиче на омладину како се не би заводила „игром западњачких игара, на штету наших националних игара“. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 38, Седница одржана 9. новембра 1928, ИАБ, 1027. Осим добровољачких и четничких удружења, постојале су и мање организације чији је настанак представљао директну последицу рата, на пример Удружење породица погинулих и умрлих официра у ратовима 1912–1920.

²⁰ Прво удружење је основано 1921. године под називом „Удружење четника за слободу и част отаџбине“, а до 1924. настале су још две сличне организације „Удружење српских четника за Краља и Отаџбину“ и „Удружење српских четника Петар Мркоњић“. Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007, 403.

²¹ Резервни официри су се неформално састајали током 1913. у кафани *Касина*. Значајно је истаћи да поред избијања новог рата, и надлежне власти нису изашле у сусрет покушају да се формира Удружење тиме што нису одобриле предложена „Правила“ Удружења. „Историја нашег Удружења“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 5; „Извештај са годишњег збора Удружења рез. официра и ратника“, *Ратнички гласник*, 6, IV, 1927, 122; „Резервни официри и ратници“, *Полишка*, 14. март 1922, 3.

²² Исто; О „недостатку времена“ сведочила је и намеравана измена Закона о устројству војске 1914. године, која је извршена тек 1923. Ж. Девчерски, „Наш нови Закон о устројству војске и морнарице“, *Ратнички гласник*, 6, X–XI, 1927, 362.

Њихова важност показала се одмах по мобилизацији, а посебно након што је већ у првим борбама страдало пуно активних официра. Значај резервних официра, иако то у званичним круговима није истицано тако често, показао се готово пресудним приликом *албанске Голгоше*, када је присуство резервних официра имало можда и одлучујућу улогу како у очувању реда и послушности тако и поверења обичних војника у одлуке Врховне команде.²³

Конечно, резервни официри су представљали значајан део елите српског грађанства.²⁴ Без обзира на њихову моћ у појединим тренуцима, ова организација је ипак представљала пре свега малобројну групу, доминантно српског становништва, обухватајући свега око 20.000 мушкараца и чланова њихових породица. Међу њима је било најугледнијих представника готово свих професија, како оних у државној служби тако и припадника „слободних професија“. Имајући то у виду не изненађује што је управо ово удружење дало основни тон борби за ратничка права. Истовремено, статус и карактер ове организације омогућава да се приликом проучавања њиховог рада обрати пажња не само на ратничке захтеве, материјалне и правне природе, већ и на шири сегмент идеја и мишљења које су заступали челници Удружења, утичући на тај начин на духовни амбијент Краљевине. Осим обележавања унутрашње, југословенске климе, Удружење је имало и запажену спољнополитичку активност јер је

²³ Нови министар војске и морнарице, генерал Душан Трифуновић, побољшао је сарадњу са Удружењем помажући стварање локалних пододбора, али је и похвалио ратне заслуге резервних официра: „За време наше Голготе, повлачења кроз Албанију, резервни официри давали су пример и подстрек својим војницима да истрају до краја, те и њима припада велики део заслуга што је велики број војника часно изашао из ове кризе. За време операција на Солунском фронту они с чинили гро нижег командног елемента у војсци.“ „Једна наредба Господина Министра Војске и Морнарице“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 3. Задовољство новим министром истицано је и у другим приликама. Симпатије је изазивала и чињеница да је Трифуновић као командант пука рањен у рату. Руководство Удружења хвалило га је и као официра Комбиноване дивизије која се истакла на Церу, уопште истицано је његово непосредно учешће у рату. Сматрало се да је реч о првом министру који је заиста изражавао захвалност према резервним официрима. Као знак благонаклоности, између осталог, министар је дозволио коришћење војног оркестра на забавама Удружења. „Министар војни о заслугама рез. официра“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 75–76. У једном тексту забележена је и гласина која је колала међу српским војницима који су се повлачили кроз Албанију, а у чијем сузбијању су управо учествовали резервни официри: „Активни официри воде нас до мора, да их чувамо, они ће у лађе, а нас ће оставити на обали да нас глад зима и Арнаути докусуре!“ „Поводом десетогодишњице од почетка Великог Рата за Уједињење“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 235; „II редовна годишња скупштина у Сарајеву“, *Рајнички гласник*, IV, 1, 1925, 11. У српској војсци је око 7000 резервних официра преживело рат. „Признање ратних година“, *Рајнички гласник*, 1, III, 1922, 107; Р, „Нови Министар војни“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 396–397.

²⁴ Резервни официр је сматран „цветом интелектуалне омладине“ као и националним васпитачем. Павле Е. Јуришић, „Народни официр“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 12; „Поздравни говор председника пододбора у Панчеву“, *Рајнички гласник*, 1922, 135.

припадало ретким домаћим приватним организацијама које су успеле да играју значајнију међународну улогу. Мисли се пре свега на рад у Светској организацији бивших ратника савезничких земаља познатој као Фидак.²⁵

Историјат Удружења се може поделити на неколико периода. Време од оснивања 1919. године до 1926. представљало је период стабилизације. До тог времена Удружење је стекло завидан утицај на комеморативне активности и друштвени живот Краљевине. Тих година чланови Удружења бивају укључени у израду амбициозних законских пројеката као и грађевинских радова широм земље. Серија успешних или барем половичних резултата завршена је 1933. године. Већ почетком 1930-их уследило је драстично опадање угледа и моћи организације, услед унутрашњих ломова који су је захватили. Наредне четири године прошле су под принудном управом јер је радом Удружења руководио *комесар* именован од стране државних органа. Тек 1937. године изабрано је ново легитимно руководство које настојало да поврати углед и моћ организације. Успех ове иницијативе је био врло ограничен, а последње покушаје стабилизације прекинули су мартовски догађаји 1941. године.

Пре него што је дефинитивно обликовано *Удружење резервних официра и рајника* прошло је кроз неколико етапа праћених сукобима са организацијама сличног типа. Први назив Удружења био је *Удружење резервних официра и обвезника чиновничкој рега*. Као такво основано је 20. јула 1919. године.²⁶ Током 1921. Удружењу се прикључио највећи део чланова и одбора друге организације која није опстала на јавној сцени. Та друга група окупљала се под именом „Удружење ратника“.²⁷ Следећи корак у ветеранском организовању било је оснивање „Савеза бораца за јединство и слободу“ који је требало да представља заједницу свих ратничких удружења и самим тим снажнијег борца за права ветерана. Ипак, покушаји оснивања *Савеза* доживели су потпун неуспех у овом периоду.²⁸ Идеја о једном савезу овог типа постојала је током читавог међуратног периода, али са веома slabим изгледима за реализацију.

²⁵ Фидак – „Fédération Interallié des Anciens Combattants“ – „Међународна федерација ратника из савезничких земаља“ основана је одмах по завршетку Светског рата. Само постојање организације одржавало је на много начина ратне последице. Мото организације гласио је „Сједињени као на фронту!“. Први председник Фидака био је Шарл Бертран, уједно њен кључни оснивач. Организација је основана 25. новембра 1918. са седиштем у Паризу, а чланице су могле да буду само земље ратне победнице. „Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника“, *Рајнички гласник*, 2, 1, 1923, 7.

²⁶ „Историја нашег Удружења“, *Рајнички гласник*, 1, 1, 1922, 6.

²⁷ Спајање је извршено на збору од 8. маја 1921. За овај период карактеристичан је судски спор Удружења резервних официра са благајником угашеног удружења јер је одбио да преда финансијска средства којима је располагао. „Извештај Управног одбора“, *Рајнички гласник*, 1, 1, 1922, 32.

²⁸ „Извештај Управног одбора“, *Рајнички гласник*, 1, 1, 1922, 33.

Ова акција никада није у потпуности остварена јер су постојећа удружења љубоморно чувала сопствене традиције, а ту су се нарочито истицале познате предратне организације попут „Народне одбране“ или неколико четничких организација које је такође требало укључити у рад *Савеза бораца*. Коначно, 4. марта 1922. дошло је до спајања *Удружења резервних официра и обвезника чиновничкој реда са Удружењем рајника*, чиме је створено *Удружење резервних официра и рајника*.²⁹

У наведеном периоду (1919–1922) Удружење је лутало и по питању идеолошког усмерења као и својих најпречих циљева. Ипак, у мноштву тема којима се бавило разазнаје се неколико приоритета. На првом месту истиче се очување отаџбине, односно заштита стечених тековина и њихова неокрњена предаја младим нараштајима.³⁰ Чланови Удружења себе су видели као „здраву националну организацију“ која и те како може да послужи држави која је потукла непријатеље, али који и даље стоје пред вратима земље.³¹ У опису спољних и унутрашњих проблема представници Удружења су ретко именовали противнике, али су њихове алузије веома јасне. Тако је ветеране пре свега мучио отворени ревизионизам суседа, као и постојање, упркос усвајању Видовданског устава, хрватског, муслиманског и црногорског питања.³² Смео однос према мањинском и другим унутрашњим питањима био је карактеристичан за прве поратне године.

„Под маском пријатељства и братства оставио нам је био свој непријатељски терет и у самој кући, да нам мучки притискује и разорава огњишта, на којима смо се ми са славним претцима својим вековима запајали само љубављу према Отаџбини и загревали за њену величину и њену светлу будућност. Почеше нас понова учити родољубљу и пожртвовању, раду и култури, чак и они, који су далеко од свега тога као мрачна земља од јаркога сунца.“³³

Међу мотивима за оснивање Удружења навођено је и очување „успомене на пале другове“, помоћ инвалидима, деци и женама погинулих сабораца. Посебан сегмент чинио је развој „култа ратног друга“, то јест његово неговање у мирнодопским условима.³⁴ У првим саопштењима ветерани нису много помињали материјалне интересе, али се наводе речи и изрази попут опстанка, части и поноса старих ратника, чиме је нагове-

²⁹ „Измене правила“, *Рајнички гласник*, I, 2, 1922, 69.

³⁰ Милан Ђ. Радосављевић, „Наша реч“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 1.

³¹ „II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 9.

³² Ник. Станаревић, „Зашто динар пада“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 15.

³³ „Историја нашега Удружења“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 5.

³⁴ „Хоћемо да очувамо пријатељство и другарство крвљу запечаћено, хоћемо да култ ратног друга пренесемо и на наша поколења, хоћемо да их васпитамо и научимо како треба Отаџбину волети и за њу умрети...“, Милан Ђ. Радосављевић, Милан Ђ. Радосављевић, „Наша реч“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 1.

штена читава група материјалних питања која су у суштини доминирала радом Удружења.³⁵ Тако је критиковано и застарело војно законодавство где нису била регулисана права ветерана. Намера Удружења од самих почетака па све до Априлског рата била је усмерена и ка очувању радних места за категорију чиновника који су иначе доминирали Удружењем. Страх од *редукције чиновника* изазивао је праву панику међу резервним официрима, а сваки стечени уступак морао је поново да се брани при промени сваке југословенске владе.³⁶ Прва редукција државних службеника 1922. године оставила је без посла више стотина чланова Удружења и једног од челних људи ове организације, Милана Радосављевића.³⁷

Резервни официри су осуђивали послератну атмосферу и „заблуду младеж“ која, према њиховом мишљењу, није довољно ценила недавне ратничке резултате. Нападао се и материјализам сваке врсте. Представници ветерана су указивали на „заразу лаког и брзог богаћења“³⁸ или „жудњу за влашћу по сваку цену која помрачује ум.“³⁹ У сваком случају, јасно је да су бивше вође српских војника намеравале да „фронтоске квалитете“ примене и после рата.⁴⁰

Најомраженију супротност ратничкој солидарности представљала је страначка припадност или „партизанство“. Страначки бескрупулозни људи означени су као смртни непријатељи ветеранске добробити и „чистоте“ ратничког другарства. Водећи људи организације истицали су да се партијска осећања не смеју уносити на ветеранске скупове и „да се политички багаж мора оставити пред улазом“.⁴¹ Борба за отаџбину под окриљем ветерана виђена је као контратежа „нечувеној затрованости међупартијских односа“, или „одвратној партијској демагогији где се лицитира и тргује“.⁴² Око 60 чланова Удружења, међутим, чинили су народни посла-

³⁵ Исто, 4. Осим политичких и материјалних проблема критикована је и лоша јавна безбедност. Ник. Станаревић, „Зашто динар пада“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 14. Имајући у виду борбу за материјалне интересе занимљива је представка Удружења Привременом народном представништву о статусу ратне одштете. Захтев организације био је усмерен ка одређивању ветерана на приоритетно место приликом расподеле одштете. „Ратна одштета“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 17.

³⁶ „Редукција чиновника“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 23.

³⁷ Исто.

³⁸ „Историја нашега Удружења“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 5.

³⁹ „Историја нашега Удружења“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 5; Утисак апатичности поратног друштва коментарисале су и други грађани: „Жеље су се прошириле, амбиције разуздале, прохтеви се увећали, и настала је општа трка, општи грабеж. Материјализирало се све, идеали се срушили у прах и води се курјачка борба само о комад хлеба...“ Милан Л. Рајић, „Свима младима“, *Прејород*, 1, I, 1920, 32.

⁴⁰ „Историја нашега Удружења“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 5.

⁴¹ „II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 9.

⁴² „Инвалидско питање“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 38–39.

ници различитих странака, од којих је само мањина жртвовала свој утицај како би помогла ратничке захтеве.⁴³

„Политику ћемо ми ратници, наставио је г. Радосављевић, оставити политичарима, људима чији је то занат, али зато морамо и поручујемо одмах свима и свакоме, да нипошто нећемо дозволити, да се са овом крвљу стеченом државом титра или експериментише попут руских утописта и да се само преко наших лешева ова држава може цепати и делити.“⁴⁴

Крај свих програмских дискусија означен је објављивањем *Меморандума* као и *Предлогом закона о ратничким заслугама*.⁴⁵ Тада су изнети захтеви да се ратничка права реше законским путем, истакнута је потреба узајамног упознавања чланова и њиховог зближавања, међусобног помагања, неговања пријатељства са активним официрима и војском, али и оснивања потрошачких задруга ради олакшавања снабдевања. Затим, ту је и гајење витештва, подизање морала и љубави према отаџбини. Држави је понуђена помоћ у сузбијању свих елемената „који су штетни и опасни по јединство и напредак државе.“⁴⁶

На челу Удружења у овом периоду налазили су се најпре др Чедо Марјановић, затим мајор Васа Даниловић, док је место потпредседника припало резервном пешадијском мајору Милану Ђ. Радосављевићу.⁴⁷ Тек доласком Милана Ђ. Радосављевића на место председника може се говорити о значајном ширењу послова ове организације, иако ће такво руковођење за последицу имати и саму пропаст Удружења.⁴⁸

Иако су државна питања, безбедност и јединство, била декларативно на првом месту, свакодневни материјални проблеми ветерана су апсорбовали велики део енергије Удружења. Право на пензију, могућности за запошљавање, инвалиднине и краткорочне помоћи чинили су неке од видова овог проблема. Редукције чиновника дочекана је неспремно, али су челни људи Удружења успели да, захваљујући протестима, врате на посао значајан део свог чланства.⁴⁹ Највећи проблем већине резервних официра било је рачунање година за одлазак у пензију или напредовање у служби. У том смислу Удружење резервних официра и ратника представ-

⁴³ „Наша конференција“, *Ратнички гласник*, 4, V, 1925, 134.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ „Историја нашега Удружења“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 5.

⁴⁶ „Правила Удружења резервних официра и ратника“, *Ратнички гласник*, 4, III, 1925, 86.

⁴⁷ „Историја нашега Удружења“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 5.

⁴⁸ Радосављевић је изабран на ванредном скупу Удружења 8. маја 1921, када и нови потпредседник резервни пуковник Павле Е. Јуришић. Ванредност сазива као и оставке чланова старе управе указују да је вероватно била реч о својеврсном прелазу у организацији. Оставке су поднели Михајло Швабић, Стојан Николић и Јоца Лазић. „Извештај Управног одбора“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 32.

⁴⁹ „Редукција чиновника“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922, 24.

љало је једног од најенергичнијих бранилаца *дуилої* рачунања ратних година.⁵⁰ Суштина борбе за „признавање ратних година“ сводила се на очување члана 282 Финансијског закона из 1922. године. Члан је гарантовао дупло рачунање година, рачунање године на 18 месеци и то чиновницима који су били у рату. Време у рату се рачунало „дупло“ без обзира да ли је те године било окршаја или не. На овај начин они који су ратовали на Солунском фронту имали би прилику да конкуришу за исте позиције као и они који су током окупације остали у Србији и радили на чиновничким положајима, а што им се рачунало у радни стаж или као услов за напредовање.⁵¹ Нови *Чиновнички закон* укинуо је ово право, па је уследила бурна интервенција управе Удружења код Државног савета и краља Александра I.⁵²

Проблем запошљавања испољавао се у још неколико облика. Понекад су предност при запошљавању имали чиновницима *из нових крајева*, док се примећивало да су поједини чиновници, упркос останку у Србији током окупације, не само задржали раније службе и после ослобођења земље него су чак унапређени. За ове људе у бројним случајевима није важила ни редукција чиновника. Посебне тешкоће имали су некадашњи ђаци који су мобилисани или су се добровољно јавили у рат. Приликом покушаја да доврше школовање или пронађу чиновнички посао наилазили су на идентичан проблем везан за рачунање времена проведеног на фронту.⁵³ После интервенције Удружења чланови-ђаци су ипак успевају да добију уверења којима би стекли право на рачунање *рајних година*. Такво рачунање важило би од тренутка када би добили државну службу, уз природно одузимање периода проведеног у војсци у оквиру тзв. *ђачкої војної рока*.⁵⁴

Ђачки проблем само је додатно драматизовао општи утисак државне небриге. Младачки елан, као један од најзначајнијих примера ратног ентузијазма,⁵⁵ сада је морао да устукне пред свакодневним мерама државне штедње или страначке протекције.⁵⁶ Проблем отпуштања бивших рат-

⁵⁰ Ј. С. „Редукција чиновника“, *Полиџика*, 3. март 1922, 4.

⁵¹ „Ратне године државних чиновника“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 24–26.

⁵² Ратник, „Редукција чиновника ратника“, *Рајнички гласник*, 3, II, 1924, 33.

⁵³ Исто, 26.

⁵⁴ Исто, 27.

⁵⁵ „Ко се од нас не сећа оне одушевљене генерације ђака из 1914 године, који се онако храбро борише на Руднику и Сувору? Више од половине њих је животе дало заустављајући непријатељску офанзиву.“ Исто, 25; Сетите се ђачке чете. Сетите се оних 2500 младића, који су у најкритичнијем тренутку бачени у борбу и који су својим грудима допринели да се о Сувору сломи непријатељски налет.“ „Глас јавности“, *Рајнички гласник*, II, 11, 1923, 359.

⁵⁶ „Не знам да ли се свима преживелим друговима из Ђачког батаљона велика Југославија одужила онако како су они заслужили, али сам сигуран да и данас Ђачки

ника појављивао се и у другим облицима. Неки од њих су били виђенији страначки људи, па су уклањани са положаја приликом сваке промене партије на власти. Ипак, већина отпуштених била је жртва покушаја да се смање државни издаци.⁵⁷

Јавност је веровала да је управо држава дужна да реши набројане проблеме, а не „приватна иницијатива“.⁵⁸ Питање захвалности за услуге отаџбини поставило се на још замршенији начин у случају отпуштених чиновника који нису имали школу нити друге услове за обављање посла, али су поседовали несумњиве ратничке заслуге и храброст на које су се позивали.⁵⁹

Ветерани су подршку за своје захтеве увек проналазили код краља Александра I Карађорђевића, па се поставља питање да ли је краљевска кућа имала неку врсту директног утицаја над овом организацијом. Краљ је подржао њихове идеје почев од оне о учешћу у репарацијама, па до регулисања трајања војних вежби и пројекта Закона о признању ратних заслуга.⁶⁰ На тај начин краљев ауторитет посебно је долазио до изражаја приликом кризних ситуација када су чланови Удружења са поносом истицали блискост са краљем.

„Али ипак нисмо сами. Наш бол и наше патње схватила је само једна душа, која искрено ради да нас помогне а то је Краљ. Живео одазва се збор. Сви наши успеси су његово дело и ничије више. И кад ствар тако стоји онда треба увек, да се њему директно обраћамо а не преко посредника као до сада, јер су нам ти посредници више одмагали него што су нам помагали.“⁶¹

батаљон мале Србије чува љубав и дух пожртвовања према домовини.“ Љуб. Николић, „Једна лепа патриотска свечаност“, *Рајник*, LVI, 1, 1939, 132.

⁵⁷ „Пошто се Удружењу свакодневно јавља већи број ратника који моле да им се нађе ма каква посла, моле сви другови рез. Официри и ратници, били они приватна лица или држ. чиновници да се обраћају Удружењу кад год им за радњу, канцеларију или друге грубље послове треба радна снага, како би могли запослити незапослене ратнике које смо дужни бар ми њихови другови помагати, кад су друштво и држава почели заборављати и дизати руке од људи који се за ово око нас спасли и одржавали.“ „Нашим друговима ратницима“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 32.

⁵⁸ „На почетку нове године“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 3.

⁵⁹ „Исто тако добар део држ. службеника у току ратова примљен је без довољно школске спреме и због тога: што нико од школованих није хтео ићи у Македонију и јужне крајеве, где је у оно време играла глава, и где су неопходно потребни били наши људи у које се имало вере и поуздања... Ми мислимо да то није ни право ни поштено ни опортуно. Зашто без нужде стварати умни пролетаријат и то на овај незгодни начин? Бар незадовољницима и без тога обилујемо.“ Исто, 34.

⁶⁰ „Записник VI редовног годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 106.

⁶¹ „Записник VI редовног годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 111. До посете чланова Удружења краљу Александру дошло је 17. марта 1924. „Том приликом чули су се интересантни поздрави од којих доносимо неке одломке и то: Из Српског Вердена, поносна града Шапца, доносим Вам, Ваше Величанство најтоплије поздравље Ваших

Односи са Министарством војске били су променљиви, често напети, па се из Министарства у појединим случајевима претило и растурањем Удружења.⁶² Коначно, права су ветеранима ипак враћена.⁶³ Епилог сукоба око *рајних година* био је да је Државни савет прихватио протесте и изашао ветеранима у сусрет.⁶⁴ Ово је био највећи успех Удружења до тада.

Проблеми су пратили и питања права резервних официра у новом Закону о устројству војске и морнарице. Питање равноправности резервних и активних официра представљало је сталну тачку раздора између активне армије и резерве. Новим законом права су готово изједначена,⁶⁵ али је доношењем Правилника о тумачењу Законика питање резервних официра поново враћено корак уназад.⁶⁶

Током 1924. године многи чланови Удружења позивани су на двомесечне војне вежбе, иако према законском решењу нису смели да проведу на вежбама више од месец дана, односно два пута по 15 дана.⁶⁷ Занимљиво је да су ветерани повезивали потребу за *дулим рајним годинама* са лошим стањем свога здравља, а не само питањима елементарне правичности. На српском фронту нису забележени случајеви *рајне грхтавице*,⁶⁸ али је свест о ратној исцрпљености и општем страдању организма као последице напора, просто именованих као „ратни штрапац“, свакако постојала међу српским ветеранима. У појединим бањама које су се налазиле у Хрватској или Словенији привилегије некадашњих српских официра нису важиле. С друге стране, у неким српским бањама резерв-

ратних другова, поздрав из целог Подриња, Мачве и Поцерине, одакле се регрутују и борци славног пука који носи Ваше име. За све то време на Краљевом лицу лебдео је благ осмејак, и читала се жеља да сазна још што о животу својих ратника, о културном напретку појединих крајева, а сваког делегата на по се питао је: у којој је јединици био, чиме командовао, је ли био рањен итд. проводећи више од 1 1/2 сата у разговору Њ. В. Краљ био је необично задовољан.“ „Резервни официри код Њ. В. Краља“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 115–116.

⁶² Ово је на скупу изјавио резервни официр Пера Јовановић, делегат из Штипа. „Записник VI редовног годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 109.

⁶³ „Извештај Управног одбора“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 71; „При доношењу овог закона „законодавац“ је био непажљивији према ратницима, него при доношењу „Закона о Устројству Војске и Морнарице“. Њиме не само да су ратницима – државним службеницима одузета стечена права, којима су се неки већ користили, већ су чак доведени у гори положај од чиновника нератника.“ Стари ратник, „После разврставања“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 5.

⁶⁴ Исто, 171.

⁶⁵ „Закон о устројству војске“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 74.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ „Извештај управног одбора“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 67.

⁶⁸ У Првом светском рату најраширенији облик ратне неуроце било је психогено хистерично дрхтање. „Као редовни пратиоци неких изузетних околности... неуроце су и за време Првог светског рата биле раширене у свима војскама, најмање, изгледа, у српској.“ Hugo Klajn, „Ratna neuroza Jugoslovena“, *Stresovi rata*, Beograd 1994, 117.

ним официрима био је забрањен улазак у павиљоне намењене активним официрима.⁶⁹

„То није било само обично признање, то је била праведна делимична одштета за изгубљено здравље и скраћени век, јер је одавно доказано и јасно и лајику да рат и ратне тегобе знатно утичу на дужину живота код свих па и код оних који мисле да су се из рата здрави вратили.“⁷⁰ Односи са активном војском су још једном погоршани када је војска запленила пошиљке униформи намењених резервним официрима. Одећа је требало да пристигне у неколико етапа, а све на основу договора из децембра 1922. који је Удружење склопило са Економско-финансијским комитетом Министарства спољних послова Краљевине СХС.⁷¹ Тада је одлучено да се униформе израђене у Немачкој, а достављене Краљевини СХС као репарација, доделе резервним официрима у оквиру њиховог учествовања у расподели ратне одштете.⁷² Проблем у односу са Министарством војске и морнарице огледао се и у томе што је активна војска неретко третирала Удружење као себи подређену формацију, а не приватно удружење.⁷³ Ипак, долазак новог министра генерала Трифуновића дочекан је одобравањем, па су и овакви спорови лакше решавани.⁷⁴ Каснија сарадња била је променљива, а њен карактер сликовито се огледао и у чињеници да ли се часопис Удружења *Рајнички гласник* штампао у Војној штампарији или у некој од приватних штампарија.⁷⁵ Предратни дугови српских војника су такође представљали део проблема. Ово питање је у нарочито тешком облику избило и после Другог балканског рата, када су банке агресивно кренуле у наплату дуговања чим је укинута мораторијум на мирнодопска дуговања. Тако је било и после 1918. године, па се поново тражило посредништво државних органа у преговорима са банкама које су захтевале наплату.⁷⁶ *Државна хипотекарна банка* тумачила је члан 282 на свој начин, тражећи да се онима којима је прихваћено дупло рачунање година проведених у рату за сваку ратну годину уплаћује посебна свота у тзв. *удовички фонд*. Оваква пракса је нешто касније укинута после интервенције виших инстанци изазване бројним протестима Удружења.⁷⁷

⁶⁹ „Бањски павиљон за резервне официре“, *Рајнички гласник*, 1, III, 1922, 97.

⁷⁰ „Тражите исправку“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 170.

⁷¹ В. М. Симић, „Управном одбору Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 3, IX, 1924, 270.

⁷² „Састанак, одржан 8. октобра 1923“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 91.

⁷³ В. М. Симић, „Управном одбору Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 3, IX, 1924, 267–269.

⁷⁴ Р., „Нови Министар војни“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 396–397.

⁷⁵ „Протокол седница средишне управе“, *Рајнички гласник*, 6, I, 1927, 25. Тада се на месту војног министра налазио генерал Хаџић.

⁷⁶ „Дуговање наших ратника“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 323.

⁷⁷ Marius, „Управа фондова и пензионерске породице“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 326.

Ветерани су покушавали да се изборе и за друге материјалне погодности, попут повластица за возњу или лечења у државним бањама.⁷⁸ Напори су улагани сваке године како би се у војни буџет унела сума намењена лечењу и материјалној помоћи резервним официрима.⁷⁹ Основан је и Фонд при Удружењу за помоћ болесним официрима.⁸⁰ Неколико акција организовано је у корист ратне сирочади, али ови покушаји нису били тако енергични као када је реч о борби за основне циљеве Удружења.⁸¹ На састанцима организације тражено је да се подрже захтеви редовно-ратника у њиховој борби за пензије, али нема података да је нешто конкретно урађено по том питању.⁸²

Питање ратних заслуга и њиховог поштовања подразумевало је решење суштинског проблема – односа државе према правичној расподели ратних напора. Ово питање је добило посебну тежину после Првог светског рата због његовог дугог трајања и тоталног карактера. Размере ратних напора створиле су потребу да се однос државе и њених поданика редефинише, како би се у случају новог рата могло поново рачунати на успешну мобилизацију.

„Будући да државна заједница представља не само заједницу у уживању благодети од организованог и самосталног заједничког живота него и заједницу у подношењу жртава за одржање, обезбеђење, очување и унапређење тог самосталног и организованог живота, то је сасвим природно да жртве за слободу нације и државну независност треба да буду што праведније распоређене.“⁸³

Законско признање ратничких заслуга

После мукотрпне борбе за очување члана 282 Финансијског закона из 1922. руководство Удружења одлучило је да покрене поступак за усвајање закона којим би се дефинисала основна, неприкосновена права ветерана.⁸⁴ Треба рећи да је делимично признање до тог времена представљала

⁷⁸ „Повластице за бање“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 189.

⁷⁹ „II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 10.

⁸⁰ „За Фонд болесних рез. Официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 22.

⁸¹ Амерички генерал Хофман послао је 100 долара, па је од тог новца један број сирочади послат на море. У просторијама пододбора Удружења повремено су организоване забаве на којима је сакупљан новац за изградњу домова за ратну сирочад. „Протокол Седнице Средишне Управе“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 46.

⁸² Предлог је изнео делегат из Краљева, Чуколић. „Записник VI редовног годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 113.

⁸³ „Инвалидско питање“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 38.

⁸⁴ Поред Закона о рајничким гробљима из 1922. постојала је и Уредба о накнади штеће проузроковане рајом 1914–1920. која је била такође усмерена ка уређивању послератног стања. „Ратна одштета“, *Рајнички гласник*, 1, II, 1922, 19.

и Албанска споменница, чије су додељивање пратиле дискусије око тога ко заиста има, а ко нема право на овај почасни документ.⁸⁵ По изради нацрта Закона о народном признању, Удружење је развило широку кампању како би пројекат добио подршку у Народној скупштини.

Концепт се односио на неколико целина. Најпре, тражио се приоритет за бивше ратнике приликом запошљавања у државној служби, на јавним лицитацијама и лиферицијама. Тражило се и првенство пријема за ратничку децу приликом доделе стипендија.

Закон је требало да још једном потврди, очигледно несигурну тековину, одговарајуће рачунање година за пензију чиновника-ратника.⁸⁶ Посебно је занимљива тема односа војника и државе. Тражено је да се у неком будућем рату не позивају у рат сви мушкарци, чланови исте породице.⁸⁷ Ово је било у духу захтева који су се јављали још 1922. године, а да се у будућем рату рођена браћа и браћа од стрице не распоређују у исте јединице како би се избегло оно што се дешавало у Светском рату – да се у року од неколико дана угасе читаве фамилије.⁸⁸ Ова идеја представљала је јасно сведочанство о демографским губицима Србије у ери ратова, као и настојање резервних официра да свом законском пројекту дају ширу димензију која се не би бавила само текућим проблемима. Тако се осим остваривања сопствених материјалних интереса, иза захтева за компензацијом налазила основна идеолошка порука овог законског предлога – да се идеја жртвовања за отаџбину може очувати само уколико се зна да ће и свим будућим ратницима бити гарантовано остваривање њихових моралних и материјалних права по окончању сукоба.

Управо овакво размишљање указује да је Светски рат својом деструкцијом пољуљао предратни систем вредности на основу којег су углавном успешно вршене српске регрутације и мобилизације током 1912–1915. године.

Остатак одредби овог пројекта односио се на изједначавање резервних и активних официра, питање које је увек жалостило резервне официре. Законом би били обухваћени и ратници из ратова са Турцима 1876–1877, као и они из 1885, а свакако борци из 1912–1918.⁸⁹ На овај начин се и

⁸⁵ Споменница је установљена 5. априла 1920, а додељивана је само лицима која су на дужности учествовала у албанском повлачењу 1915–1916. „Албанска споменница“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 201; *Рајнички гласник*, 1, VI, 163.

⁸⁶ „Јер ово у ствари и нису никакве бенефиције, већ праведна накнада и морално признање онима који су у рату више дали од осталих грађана.“ Исто.

⁸⁷ Исто; „Закон о признању заслуга“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 76.

⁸⁸ „Обезбеђење резервних официра у рату и миру“, *Рајнички гласник*, 1, IX, 1922, 270.

⁸⁹ Добровољци из 1876. године позивани су на забаве Удружења као почасни гости. Међу гостима су се налазили и питомци Војне академије, чиме је Удружење истицало своју улогу споне различитих српских војничких периода. „Велика забава Удружења“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 84.

формално заокруживао период савремених ратова који су се посматрали као део јединствене ослободилачке целине.

Током 1924. године Удружење је настојало да убеди југословенске политичаре у неопходност усвајања набројаних идеја.⁹⁰ Међу бројним личностима са којима се управа Удружења састала био је и Никола Пашић,⁹¹ а подршка се тражила и од страначких људи међу ветеранима.

Ипак, услед непрестаног одлагања расправа о ветеранском предлогу закона, Удружење је променило тактику и покушало да до својих захтева дође спајајући свој предлог закона са „Инвалидским законом“, који је такође чекао на ред у Скупштини.⁹² Део тактике подразумевао је да се путем одавања заслуга најистакнутијим војницима и политичарима скрене пажња и на обичне војнике.⁹³ Тако је Скупштини поднет и законски предлог о признавању заслуга краља Петра I. Предложени су и закони о одавању почести војводама Путнику и Мишићу, као и предлог о „Пантеону“.⁹⁴

Удружење је само мањим делом успело да утиче на коначан текст ових закона. Идеја о једном закону о народним заслугама, додуше, не свим ратницима већ најистакнутијим политичким и војним личностима, појавила се још 1923. године, када је краљ Александар овластио Николу Пашића као председника Министарског савета да предложи један закон овога типа. Предлог је стигао до Народне скупштине тек две године касније, 1925. године.⁹⁵ „Закон о заслугама краља Петра I“ у основи се сводио на подизање споменика умрлом краљу. Дискусије које су се у скупштинском одбору развиле поводом споменика краљу Петру откривале су најмање две појаве. Најпре, ту су пре свега финансијски проблеми, али је приметан и сукоб конзервативног и модерног виђења улоге једног споменика.⁹⁶

Члан Скупштинског одбора, Кеџмановић, противио се подизању споменика од бронзе у условима када су још увек постојали срезови без школа. Дискутовало се и о томе да ли је боље подићи монументалну згра-

⁹⁰ „Пројекат Закона о признању заслуга ратницима из 1876, 7, и 8. 1885 и из 1912–20. године“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 315–322.

⁹¹ „Закон о признању заслуга ратницима“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 23.

⁹² „...Закон о ратним инвалидима допуњен тим пројектом о признању заслуга ратницима треба да очува култ пожртвовања за Краља и Отаџбину, јер у колико држава буде сада, после овог великог рата, признала ове заслуге, са толико права може захтевати и од будућих поколења, да се за Отаџбину залажу. Само ће се тако очувати бесмртни ореол славе нашег народа.“ „Наша конференција“, *Рајнички гласник*, 4, IV, 1925, 132–133.

⁹³ „Споменик краљу Петру“, *Рајнички гласник*, 4, VI–VII, 1925, 212–213.

⁹⁴ „Пантеон“ је требало да представља грађевину посвећену ратовима 1912–1918. у коју би биле пренете кости погинулих и умрлих српских војника. „Предлог закона о признавању ратних заслуга“, *Рајнички гласник*, 4, VI–VII, 1925, 163.

⁹⁵ У питању је пројекат „Закона о народном признању Краљу Петру Великом Ослободиоцу“. АЈ-74-55-237.

⁹⁶ „Записник Прве седнице Одбора за подизање споменика Краљу Петру Великом Ослободиоцу, одржане 20. јуна 1925. године“ АЈ-74-55-237.

ду какве недостају и успомену на краља Петра очувати само преко почасног назива зграде.⁹⁷ Поред закона којим се прописивало подизање споменика краљу Петру, отпочео је и рад на пројекту Закона о признању ратничких заслуга.⁹⁸ Њиме се решавало неколико проблема који су корене вукли још из рата. Наиме, десетак виђенијих српских политичких, културних, али и војних личности преминули су у иностранству за време рата.⁹⁹ Стога је пројекат предвиђао пренос њихових посмртних остатака у земљу о државном трошку.¹⁰⁰ Упоредо, породице четири српске војводе добијале би значајну новчану помоћ. Остале одредбе овог закона тицале су се војних гробаља.

Проблем великим делом неуређених војних гробаља одложен је до даљег тако што је донета одлука о изградњи „Храма – Споменика Ослободиоцима“¹⁰¹ у који би се пренела тела свих страдалих. Постепено се, међутим, од ове идеје одустало имајући у виду огромне трошкове њене реализације. Када је реч о одредбама закона које су задирале у помоћ *обичним грађанима* држава им је изашла у сусрет прихватајући трошкове преноса посмртних остатака чланова њихових породица уколико су били сахрањени на неком од војничких гробаља у иностранству. У децембру 1927. усвојени закон је допуњен одредбама о повољном пензионисању некадашњих припадника српске и црногорске војске.¹⁰² Измене су усвојене у августу 1928. године. Закон са свим изменама, међутим, није испунио већину жеља ветерана. До краја постојања Краљевине Југославије усвојен је још један закон који се тицао права ветерана – посвећен носиоцима Карађорђевог звезде са мачевима. Закон је донет тек 1931. године,¹⁰³ док је нова побољшана верзија закона усвојена октобра 1937. године.¹⁰⁴

⁹⁷ Исто. Треба поменути да су чланови Удружења резервних официра и ратника учествовали у дебати и сукобима око избора места за Мештровићевог „Победника“, при чему су заступали конзервативне идеје. У овом случају посебно их је вређало што споменик може да припада било којем народу, како се на њему нису налазила никаква српска национална обележја.

⁹⁸ „Записник 1 редовне седнице Одбора за проучавање законског предлога о народном признању заслужнима за Отаџбину, 16 јун 1926.“ Југословенски муслимански клуб није се сагласио са оваквим предлогом истичући тешко стање државних финансија. АЈ-74-55-237.

⁹⁹ „Споменици заслужнима за Отаџбину“, *Полијтика*, 19. септембар 1929, 8.

¹⁰⁰ Међу изабраним личностима налазили су се Стојан Новаковић, војводе Путник и Мишић, политичари Лазар Пачу, Миленко Веснић, Андра Николић и други.

¹⁰¹ Војна гробља је требало да се уређују сходно *Закону о војничким гробљима* од 22. фебруара 1922. којим је суштински наређена концентрација посмртних остатака у костурнице док се не изгради „спомен-Храм“. АЈ-74-55-237.

¹⁰² Промена је била у корист раније пензионисаних официра; сви пензионисани по старом закону сада су добили права која је обезбеђивао нови, повољнији закон. „Предлог Закона о изменама и допунама Закона о народном признању“, АЈ-74-55-237.

¹⁰³ „Закон о правима и повластицама подофицира, каплара и редова одликованих златним орденом Кара-Ђорђевог звезде са мачевима“, *Рајнички гласник*, 10, IV, 1931, 146.

¹⁰⁴ АЈ-72-33-133.

Закон о носиоцима Карађорђевог звезде са мачевима обезбеђивао је доживотна материјална средства носиоцима ордена као и доживотне привилегије у превозу железницом и државним бродовима. Затим, погодности везане за упис деце у државне школе, бесплатно лечење у бањама и болницама, првенство ратничке деце приликом конкурисања за стипендије и друго. Овакве привилегије и раније су додељиване српским војницима, али оне су увек обнављане на годишњем нивоу и њихово продужење било је неизвесно сваке године. *Закон о носиоцима Карађорђевог звезде*, то јест његова еволуција, на симболичан начин показује, осим кашњења државних мера, и оскудицу новца намењеног ветеранима.

Предлог овог закона поднет је Народној скупштини марта 1936. године.¹⁰⁵ Чланови 10 и 16 односили су се на конкретну материјалну помоћ, на доделу десет хектара земље и на новчани износ од 4800 динара.¹⁰⁶

У образложењу предлога група посланика из владајуће коалиције објаснила је своје разлоге, при чему је угледање на друге европске земље стављено у први план.

„Ми чинимо само оно, што велики народи чине вековима, подносећи материјалне жртве, да би очували моралне вредности, ратничке традиције и љубав према Отаџбини, јер велики народи из искуства знају, да у данима опасности и искушења новац морају и могу набавити, али да нигде нема тржишта, на коме би се љубав и пожртвовање према Отаџбини могли купити. Ми нећемо да наводимо шта су све учинили за своје ратне хероје наши велики савезници и пријатељи Французи и Енглези, па и Италијани и Немци, дакле народи који имају вековних традиција.“¹⁰⁷

Уласком Предлога закона у скупштинску процедуру, пројекат је претрпео осетне измене које су задрале у суштину односа државе према ветеранима. Најпре је додела земљишта ограничена на земљораднике *сиромашној стања*, затим је парцела са десет умањена на пет хектара, да би у коначној верзији и сама идеја поклањања земље била избачена. Новчана накнада је такође умањена и у изгласаном закону износила је 3600 динара.¹⁰⁸

¹⁰⁵ „Предлог Закона о правима и повластицама одликованих Карађорђевог звездом с мачевима за заслуге и осведочену храброст у ратовима.“ АЈ-72-33-133.

¹⁰⁶ Члан 5: „Одликовани, чије је занимање искључиво земљорадња, имају право да од државе добију у својину десет хектара зиратне земље, под обавезом да ту земљу не могу отуђити нити давати у рад другом лицу ван своје породице ни под којим видом“; члан 16: „Одликовани овим орденом уживаће од државе новчану награду у годишњем износу од четири хиљаде и осам стотина динара.“ АЈ-72-33-133.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ „Записник III седнице одбора за проучавање законског предлога Закона о правима и повластицама одликованих Карађорђевог Звездом са мачевима од 2. јула 1937“. На седници је истакнуто да је у животу остало око 1500 особа које би уживале ове привилегије, укључујући и случајеве где су права пренета на породице носилаца одликовања.

Ратничко сећање

Важан део активности Удружења односио се на неговање успомена на рат. Слично је било са имена погинулих и рањених, као и општом историјом ратовања. Објављиване су пригодне књиге, фотографски албуми, грађени су споменици, костурнице, веће монументалне грађевине. Још од првих послератних година, а изнова од 1926. године, Уметничко одељење Министарства просвете, као једино које је издавало дозволе за изградњу споменика, покушало је да уведе ред у област споменичке изградње. У дописима Министарству унутрашњих дела констатовало је да се многи јавни споменици подижу без дозволе Министарства просвете и да својим неукусом кваре изглед јавних места.¹⁰⁹ Интересантна је својеврсна дефиниција улоге споменика која се помиње у овом писму. Споменик, осим што се доживљавао првенствено као чувар националних осећања, поимао се и као оплемењивач народног укуса.¹¹⁰ На примеру рада Удружења уочљив је вишеструк значај сећања, а тиме и споменика као посредника сећања.

У очувању успомене на ратне жртве и догађаје смењивале су се духовна потреба за утехом,¹¹¹ страх од заборављања и губитка тековина стечених победама у рату. Истовремено, кроз сећање се испољавала и јасна пропагандна и идеолошка саставница¹¹² која се понекад односила на очување југословенског јединства, или пак на одржавање неповерења према некадашњим ратним противницима.

Пример рада *Удружења резервних официра и рајника* на очувању сећања показује да је малобројна елита задужена за селекцију и преносење утисака из прошлости. Њихов рад, уједно, сведочи и о постојању супротстављених група са различитим виђењем важности појединих догађаја из времена ратова 1912–1918. Уочава се и шира идеја а то је да се истакну и пренесу даље особине за које се веровало да су биле пресудне за српске победе у периоду ратова, а да се све негативне црте препусте забраву. Овакав „идеалан модел“ народних особина појављиваће се и у каснијим периодима српске историје када се дискурс Првог светског рата буде поново актуелизовао. Једна од својствениости ратничког сећања некадашње српске војске јесте и веома велики број догађаја које је требало

¹⁰⁹ Министарство просвете се позивало на члан 13 Уредбе о уређењу Министарства просвете. АЈ-66-627.

¹¹⁰ АЈ-66-627.

¹¹¹ J. Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, 78; Jay Winter, Emmanuel Sivan, *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 1999.

¹¹² Олга Манојловић, *Традиције Првој светској ратној у београдској јавности 1918–1941*, 21 (магистарски рад).

обележавати.¹¹³ Годишњице су сустизале једна другу, а распоред комеморација или славља непрестано је допуњаван посмртним говорима упућеним умрлим српским ратним војводама или генералима који су полако напуштали савременике ратова.¹¹⁴

Удружење је неговало успомене најпре на све ратне догађаје од 1912. до 1918. године. Почетак ослободилачког наратива смештен је у 1876. годину, али су Карађорђеви устаници ипак прихватани као истински почетак српске борбе за независност и стварање модерне државе. Комитска активност краља Петра потпуно се уклапала у овакав систем, јер је тиме његов живот био очигледна спона између различитих периода српске војничке историје 1876–1918.

Скуп ратних догађаја које је Удружење обележавало био је веома шаролик. Тако су слављене комитске војводе страдале у Македонији још пре Балканских ратова, али су обележавани и догађаји попут пораза српске војске код Чевртије у Срему 1914. године.¹¹⁵ Ту су биле и борбе у Београду 1915. године, дуготрајна одбрана на Гучеву и Мачковом камену, сећање на изгинуле на Кајмакчалану.

Велики део енергије управе Удружења одлазио је на бригу о статусу српских војничких гробаља и костурница ван Југославије. Једна од активности била је и прикупљање историјске грађе везане за скорашње ратове.

Кључни датум у историји ратова био је 15. септембар – дан пробоја Солунског фронта. Датум је проглашен и за славу Удружења.¹¹⁶ Пробој Солунског фронта био је најпогоднији датум јер је садржао традиције српске војске, заједно са учешћем одређеног броја јужнословенских добровољаца.¹¹⁷ Истовремено, то је била и битка која је импозантним поврат-

¹¹³ Током 1925. влада је одустала од обележавања 10-годишњице преласка преко Албаније, због више разлога. У току је била политичка криза у земљи, није се имало довољно новца за значајнију прославу, гробља су била још увек неуређена и разбацана на више страна. Постојала је и недоумица треба ли обележавати долазак на Крф у пролеће 1916. или сам чин повлачења с краја 1915. „Одлагање пута на Крф“, *Рајнички гласник*, 4, V, 1925, 159.

¹¹⁴ Године 1922. међу покојницима налазили су се краљ Петар и војводе Путник и Мишић. „Војвода Живојин Р. Мишић“, *Рајнички гласник*, I, 2, 1922, 50.

¹¹⁵ За неуспех војске окривљена је техничка грешка, при чему се мислило на понтонски материјал. „Једна техничка грешка, смањила је успех али је част наше војске остала неокаљана.“ „Откривање споменика Палим јунацима Тимочке дивизије првог позива у борби на Легету (Срем)“, *Рајнички гласник*, II, 10, 1923, 340.

¹¹⁶ Ж. Девчански, „Пред другим (15) септембром“, *Рајнички гласник*, II, 9, 1923, 279.

¹¹⁷ „Председник рефереше, да је од стране Краљевске владе приватно извештен, да ће прослава десетогодишњице пробоја Солунског фронта (Наша слава), бити организована од стране владе за целу земљу. Да смо ми узети у приређивачки Одбор ове свечаности...“ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929.“, 12. седница одржана 24. августа 1928, ИАБ, 1027.

ком српске војске у своју земљу и убедљивим почетком краја ратовања означавала и почетак формирања југословенске државе. Самим тим њен карактер није био тумачен искључиво у српском контексту.

Симболика 11. новембра била је исто тако веома важна. То је био дан мира¹¹⁸ који је и Београдска општина прихватила за свој дан уместо 20. октобра, дана када је 1918. године ослобођен Београд.¹¹⁹ Датум је у стварности задржао одређену противречност јер се понекад на комеморацијама тога дана, осим прогласа за мир, могло чути и да ће се сваки покушај ревизије граница одлучно спречити са сабљом у рукама.¹²⁰ Међу појавама и догађајима Удружење је посебно наглашавало значај српских комитета.

Успомена на комите

Једна од првих иницијатива Удружења која се тицала сећања била је посвећена успомени на војводу Јована Бабунског.¹²¹ Наиме, породица војводе Бабунског је од војводине смрти живела у Београду у веома бедном стању. Удружење је одлучило да им помогне и најпре обезбеди деци школовање. Војвода Бабунски је представљао идеалну личност за пропагирање националних вредности јер је пре четовања био учитељ,¹²² па је војводин лик подсећао на нераскидивост просветно-националних идеала. Истовремено он је био и резервни официр, па се подразумевала његова припадност Удружењу. Одлучено је да се војводи подигне споменик у Велесу.¹²³ Постављање мањег споменика трајало је три године колико је било потребно да се прикупи новац и заврше радови.¹²⁴ Ореол мученичке

¹¹⁸ АЈ-74-242-237.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Француски посланик у Београду, иначе ветеран, гроф де Дампјер рекао је између осталог и следеће: „Пријатељство између Југославије и Француске за нас је као једна верска догма!... Ми смо мач ставили у корице и желимо мир... Али ако још једном будемо приморани да мач истргнемо ми ћемо га истргнути за онај исти идеал за који су пали славни ратници који овде почивају...“. „Побожне манифестације на дан закључења мира“, *Полишика*, 1935, 5.

¹²¹ Јован Бабунски (Мартолце, 25. децембар 1875 – Велес, 17. фебруар 1920) био је четнички војвода и, као и готово све тадашње четничке вође, резервни официр. Уз помоћ Удружења један син војводе Бабунског је уписао Војну академију док је његова кћер као стипендиста француске владе, за услуге њеног оца француској армији на Солунском фронту, студирала медицину у Паризу. Као део напора да се сакупи новац за споменик штампана је *Споменица* о животу Јована Бабунског у 10.000 примерака. Приход је искоришћен и за помоћ породици Бабунски. „Споменица Јована Бабунског“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 35; „Споменик Војводи Бабунском“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 358.

¹²² Аноним, „Споменик Војводи Бабунском“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 358.

¹²³ Аноним, „Резервни официри за Бабунског“, *Рајнички гласник*, II, 3, 1923, 105.

¹²⁴ Споменик је свечано откривен 29. октобра 1929. „Споменик Јовану Бабунском“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 77.

и мистериозне смрти окруживао је војводу Бабунског јер нису биле разјашњене све околности његове смрти. Стога је то била прилика да се верује у умешаност „непријатељске руке“.¹²⁵ Овакав однос према изненадној смрти војводе Бабунског уклапао се у непрестану будност над бившим непријатељима, како је то саветовало руководство Удружења. Пренос костију још једног комите, такође резервног официра, привукао је пажњу Удружења. Иако директно не учествујући, оно је помно пратило акцију преноса костију војводе Вука.¹²⁶ Чини се да Удружење није желело да се превише ангажује око случаја који је укључивао једну најмоћнијих личности некадашње „Црне руке“, управо због своје блискости са краљевском кућом Карађорђевића.¹²⁷

Прикупљање историјске грађе

С обзиром на чињеницу да је значајан део докумената српске војске био уништен током рата, нарочито у зиму 1915. године, прибављање и чување преостале документације одређено је као један од приоритета не само Историјског одељења Генералштаба, већ и Удружења резервних официра и ратника. У више наврата апеловано је на јавност да сваки документ, било да је реч о операцијским дневницима, фотографијама или другој врсти грађе, преда или да на копирање у Удружењу. Упоредо са овом акцијом, Удружење је желело да створи институт на Београдском универзитету¹²⁸ који би се бавио скорашњим ратовима.¹²⁹ Намера је била

¹²⁵ Аноним, „Споменик Војводи Бабунском“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 358.

¹²⁶ „Пренос костију војводе Вука“, *Рајнички гласник*, II, 9, 1923, 303. Иницијатива око преноса костију војводе Вука припадала је *Четничком удружењу*. „Рад и важније одлуке нашег Удружења“, *Рајнички гласник*, III, 1, 1924, 12. Првих послератних година из Трстеника су за Београд пренете и кости војводе Танкосића, октобра 1922. „Пренос тела Војводе Таносића“, *Рајнички гласник*, 1, VIII, 1922, 255. У првим послератним годинама Удружење је прикупљало новац за споменик изгинулим војницима из Жичког среза, као и за подизање споменика Живојину Мишићу у Куманову. „Краљево за изгинуле ратнике“, *Рајнички гласник*, I, 2, 1922, 79; „Наше везе са националним и хуманим организацијама у земљи“, *Рајнички гласник*, II, 3, 1923, 65.

¹²⁷ Данило Шаренац, „Традиција нерегуларних трупа: споменик војводи Вуку у Београду“, *Проспори памћења: зборник радова / Spaces of Memory: collection of works*, II, Уметност – Баштина / Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд 2013, 40–57.

¹²⁸ „Сем тога, нека свако забележи и пошаље Институту све што је видео, чуо и осетио у појединим моментима, у рату или у позадини, у биткама или апсанама, код куће или у туђини, на мору и на суви, – све успомене, разговоре, доживљаје, приче, анегдоте, пошалице, изразе радости и туге, једном речи, све што је доживео и преживео. Нека нико не мисли, да оно, што он има, није важно, и да оно, што он зна, нема значаја за историју, јер сви остаци и успомене из тога доба биће једног дана важан и занимљив материјал за историју тих славних дана.“ „За историју нашег уједињења (од 1908–1918)“, *Рајнички гласник*, 3, V, 1924, 154–155.

да из њега касније проистекне и Војни музеј. Ипак, живот Института био је крајње кратак јер се ова установа као активна помиње свега једном у текстовима *Рајничкој гласника*.

Сећање на борбе у Београду 1915. године

Упркос великом броју ратних догађаја који су обележавани, јубилеји неколико битака су имали посебан третман. Годишњице Кумановске, Церске, Колубарске битке, пробоја Солунског фронта, као и Одбране Београда чинили су језгро око кога су се даље груписали нешто мање важни јубилеји, попут годишњице ступања првих регрута из Јужне Србије у српску војску или помена српским војводама. Поимање Београда као Пијемонта у процесу југословенског уједињења савршено је допуњавало успомену на жесток отпор који је пружен октобра 1915. На овај начин у очима савременика Београд је оправдано проглашен за престоницу нове државе.

Места на којима су се водиле борбе још увек су носила трагове уништења. Грбови сахрањених војника налазили су дуж ранијих положаја. Већи део погинулих био је сахрањен на Новом гробљу, али на неуређеним парцелама и на неколико места.¹³⁰ Са друге стране сам центар града као и шира околина били су обележени групицама скелета. Реч је о некадашњим импровизованим гробљима српских војника. Ова места су у жару борбе заборављена, па је престоничка јавност у међуратном периоду у више наврата била шокирана после неочекиваног сусрета грађевинских радника са скелетима у остацима српских униформи.

Питања о начину обележавања учешћа Београда у Светском рату осликавала су суштински праксу западноевропских победничких земаља приликом сећања на рат, али приметна су и локална, српска, па чак и уже посматрано, београдска обележја у комеморацијама. Постављала су се питања треба ли подићи један или више споменика? Да ли споменици треба да имају своју свакодневну, практичну функцију или се треба држати *класичних облика* без конкретне световне функције? Сличне недоумице видљиве су у првим послератним годинама, све док консолидовано Удружење резервних официра није остварило својеврстан монопол када је реч о изградњи споменика српским жртвама. Ипак, важност коју је околина Београда имала како за време Колубарске битке, али и током 1915. године, довела је до појаве разнородних удружења која су на себи својствен начин обележавала трагове Светског рата у Београду.

¹²⁹ Захтев Удружења за прикупљање извора нашао се и пред Министарским саветом крајем 1922. „Прикупљање грађе за нашу епопеју“, *Рајнички гласник*, 1, IX, 1922, 287.

¹³⁰ Аноним, „Извештај о раду помоћне Женске секције за годину 1926“, *Рајнички гласник*, 6, IV, 1927, 234.

Први споменик београдским борбама подигнут је још током рата и то трећепозивцима – делу српске војске који је, упркос лошој опремљености и старости, равноправно учествовао у готово свим ратним операцијама.

Споменик трећепозивцима

На дан 29. јула 1923, на улазу у Карађорђево парк свечано је откривен споменик изгинулим трећепозивцима из 1914–1915. године. Споменик је израдио вајар Стаменко Ђорђевић још 1914.¹³¹ или 1915. године,¹³² када је планирано и његово свечано откривање. Ипак, по окупацији града, аустроугарска војска је споменик пренела у Беч, третирајући га као ратни трофеј, на основу погрешног уверења да је фигура војника у ствари представа краља Петра I.¹³³ Убрзо се увидело да је у питању грешка, али је споменик остао у Аустрији све до 1919. године када је пронађен и враћен у Београд.¹³⁴ „Сада је постављен на улазу у парк, који већ има један споменик подигнут изгинулим борцима око Београда 1806. год.“¹³⁵ Споменик је подигло „Друштво за улепшавање Карађорђевог споменика, парка и околине“, а Удружење резервних официра је својом делегацијом чинило само мали део званица.¹³⁶ Особеност овог споменика јесте и одсуство ратничке позе каква се може наћи на већини српских војних споменика. Пре свега је наглашено стамено, али не и ратоборно држање временског војника. Верује се да је споменик требало да буде целина са спомен-чесмом подигнутом трећепозивцима са Булбудера из VII пука, а такође изгинулим на Варовници 1914. године.¹³⁷

Споменик браниоцима Београда – Ново гробље

Намера да се борбе из 1915. обележе на систематски и монументалан начин јавила се у првим послератним годинама. Током 1923. године формиран је „Одбор за подизање споменика борбама код Београда“, у коме су се налазили многи угледни грађани попут патријарха Димитрија, министра војног Петра Пешића, гувернера Народне банке Ђорђа Вајферта и председнице „Женског савеза“ Данице Христић.¹³⁸ Једна од првих идеја

¹³¹ Угљеша Рајчевић, *Заширано и зајршо*, Нови Сад 2001, 47.

¹³² Аноним, „Споменик трећепозивцима“, *Рајнички гласник*, II, 7–8, 1923, 270.

¹³³ У. Рајчевић, *Заширано и зајршо*, 48.

¹³⁴ Аноним, „Споменик трећепозивцима“, *Рајнички гласник*, II, 7–8, 1923, 270.

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ У. Рајчевић, *Заширано и зајршо*, 47–48.

¹³⁷ Пре рата није било предвиђено да српске трупе III позива учествују у борбама овакве тежине.

¹³⁸ Аноним, „Споменик браниоцима Београда“, *Рајнички гласник*, II, 3, 105.

о типу и изгледу овог споменика била је веома другачија од замисли која је на крају, 1931. године, остварена. У почетку је преовладавала намера да се страдање бранилаца Београда обележи изградњом сиротишта у Београду.¹³⁹

„По једнодушном решењу целога одбора, споменик ће бити у виду Дома за ратничку сирочад, у коме би деца наших ратника имала обезбеђен живот и нужно васпитање. Овакви споменици су најбоља захвалност палим ратницима.“¹⁴⁰ Ова модерна идеја о подизању једног споменика који би пратила „употребљивост“, и то у виду објекта какав је Београду и Србији био преко потребан, убрзо је напуштена у корист традиционалних форми националне захвалности. Намеће се закључак да је у српској елити превагнула конзервативна варијанта односа према комеморацијама, која је, треба додати, преовлађивала и у осталим земљама учесницама Светског рата, без обзира на ратујућу страну.¹⁴¹

Идеја о начину обележавања борби полако је попримала конкретна обележја, али све до 1928. године предлози су још увек пристизали са више страна. У једном тренутку помињала се и заједничка сахрана погинулих, у оквиру намере да се сви посмртни остаци, они српски као и савезнички, сахране у јединствену костурницу.¹⁴² Поред приватних удружења о овоме се размишљало и у Министарству војске и морнарице.¹⁴³

Међу многобројним идејама превагнула је она о изградњи већег споменика са костурницом на Новом гробљу, на делу Лаудановог шанца.¹⁴⁴ На Новом гробљу „Женска секција Фидака“ је већ 1927. године подигла мању костурницу у коју су смештени пронађени посмртни остаци српских војника.¹⁴⁵ Иницијатива је потом сасвим прешла у руке Удружења резервних официра и ратника које је отпочело са обимним радовима на изради пројекта, обезбеђивању финансијских средстава и политичке подршке за подизање веће спомен-костурнице.¹⁴⁶ Идеја Удружења била је да споменик на костурници представља српског војника, испод којег би се налазио бронзани орао и српски топ.

Од самог почетка значајну подршку пружили су Београдска општина и „Женска секција Фидака“. Помоћ државе огледала се у новчаној

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Једна од идеја је била да се крст направљен од заплених аустријских топовских цеви смести у близини цркве Ружице, на високо камено постоље, како би се споменик видео „из врло велике даљине“. *Рајнички гласник*, 1928, 195.

¹⁴¹ G. Mosse, *Fallen Soldiers*, 87.

¹⁴² Аноним, „Јубилеји и свечаности“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 78.

¹⁴³ Аноним, „Општа ратничка костурница“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 380.

¹⁴⁴ АЈ-74-242-237.

¹⁴⁵ Аноним, „Помен на гробљу наших војника“, *Полиџика*, 12. новембар 1927, 3.

¹⁴⁶ Аноним, „Прилози за подизање споменика палим борцима у одбрани Београда“, *Рајнички гласник*, 8, I, 1929, 39.

помоћи Министарства вера које је одобрило 30.000 динара за подизање костурнице, као и могућност да се планови костурнице израде у грађевинској секцији општине.¹⁴⁷

Сликовит пример о моћи Удружења, али и начину функционисања југословенске државе пружа допис Министарства просвете из јула 1929. године. Тада је Уметничко одељење затражило обавештења о градњи споменика пошто Удружење очигледно није до тада поднело захтев у коме би тражило одобрење од овог одељења, правдајући се чињеницом да се костурница зида на гробљу.¹⁴⁸ С друге стране краљ Александар је одобрио излагање модела споменика у јавности, а краљ је исто тако редовно и обавештаван о свим активностима на изради споменика.¹⁴⁹

Моћ и утицај тадашњег председника Удружења Милана Радосављевића били су на врхунцу, стога је основано претпоставити да је његово виђење једног достојног *сиоменика* српским ратницима било одлучујуће приликом осмишљавања грађевине на Новом гробљу. Радосављевић је, познавајући војна лица блиска краљу Александру, успевао да добије краљеву подршку и у случајевима када је било немогуће добити пријем код краља.¹⁵⁰ Истовремено, Радосављевићево писмо открива и важност излагања модела због пропаганде у корист прикупљања прилога.¹⁵¹

Прослава 70 година Војнотехничког завода у Крагујевцу 1928. године искоришћена је и за разговоре о ливењу делова овог споменика.¹⁵² Питање трошкова ливења било је веома значајно, па је крагујевачком заводу наручен само „војник“, док се „орао“ лио у Будимпешти.¹⁵³

Архитекта Пиперски је имао кључну улогу при изради планова, а убрзо је одређено и место где ће се зидати. Жири у саставу Радосављевић, Арамбашић¹⁵⁴ и Здравко Весковић изабрао је рад вајара Романа Верховског.¹⁵⁵ Иако је Верховски добио прву награду, уступљен му је само део

¹⁴⁷ Аноним, „Протокол седница средишне управе“, *Рајнички гласник*, 6, X, 1927, 347.

¹⁴⁸ АЈ-66-627.

¹⁴⁹ АЈ-74-242-250.

¹⁵⁰ У дворској архиви сачувано је пријатељско писмо упућено маршалу двора, у коме се тражи посредовање краља Александра у вези са излагањем макете споменика у излогу Кнез Михаилове улице. АЈ-74-242-250.

¹⁵¹ АЈ-74-242-249.

¹⁵² „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 27–28, Седница одржана 12. октобра 1928, ИАБ, 1027. Министарство војске и морнарице одобрило је у јануару 1929. ливење *војника* у крагујевачкој војној ливници. Седница од 11. јануара 1929. године, 58, ИАБ, 1027.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Вајар Арамбашић и сам је био ратни ветеран.

¹⁵⁵ АЈ-66-627. Значајно је да је председник Удружења истицао је да је Верховски био борац и то добровољац, а да је тек касније постао официр. АЈ-74-242-234.

радова.¹⁵⁶ Чини се да је уметник имао највећу слободу само приликом израде „орла“, а да су код осмишљавања и прављења осталих делова споменика доминирале друге особе, пре свега Радосављевић. Модел војника уступљен је на израду вајару Лукићу, али су помињани и уметници Менегело, Шикопарија и Бибић. Ипак, пред само освећење споменика истицало се да све заслуге припадају Верховском.¹⁵⁷

Постамент споменика на Новом гробљу дат је на израду „Шафериратнику Београђанину“.¹⁵⁸ На овом споменику нашло се места и за српску артиљерију, па је управо у овом случају одато највеће споменичко признање *српском* француском топу. Од Министарства војске и морнарице добијен је оригинални топ, са ливеним точковима.¹⁵⁹ Израда споменика трајала је две и по године, а модел орла пет месеци.¹⁶⁰

Иначе, идентичан споменик, али без „орла“ и топа, требало је да се постави и у Краљеву.¹⁶¹ Оваква пракса није била ретка јер су се на тај начин избегавали трошкови израде потпуно новог модела. Ипак, како ће се касније показати повезаност између београдског и краљевачког споменика није била условљена само штедњом већ и начином функционисања Удружења.

У међувремену почело се са прекопавањем гробова како би се сви посмртни остаци српских војника сместили у нову костурницу.¹⁶² Писма су упућена управнику затвора на Ади Циганлији, директорима школа на Душановцу и Топчидеру како би сазнало да ли се на тој територији налазе војна гробља.¹⁶³ Посмртни остаци су пребачени и са Дорћола у нову костурницу на Новом гробљу.¹⁶⁴ Већи број скелета српских војника ексхуми-

¹⁵⁶ АЈ-66-627.

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ АЈ-74-242-236.

¹⁶¹ Краљевачки споменик је идентичан, али су догађаји око његовог постављања извор за изучавање друштвеног живота Краљева. Спор је избио око избора места на коме ће споменик бити подигнут, а подле коначне одлуке део грађана престао је да даје прилоге, па није било довољно новца да се споменик доврши и уклешу имена погинулих војника. „Недовршен споменик изгинулим борцима из Краљева“, *Полијшика*, 8. октобар 1937, 9.

¹⁶² Аноним, „Подизање ратничке костурнице на Новом Гробљу“, *Рајнички гласник*, 6, X, 1927, 413.

¹⁶³ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 31, Седница одржана 27. октобра 1928, ИАГ, 1027. Управник затвора је известио да на Ади нема гробова, док је директор топчидерске школе јавио да се у близини школе налазе 64 ратничка гроба. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 33, Седница одржана 9. новембра 1928, ИАБ, 1027.

¹⁶⁴ У питању је највероватније гробље на самом Дунавском кеју јер су у консултацијама око преноса костију учествовали и командант жандармерије, али и представници немачког посланства у Београду. „Књига записника са седница Управног одбора и Среди-

ран је код Рипањске цркве.¹⁶⁵ У костурницу је смештен и одређени број ратника погинулих у Балканским ратовима као и војници који су погинули и умрли у Београду током 1914–1920.¹⁶⁶

Шире посматрано догађаји из 1915. године су смештени у дуго постојање „гордог Београда чије су древне зидине попрскане крвљу ових ратника“,¹⁶⁷ а наглашен је значај Београда као својеврсног Пијемонта у протеклим ратовима. На овај начин споменик на Новом гробљу је само делимично био заиста симбол београдских, октобарских, борби из Светског рата. Супротно томе, споменик је богат већим бројем елемената који су били у вези са много ширим ратним процесима.

Најпре, основна идеја споменика представљена је помоћу великог монолита. Његова улога била је да симболизује снагу народа. Двоглави орао уклесан је у истој стени, а чини „симбол мира, слободе и правде.“¹⁶⁸ На овај начин исказана је максима према којој је „право“ победило „силу“ што је био основно начело Антанте и Србије као њене неформалне савезнице.

Споменик је висок 18 метара, фигура војника 4,20, док је бронзани барјак дугачак 9 метара.¹⁶⁹ „Војник“ је симбол победе, одлучности, снаге и спремности да се жртвује за краља и отаџбину.¹⁷⁰ Натприродна величина војника осликавала је кованицу *див-јунаци* која се често употребљавала за погинуле српске војнике. Борац је у пуној спреми, иако је Одбрана Београда значајним делом била састављена од полу униформисаних трећепозиваца и добровољаца. За разлику од „трећепозивца“ из Карађорђевог парка, који је српског ратника приказивао много реалистичније, војник са Новог гробља изгледао је пун снаге и спреман у сваком погледу. Коначно, његово држање било је симбол победе, иако је српска војска у Београду поражена. Дакле, славио се упорни отпор као и коначна победа српске војске 1918. године.

Високо подигнута застава чини симбол државе. Застава је изникла из стене тј. „снаге народа“, а војник је држи близу свога срца.¹⁷¹ Крст на

шне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 40, Седница одржана 14. новембра 1928, ИАБ, 1027.

¹⁶⁵ „Међу пренетим костима палих бораца налазио се и мој син Александар М. Стојковић, активни пешадиски потпоручник XIII пука *Хајдук Вељко* I позива, водник 4. чете, погинуо под Торлаком 29. септембра 1915, а сахрањен код рипањске цркве...“ Мил. Т. Стојковић, „Једна захвалница Удружењу“, *Рајнички гласник*, 10, V, 1931, 230.

¹⁶⁶ Писмо Славке Сремчевић од 21. јануара 1937, ИАБ, 1027, К-20.

¹⁶⁷ АЈ-74-242-237.

¹⁶⁸ Образложење основне симболике споменика представљено је у позиву Удружења краљу Александру, 1931. године. АЈ-74-242-241.

¹⁶⁹ АЈ-66-627.

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Исто.

врху заставе симбол је страдања народа у рату.¹⁷² Хришћанство је на овај начин само дискретно присутно, док је права светост приписана нацији. Религија интегрисана у национализам представљало је појаву присутну у свим европским државама.¹⁷³

Посебно је занимљив топ заливен на споменику. Аутори споменика су се кратко осврнули и на овај део. „Вечна слава оружју (пушки и топу) и јунак-победнику, у чију је част подигнут овај споменик.“¹⁷⁴ Постављање једног од најбољих српских ратних оруђа, француског „Шнајдеровог“ брдског топа, чинило је највећу почаст српској артиљерији. Постављен је топ који је све до албанске Голготе био омиљено оруђе, али и касније, у нешто побољшаној верзији, на Солунском фронту. Поједини посетиоци из Француске, дирнути призором, записивали су да су на топовском штиту видљиви трагови удара шрапнела.¹⁷⁵ Ови аутентични трагови борбе појачавали су вредност споменика као значајне споне са прошлoшћу.¹⁷⁶ У једном часу аутори споменика размишљали су и о ливењу топа, али се од тога одустало.¹⁷⁷ Постављање правог топа на споменик искоришћено је и за покушај добијања прилога за изградњу споменика од Шнајдерове фабрике, али из доступних извора није јасно да ли се у томе и успело.¹⁷⁸

¹⁷² Исто.

¹⁷³ G. L. Mosse, *Fallen Soldiers*, 213.

¹⁷⁴ АЈ-74-242-241.

¹⁷⁵ У *Рајничком гласнику* је објављен превод текста француског пуковника Вујаса, који је посетио Београд. „А на његовој десној страни налази се прави топ 75 м/м из Крезоа, његов штит и његов лафет изрешетани су зрнима...“. Душан П. Стефановић, „Учествовање француских морнара при одбрани Београда новембра 1914. и октобра 1915“, (превод), *Рајнички гласник*, 14, I, 1935, 36.

¹⁷⁶ Мотив артиљеријских оруђа или граната појављивао се на бројним светским и југословенским споменицима. Ипак, постављање аутентичног топа представља реткост. Мотив артиљеријских граната од различитих врста камена, искоришћен као ограда, може се видети на већем броју места. Споменик војводи Степи на чачанском гробљу, као и у центру града окружен је „гранатама“. Слични мотиви налазе се на гробници генерала Божидара Терзића на Новом гробљу. Посебан пример представља полијелеј цркве на Опленцу који је израђен од топовских чаура са Солунског фронта.

¹⁷⁷ ИАБ, 1027, „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 29, Седница одржана 12. октобра 1928.

¹⁷⁸ „Председник реферише да би требало упутити једно писмо Шнајдеровој фабрици у Крезоу и известити је да у композицији споменика браниоцима Београда улази и њихов топ. Да је овај први споменик њиховом топу у нашој земљи, ономе топу којим је наша војска била наоружана у минулим ратовима и који је још 1912. год. у нашим рукама однео победу над Круповим топом, којим је била наоружана Турска војска.“ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 29, Седница одржана 70. фебруара 1929, ИАБ, 1027. „Председник реферише да га је поводом упућеног писма фабрици оружја Шнајдер питао секретар француског посланства у којој суми треба да фабрика да прилог за споменик Браниоцима Београда.“ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне управе Удружења рез. официра и ратника 24. 8. 1928. до 2. 8. 1929“, ИАБ 1027, 91–92.

Ветеране је присуство топа на споменику морало да асоцира на низ ратних ситуација. Важност овог оружја, тада јединог примера високе технологије, заменила је јатаган и кубуру као симболе „балканске ослободилачке културе”.¹⁷⁹ Постављање симбола индустријског ратовања, за које се широм Европе веровало да је сахранило хероизам,¹⁸⁰ на споменик којим се управо славила пожртвованост и идеализам бораца само је наизглед представљало противречност. Балкански фронт је само малим делом доживео артиљеријске дуеле какви су виђени на Западном фронту, отуда је српска артиљерија и даље била сасвим спојива са идеалима ранијег, преиндустријског ратовања. У бројним случајевима после рата, нова оружја чију су вредност војници упознали тек са 1912. годином, попут митраљеза, постала су део војничког фолклора и нису схваћена као негација ратничких идеала из прошлости.¹⁸¹

Особине француских топова хваљене су почев од Куманова и потом су толико освојиле симпатије српске војске да је топ постао саставни део српских ратничких симбола. Иван Мештровић је у својим мемоарима описао проблем који је настао између председника српске владе Андре Николића и министра просвете Љубе Јовановића с једне, и краља Петра с друге стране око присуства апстрактних мотива на медаљи посвећеној ослобођењу Косова 1912. године. Описујући реакцију краља Петра министар Јовановић је причао Мештровићу:

„Покушавао сам да га склонем, тумачећи како је онде симболизирана вјековна тежња палих, од онда до данас, од генерације у генерацију, и да они младићи што клече, представљају духовну страну ове генерације, која је пала на кољена пред успоменом на претке, којима се одужила. Нећу ја никакве симболике, него ја хоћу да буде на медаљи француски топ. Француски топ је добио овај рат“.¹⁸²

¹⁷⁹ Т. Куљић, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, 227.

¹⁸⁰ J. R. Gillis, *Commemorations. The Politics of National Identity*, 13.

¹⁸¹ Приликом организовања забава Удружење резервних официра и ратника“ имало је обичај да салу украси ратничким предметима. „Пролазећи поред топова и митраљеза, који су при улазу били постављени са осталим ратним трофејима, ратници у напуштани дворану.“ „Забава нашег Удружења“, *Ратнички гласник*, 2, IV, 1923, 100. О повезаности сећања ветерана и ратних предмета сведочи и случај Светозара Н. Тодоровића који је, после уласка српске војске у Албанију у зиму 1915. године, успео да поправи свој митраљез страдао од велике хладноће и да њиме нешто касније значајно допринесе успеху своје јединице приликом сукоба са албанским становништвом. Митраљез је предао у Драчу, пред укрцавање. „Тако сам и ја морао да предам свој закрпљени митраљез који сам оспособио и којим сам утрошио пет до шест хиљада метака... После рата 1938. године, кад сам отишао у Војни музеј у Београду, видео сам на своју велику радост мој митраљез који ми је прснуо ноћу између 17. и 18. новембра 1915.“ Светозар Н. Тодоровић, „Мој искрпљени митраљез“, *Кроз Албанију*, 184.

¹⁸² Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 23.

Ма колико год „Шнајдеров“ топ на Новом гробљу симболизовао важност и успехе српске артиљерије, овакав изглед споменика није се свима допао. Новинар *Полиџике* је констатовао да се од краја рата, упркос великим улагањима у изградњу споменика, није ништа значајније постигло. Одбори за градњу углавном нису дорасли задатку, новац пропада, а споменике на крају не успевају да изграде. „Као да је све најобичнији зидарски посао.“ Новинар је поменуо и неправилно расписане конкурсе и избегавање сарадње са Уметничким одељењем Министарства просвете.¹⁸³ Критика је била усмерена и на Споменик браниоцима Београда.

„Догађало се у сред Београда да исти споменик раде више људи, и да на том истом споменику васкрсне природни топ за кога пројектант каже да је постављен по захтеву председника одбора, па није никакво чудо да се и у унутрашњости овако наивно мисли о споменицима. Жалосно је само то да се још увек налазе људи који верују да чине добро а не осећају колику одговорност носе када ове дивне замисли наивно упропашћују.“¹⁸⁴

Осим српског војника и француског топа на споменик су постављени многи други мотиви. Непријатељи Србије приказани су на поломљеним заставама, у црној боји, док су раскинути ланци симболизовали вековно ропство.¹⁸⁵ Црни орао се налазио испод представе орла уклесаног у стени. На тај начин поручивано је: „Бели орао изнад црног: Победа добра над злим.“¹⁸⁶ Црни орао је представљао и ратну стихију, „буру рата“, а мегаломанске намере аутора споменика исказане су у жељи да управо овај орао буде „највећи орао у Европи“.¹⁸⁷ Сам орао представљен је још увек као жив, да би се видело колико је непријатељ „био снажан и опасан.“¹⁸⁸ Ипак, имајући у виду страховања челника Удружења везана за спољнополитичку ситуацију Краљевине Југославије може се претпоставити да је „живи“ орао са Новог гробља указивао и да ратни непријатељи нису сасвим прихватили своје поразе. У опширном опису споменика аутори се нису осврнули једино на четири знака „С“ уклесана у стени – монолиту на којем је „војник“ стајао. Могуће је да се на овај начин намерно није скретала пажња на спорно истицање српских националних симбола у доба диктатуре. Читав објекат је коштао више од пола милиона динара од чега је држава дала 100.000 динара, дародавци 120.000, а остатак новца је обезбеђен из средстава Удружења.¹⁸⁹

¹⁸³ Сретен Стојановић, „Жалосна судбина наших споменика“, *Полиџика*, 3. јун 1930, 8.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ АЈ-66-627.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ АЈ-74-242-234.

¹⁸⁸ Исто.

¹⁸⁹ Писмо Славке Сремчевић од 21. јануара 1937. ИАБ, 1027, К-20.

Церемонија освећења представљала је посебан догађај.¹⁹⁰ Датум који је одређен за освећење није имао много везе са браниоцима Београда јер је изабран универзални 11. новембар. На овај начин Југославија се прикључила осталим европским, пре свега победничким земљама у области комеморативних традиција. Занимљиво је да су кључну улогу приликом прославе овог дана, који је третиран пре свега као дан мира, имале „Женска секција Фидака“ и друга „женска“ удружења.¹⁹¹

Тога дана је прво одржан помен на савезничким београдским гробљима, француском и италијанском. Свечаности су поред краљевског пара присуствовали председник владе Петар Живковић и већина министара, бројне дипломате, представници Савеза добровољаца, Народне одбране, Удружења резервних официра и ратника и други. У комеморативним говорима величан је вечни мир у свету. У склопу идеја пацифизма које су доминирале тога дана било је и предавање на Народном универзитету посвећено миру.¹⁹² Занимљив осврт на савремено друштво учинио је председник Београдске општине када је заслуге погинулих супротставио материјализму данашњице. Поворка је потом продужила на Јеврејско гробље.¹⁹³

Присуство високих званица на овом месту представљаће обележје и многих каснијих комеморација. Оно што је ову церемонију разликовало од осталих, било је присуство породица погинулих. У оквиру церемоније Удружење је предало споменик Београдској општини. Дирљиве детаље везане за понашање породица страдалих штампа је забележила и 1927. године када је један број посмртних остатака унет у костурницу.¹⁹⁴ Присуство породица, попут погледа на цакове са костима војника, разбијало је апстракцију идеје жртвовања за отаџбину дајући јој крајње лични тон.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Аноним, „Свечано освећење ратничке костурнице и споменика браниоцима Београда“, *Полићика*, 21. новембар 1931, 3.

¹⁹¹ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 31, Седница одржана 27. октобра 1928, ИАБ, 1027.

¹⁹² АЈ-74-242-237.

¹⁹³ „Програм свечаности освећења“, АЈ-74-242-238.

¹⁹⁴ Значај изградње костурнице и пратећих церемонија као вида утехе за фамилије пострадалих учљив је на примеру госпође Давидовић. Она је поклонила кандило за костурницу за покој душе њеног сина Миодрага Давидовића који је погинуо на положају Старков гроб, на Кајмакчалану. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 48, Седница одржана 7. децембра 1928, ИАБ, 1027.

¹⁹⁵ „У обичним цаковима, у великим балама од саргија лежале су кости безимених наших хероја... Свака бала носила је на себи једну цедуљу на којој је исписано из којих су гробова сакупљене кости... Сви присутни били су очигледно дубоко потресени овим приказом, грцали су и гушили се у плачу, а неколико госпођа гласно је јецало.“ „Помен на гробљу наших војника“, *Полићика*, 12. новембар 1927, 3.

Овај споменик је називан и „библиотеком мртвих“¹⁹⁶ у склопу своје „поучне“ улоге намењене будућим генерација. Опште је прихваћено да је у костурницу смештено 5000 погинулих бранилаца, 3500 познатих и 1500 неименованих војника. Штампана је забележила да се краљ посебно интересовао за број сахрањених.¹⁹⁷ Ипак, у *Рајничком гласнику* приметно је да број посмртних остатака смештених у костурницу варира и да је утврђен само приближно, мада је општеприхваћена бројка од 5000 бораца, већином страдалих током 1915. године, уз мањи број из 1914. као и рата са Турцима и Бугарима из XIX века. Посебно је занимљиво да су челници нове управе Удружења током 1940. године у више наврата истicali да је у костурници смештено чак 8000 посмртних остатака српских војника.¹⁹⁸ Овакво одступање само је указивало на одсуство континуитета у одржавању овог споменика и његове документације.

Црква Ружица

Упркос очигледној победи струје која се залагала за избор Новог гробља као кључног места сећања, на две тачке Београдске тврђаве постављени су значајни симболи Светског рата.¹⁹⁹ Још непосредно после борби 1915. године уз разорену цркву Ружицу налазила се велика, неексплодирана граната.²⁰⁰ После рата, обнову ове цркве започеле су београдске госпође 1921. године, оснивањем Одбора за обнову цркве Ружице, на челу са Милицом Д. Ђирковић.²⁰¹ Иницијативи се убрзо придружило Удружење резервних официра и ратника.²⁰² Обновљена црква је освећена 11. октобра 1925. године.²⁰³

Мање поправке и радови око уређења потрајали су до 1937. године. Унутрашњост цркве је опремана на најразличитије начине, али увек уз

¹⁹⁶ Аноним, „На почетку Нове године“, *Рајнички гласник*, 10, I, 1931, 1.

¹⁹⁷ Аноним, „Свечано освећење ратничке костурнице и споменика браниоцима Београда“, *Полиџика*, 21. новембар 1931, 3.

¹⁹⁸ Аноним, „Помен на Костурници бранилаца Београда о 25-годишњици погибије осам хиљада хероја“, *Рајнички гласник*, 19, X, 507–601.

¹⁹⁹ Преласком Београдске тврђаве под српску власт 1867. године обновљена је и црква Ружица. Од тада, постепено, ствара се посебна веза између ове цркве и београдског гарнизона. Богослужење су вршили војни свештеници, а војници су често за своја венчања, молитве и причести бирали ову цркву. Израз „војничка црква“ је до 1914. године већ био прихваћен као синоним за цркву Ружицу. Посебно признање цркви представљао је податак да је на празничне дане на литургију долазио и краљ Петар I Карађорђевић, и говорио да се у овој цркви „најслађе Богу молио“. Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970, 90.

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Исто.

²⁰² *Рајнички гласник*, 1924, 405.

²⁰³ *Рајнички гласник*, 1925, 355; Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, 99.

карактеристичну везу са војском јер је ово и даље била гарнизонска црква. Као и приликом ливења делова споменика на Новом гробљу, Војнотехнички завод из Крагујевца имао је улогу главне домаће ливнице. Тако су од ратног материјала изливена три полијелеја, затим три велика чирка за свеће, као и иконе од метала (икона Рођења Пресвете Богородице и Светог Георгија).²⁰⁴ Завод је израдио и две статуе испред цркве од којих једна представља копљаника цара Душана, а друга пешака из Балканских ратова. Обе су изливане од војног материјала.²⁰⁵ Фигуре је израдио руски архитекта Никола Краснов, 1924. године.²⁰⁶

Инвентар цркве допуњен је књигама и иконама насталим у српским војним логорима у Бизерти. Ту је и осам богослужбених књига, које су биле својина Прве српске добровољачке дивизије. Од посебног значаја су фреске унутар цркве. Читав западни зид покрива „Беседа на гори“, овога пута са веома савременим актерима: војним свештеником Петром Трбојевићем, краљевима Петром I Карађорђевићем и његовим сином Александром I, као и руским царем Николајем II.²⁰⁷ Табла на улазу у цркву указује на подршку патријарха Димитрија, краља Александра I као и генерала Стевана Хацића обнови цркве. Још 1925. године локација око цркве Ружице разматрана је као централно место за споменик београдским браниоцима.

„Г. Мин Војске Моран прихватио је са готовошћу предлог да се прикупе кости ратника и бораца палих за Отаџбину па да се у граду београдском код цркве Ружице подигне достојна гробница у коју би се пренеле раштркане кости наших палих хероја, како би за будућа поколења остао вечити и видан спомен славе и херојства.“²⁰⁸

Иако није изабрана за централно место сећања на београдски отпор из 1915. године стални проналасци посмртних остатака српских војника, чак и у непосредној близини цркве, враћали су пажњу јавности на улогу ове тврђаве у Светском рату. Тако су током радова на уређивању Калемегданског парка откривени посмртни остаци српских војника. „По нађеним војничким знацима код ових костура и с обзиром да се пре 1914–1915 год. овде није вршило сахрањивање да се закључити да су то костури изгинулих бораца у одбрани Београда.“²⁰⁹ Сахрана је одређена за 17. јун 1935, према сва три обреда. Тада је сахрањено двадесет костура српских војника.²¹⁰

²⁰⁴ Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене свейиње*, 99.

²⁰⁵ Исто.

²⁰⁶ Дарко Шаренац, *Паркови, људи, догађаји: београдска скулптура у слободном простору*, Београд 1990, 21.

²⁰⁷ Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене свейиње*, 105.

²⁰⁸ Аноним, „Костурница Ружица“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 55.

²⁰⁹ АЈ-74-242-360.

²¹⁰ АЈ-74-242-361.

Како су у одбрани Београда учествовали и војници из „нових области“ – међу којима је било и муслимана – послератним комеморацијама је присуствовао и представник Исламске заједнице. Међу добровољцима Сремског одреда такође се помиње неколико муслиманских војника од којих су двојица заробљена а потом обешена.²¹¹ Поред цркве Ружице још један верски објекат је убрзо после рата повезан са сећањем на одбрану Београда.

Црква Свете Петке

Током борби 1915. године ова црква је сасвим уништена, мада је до тада представљала пре свега капелу – земуницу, у веома лошем стању. Како је сасвим страдала 1915. године, заузимањем патријарха Варнаве током 1935. одлучено је да започне изградња потпуно нове капеле.²¹² Изградња је поверена Момиру Коруновићу, угледном српском архитекти, који је већ био познат као архитекта Српске православне цркве, али и аутор бројних војних споменика.²¹³ Црква је освећена октобра 1937. године.²¹⁴

Костурница у Јакшићевој кули

Јакшићева кула је помињана као локација за костурницу током првих послератних година. У свом прогласу Удружење резервних официра и ратника истицало је да треба „прикупити растурене кости и сместити их покрај војничке цркве Ружице“²¹⁵ Део пронађених скелета је смештен у ову кулу чини се пре него што је идеја о изградњу костурнице на Новом гробљу добила дефинитиван облик. Следећи познати податак везан за Јакшићеву кулу датира из 1928. године, када је Министарство вера одобрило средства за довршење костурнице у Горњем граду, па се може тврдити да је недуго затим костурница сасвим уређена.²¹⁶ Улаз у костурницу украшен је специфичним спомеником: направљен је крст од топовских цеви, изнад кога се налази ловоров венац.

Овакав поступак се може тумачити као преображај убојитих предмета, одузимање њихове смртоносне функције и претварање оружја у симбол страдања.²¹⁷ Са друге стране у питању је и класичан третман рат-

²¹¹ Д. Иванчевић, *н. г.*, 97, 145. Број обешених који Иванчевић наводи поклапа се са бројем у документима Архива Југославије, АЈ-74-242.

²¹² Исто.

²¹³ Александар Кадиевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

²¹⁴ Душан Кашић, *Светла Петка и њена капела на Калемегдану*, Београд 1987.

²¹⁵ *Рајнички гласник*, 1924. година, 405.

²¹⁶ *Рајнички гласник*, 1928. година, 195.

²¹⁷ Расправе унутар хришћанских цркава о ставу према рату видети: Ernest Kantorowicz, „Pro Patria Mori in Medieval Political Thought“, *American Historical Review* 3

ног плена чија се трофејна вредност истиче уграђивањем у споменик. Мноштво других металних црквених предмета, такође израђених од артиљеријских предмета, упућује на идеју да је шок који је изазвала немачка артиљерија 1915. године наставио да живи у свести савременика. Предмети са патином битке били су својеврсна испомоћ сећању, али су истовремено представљали и врсту каналисања накупљених емоција.

Композиција „Христова беседа на Гори“ у цркви Ружици од значаја је за разумевање односа династије Карађорђевић и Српске православне цркве. Присутност убијеног руског цара на фресци такође је занимљива. Учвршћивање ауторитета династије допуњено је истицање привржености Царској Русији. Појављивање Николаја II на фресци може да се тумачи и као захвалност Срба за политичку и војну помоћ током рата, а посебно за одбрану Београда.

Скулптуре два војника из потпуно различитих епоха могу се протумачити као објава једног читавог политичког програма српске државе. Балканским ратовима, али и Првим светским ратом, у свести многих савременика, обновљено је Душаново царство. Оно што је средњовековни копљаник изгубио, повратио је војник са шајкачом и опанцима: „На неки начин памћење враћа оно што је изгубљено.“²¹⁸ Две веома удаљене епохе повезане су у један низ и нудиле су јасно објашњење смисла рата. Такође, симетрија фигура готово да упућује на ред наместо послератне пометње која је мучила савременике.²¹⁹ Два војника могу се тумачити и као стражари, што упућује на поистовећивање са улогом заштитника, овога пута Истока а не Запада, од германског продора.²²⁰

Војник испред цркве Ружице није једина веза са средњим веком. Читав амбијент Београдске тврђаве упућује на тај период. Обнова цркава, посебно цркве Свете Петке, рађена је по узорима старе рашке архитектуре са намером да се уклопи у амбијент средњовековне тврђаве.²²¹ Алек-

(1951): 472–492; Борислав Гроздић, *Православље и раиш. Прилої проучавању схваћања Срба о раишу*, Београд 2001.

²¹⁸ Т. Кулјић, *Kultura sećanja*, 9.

²¹⁹ „Споменик је предмет који намеће значење и ред изван временског и хаотичног искуства савременог живота.“ Yu-FuTuan, „The significance of Artifact“, *Geographical Review*, 70, 1980, 462–472.

²²⁰ Десанка Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд 1979; „Средњовековна симболика витезова, храмова, краљева и принцеза, херојских легенди и јуначких подвига која се кроз патриотску поезију развила у време балканских ратова, везује се за старе митове, за култ и мистику злата и минерала, драгог камења и фантастичне пејзаже из сна или из тамног вилајета.“ Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности*, Београд 1986, 207.

²²¹ А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, 83. О доприносу две цркве амбијенту средњовековља писао је и археолог Марко Поповић (*н. г.*, 293). Феномен средњовековља и Првог светског рата посебно је обрадио Стефан Гебел, наглашавајући потребу савременика за континуитетом историје између средњег века и прве половине 20. века. Stefan Goebel, *The*

сандар Кадијевић сматра да је архитекта Коруновић приликом израде цркве Свете Петке свесно одустао од изградње монументалног објекта не би ли ову цркву уклопио у средњовековни амбијент.²²²

Дуготрајност обнове цркава и изградње костурнице указује на финансијску немоћ цркве као и приватних група које су учествовале у санирању овог дела Београдске тврђаве. Ипак, овом целином и Српска православна црква се укључила у стварање места сећања на Први светски рат. Иако је ова целина убрзо изгубила статус централног места сећања на одбрану Београда, она је опстала у готово непромењеном облику до данашњег времена. У оближњој костурници смештени су посмртни остаци једног дела погинулих српских војника, и ту су и остали упркос систематичности са којом је Удружење резервних официра и ратника радило на груписању свих погинулих на Новом гробљу. Веома је изгледно да ауторитет црквене организације није дозвољавао напуштање Јакшићеве костурнице. Истовремено Јакшићева кула је била пригодна и са становишта процеса сакрализације нације јер су кости бранилаца и буквално „уздане у темеље државе“.²²³ Треба додати и да је Јакшићева кула узета за симбол једног од ветеранских удружења које је настало у другој половини 1930-их година – Удружења бранилаца Београда.

Место фелдмаршала Макензена

Поставља се питање какво је било место фелдмаршала Макензена после Светског рата.²²⁴ Немачки официр није био добродошао у Београду.²²⁵ Ипак, јавност се у Србији и даље интересовала за његову судбину.²²⁶

Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940, Cambridge 2007.

²²² А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, 83.

²²³ Ајонија Београда у *Светском рају*, 374.

²²⁴ Фелдмаршал је 1918. године заробљен приликом напуштања Румуније од стране мађарских револуционара. Потом је предат савезницима. Српске власти су му вратиле оружје и сместили га на посед грофа Котека код Футога. Услед интервенције француских власти, мотивисана страхом од могућег продора мађарских револуционара, српска влада је пристала да пребаци Макензена и његову пратњу у Солун. Сведочанство о Макензену оставио је бродарски капетан који га је превезао Дунавом до Смедерева. „Видети из близа тако чувеног војника, моћи га поздравити, чути му глас, говорити с њиме, примити га на свој брод, на цео дан и, у неку руку под своју заштиту, зацело не би био обичан догађај ни за много значајнијег човека од једног бродарског капетана са Дунава и Саве.“ Исто, 389.

²²⁵ Милан Јовановић Стоимировић је описао сусрет са Макензеновим сином који је поменуо разочараност оца због српске негостољубивости. „Он ми вели да његов отац, ђенерал, пати што је још увек први на Србијиној листи ратних криваца. Велим му: *Ala guerresomme à la guerre!* Он ми вели: *Mais à la paix comme à la paix!*“ хотећи ваљда рећи да га треба брисати са те листе. Затим ми рече: Моме оцу је 90 година, он неће дуго. После његове смрти објавиће се његови мемоари и ви ћете видети кога сте ставили на чело листе

Немац Макензен био је симбол противника који је поштовао Србе, али који је поиман и као неко ко је својим неумереним ослањањем на ратну технику срушио правила ратовања приликом бомбардовања Београда и Смедерева. Тако је долазак фелдмаршала у Смедерево приморао представнике југословенских власти да интервенишу како би спречиле покушај каменовања Фон Макензена од стране грађана Смедерева.²²⁷

Са генералом Макензеном повезује се и немачко војничко гробље на Бановом брду. Постојање споменика српским војницима, околности подизања и одавања ове почасте немачких војника нису посебно наглашаване у међуратној штампи. Постепено, и ова локација је уврштена у ред гробаља на којима је одржаван помен 11. новембра.²²⁸ Посебност овог места огледала се и у постојању само немачког споменика без додавања каснијих српских обележја. Део савременика није био нарочито наклоњен овом споменику верујући да су српски војници убијени у близини ове локације и да су потом једноставно закопани у рову у коме су и страдали.²²⁹ Ипак, о посебном односу према српским војницима сведочио је и порушени споменик са Дунавског кеја у коме су били заједно сахрањени српски и немачки војници.²³⁰ У близини се налазио и споменик подигнут српској жандармерији, која је сећање на октобарске борбе из 1915. године сматрала другим по значају догађају из своје историје. На тај начин жандармеријска испомоћ редовној војсци била је по значају одмах иза чувене акције код Чукур-чесме.²³¹

ратних криваца: човека који је дубоко ценио Србију и њено херојство.“ *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 164–165. Капетан брода Ђуричић забележио је и да „солунци“ поштују Макензеново име, али да им је оно истовремено веома мрско. Младен Ст. Ђуричић, „Један дан са маршалом Макензеном“, *Рајнички гласник*, 6, X, 1927, 388.

²²⁶ Младен Ст. Ђуричић, „Један дан са маршалом Макензеном“, *Рајнички гласник*, 6, X, 1927, 387.

²²⁷ „Дај га нама, нама; да му ми судимо. Да осветимо порушено Смедерево, цикали су други.“ Исто, 400.

²²⁸ Аноним, „И у Београду је на ратничким гробљима прослављен дан мира“, *Полићика*, 12. новембар 1937, 5.

²²⁹ „А та „рупчага“ то је остатак пешачког рова где су борци 7 пука II позива две дуге јесење ноћи одбијали напад за нападом, бранећи Кошутњак, примали у своје груди хладно сечиво немачког бајонета, опирали се до последњег даха и најзад подлегли, положили своје кости у те „рупчаге“ и ту потрунули. Мора бити да су тих 36 бораца 7. пука сјајно искупили своје животе, јер им Немци иначе не би указали такву почаст да их сахране на почасном месту у средини свога батаљона, ту, у шуми, крај „рупчага“ где су и изгинули.“ Милутин Попадић, „По згаришту једног демонског пожара после 15 година“, *Аионија Београда*, 515.

²³⁰ Исто.

²³¹ „У европском рату 1914–1915. године у рату за одбрану егзистенције миле нам Отаџбине Београдска жандармерија штитила је границу од железничког моста на Сави па до кеја на Дунаву издржавајући најјачу непријатељску артилеријску и митраљеску ватру до доласка наших трупа.... Велики број гробова на обали Дунава најјачи су докази њихове храбрости и пожртвовања“. Аноним, „Говор команданта жандармерије, дивизијског гене-

Значај рушевина

Осим подигнутих споменика, посебно сећање на ратовање представљале су оштећене грађевине. Њихова симболичка вредност била је спонтана и није могла бити контролисана као у случају поменутих симбола. Постепеним рушењем и поправљањем београдских кућа нестајали су ови аутентични ратни споменици.²³² С друге стране статус оваквих објекта представљао је и симбол односа државе према обнови земље. „Требало је да прође више од година дана од ослобођења па се тек тада нађу два министра г. г. Љ. Давидовић и В. Вељковић, који ће отићи до ратом опустошеног Шапца, ту под носом Београда.“²³³ Слично, трагови разарања која је у Земуну оставила српска артиљерија тицали су се српско-хрватских односа.

Миленијумска кула у Земуну или *Кула Сибињанина Јанка* изграђена је да би представљала снажан политички и културни симбол. Ипак, гранатирања између Београда и Земунa придодала су кули још један слој значења. По завршетку рата кула се налазила у веома лошем стању јер ју је српска артиљерија погодила у више наврата. Поставило се питање треба ли овај споменик срушити или га обновити, лишавајући га његове мађарске националне симболике. У расправи о судбини споменика, 1921. године, учествовали су поред Уметничког одељења Министарства просвете и хрватске надлежне службе, као и представници земунске општине.

Др Јосип Бруншмид, представник хрватске стручне установе за чување споменика, предлагао је да се споменик остави такав какав је, тако би се истакла нова димензија ове грађевине, при чему је сада већ чувена српска артиљерија имала своје место и на споменику.

„Услијед изврснога гађања српске артиљерије постао је миленијумски споменик развалином, па је већ поради тога утрнуло право служности маџарске државе на оним парцелама земунске градске општине... Нека бивши миленијски споменик у Земуну буде и остане сликовита развалина на лијепој точки с красним видиком, као успомена на то, како

рала г. Војислава П. Томића. На дан жандармеријске славе на 1. дан Духова 25–VI–1924. год.“, *Полиција*, XI, 1924, 13, 14, 487–489. Слично је говорио нешто раније и командант целокупне полицијске жандармерије пуковник Драгољуб Узунмирковић: „Од 1862. год. па до 1914. год. жандармерија српска, свугда и у свакој прилици, показала се достојна малене београдске жандармерије из 1862. год; али чудан удес хтео је, да се 1914. и 1915. год, и то опет баш у одбрани Београда, обнови и обесмрти слава жандармерије и њенога оружја.“ Аноним, „Слава полицијске жандармерије“, *Полиција*, 1922, IX, 11, 12, 535–538.

²³² Грађани Београда су са негодовањем реаговали на рушење остатака „куће на Зеленом венцу“, последњег трага разарања београдског приобаља из 1915. У питању је зграда на Зеленом венцу бр. 1, на плацу Српског лекарског друштва, а срушена 1. септембра 1930. О. Манојловић, *н. г.*, 53.

²³³ „Једна срамота“, *Полишика*, 27. април 1922, 1.

изврсно је српска артилерија у рату за наше ослобођење своју задаћу вршила а нека се проведу само такве радње, које су потребне, да не дође до какове незгоде услијед тога, што би се на згради штогод могло само да сруши, те кога убије или озлиједи“.²³⁴

Да се југословенска држава угледала на западноевропске узоре приликом израде својих споменика опажа се и у овом случају. Представници загребачке грађевинске дирекције овај споменик су сада сматрали ратним трофејом у сличном смислу као у случају цркве Ружице.

„Миленијски споменик у Земуну имаде се сматрати нашом побједничком трофејом свјетског рата. Ниједан народ не уништава своје трофеје, него их чува за познија покољења, диже им музеје и употребљава их као дијелове својих споменика: нпр: Siegessäule у Берлину је пун француских топовских цијеви из године 1871.“²³⁵

Преобликовање заробљених непријатељских симбола представљало је не само симбол победе већ и понижења непријатеља. Завршна разматрања о судбини *Миленијумске куле* допуњена су ставом Министарства просвете у смислу што тачнијег разјашњења контекста и улоге српске артиљерије. „Места на кули где су наша зрна оставила трага нашег отпора сачувати и пригодним натписима на плочи тачно објаснити“.²³⁶ Из сачуване грађе није јасно да ли је овакво решење спроведено у дело.

Још једна кула је поправљена, али на београдској обали Дунава. У питању је обнова Небојшине куле, извршена маја 1938. године. Кула је тада још увек имала видна оштећења од граната великог калибра којим је погођена 1915. године као једна од централних тачака одбране.²³⁷

Специфичан пример београдских рушевина представљала је поменута кућа на Зеленом венцу.

²³⁴ АЈ-66-627-1035.

²³⁵ Исто.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Аноним, „Рестаурисање куле Небојше, оправка терасе испод Победника и пошумљавање Лаудановог шанца“, *Полиџика*, 15. мај 1938, 14; Аноним, „Београд пред Краљеву свадбу“, *Полиџика*, 12. мај 1922, 2.

Последњи траг октобарских борби из 1915. године у Београду,
кућа на Зеленом венцу 1 (SHD – Vincennes, Paris)

Уклањање рушевина у Београду пред венчање краља Александра I 1922.
(SHD – Vincennes, Paris)

Међу бројним грађевинама које су носиле трагове рата издваја се и Вазнесењска црква која је дуго времена имала неексплодирану гранату у свом торњу. Граната је привукла пажњу јавности тек 1922. године, а акције на њеном демонтирању убрзао је изненадан долазак краља Александра на богослужење. Црква је приликом покушаја да реши овај проблем била непрестано преусмеравана на различите надлежне и „ненадлежне“ установе и министарства, а на крају се озбиљно разматрало и ангажовање једног солунца који је, већ познат у Београду, за веће суме новца деактивирао неексплодиране гранате по граду.²³⁸ Трагови рата могли су се наћи у природи, у околини Београда. Места око града су прошла кроз неколико трансформација. Тако је Топчидер преко излетишта, постао стратешко место за српску артиљерију, потом аустроугарски радни логор, а затим поново излетиште. Сличан процес одиграо се и на Ади Циганлији.

Улога војничких гробаља – пример српског војничког гробаља у Тијеу поред Париза

Брига о војничким гробљима представљала је један од најизраженијих ратних симбола, али и примера општег односа државе према ратним традицијама.²³⁹ Ова тема је често изазивала доста критике упућиване владиним представницима.²⁴⁰ Отежавајућа околност за Министарство вера, надлежно за овај проблем, огледала се не само у великом броју земаља у којима су се налазила гробаља српских војника и цивила, већ и у бројности и распршености места у којима су војници сахрањивани, нарочито у иностранству.²⁴¹

²³⁸ „И од тада кад год су отварали врата на олтару, они су упирали очи прво на торањ па пошто би видели да то чудовиште и даље спава, продужили би свој пастирски посао, не говорећи, разуме се, вернима о мислима које су им у тим тренуцима летеле у висине.“ Аноним, „Граната у торњу“, *Полићика*, 14. фебруар 1922, 3.

²³⁹ Првих година у фокусу Удружења била је и небрига грчких власти за српска гробаља на Солунском фронту на која су се делом досељавале избеглице из Мале Азије. „Грбови Српских Јунака заслужили су бољу судбину. Нека Грчка зна да Српски Ратници неће заборавити ову увреду и да се у најскоријој будућности Грци могу због ове своје немарности љуто кајати.“ „Свете жртве“, *Рајнички гласник*, II, 1, 1923, 20; „Помен нашим палим борцима у Чешкој“, *Рајнички гласник*, II, 6, 1923, 207; „Наше гробље у Чехословачкој“, *Рајнички гласник*, II, 6, 1923, 208.

²⁴⁰ Аноним, „Гробаља палих и умрлих у рату“, *Рајнички гласник*, II, 10, 1923, 351. Скрнављење српских војних гробова у Мађарској, 25. новембра 1923. само је допринело повећању напетости између две државе. Аноним, „Помен и освећење наших гробова“, *Рајнички гласник*, II, 12, 1923, 410; Аноним, „Уређење наших војничких гробаља на солунском фронту“, *Рајнички гласник*, 3, VII, 1924, 231.

²⁴¹ Аноним, „Наша гробаља у Чехословачкој“, *Рајнички гласник*, 2, II, 1923, 47; Аноним, „Капела на зејтинличком гробљу у Солуну“, *Рајнички гласник*, 1923, 47; Аноним, „Уређење маџарских војничких гробаља код нас“, *Рајнички гласник*, 8, I, 1929, 63.

Када је реч о важности војничких гробова посебно су интересантна два разлога за њихово уређење – они су виђени као темељ Југославије и као света ствар за српски народ и војску. Очување гробова било је и у директној вези са памћењем имена страдалих. Тежња да се избегне срамота због странаца који би посећивали Србију или би се нашли близу српских војничких гробаља у нпр. Грчкој или Француској, навођена је као још један разлог за уређивање гробаља.

Случај у Француској је био посебно значајан због блиских односа две државе, као и скорашње војне историје. Уређење овог гробља било је и један од најважнијих послова поверених Удружењу резервних официра и ратника. Читав проблематика уређења српских војничких гробова, иначе, открива низ недостатака који су пратили ангажовање југословенске државе на овом пољу. Проблеми су, како ће се показати, поред финансијских били и организациони.

На гробљу Тије, месту које је тада било на периферији Париза, сахрањено је 612 српских официра и војника.²⁴² Највећи део сахрањених преминуо је за време Првог светског рата, док је део гробља испуњен гробовима активних и пензионисаних војника Краљевине Југославије умрлих у избеглиштву после 1945. године. Гробље је замишљено као једно од највећих у Француској и по неким подацима постојала је и намера да се сва париска гробља изместе на „Тије“ не би ли се изградило „највеће гробље на свету“.²⁴³ Централни део гробља био је резервисан за посмртне остатке српске војске. Париска општина је на седници од 12. јула 1928. бесплатно уступила потребан терен у Тијеу. Вредност добијеног земљишта износила је 2,5 милиона франака.²⁴⁴

Француски министар пензија понудио је помоћ и при извршењу преноса и скупљању посмртних остатака. У те сврхе стављено је на располагање 120.000 франака. Југословенска процена била је да ће држава уштедети и до 670.000 франака на трошковима концентрације гробова.²⁴⁵ Понуда сарадње при ексхумацијама и преносу посмртних остатака била је значајнија него што се може чинити. Потрага ове врсте у иностранству представљала је логистичку ноћну мору за сваку државу која је покушавала да уреди своја гробља у иностранству. Влада Краљевине СХС прихватила је француску понуду децембра 1928. године. У овом периоду југословенски представник требало је да буде Радомир Симић, већ постојећи делегат за вођење бриге о српским гробљима у Француској, а са француске стране истакнута улога дата је организацији Сувенир Франсез („Souve-

²⁴² Александар Недок, Милисав Секулић, „Епилог Првог светског рата у бројкама“, ВСП, 65, 2008, 99.

²⁴³ Аноним, „Српско војничко гробље у Паризу“, *Полишика*, 21. октобар 1928, 7.

²⁴⁴ Исто.

²⁴⁵ Исто.

pir Français“), за коју су југословенске власти имале само речи хвале.²⁴⁶ Значајну улогу у преговарању о повластицама које је Београд добио имали су утицајни југословенски посланик Мирослав Спалајковић и француски министар пензија Луј Марен (Louis Marin).²⁴⁷ Крајем 1928. године посланик Спалајковић је известио министра вера Драгишу Цветковића:

„Како је Париска Општина хитно тражила планове нашег будућег гробља, да би нам у своме генералном плану одредила величину земљишта, то је Ваш Делегат са мојим писмом предао те планове Општини благодарећи Удружењу наших Ратника који су ме умолили да у њихово име то учиним, да би се на тај начин одужили својим помрлим друговима, желећи да и они уреде наше војничко гробље код Париза и у њему подигну споменик признања нашим ратницима и у исто време споменик захвалности Француској, што је у овдашњим круговима наишло на особито задовољство, нарочито код г. Министра Пензија мога пријатеља г. Л. Марена“.²⁴⁸

Помен на француском војничком гробљу у Београду 1931. Улогу у проширењу и уређењу овог гробља имало је Удружење резервних официра и ратника (SHD – Vincennes, Paris)

²⁴⁶ АЈ-69-116.

²⁴⁷ Министар пензија 1926–1928, путовао у Србију 1892, председник Удружења пријатеља Југославије. Више у: Станислав Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба, Хрватша и Словенаца*, Београд 2008, 221. Улога посланика Спалајковића била је и да реши питање споменика Есад Паше који је такође сахрањен на Тијеу поред српских војника. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне управе Удружења резервних официра и ратника 24. 8. 1928. до 2. 8. 1929.“, 117. седница Управног одбора од 14. јуна 1929, ИАБ 1027.

²⁴⁸ АЈ-69-116.

У овом извештају први пут се спомиње и подизање већег споменика на гробљу – споменика захвалности Француској. Идеја о подизању оваквог споменика већ неко време је постојала у јавности. Првобитна идеја је била да се споменик подигне у Паризу, али је на подстицај француског посланика у Београду одлучено да се он подигне у Београду. Новембра 1929. донета је коначна одлука да се споменик ипак подигне у Београду.²⁴⁹ Споменик је инаугурисан 11. новембра 1930.²⁵⁰ Ипак, Спалајковићев извештај и иницијатива резервних југословенских официра указују на могућност да је коначна одлука о месту постављања споменика донета тек после дуже недоумице и да је у последњи час промењена. После коначне одлуке о избору места за споменик, идеја о споменику на Тијеу је остала актуелна, али више није имала примат *централној српско-француској споменика*.

За делегата Удружења у Француској одређен је Радомир Симић који је већ радио на обиласку и проналажењу српских гробова у овој земљи. Као и у неколико случајева уређивања војних гробова и споменика у Југославији, држава је препуштала приватним организацијама да саме прикупе новац и уреде места која су била важна за неговање традиција ратова које је Србија водила. Оваква политика ослобађала је државу великог финансијског оптерећења, а истовремено отварала је могућност за рад енергичних појединаца који су учинили доста да се очувају сећања на значајне етапе ратова 1876–1918. Чињеница да је Удружењу резервних официра и ратника предата обавеза да уреди српску парцелу у Тијеу представљала је велику част за Удружење, али је у питању био и важан преседан јер се приватном удружењу уступала државна обавеза овога пута у иностранству. Разлози су били пре свега финансијске природе, а дотадашњи – како се веровало – беспрекоран рад Удружења, само је олакшао доношење одлуке.

Услови које је држава поставила Удружењу резервних официра и ратника били су, између осталих, да сваки ратник добије надгробно обележје са означеним именом и презименом, да се на средини гробља подигне општи споменик и да се цело гробље ограда трајном оградом.²⁵¹ При овим радовима српско Удружење могло је да рачуна на сарадњу са француским удружењем ратника („Association des Anciens Combattants“) као и са организацијом Сувенир Франсез. Идеја о имену и презимену на сваком гробу чинила је једну од тековина Светског рата. У питању је демократичност каква није пратила раније ратове.²⁵² С друге стране концепт споме-

²⁴⁹ С. Сретеновић, *н. г.*, 465.

²⁵⁰ Исто, 466.

²⁵¹ Решење министра вера Драгише Цветковића од 25. децембра 1928. АЈ-69-116.

²⁵² G. Mosse, *н. д.*, 35.

ника који је планиран такође је одржавао званичан однос према „светим жртвама“.

Милан Радосављевић, кључни човек Удружења резервних официра и ратника, водио је главну реч као и у другим активностима Удружења.²⁵³ Једна од идеја председника Радосављевића била је да се у постамент за француски споменик угради камен са Цера, Гучева, Доброг Поља, Кајмакчаланана и осталих ратишта.²⁵⁴ О свим плановима обавештаван је и краљ Александар, који је пожуривао Удружење да што пре отпочне са радовима.²⁵⁵ Споменик је требало да се налази у средини гробља и да представља „Француску“ то јест њену алегорију „Маријану“ како придржава клонулог српског војника. Српски војник требало је да буде у пуној ратној спреми и да грчевито стеже пуковску заставу. Било је предвиђено да обе скулптуре извиру из српске Карађорђевог звезде са натписом из „Горског вијенца“ који је на најкраћи начин сажимао доминантно схватање смисла ратних жртава: „Благо оном ко довијек живи. Имао се рашта и родити“. Овај текст требало је да буде постављен преко спомен-плоче израђене као „Албанска споменица“. Такође, на сваком споменику требало је да се, поред имена и презимена, изради и копија медаље за храброст „Милош Обилић“, као и да се постави натпис „За Краља и Отаџбину“.²⁵⁶ Удружење је детаљно разрадило ове идеје и планове и предало их париској општини.

Штампа је забележила и финансијски проблем координатора читавог подухвата делегата Симића који месецима није примао плату, иако је у условима које је Удружењу поставило Министарство вера када је и уступило пројекат, наведено да је брига о његовој плати обавеза Удружења резервних официра и ратника. Краљица Марија је преузела улогу покровитеља уређења гробља у Француској.²⁵⁷ Планове за уређење српске парцеле израдио је архитекта Крајичек.²⁵⁸

Да би уредило многа спомен-места у Србији, а сада и у иностранству Удружење је користило различите начине за прикупљање новца. Део је прикупљан прилозима државних и приватних предузећа, део из буџета или чланарина Удружења. Питање реалне независности ове организације у односу на државу или краљевску кућу веома је деликатно јер су се у

²⁵³ Аноним, „Преговори око уређења српског војничког гробља у Паризу“, *Време*, 25. мај 1930, 5.

²⁵⁴ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 45, Седница одржана 7. децембра 1928, ИАБ, 1027.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ Аноним, „Српско војничко гробље у Паризу“, *Политика*, 21. октобар 1928, 7.

²⁵⁷ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 55, Седница одржана 4. јануара 1929, ИАБ, 1027.

²⁵⁸ ИАБ 1027, К-16.

њену касу сливала велика средства из државног буџета, иако је Удружење имало и друге важне финансијере. За потребе уређења гробља у Тијеу организована је најоригиналнија акција до тада на прикупљању новца. Штампана је, у сарадњи са државним поштама, серија поштанских марака са три мотива која су се односила на етапе борбе на Солунском фронту. Тиме се још једном подвлачило српско-француско пријатељство. На три марке смештене су слике „Доброг поља“, модела „Париског споменика нашим војницима“ и незаобилазни „Кајмакчалан“.²⁵⁹

„Ових дана биће пуштене у продају нарочите поштанске марке у корист подизања српског војничког гробља у Паризу, за које је париска општина уступила најлепши део земљишта на централном гробљу Тије. Марке ће бити у оптицају шест месеци.“²⁶⁰

Мотив Кајмакчалана, кота 1212 (лична збирка)

Марке су пуштене у продају 1. априла 1931. као пригодно издање у корист подизања споменика српским ратницима у Паризу. Клишеи су израђени у Државној штампарији у Бечу. Продато је око 200.000 комплетних серија, док је остатак продат на лицитацији у корист Удружења резервних официра и ратника.²⁶¹ Чињеница да је продато више од 200.000

²⁵⁹ Аноним, „Од првог априла продаваће се поштанске марке намењене за наше гробље у Паризу“, *Полиџика*, 28. март 1931, 11.

²⁶⁰ Аноним, „За српско војничко гробље у Паризу“, *Полиџика*, 17. јануар 1931, 9.

²⁶¹ Група аутора, *Katalog poštanskih maraka jugoslovenskih zemalja 1991*, Београд 1991, 37.

серија указује на потребу великог броја становника Србије да узму учешћа у акцији одавања почасти страдалима у рату. Сакупљена средства од продаје јубиларних поштанских марака допуњена су делом из фондова Министарства правде.²⁶² Кредитирање радова у Француској било је веома замршено јер је Удружење намеравало да од продаје маркица врати одређене кредите које је уживало преко министарстава правде и вера.²⁶³

Део породица чији су чланови сахрањени у Француској искористио је законске могућности и пренео посмртне остатке у Србију. Њихови ковчези, уколико нису пренети у породичне гробнице, смештени су у костурницу *Бранилаца Београда* на Новом гробљу у Београду, која је још увек била у изградњи. После преноса 300 ковчега за Србију, од 1200 сахрањених у Француској остало је још око 900 војника и цивила.

Тема споменика која се налазила на поштанским маркама била је знатно другачија од оне која је првобитно изношена у јавности. Нови пројекат био је дело вајара Драгомира Арамбашића. Овога пута „Маријана“ је представљена са подигнутим мачем у једној руци и штитом у другој налазила се раме уз раме са српским војником који више није био на самрти већ је спремно држао пушку са бајонетом. Више није било ни трага од исцрпљеног српског војника кога је од самртног ропца спасавала персонафикација Француске. Овако свеобухватна промена мотива и поруке споменика поставља низ питања. Да ли је после подизања *Споменика захвалности Француској* у Београду, Удружењу резервних официра и ратника било лакше да оствари у већој мери сопствено виђење војне сарадње Србије и Француске, независно од државних инструкција? Питање сумњи Срба у француску заштиту током рата покренуто је и приликом разраде идеје о подизању Споменика захвалности Француској.²⁶⁴

Ипак, ниједна варијанта није остварена јер споменик није ни подигнут. Узроци овог неуспеха се могу утврдити само посредно. Најпре, у односима Југославије и Француске постојале су бројне недоречености које су се све више испољавале како се завршавала трећа деценија XX века.²⁶⁵

Знатно погубније на израду овог споменика деловао је слом Удружења резервних официра и ратника. Финансијска криза је у овом периоду снажно погодила Југославију, а тиме и све донаторе овог Удружења. Уз то,

²⁶² „Подизање нашег ратничког гробља у Паризу“, *Време*, 19. јун 1930, 8.

²⁶³ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне управе Удружења рез. официра и ратника 24. 8. 1928. до 2. 8. 1929.“, Седница од 12. априла 1929, ИАБ 1027, 91–92.

²⁶⁴ С. Сретеновић, *н. г.*, 465.

²⁶⁵ Веће компликације избијале су око потписивања *Уговора о пријатељству са Краљевином СХС* као и услед све већег зближавања Француске и Италије 1928. године. Видети: С. Сретеновић, *н. г.*; Вук Винавер, *Југославија и Француска између два светска рата. Да ли је Југославија била француски савезник?*, Београд 1985.

априла 1933. отпочео је велики обрачун у Удружењу,²⁶⁶ који је довео до суноврата најмоћније ветеранске организације. Драматичан сплет околности зауставио је све активности Удружења, па тако и радове у Тијеу. Судбина Ратничког дома, данашњег Дома војске Србије, била је готово идентична, мада су се последице сукоба на крају одразиле само на фасади грађевине. Синхронизовани прекид свих радова, од Београда, Краљева или Париза јасно показује да је пре свега унутрашњи сукоб разних фракција у Удружењу резервних официра и ратника довео до пропасти српски пројекат у Тију упркос крајње повољним условима које је обезбедила француска држава.

Током 1933. године српска парцела у Тијеу је уређена, али без споменика.²⁶⁷ Данашњи изглед гробова српских војника упућује на велику улогу француског партнера *Сувенир Франсез* при уређењу гробља, знатно већу него што је то било најављивано. На гробовима се, наиме, не налазе представе медаље Милош Обилић већ натпис „Souvenir Français“.

Данашњи изглед српског војничког гробља у Тијеу
(лична збирка)

²⁶⁶ „Изјава чланова Средишње управе Удружења резервних официра и ратника у Београду“, *Ратнички гласник*, III, Београд 1933, 102.

²⁶⁷ „Помен на југословенском војничком гробљу у Тијеу“, *Време*, 30. јун 1933, 2.

Ратнички дом

Идеја о изградњи једног објекта који би имао централно место за све ратне ветеране јавила се још 1920-их година. По угледу на друге европске ветеранске покрете и Удружење резервних официра и ратника је желело да изгради своју кућу, зграду са просторијама за састанке, са собама за изнемогле ратнике, клубом за друштвени живот и слично. Дом је требало да постане и ратнички Пантеон, где би се сакупила историјска грађа и формирао музеј.²⁶⁸ Поред музеја у великој библиотеци били би смештени историјска грађа и књиге на разним језицима о подухватима српске војске.²⁶⁹ У згради би се основао *Дом изнемоћлих рајника*.²⁷⁰ Монументалност објекта омогућавала је да се зграда посматра и као очигледан симбол српских ратничких традиција и значаја српске војске за победу у рату и стварање нове државе.

Удружење резервних официра је, као и многа друга друштва, држало састанке по изнајмљеним просторијама, а веће скупове и конгресе у београдским кафанама.²⁷¹ Још октобра 1923. одржани су први састанци са представницима Београдске општине и разговарало се о плацу на коме би се Дом изградио.²⁷²

Уследило је оснивање Фонда за подизање Ратничког дома.²⁷³ Међу првим идејама налазила се и она о подизању споменика краљу Александру испред Дома. Планове зграде требало је бесплатно да израде професори чланови Удружења.²⁷⁴ Уследило је сакупљање прилога, а новац су давали краљ Александар, министри, виши и нижи активни и резервни официри међу којима и пилот Станислав Хођера, као и официр Ђорђе Рош. Низ активности, забава, представа и пригодних вечери организован је у корист Дома.²⁷⁵ Део новца од продаје униформе добијених из Немачке такође је употребљен за Дом.

„Овај дом, поред тога што ће бити једна врста Ратничког Пантеона, имаће да прими на стан и храну децу наших другова из унутрашњости, која морају да се школују у Београду. Доцније ће у њему бити смештен азил изнемоглих сиромашних рез официра. А поколења ће опомињати, на

²⁶⁸ Јован С. Јовановић, „Ратнички музеј“, *Рајнички гласник*, V, Београд 1932, 207.

²⁶⁹ Аноним, „Библиотека Ратничког Пантеона“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 77.

²⁷⁰ Исто, 290.

²⁷¹ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2009², 275.

²⁷² Аноним, „Састанак, одржан 8. октобра 1923.“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 89; „Ратнички дом“, *Рајнички гласник*, II, 10, 1923, 401.

²⁷³ Аноним, „Нашим пододборима“, *Рајнички гласник*, 3, IX, 1924, 290.

²⁷⁴ Аноним, „Ратнички дом“, *Рајнички гласник*, 6, II, 1927, 42–43.

²⁷⁵ Сликар Богосав Војновић-Пеликан приређивао је изложбе у корист Дома. Аноним, „Добровољни прилози за Ратнички дом“, *Рајнички гласник*, 6, II 1927, 44–49.

велико време и неизмерне жртве које је наша генерација положила за част и величину Отаџбине.²⁷⁶

Први прави напредак у остваривању идеје подизања Дома одиграо се када је Београдска општина доделила на коришћење Удружењу плац тада познат као Велосипедски клуб површине 3062 м².²⁷⁷ Вредност плаца износила је 9 милиона динара.²⁷⁸ До тада, тај простор је лети служио као, како назив и указује, бицикличка стаза, а зими као клизалиште.²⁷⁹ По ограђивању простора 1930. године, ишчекујући почетак радова, Удружење је део терена издало Друштву резервних авијатичара у циљу „постављања атракционог апарата за пропагирање авијатике“.²⁸⁰

У Историјском архиву града Београда сачувано је неколико верзија уговора што показује да је коначна верзија била резултат постепених уступака Удружењу. Коначно, одлука од 19. марта 1927. дала је дефинитиван облик овом државном потезу.

Занимљиво је да је одлука образложена изражавањем захвалности Општине бившим борцима. Плац се, уз обавезу да се на њему објекат изгради, уступао на 50 година уз могућност продужења периода најма. Удружење је морало да се обавезе и да ће подићи репрезентативну зграду, какве су иначе недостајале Београду.²⁸¹ Ипак, није била реч о поклону, а одредбе споразума довешће Удружење пред непредвиђене финансијске проблеме крајем тридесетих година. „Ако Удружење за време важења овог уговора престане да постоји, уговор се аутоматски преноси на Министарство војске и морнарице (сходно члану 4 Правила Удружења).“²⁸²

Удружење је на свом рачуну код Државне хипотекарне банке имало 5.500.000 динара, а циљ је био да се за ту суму изгради трећина зграде (923 м²) која би се касније надзидала новцем добијеним од рентирања просторија у Дому. Мада према ставовима које је Управа објављивала у *Рајничком гласнику* Удружење није намеравало да се задужује код банака, записници седница Средишне управе показују да се размишљало о стављању читавог плаца под хипотеку. Према званичном ставу Управе готов новац требало је да привуче најповољнијег предузимача.²⁸³ Иако су

²⁷⁶ Аноним, „Ратнички дом“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 77.

²⁷⁷ „Уговор о закупу“; „Уговор о закупу без накнаде“; ИАБ 1027, К-20. Прва одлука о закупу донета је 19. маја 1926.

²⁷⁸ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Рајнички гласник*, VI, Београд 1930, 225.

²⁷⁹ Слободан Гиша Богуновић, *Архивекшонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, 1, Београд 2005, 472.

²⁸⁰ „Извештај о раду...“, 124.

²⁸¹ „Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 276; „Уговор о закупу без накнаде“, ИАБ, 1027, К-20.

²⁸² Исто.

²⁸³ Исто, 123.

чланови управе Удружења поносно истицали да имају готовину за изградњу Дома, записници седница Управног одбора Средишне управе указују да ситуација није била тако стабилна.

Током лета 1928. године у Београд су долазили представници страних грађевинских предузећа са којима се преговарало о изградњи Дома. Једна од сметњи за стављање плаца под хипотеку²⁸⁴ била је чињеница да Удружење није власник земљишта на коме је Дом требало да буде подигнут.²⁸⁵

Треба имати у виду да крајем 1928. године Удружење, истовремено, ради на рестаурацији и доградњи костурнице на Гучеву, костурнице и споменика на Новом гробљу, као и на Ратничком дому. Посебан задатак био је уређење гробља у Француској.

Године 1930. образовани су стручни одбор, почасни одбор и жири са задатком да се посвете плану изградње Ратничког дома. Жири је, у саставу Петар Поповић, Драгутин Маслаћ, Светозар Јовановић, изабрао скицу архитеката Пиперског и Јовановића.²⁸⁶

Спољни изглед зграде требало је да подсећа на средњовековну тврђаву са 4 куле, од којих би највећа била она која се видела са тадашњег Позоришног трга. У сутерену су предвиђени ресторан и пивница, кухиња и гардероба. На првом спрату налазила би се сала за конференције и игранке. Део зграде био би издељен на канцеларије за издавање различитим удружењима која би тада могла да направе сопствене клубове за дружење каквих је Београду недостајало.²⁸⁷ Остатак зграде чинио би хотел, док би се на крову налазила летња башта ресторана.

Највиша кула би се састојала од две момачке собе.²⁸⁸ Један од услова за предузимача је био да на градилишту запосли што већи број бивших ратника.²⁸⁹ Рок завршетка радова био је предвиђен за месец јун, али је касније одложен како би се освећење извршило симболично 11. новембра 1931.

Током 1930. године сазидани су темељи, сутерен и први спрат. Београдска општина и даље је помагала градњу ослобађајући Удружење

²⁸⁴ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 35, Седница одржана 2. новембра 1928, ИАБ, 1027.

²⁸⁵ Београд су овим поводом посетили швајцарски и немачки финансијери. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 14, Седница одржана 24. августа 1928, ИАБ, 1027.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Аноним, „Припреме за подизање *Ратничкој Дома* у Београду“, *Ратнички гласник*, IX, Београд 1930, 365.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ „Извештај о раду...“, 123.

различитих такси.²⁹⁰ Радови су добро текли и комисија је била задовољна. Трећег децембра 1930. краљ Александар примио је Милана Радосављевића интересујући се за радове на Ратничком дому, као и за тада још увек недовршену костурницу бранилаца Београда.²⁹¹ Иако се по извештајима Средишње управе Удружења чинило да је градња текла без већих застоја, од јануара 1931. све су бројније информације о преговорима са Државном хипотекарном банком ради добијања зајма за довршење Ратничког дома.²⁹² Уследило је кашњење са унутрашњим радовима.²⁹³ Финансирање су од почетка помагали и локални пододбори, а међу донаторима налазила се и Народна банка, док је пододбор из Скопља уплатио чак 100.000 динара за довршење Дома.²⁹⁴

Како су се радови примицали крају склапани су уговори са закупцима просторија, док се са другима још преговарало. У питању је низ политичких, културних и спортских организација Краљевине Југославије које нису сасвим познате у историографији, а чији су истакнути чланови припадали југословенској елити. Међу њима су били: Јадранска стража, Народна одбрана, Савез добровољаца, Стрељачки савез, Југословенска лига, Друштво народног здравља, Апотекарска комора, Фудбалски клуб *Југославија*, Клуб француских пријатеља, Друштво пријатеља Француске, Удружење банака, Удружење глумаца, Ловачко удружење, Удружење резервних авијатичара, Савез певачких друштава, Глумачки фонд Краљевине Југославије, Лига против туберкулозе, Београдска хазена.

Како се рок завршетка радова приближавао, постајало је све извесније да су укупни трошкови износили готово 8 милиона динара, чиме је значајно пробијен предвиђени буџет.²⁹⁵ Чини се да су преговори око неопходног зајма постајали све компликованији и да су крајем 1931. године представници Министарства војске и морнарице као и Београдске

²⁹⁰ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 17. октобра 1930. године у Београду“, *Рајнички гласник*, I, Београд 1931, 17.

²⁹¹ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 5. децембра 1930. године у Београду“, *Рајнички гласник*, II, Београд 1931, 60.

²⁹² „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 30. јануара 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, III, Београд 1931, 126.

²⁹³ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 6. фебруар 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, IV, Београд 1931, 163.

²⁹⁴ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 27. фебруара 1931. године“, *Рајнички гласник*, IV, Београд 1931, 171.

²⁹⁵ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 23. јула 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, IX, Београд 1931, 422.

општине узели учешћа у њима.²⁹⁶ Но, главни радови су ипак завршени. На дан усељења у нове просторије Удружење је поседовало свега око милион динара, па се уштеде вршене где год је то било могуће.²⁹⁷ Чини се да је и светска економска криза знатно утицала на финансијске неприлике Удружења.²⁹⁸ Ипак, како ће каснији судски процеси показати, начин на који је неколико руководилаца на челу са Миланом Радосављевићем располагало новцем Удружења био је веома споран.

Идеје председника Удружења Радосављевића доминирале су и при завршним радовима, па је тако он предложио да се на предњу фасаду Дома постави светлећи натпис, а потом да се и на највишу кулу „тврђаве“ постави електрични сат. Сат је убрзо стигао као поклон од Београдске опсерваторије.²⁹⁹ Да су проблеми постали озбиљни, сведочи и одлука из новембра да се уговор са архитектама има сместа сматрати раскинутим јер је надзорни архитекта Јовановић прекинуо надгледање радова и однео планове, грађевинску књигу и обрачун.³⁰⁰ У то време је започела рад и колаудирајућа комисија, коју су чинили Иво Валанд и Петар Поповић. Постајало је све извесније да зајма код Државне хипотекарне банке неће бити и да се ушло у преговоре и са приватним банкама.

Маја 1932. Ратнички дом је свечано освећен и званично отворен. Бројне угледне званице присуствовале су церемонији, али празничну атмосферу је нарушавала чињеница да се предузимачима дуговало три милиона динара.³⁰¹ Стратегија враћања дуга подразумевала је и подизање зајма код неке од хипотекарних банака на основу очекиваног прихода у Ратничком дому.³⁰² Уследиле су препирке између колаудирајуће комисије и извођача радова. У новембру 1932. колаудирајућа комисија је завршила рад, али тек после бројних проблема чији се садржај из доступних извора

²⁹⁶ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 31. јула 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, IX, Београд 1931, 425.

²⁹⁷ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 25. септембра 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, X, Београд 1931, 481.

²⁹⁸ Према Димитрију Боарову светска криза је „протутњала“ Југославијом између 1929–1932. године умањујући национални приход Краљевине Југославије, услед пада цена пољопривредних производа, за чак 56%. Димитрије Боаров, *Ајосџоли српских финансија*, Београд 1997, 248.

²⁹⁹ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 2. октобра 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, XI, Београд 1931, 530.

³⁰⁰ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 6. новембра 1931. године у Београду“, *Рајнички гласник*, XII, Београд 1931, 577.

³⁰¹ „Извештај о раду Удружења Резервних Официра и Ратника за годину 1930/1931.“, *Рајнички гласник*, VI, Београд 1932, 248.

³⁰² Исто, 251.

тек наслућује. Извесно је да су поједини трошкови били увеличани и да извођач није могао да их оправда документацијом. Са друге стране, архитекта Петар Поповић је своје мишљење изнео одвојено наводећи да је финансијска криза пореметила планове градње, али да је извођач више пута излазио у сусрет наручиоцима.³⁰³

Жеља водећих људи Удружења била је и да фасаду краси осам скулптура у бронзи које би представљале метафору развоја војске кроз историју. Услед недостатка новца, али и због догађаја који су уследили по освећењу објекта, израда бронзаних војника је одложена, да би потом идеја о њеном реализовању била сасвим заборављена.

Симболика Ратничког дома

Руководство Удружења резервних официра и ратника желело је и да Дом, попут самог удружења ветерана, остварује вишеструку улогу:

„Ми хоћемо да се крваво стечене наше тековине очувају и предаду нараштају неокрњене. Са чувањем Отаџбине ми хоћемо да сачувамо свету успомену на пале другове, хоћемо своју бригу да посветимо инвалидима, деци и породицама наших палих другова. Хоћемо да сачувамо пријатељство и другарство крвљу запечаћено, хоћемо да култ ратног друга пренесемо и на нова поколења, хоћемо да их васпитамо и научимо како треба отаџбину волети и за њу умирати... Не дамо никоме да се њоме титра, да је цепа и дели или да попут руских утописта с њом експериментише. Не дамо никоме да нас увлаче у племенски или грађански рат, хоћемо мир за који смо толико жртава поднели и који нам је толико потребан, да у њему лечимо своје ране, бранимо своја права и бринемо своју бригу.“³⁰⁴

Наведени проглас садржи неколико идеја које су се провлачиле кроз све активности ове организације а видљиве су и у оквиру предвиђених функција Ратничког дома. Овај дом је предвиђао просторије „за промрзле душе старих ратника и инвалида“³⁰⁵ као и ресторан и собе за прехрану ветерана. Успомена на пале другове и комеморативна функција Удружења можда је била најбоље изражена оснивањем Војног музеја у оквиру Дома, подсећајући државу да питање чувања предмета из недавних ратова није решено.

Дом је виђен и као „заједничка кућа у коју ће се окупљати све оно што ради за добро Краља и Отаџбине“.³⁰⁶ У том смислу нова *деоградска*

³⁰³ Аноним, „Одвојено мишљење г. Пере Поповића“, *Ратнички гласник*, III, Београд 1933, 120.

³⁰⁴ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички гласник*, V–VI, Београд 1930, 163.

³⁰⁵ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички гласник*, VI, Београд 1932, 243.

³⁰⁶ Средишња Управа, „На почетку Нове године“, *Ратнички гласник*, I, Београд 1931, 4.

тврђава на рубу Позоришног трга била је, како је Милан Ђ. Радосављевић пожелео, „жариште националних идеала, које ће загревати душе будућих генерација резервних официра и који ће им, као кула светиља са свог високог торња, у будуће осветљавати путеве, којим треба да греде, јер само национално свесна и духовно наоружана омладина, биће у стању да брани и очува ратничком крвљу натопљене темеље наше државне зграде.“³⁰⁷ Истовремено, Ратнички дом је био и тврђава светског мира, али и опомена свим непријатељима Југославије.³⁰⁸ У питању је противречност која се изражавала и на међународном нивоу, обележавајући читав међуратни период.

Поред улоге у одбрани југословенске државе, неке чињенице везане за неостварени пројекат фасаде Ратничког дома упућују на питање места српских војничких традиција у оквиру идеологије интегралног југословенства. Осам бронзаних статуа требало је буду постављене следећим редом: оклопник из доба Немањића, оклопник из доба цара Душана, Косовски борац, затим статуа слепог гуслара, Карађорђевог борац, војник из 1876. године, праћени два статуа војника, једног из 1912. и другог из 1918. године.³⁰⁹ Тај пројекат, којим су поново доминирале идеје председника Радосављевића, током 1932. године још увек није био дефинитивно обликован. Постојало је и друго идејно решење, на основу којег је нешто касније пројекат делимично измењен, па је композицију требало да чине следеће скулптуре: витеза са Велбужда, из битке на Марици, из Косовске битке, затим представа гуслара, Карађорђевог устаника и тројице војника из 1876, 1912. и 1914–1918. године.³¹⁰

Анализирајући низ објеката широм Краљевине Југославије, Александар Игњатовић је дао велики допринос схватању улоге архитектуре као идеолошке компоненте југословенског програма. Ипак, његово се тумачење симболике обрису и фасаде зграде Ратничког дома може довести у сумњу. Игњатовић, наиме, сматра да неостварена композиција на фасади Ратничког дома само на први поглед асоцира на споменик „ослободилачке културе“ који би припадао наративу идеологије југословенског национализма са српским етничким предзнаком.³¹¹

„Оклопник из доба Немањића представља претечу југословенског војника, будући да је познато да је рана немањићска „држава“ у историографији тога времена важила и за један од првих праобраза Југославије.“³¹²

³⁰⁷ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд 1932, 244.

³⁰⁸ Исто.

³⁰⁹ Аноним, „Ратнички Дом је довршен“, *Ратнички гласник*, XII, Београд 1931, 546.

³¹⁰ „Извештај о раду Удружења Резервних Официра и Ратника за годину 1930/1931.“, *Ратнички гласник*, VI, Београд 1932, 251.

³¹¹ А. Игњатовић, *н. г.*, 359.

³¹² Исто.

Читава композиција, наводи аутор, говорила је о континуитету борби за ослобођење и уједињење до кога је дошло 1. децембра 1918. године. Код Игњатовића Косовски борац је лишен племенских атрибута у складу са дискурсом о митологизацији Косова као пропасти и обећања препорода југословенске расе, а не српске државе. О томе најбоље говори и Мештровићев „Видовдански храм“, али и Слепи гуслар чија песма је одјек столетне борбе за уједињење и ослобођење свих Југословена, док су остале скулптуре славиле српску пијемонтску улогу у процесу стварања Југославије.³¹³

Уколико се обрати пажња на изјаве челних људи Удружења резервних официра и ратника, као и на шири контекст деловања њихове организације, могуће је другачије протумачити симболику скулптура. У својим плановима за израду украса фасаде резервни официри заиста користе изразе *наша* војска, али чини се да су у питању њихови ставови само у најширем контексту. Они су се сматрали делом нове југословенске војске, али су им старе српске војничке традиције биле веома битне и блиске. У говору приликом освећења Ратничког дома Милан Радосављевић је рекао да жели да Дом буде и споменик дивовском пожртвовању ратника Србије.³¹⁴

Везивање за српске средњовековне традиције је такође интересно. Читав објекат је изграђен са намером да подсећа на средњовековну београдску тврђаву, при чему је седам централних врата требало да симболизује седам врата манастира Жича, док су камени стубови рађени од крушевачког камена *од која је најрављена и Грачаница на Косову*.³¹⁵

Савременици су Београдску тврђаву после драматичних борби октобра 1915. нераскидиво везивали за Први светски рат, а споменичка целина настала унутар и око цркве Ружице то најсликовитије потврђује. Оклопници Немањића били су саставни симболи обликовања српске свести у епохи стварања националне државе. Средњовековни мотиви из српске историје коришћени су и за време комеморација у току и по завршетку Балканских ратова, често српској јавности представљаних као директна освета средњовековних пораза, али и у тренуцима савремених пораза. Варијанта у којој би се на фасади налазили оклопници са Марице и Велбужда упућује на паралелу са 1912. и 1913. годином то јест „освету Косова“ код Куманова и победу код Велбужда као утеху за бугарске победе из 1915. године, које су савременицима биле скорашњи догађаји.

Мотив слепог гуслара за наручиоце зграде није био исто што и Мештровићев гуслар из *Видовданског храма*, односно симбол погаженог народа. Наручиоци Ратничког дома сматрали су га пре свега симболом

³¹³ Исто, 360.

³¹⁴ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички гласник*, VI, Београд 1932, 245.

³¹⁵ Исто, 251.

йага Царства.³¹⁶ Иако градитељи Дома нису прецизирали на које царство мисле, јасно да је у питању средњовековна српска држава.

Представе војника из 1876. године као и 1912. и 1918. подвлаче српски карактер композиције. Уз опис скице Дома текстови из *Рајничкој власника* наглашавају да војник из 1918. године носи челични шлем, какав на Солунском фронту носи српски војник опремљен уз помоћ савезника. Фасада би лако добила *југословенски карактер* да је војник датиран у 1919. годину, што није учињено.

Људи који су водили ветеранске организације некадашње „Српске војске“ нису били активан део модерне југословенске војске, па се ни њихове активности не могу тумачити као саставни део супранационалне идеологије. У питању није зграда тадашње југословенске војске већ суштински некадашњих српских официра. Штавише, боравак активних официра у хотелу Ратничког дома посебно је размотрен на седници Средишње управе Удружења након чега им је дозвољено да бораве у Дому под истим условима као и ветеранима. Када се томе придодају и бројни непоразуми између активне војске и резервних официра јасно је да било довољно основа за опстанак и посебног, српског идентитета.

Општа клима у југословенском друштву се услед нерешеног српско-хрватског спора више пута преламала кроз питање заслуга српске војске током Првог светског рата. Члан Удружења Станислав Краков водио је дужу полемику са Светозарем Прибићевићем око доприноса и улоге српске војске на Солунском фронту. Том приликом овај „најчитанији писац међу војницима“ оптужио је Прибићевића да се „огрешо о најсветија осећања једног народа“.³¹⁷ Сличну полемику водио је и Милош Црњански са Мирославом Крлежом.³¹⁸ У крајњем случају оружани обрачун Пунише Рачића са неистомишљеницима у Скупштини 1928. године имао је свој увод у расправи о Кајмакчалану и цени проливане крви у Светском рату.³¹⁹ Питање Ратничког дома и поред очигледног одустајања од израде планиране фасаде није било решено, тако да се на неискоришћеном делу плаца радило и 1937. године.

³¹⁶ Исто.

³¹⁷ Станислав Краков, „Од Солунског до Пречанског фронта. Још једно потребно објашњење за уваженим државником“, *Време*, 25. јануар 1928, 4; Станислав Краков, „У одбрани националних светиња“, *Рајнички власник*, 7, II, 1928, 75–89.

³¹⁸ Милош Црњански, „Крв је весело текла за частан образ Београда“, *Игеје*, 21. мај 1934, 32–37; Милош Црњански, „Оклеветани рат“, *Време*, 16. март 1934, 5–8.

³¹⁹ Милан Стојадиновић, *Ни рај ни љакџ*, Београд 2002, 278. Осетљивост *Кајмакчалана* као теме била је додатно истакнута дискусијама о томе која је јединица заиста имала пресудну улогу у заузимању врха, после више бруталних борби. Коста Димитријевић, *Јунаци Српске штиролице џоворе*, Београд 1971, 8. Кајмакчалан је називан и „најпоноснијим врхом српских земаља“. „На бојним пољима Француске. Хаџилук југословенских ратника и резервних официра, чланова Удружења“, *Рајнички власник*, 10, VII, 1931, 289; Михаило Галогаж, „Правашки и кајмакчалански менталитет“, *Полиџика*, 5. октобар 1928, 1.

Српске ратничке традиције у Југославији

Током 1925. године управа Удружења одлучила је да се више ангажује на ширењу организације у Хрватској и Словенији. Први знаци заокрета Удружења ка југословенском програму видели су се у измени Правила Удружења. До њихове измене дошло је 1923. године, а до тада чланови Удружења били су пре свега српски војници са Солунског фронта, као и југословенски добровољци.³²⁰ Ипак, ново *Правило* било је много прилагодљивије потребама унитарне државе.

„Те потребе захтевале су измену правила и она је извршена пре две године на тај начин што је изменом правила омогућен улаз у организацију под извесни условима и осталим резервним официрима национално некомпромитованим, који нису били срећни да се боре у редовима српске војске“.³²¹

Промена у структури организације огледала се и у редовном приливу младих резервних официра који никада нису служили у бившој српској војсци. Организација је настојала да истовремено делује на низу поља, при чему је рад на државном јединству и борби против свих државних противника текао упоредо са оснивањем потрошачких задруга и помагањем породица погинулих официра.³²²

Скуп у Загребу одржан 24–25. маја 1926. био је манифестација југословенског јединства и снаге резервних официра. Ипак, каснији чланци објављени у *Рајничком гласнику*, пред само избијање новог светског рата, указивали су да је читав овај период пратило пуно обзира и такта.³²³ Загребачки догађај представљао је први значајнији излазак ове организације у јавност.³²⁴ У питању су биле дводневне свечаности које су укључивале освећење заставе Удружења, али и редовни конгрес. Заједништво и снага резервних официра требало је да буду посебно наглашени у Загребу.³²⁵ Програм забавног карактера изабран је пажљиво. Играна је представа *Хеј Словени*, Ристе Одавића, а затим *Косово* од Словенца Јеленеца, који

³²⁰ Аноним, „Једна задовољена потреба“, *Рајнички гласник*, 4, IV, 1925, 100.

³²¹ Исто.

³²² Исто.

³²³ Током 1926. Удружење је имало 15.000 чланова, од тога 12.000 официра и 3.000 војника. Њих 7.500 међу официрима припадали су старој српској војсци или њеним југословенским добровољцима. Овој групи треба придодати и 1.500 официра бивше црногорске војске. Преосталих 2.500 официра чинили су резервни официри из Хрватске и Словеније. Око 500 резервних официра припадало је „ђацима“ који су чинове добили после рата. „Значај наших свечаности у Загребу“, 138. Треба имати у виду да је број активних чланова Удружења морао бити значајно мањи сводећи се на не више од 5.000 чланова.

³²⁴ „Освећење наше заставе и годишњи збор“, *Рајнички гласник*, 5, IV, 1926, 118.

³²⁵ „После годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 65. Током 1924. године основани су пододбори у Дубровнику, Загребу, Љубљани и Цетињу. „Извештај Управног одбора“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 69.

је био добровољац на Солунском фронту. Затим су уследили делови из опере *Зрински*.³²⁶

„Те велике свечаности биле су не само реви наших импозантних снага, које су преживеле светску катаклизму и показују још довољно моћи да противстану сваком непријатељу јединства и државе, већ су оне биле и доказ љубави према Краљу и Отаџбини и војсци, доказ наше гвоздене дисциплине и огледало верности и братства међу синовима наше земље из свих покрајина“.³²⁷

Део програма био је и велики дефиле на Јелачићевом тргу. Сви догађаји су снимљени како би се филм користио за каснију промоцију Удружења.³²⁸ Следећи корак у истицању заједништва догодио се приликом освећења обновљеног споменика на Гучеву,³²⁹ где су у заједничку гробницу сахрањени српски и хрватски војници. Овакав приступ одражавао је званичан став према коме су два народа ратовала један против другог противно своје воље.³³⁰ Повремени инциденти, ипак, подсећали су јавност на некадашње борбе на фронту.³³¹

Распад Удружења

Различите концепције у погледу организовања и деловања Удружења и уопште свих ветерана испољавале су се већ у првим послератним месецима. Поред идеолошких сукоба долазило је до судара личних интереса, па се дешавало да одређена група чланова буде избачена или сама иступи из Удружења. Први знак унутрашњих слабости повезан је са пододбором Удружења из Љубљане. Из неутврђених разлога, Средишња управа је одлучила да разреши целокупно руководство љубљанског пододбора, а реакција је била жестока и у случају када су смењени чланови покушали

³²⁶ „Значај наших свечаности у Загребу“, *Рајнички гласник*, 5, IV, 1926, 137; „Наш конгрес и освећење наше заставе“ *Рајнички гласник*, 5, VI–VII, 1926, 171.

³²⁷ „Наш конгрес и освећење наше заставе“, *Рајнички гласник*, 5, VI–VII, 1926, 171.

³²⁸ Исто.

³²⁹ „Споменик палим ратницима на Гучеву је готов“, *Полијтика*, 13. октобар 1929, 7; ИАБ 1027. „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне управе Удружења резервних официра и ратника 24.8. 1928 до 2. 8. 1929.“, 88.

³³⁰ Исто; „Дио резервног официрског кора чинило је око 5 000 резервних официра бивше аустроугарске војске који су примљени указом у „нашу војску“ и неколико хиљада резервних официра бивше српске војске који након демобилизације нису активирани.“ Годишње је произвођено око 2000 резервних официра. М. Вјелјас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 177.

³³¹ Марта 1922. у Загребу је дошло до сукоба између бивших аустроугарских официра са групом млађих грађана. „Аустријанштина у Загребу“, *Полијтика*, 5. април 1922, 1. Нарочита пажња била је усмерена на југословенско образовање будућих официра. „Посебан табу за младе питомце представљало је учешће Словенаца, Хрвата и Муслимана, па и пречанских Срба у рату против Србије 1914–15.“ М. Вјелјас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 162.

да сазову конгрес Удружења без одобрења из београдског средишта. Тада се из управе Удружења тражила интервенција Министарства унутрашњих дела, као и одузимање чинова избаченим резервним официрима.³³² Поред оваквих крупних спорова, од којих се Љубљански пододбор није никада опоравио,³³³ дешавали су се мањи *београдски* сукоби када би Милан Радосављевић био оптуживан за централизовано вођење организације.³³⁴

Удружење резервних официра и ратника је током 1930–1932. године постигло доста успеха. Саграђено је неколико значајних споменика и објеката, организован конгрес Фидака у Београду, а председник Удружења Радосављевић је 1930. године изабран за председника ове светске федерације. Његова путовања од Њујорка до Варшаве нису га спречавала да учествује у започетим крупним пословима организације коју је водио већ десет година. Да ли, међутим, због физичке исцрпљености или финансијских брига, које се у *Рајничком гласнику* тек наслућују, Радосављевићу је током састанка Удружења позлило. Уследила је операција и четири месеца лечења.³³⁵ Године 1933. чинило се да је стање у Удружењу стабилно, да се челни људи опорављају од бројних послова који су били успешно завршени, да ће ускоро бити довршена фасада Ратничког дома, као и парцела на Тијеу.

Већ од фебруара, међутим, почињу жестоки напади у штампи на председника Милана Радосављевића. Секретар Удружења Богомир Богић, некада његов близак пријатељ, изнео је низ оптужби на Радосављевићев рачун. Радосављевићево име је поменуто први пут у негативном контексту најпре у оквиру проблема који су владали у Инвалидском удружењу где је Радосављевић такође био у управи.³³⁶ Део напада односио се на дуговања извођачима радова на Ратничком дому као и наводне новчане махинације у многим другим активностима Удружења.³³⁷ Искрсло је и питање Фонда за подизање Инвалидског дома, јер је Радосављевић био и високи функционер Удружења инвалида.

³³² „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 22, Седница одржана 12. септембра 1928, ИАБ, 1027.

³³³ ИАБ, 1027, К-18. На Ванредном збору Љубљанског одбора разговарало се о материјалној и моралној штети коју трпи Удружење због спора бивше Средишне управе и ранијег љубљанског пододбора. Спор је трајао преко седам година. „Извештај од 16. фебруара 1935“.

³³⁴ Исто.

³³⁵ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника одржане на дан 18. марта 1932. године у Ратничком Дому у Београду“, *Рајнички гласник*, IV, Београд 1932, 164.

³³⁶ Богомир А. Богић, „Суђење Управи инвалидског удружења“, *Полићика*, 26. фебруар 1933, 5.

³³⁷ „Изјава чланова Средишње управе Удружења резервних официра и ратника у Београду“, *Рајнички гласник*, III, Београд 1933, 102.

Бурно изливање унутрашњих сукоба у јавност заувек је променило судбину ове организације. Могуће је да је ситуација пружала изговор властима да ставе ово удружење под контролу, али је могуће и да су свађе сасвим паралисале рад ветерана, па је интервенција државе била неопходна јер је Удружење руковало великим количинама државног новца.

У априлу месецу Радосављевић је разрешен дужности, а руковођење Удружењем су преузели комесар и надзорни одбор.³³⁸ Оптужбе упућене Радосављевићу постајале су све оштрије. Нова управа констатовала је да су вођене дупле књиге, да многе донације нису завођене, као ни високи износи који су се по другим основама сливали у касу Удружења. Посебан део оптужби тицао се Ратничког дома, па је бившем благајнику стављано на терет дупло исплаћивање појединим предузећима ангажованим на радовима и непостојање признаница за многе трошкове. Оптужбе за проневере тицале су се готово свих активности Удружења од када се Милан Радосављевић налазио на његовом челу. Чак је пронађена документација о исплатама за ливење два орла за Споменик браниоцима Београда иако се ни у једном документу не спомиње идеја о монтирању више од једног примерка „орла“.³³⁹

Биланс напада на круг сарадника Милана Радосављевића сводио се на 68 кривичних пријава. Стара управа Удружења је одговарала на нападе непотписаним памфлетима за које је касније полиција утврдила да су потписивани од стране раднице Радосављевићевог приватног предузећа „Прогрес“.³⁴⁰ Међусобна оптуживања наставила су се током 1933. године, али и касније. Због унутрашњег распада, срамоте пред другим ветеранским организацијама као и целокупном јавношћу Удружење резервних официра и ратника више никада није постигло ону снагу и енергију која му је омогућила да, без обзира на очигледне пропусте и проневере, започне и заврши велики број сложених послова у домену одбране права ветерана и борбе против заборава догађаја из ратова 1912–1918. године.

Дугови извођачима како за Ратнички дом тако и за друге пређашње послове пренели су се у наредни период. Низ судских спорова пратио је Удружење све до пред крај његовог постојања. У таквим условима вероватно је било немогуће довршити фасаду Дома или испунити преузете обавезе око уређења парцеле на Тијеу.

³³⁸ Исто. Држава се умешала у спор Удружења по више основа. Најпре, она је преко зајмова у Хипотекарној банци била укључена у подизање Ратничког дома, али је применила и чланове Закона о унутрашњој управи као и Закона о удружењима. ИАБ, 1027, К-17. „Пријава против Михајла Симића Државном тужиоцу окружног суда за град Београд“, 22. јул 1933.

³³⁹ Исто.

³⁴⁰ „Службено саопштење“, *Ратнички гласник*, 1934, 13, II, 111.

Проблем заборављања

Поред незадовољства пре свега материјалним положајем и јавним статусом, уочљив је још један извор нерасположења међу бившим војницима. Процес заборављања напредовао је сопственим ритмом, а буран политички живот југословенске државе и проблеми свакодневице додатно су отежавали очување ратних успомена.³⁴¹ Број живих учесника рата се смањивао, а преживели су све чешће називани „живим споменицима“, разликујући се тако од нових генерација резервних официра, оних који нису учествовали у рату али су сваке године пристизали у Удружење.

Небрига и заборављање рата и његових учесника постали су опште место у јавном говору, а кривица је бацана на „службену небрижљивост“ али и „друштвени егоизам“.³⁴² Са горчином се бележило да је мали број грађана и званичника долазио на комеморације и годишњице. Значај обележавања годишњица за јачање националног поноса и осећања, као и општег преношења вредности млађима посебно је преузиман од француских узора. Случајеви из других земаља у којима су годишњице – како је изгледало српским ветеранима – слављене са пуно пијетета, само су подгревали незадовољство. У Француској се битка на Марни или одбрана Вердена свуда слави, „Седан“ у Немачкој се и даље тајно по школама обележава, у Бугарској се „сваки крволочни *дејац* оглашава за националног хероја“, писала је штампа.³⁴³

„У часовима искушења лицемерно бисте клечали и о ваздан не бисте се макли из храмова господњих, а сада вам је тешко доћи, макар и до најближе црквице, ако не и до катедрале, да припалите воштаницу онима, који вам животима омогућише и власт и богатство, а на чију сирочад ни главе не осврћете и на чију упропаштену имовину и не мислите. Да, сада вам тешко падају чак и вапаји за правдом и нас преосталих, здравих и сакатих, оболелих или залечених, материјално сасвим уништених или једва повраћених. Међутим било је времена, када сте нас у звезде ковали, када сте се топили од милина на глас наших победа, када сте нас бодрили и најфантастичнијим обећањима...“³⁴⁴

³⁴¹ У тексту „Нова 1925. година“ указује се на страх од „пролазности“. Аноним, „Нова 1925. година“, *Рајнички гласник*, I, 4, 1925, 2. Заборављање ратних напора није представљало само југословенски проблем: „Сваком приликом када, разговарајући с млађим пријатељима, приповедам епизоде из времена пре Првога рата, опајам по њиховим зачуђеним питањима колико се од онога што за мене значи само по себи разумљиву реалност за њих већ претворило у историју или у нешто што не могу себи да представе.“ Štefan Svajg, *Jučerašnji svet*, Beograd 2009, 8–9.

³⁴² „Савез ратничких удружења“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 34.

³⁴³ „Поводом другог (15.) септембра 1918“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 178; „Помен палим ратницима“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 201.

³⁴⁴ „Поводом другог (15.) септембра 1918“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 178–179.

„Ушли смо у седму годину живота наше нове слободне и уједињене отаџбине Срба, Хрвата и Словенаца. Дани пробоја солунског фронта 1918. г. ти дани судбоносни и одлучни за судбину мале српске армије и за слободну егзистенцију целокупног нашег народа, тек су далека успомена. И други детаљи, који сачињавају реални материјал за нашу трагичну Албанску епопеју, полако бледе и изчезавају из сећања самих учесника и савременика. Живи споменици трагедије нашег народа, пошто су одиграли једну од најепохалнијих улога за коју памти наша историја, одлазе један за другим, гасе се, остављајући иза себе једно свршено национално дело и један испуњен дуг отаџбини“.³⁴⁵

Упоредо са истицањем размера постигнутог дела, страховало се за будућност ратних тековина. У оваквом погледу на стварност истовремено се огледало уверење о преласку на другу етапу развоја националне државе, ону у којој би после осигуравања граница уследила унутрашња консолидација.

„Нека би дао бог да млада поколења буду достојна старих и да очувају наслеђе које смо им оставили па да нову заједничку домовину поведу путем културног и социјалног напретка како би и она у брзо заузела достојно место међу културним и цивилизованим народима, после остварења свога националног идеала“.³⁴⁶

Мирнодопски живот је наметао сопствене приоритете у којима су ратни јубилеји, ма како важни, представљали само мали део нове стварности. Интересовање јавности за годишњице и ратне догађаје опадало је и због бројност *важних* догађаја из 1912–1918. које је требало прославити или само обележити.

„...То је тако скоро било, тек шест година! А вео заборав се спушта, обавија, крије, притиска; мрак све јаче заклања ово светло доба. Над овом земљом, засејаном гробовима, почиње оргија људске себичности. Груби и нехумани интереси се све више уплећу у наш живот.“³⁴⁷

Забораву је погодновало и одсуство значајнијег континуитета у раду организације. Сваки пут када би Удружење преузела нова управа она је одбијала било какву могућност признавања, а тиме и памћења, могућих заслуга својих претходника.

На овај начин и резервни официри, чланови ове организације, доприносили су забораву сопствене историје. Извори указују да је руководство на челу са Миланом Радосављевићем крајње енергично водило низ послова Удружења, с тим су у вези и изградње и уређења великог броја споменика и војничких гробаља. Без обзира на то, касније упра-

³⁴⁵ „Нова 1925. година“, *Рајнички гласник*, I, 4, 1925, 3.

³⁴⁶ Исто.

³⁴⁷ Говор професора Милоја Павловића из Крагујевца на слави Удружења. „Слава нашег Удружења“, *Рајнички гласник*, 3, X, 337–338.

ве уобичавале су да констатују да *ништа* није урађено до њиховог доласка.³⁴⁸

Идеја одупирања заборау огледала се и у монументалности Ратничког дома.³⁴⁹ Челници Удружења су истицали сврху ове монументалности, па је грађевина требало да пренесе поруку „и онима који ретко читају књиге, као и онима који их не знају читати.“³⁵⁰ На овај начин је Дом имао још једну димензију која је често долазила у први план, иако су ветерани и сами указивали да практична намена Дома, а то је помоћ школовању ратничке деце, мора да предњачи.³⁵¹ Против заборава требало је да служи и оснивање Војног музеја. „Ми смо ваљда једина ратничка нација и културна држава која нема свога ратног музеја.“³⁵² Познати ратни фотограф Риста Марјановић, предлажући откуп својих снимака шефу Пресбиороа новембра 1920, позивао се управо на страх од заборавања.

„Међутим најглавнији разлог, који ме наводи да изложим потребу овакве пропаганде је, што се успомена грозних страдања српског народа за време дугих ратова почиње лагано губити. Реч Албанија подсећа само на ружан сан – а реч треба да буде исто толико монументална као и „Косово“.³⁵³

Посебну улогу у чувању сећања имали су војни споменици, нарочито по мањим местима, чији су саставни део биле плоче са именима погинулих војника.³⁵⁴ Тако урезана имена представљала су једини покушај да се макар основни подаци о страдалима сачувају. Једна од намера Удружења била је издавање Споменице мртвих по узору на Француску и Немачку, али она никада није остварена, као што ни многа војна гробља нису уређена.³⁵⁵

³⁴⁸ Током 1938–1939. истицано је да за 20 година рада ништа није урађено на ратничким правима. ИАБ, 1027, К-20, „Финансијски извештаји за 1938–1939“, 10.

³⁴⁹ „Ратнички дом“, *Ратнички гласник*, 6, II, 1927, 41.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ Исто, 42.

³⁵² Ратимировић, „Велики губитак српске науке“, *Ратнички гласник*, 6, IX, 1927, 300. Намеру да оснују свој музеј имали су и представници Савеза ратних добровољаца. Главни одбор, „Акција за Добровољачки музеј и архиву“, *Добровољачки гласник*, 5, XII, 1931, 330–331.

³⁵³ АЈ-66-631-1041.

³⁵⁴ „Споменици наших јунака“, *Ратнички гласник*, 10, II, 1931, 50.

³⁵⁵ „Наши мртви другови“, *Ратнички гласник*, 16, VII, 1937, 523. Говорећи о страдалима на острву Видо Будимир Швабић је забележио: „Велики је грех што се онда није стигло, ни што се није могло, да убележи име сваког умрлог војника. Није то само грех према умрлима, већ према оним несрећним мајкама којим се није могло рећи где су им остала деца, ни где им је гроб. Напослетку, тим је учињен грех и према земљи јер слика њеног страдања није потпуна.“ *Старим џрајом*, 21.

Војнички хаџилуци и међународне посете

Посете некадашњим бојиштима представљале су нови феномен који се сасвим уобличио после Светског рата, али су се посете фронту јављале и током сукоба. Овакви излети су били вишезначни. У појединим ситуацијама то су биле националне манифестације, док је у другим случајевима била реч о посетама тесно повезаним са процесима жаљења и борбом са различитим ратним траумама.³⁵⁶ Герхард Геземан је забележио да неће имати мира „док једног дана ове пределе пешице не пређем, кад опет буде мир међу људима. Да, кад опет буде владао мир у свету.“³⁵⁷

Долазак на Кајмакчалан био је посебан догађај за српске ветеране. Првих послератних година на бојишту су се још увек могли видети ужасни трагови борби.³⁵⁸

„...Чини ми се да видим људе с којима сам се ту упознао а од којих, на жалост, многи нису више у животу. Тамо на гребену што се нагиње над Петалино, видим 75 цм „Французе“ Дунавске Дивизије, који су 1916. год. просипали смрт међу Бугаре, онда кад су они покушавали да спрече српски налет на Чукама. Још горе, у гомили стења замишљај себе и војводу Вука како пратимо напредовање наших, а позади Груништа, лево на Црним Чукама, видим ливадак где погибе Вук, погођен бугарским зрном...“³⁵⁹

„...Најзад стигосмо мети. Коње остависмо у подножју, а ми почесмо да се пењемо ка капели творевини српске инжињерије, чији се шиљак види већ из долине. Све се готово сачувало у стању у каквом смо га оставили на крају рата: зарђале гранате, метци обложени слојем зеленкасте рђе, гвожђурија, остаци униформи, пушке без дрвених делова, топовски лафети, бугарске чизме у којима су заглављене кости ногу, остаци скелета и лобања избледелих на сунцу све је то растурено међу камењем“.³⁶⁰

Током 1929. године француски ветерани са Солунског фронта посетили су Југославију, а 1931. бројна југословенска делегација је узвратила посету. Управо ове две посете чиниле су комбинацију националног, приватног и групног интереса која је била карактеристична за посете бој-

³⁵⁶ У Француској су се још за време рата појавили први водичи намењени посетама бојишту. Albin Michel, *Guide du visiteur aux champs de bataille de la Marne, piétons, cyclistes, automobiles*, 1917; Berger-Levrault, *Guides Michelin pour visiter des champs de bataille de la Marne*, I–III, 1917–1918; Christophe Prochasson, *14–18. Retours d'expériences*, Paris 2008, 367. „Мишелин“ је наставио издавање сличних водича и после рата.

³⁵⁷ Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984, 75.

³⁵⁸ Арчибалд Рајс, „Излет на Кајмакчалан 1921“, *Рајнички гласник*, 1, X, 1922, 290; „На Кајмакчалан се неће ићи“, *Рајнички гласник*, 7, IX, 1928, 432.

³⁵⁹ Исто, 290.

³⁶⁰ Исто, 292.

ним пољима. Посета француских ветерана, којима су југословенски увек завидели на уређености њихових права,³⁶¹ увек је имала југословенски карактер, па је ходочашће укључивало и посете Љубљани, Загребу, Београду, Скопљу, Мостару и Дубровнику. Ипак, централни догађај била је посета Кајмакчалану. Иако је спољнополитичка па и унутар југословенска тематика играла значајну улогу у овом путовању, чињеница да је идеја за посету настала приликом разговора председника француских солунаца Луја Кордијеа и Арчибалда Рајса 1928. године³⁶² указује на значај личних веза и потреба.

Посебан значај имала је и повратна посета некадашњих српских и југословенских ратника Француској. Њих укупно 250 обишло је више француских градова и некадашњих фронта. Међу делегатима налазиле су се и две жене. Прва је била жена слепог официра Лује Ловрића.³⁶³ Друга особа, пак, привлачила је многу већу пажњу јавности. У питању је Милунка Савић, жена која је носила нареднички чин српске војске, као и Карађорђеву звезду за своје ратне заслуге. У делегацији је био и четнички војвода Коста Пећанац који се у Паризу срео први пут после 1917. године са Ренеом Корнмоном, пилотом који га је превезао у окупирану Топлицу.³⁶⁴ Присуство једне жене-ратнице и четничког војводе представљало је сликовито сведочанство о природи српских ратних напора, о спреси народа и војске. Супротност између карактера борби у Србији 1914–1915. и борби на Западном фронту у истом периоду постала је очигледна када је југословенска делегација посетила Верден и околину. Обилазак чувеног *рова бајонетша*, једног од најјачих симбола убитачности рововског ратовања, оставио је снажан утисак на госте.³⁶⁵

³⁶¹ Д. М. С. „Француска и Југославија“, *Рајнички гласник*, 16, X, 1937, 692.

³⁶² „На бојним пољима Француске. Хаџилук југословенских ратника и резервних официра, чланова Удружења“, *Рајнички гласник*, 10, VII, 1931, 289.

³⁶³ Младен Ст. Ђуричић „Наши резервни официри и ратници на хаџилуку у Француској“, *Рајнички гласник*, 10, VI, 1931, 269; „Посета наших ратника Француској“, *Добровољачки гласник*, 5, XII, 1931, 280–282.

³⁶⁴ Униформа Милунке Савић била је посебно израђена за ову прилику. „На бојним пољима Француске. Хаџилук југословенских ратника и резервних официра, чланова Удружења“, *Рајнички гласник*, 10, VII, 1931, 289–303.

³⁶⁵ *Ров бајонетша* чини део некадашњих ровова код француске тврђаве Дуамон. Приликом припрема за излазак из својих ровова и јуриш ка непријатељу, 160 француских војника је 12. јуна 1916. живо затрпано услед изненадног немачког артиљеријског бомбардовања. Једино што је остало видљиво после експлозија били су врхови бајонета затрпаних француских војника. Касније, након рата, положај је постао место ходочашћа, да би 1919. терен био ограђен и покривен бетоном како би се спречило одношење бајонета који су попримали статус својеврсних реликвија у очима туриста и других посетилаца. Заштићен, ров је претворен у посебан (анти)ратни споменик. Српска делегација прибележила је 1931. да је то „најјезивији споменик који је човек подигао сам себи.“ Исто; J. Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, 99.

Крај Удружења

Увођење комесара на чело Удружења потрајало је четири године.³⁶⁶ Током тог времена комесар је настојао да уреди ствари, али је престано водио и сукобе са остацима Радосављевићевих присталица.³⁶⁷ Сам Милан Радосављевић је покушавао да се врати у Удружење првенствено преко краљевачког пододбора који је и даље водио његов рођени брат.³⁶⁸ Листа Милана Радосављевића је чак учествовала на изборима за нову управу 1936. године, али није успела да добије довољно гласова.³⁶⁹ За четири године сменила су се два комесара, најпре генерал у пензији Јоксим Гајић, а после њега Петар А. Кочић. Избори за нову управу били су заказани тек за крај 1937. године. Управо у време именовања првог комесара, недалеко од Београдске тврђаве пронађена је већа група скелета српских војника.³⁷⁰

Нова управа је изабрана на конгресу 30. маја 1937. године.³⁷¹ Председник је постао инжењер Никодије Богдановић,³⁷² док је место секретара преузео новинар Добривој М. Стојадиновић. Нова управа, осим што је покушала да се упозна са тренутним стањем занемарених послова, настојала је да Удружење усмери у правцу борбе за социјална права ветерана, а не толико ка очувању успомена. Намеравана је и унутрашња реформа да се не би поново дошло у ситуацију да читава организација зависи од успеха челних људи и њихових приватних веза.³⁷³ Тиме се јасно алудирало на Радосављевића и његов стил управљања.

„Нашем пододбору је већ годинама било веома добро познато, да су наша тзв. стара Правила била једини и главни узрок, да је у Удружењу

³⁶⁶ За време овог периода вакума унутар Удружења подигнут је и један од најинтересантнијих војних споменика у Србији – спомен костурница на чачанском гробљу тзв. споменик „четири вере“. Споменик је подигао чачански огранак Удружења резервних официра и ратника 1934. године. „Одлука о утврђивању Спомен костурнице погинулим ратницима 1912–1918. године на гробљу у Чачку за споменик културе“, *Службени гласник*, 126, 28. децембар 2007, 141.

³⁶⁷ Поједини пододбори нису ни признали комесара, нпр. земунски огранак. ИАБ, 1027, К-17.

³⁶⁸ ИАБ, 1027, К-18, Писмо Милана Ђ. Радосављевића од 29. маја 1937.

³⁶⁹ „Свим пододборима Удружења“, *Рајнички гласник*, 15, I, 1936, 47.

³⁷⁰ Прва већа група је ископана у марту, нова група је пронађена у априлу, а Удружење бранилаца Београда је организовало церемонију преноса посмртних остатака у костурницу на Новом гробљу. „Посмртна почаст браниоцима Београда“, *Рајнички гласник*, 13, IV-V, 1934, 148–149.

³⁷¹ „Извештај средишње управе“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 243.

³⁷² Никодије Богдановић је завршио у 33. генерацији Војну академију. Међу члановима нове управе налазили су између осталих: Славко Шајковић, Стева Поповић, Давид Албала, Бранко Фабковић, Драгољуб Тодорчевић, Ладислав Бевц, Ика Панић.

³⁷³ Добривој М. Стојадиновић, „Озбиљни и тешки задаци нашег Удружења“, *Рајнички гласник*, 16, II–III, 1937, 228.

дошло до завођења комесарства са свим недогледним штетним последицама по наше Удружење“.³⁷⁴

Социјална питања занемаривана годинама, и за време стабилног рада Удружења, постала су још озбиљнија током четири године парализе Удружења. Гнев ветерана само је порастао у међувремену. „Инвалидска књижица ишарана печатима установа које су давале тренутну помоћ од 10 до 50 динара ратнику без целе ноге, извучене из кука – једини је документ доказа о прошлости која се тако болно судара са бруталношћу садашњости.“³⁷⁵ Истакнут је и пример „витезова Карађорђевог звезде“ којих је било око 1200, а који су тек 18 година после рата добили прве, минималне повластице у домену превоза и сл.³⁷⁶ Једна од мера „нове социјалне политике“ Удружења била је оснивање Фонда резервних официра и ратника за социјално помагање.³⁷⁷ Познати војници постајали су парадигма послератног занемаривања. Слично је било са некадашњим „борцем“ против турског брода „Хамидије“, резервним капетаном Вукашином Трифуновићем. После рата његово имање је било толико оптерећено дуговима да се преселио у Београд где је живео крајње скромно све док, после интервенције бивших претпостављених из своје батерије, није успео да добије посао у Београдској општини. „Али, како смо сведоци безброј горих примера неувиђавности и неразумевања, могли бисмо слободно рећи, да је Вукашин, у овим брзоплетим временима ћара и шићара још имао среће.“³⁷⁸

Нови људи нису више помињали бившег председника Радосављевића нити су прихватили да се и он макар минимално залагао за права ратника. Судски спорови су трајали, чини се барем неколико њих.³⁷⁹ Најпре, реч је о спору са закупцем ресторана Дома, али и архитектом Верховским у вези са надзором који је вршио приликом изградње Споменика браниоцима Београда на Новом гробљу.³⁸⁰ Оба спора су добијена, док је парница против бившег председника Радосављевића застарела. Радосављевић је ипак морао да плати 20.000 динара Удружењу,³⁸¹ али је спор

³⁷⁴ ИАБ, 1027, К-19. „Извештај о раду новосадског подбора Удружења усвојеног 27. фебруара 1938“.

³⁷⁵ Добривој М. Стојадиновић, „Наш глас“, *Рајнички глас*, 16, I, 1937, 18.

³⁷⁶ Исто.

³⁷⁷ „Правила Фонда“. ИАБ, 1027, К-20.

³⁷⁸ Душан Тврдорека, „15-годишњица напада „Хамидије“ на наше транспорте у заливу Сан Ђовани ди Медуа“, *Рајнички гласник*, 7, III, 1928, 132.

³⁷⁹ Једна од пресуда донета је септембра 1935. а ослобађала је Милана Радосављевића и Михаила Симића. Они су оптужени да су оштетили Удружење позајмљујући приватним лицима новац Удружења. Оптужени су успели да докажу да ове трансакције нису биле непознате Управном одбору, као и да је тиме остваривана зарада на основу камате. Пресуда Окружног суда за град Београд. ИАБ, 1027, К-21.

³⁸⁰ „Извештај средишње управе“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 258.

³⁸¹ По истој пресуди Михаило Симић је морао да плати Удружењу чак 121.000 динара.

вођен против њега по другим тачкама застарео. Мада је управа Удружења могла да поведе приватну парницу против бившег председника, није познато да ли је то учињено. Извесно је само да је одлуком Касационог суда Милан Радосављевић осуђен 1939. године на 11 месеци затвора.³⁸² Још један проблем притискао је односе Удружења, а то је дуг према Војнотехничком заводу за ливење Споменика браниоцима Београда.³⁸³

Наставак рада и завршетак појединих грађевина били су отежани и услед готово потпуног прекида са пређашњим пословима Удружења. Тако је нова управа оскудевала у основним подацима о Споменику браниоцима Београда или гробљу Тије. Ситуацију је отежавала чињеница да су судски вештаци и даље држали документацију Удружења, па је свако функционисање било отежано.³⁸⁴ За илустрацију се могу навести обраћања грађана Удружењу са молбом да се посмртни остаци чланова њихових породица који су погинули у рату пренесу у костурицу. Овакви захтеви збуњивали су нову управу која није била сигурна да ли су такве молбе биле умесне или не.³⁸⁵

Писмо шабачког ветерана Војислава Вулетића из марта 1937. упућено новом председнику Удружења било је пуно горчине. Претило се стварањем новог удружења – Удружења српских ратника 1912–1918 „у коме не би било места послератним резервним официрима, који ничег заједничког са ратницима немају.“ На писмо је одговорено, а Никодије Богдановић је поручивао да је већ 24 пута интервенисао без успеха да се положај ратника поправи.³⁸⁶

Удружење је покушало да доврши посао на гробљу Тије, али без значајнијег успеха. Када су 1937. године прикупљана обавештења шта је до тада урађено, резултат је био поражавајући. Министарство поште и телеграфа сматрало је да приход од продаје маркица није употребљен за договорену сврху па су Милана Радосављевића тужили Апелационом суду. Уређење српске парцеле требало је да означи морални повратак Удружења, па је нова управа желела и ту прилику да искористи.³⁸⁷

„Али, требало је извршити једну претходну радњу: требало је претходно сахранити око 60 костура наших ратника који леже већ више од године дана депоновани у општини Обервилије код Париза и за које умало што није дошло препричавање у јавности због немара који се очито показује да се ти костури сместе и сахране у Тијеу.“³⁸⁸

³⁸² ВА, ДПП, К-1473, 119.

³⁸³ „Зидане нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 300.

³⁸⁴ ИАБ, 1027, К-16.

³⁸⁵ Писмо Славке Сремчевић о посмртним остацима њеног брата четника у чети Тасе Долнића, од 21. јануара 1937. ИАБ, 1027, К-20.

³⁸⁶ Писмо Војислава Вулетића. ИАБ 1027, К-16.

³⁸⁷ „Наши мртви другови“, *Рајнички гласник*, 16, VII, 1937, 523.

³⁸⁸ ИАБ, 1027, К-16.

Тај се капитал, као што сам нагласио, не сме ни у ком случају упустити а нарочито се не сме дозволити да се наши мртви који су за нас светиња третирају кроз администрацију као обичан материјал без вредности. Презирање мртвих, презирање је циља због кога су пали...“³⁸⁹

Изградња Ратничког дома представљала је умногоме најамбициознији пројекат Удружења који је довео и до суноврата организације. Грандиозност његове изградње оптерећивала је и ново руководство. Објекат који је довршен 1931. године није заузимао читаву површину парцеле коју је Београдска општина доделила на коришћење 19. марта 1927. године.³⁹⁰ Како је преосталих 1500 квадрата стајало неискоришћено, постојала је опасност да Општина одузме тај комад земље. Стога је руководство Удружења, уз подршку принца Павла, одлучило да крене у још један амбициозан грађевински подухват и тиме заокружи целину Ратничког дома. Просторије које су се издавале нису доносиле жељени приход, па се веровало да би се Дом могао доградити хотелом. Зграда је решењем Београдске финансијске дирекције од 9. маја 1932. ослобођена пореза на 20 година, до 3. октобра 1951.

Новац за доградњу Дома пронађен је, после више трзавица, код Поштанске штедионице. Ова кредитна установа је најпре одобрила зајам, да би га одбила, па коначно ипак исплатила жељену суму. Изграђен је хотел са 45 соба, као и Клуб за резервне официре.³⁹¹ Дуг Удружења је најпре износио 6 милиона динара, али је услед додатних трошкова порастао на 8 милиона.³⁹² Радови су почели у мају 1939, а влада је 31. марта 1940. донела одлуку да преузме дуг Удружења на себе.³⁹³ Без обзира на стабилизацију Удружења, изненада је Министарство војске и морнарице разрешило постојећу управу и поново именовало комесара, Миливоја В. Пурића. Одлука је донета без објашњења чланству, уз крајње штуро саопштење.³⁹⁴

Током 1940. године остварена је доста успешна сарадња са министром војске и морнарице генералом Миланом Недићем. Ова сарадња

³⁸⁹ Исто.

³⁹⁰ „Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 276.

³⁹¹ „Свечано освећење другог дела Ратничког Дома Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 39; „Нови хотел Ратничког дома“, *Рајнички гласник*, 20, I, 1941, 59.

³⁹² Стари ратник, „Свечано освећење другог дела Ратничког дома и клуба Резервних официра“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 107.

³⁹³ „Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 283.

³⁹⁴ Једина смерница за поступке власти може се наћи у оптужби да се управа Удружења није придржавала правила. „Реч комесара Удружења“, *Рајнички гласник*, 19, X, 1940, 553.

означавала је очигледно груписање одбрамбених снага земље.³⁹⁵ Значајно је да су се представници пододбора из пограничних крајева жалили Управи, која је о томе обавештавала надлежне власти, *да су мањине диле љаву*, као и да се у појединим крајевима ствара утисак како ће те територије бити враћене државама којима су припадале пре 1918. године.³⁹⁶ Отварајући нове просторије Дома генерал Недић је нагласио неопходност праћења модерног развоја технике и сталног војног усавршавања.³⁹⁷ Први пут је постигнут и значајан напредак у сарадњи са другим организацијама сличног типа. Тиме је омогућено формирање *Савеза ратничких удружења Краљевине Југославије*.³⁹⁸

Формирање заједнице ратника био је значајан успех, али остварен у време када је сцена бивших ратника била без јаких фигура, као и без стабилне, моћне организације. Покушаји да се *Савез* формира датирају још из 1925. године када су се преговори водили са Инвалидским удружењем.³⁹⁹ Тада је договорено да се, осим са Инвалидским удружењем, *Савез* формира са *Удружењем четника* и *Удружењем добровољаца*.⁴⁰⁰

„Ништа није логичније и природније него да се нађу у једном општем савезу сви ратници и борци наше генерације, сви они синови мајке отаџбине, које је бојно поље међусобно везало у један нераздвојан ланац орошен заједничком крвљу.“⁴⁰¹

Не губећи дакле своју индивидуалност своје специјалне организације све ове групације имају највећи интерес да образују општи савез Ратника, који не само да би био један јак морални фактор у нашем културом и социјалном животу, него би био и моћан заштитник права и интереса свију ратника и њихових организација, а поред тога био би и помоћни орган влади и држави за најбоље решење ратничких интереса.“⁴⁰²

³⁹⁵ Стари ратник, „Говор Министра војске и морнарице арм. генерала Г. М. Недића“, *Ратнички гласник*, 19, II, 1940, 110. Генерал Недић је издао наређење да се помаже формирање одбора Удружења свуда у Југославији. Током 1940. године представници Удружења размишљали су да своју организацију омасове путем обавезног чланства за све резервне официре. „Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Ратнички гласник*, 19, V, 1940, 300. Помоћ генерала Недића огледала се и у изласку у сусрет резервним официрима приликом исплате трошкова у случајевима позива на војне вежбе. Овакви боравци у јединицама су се усталили током 1940. године.

³⁹⁶ „Извештај средишње управе“, *Ратнички гласник*, 19, V, 1940, 248.

³⁹⁷ Исто, 111. Исте вечери када је нови део Дома освећен Михајло Швабић је између осталог констатовао општу атмосферу: „Још нисмо стигли да се растеретимо поратних тегова после седмогодишњег ратовања, а већ на све стране чујемо нову ратну хајку...“, Ст. Јовановић, „Другарско вече“, *Ратнички гласник*, 19, II, 1940, 115.

³⁹⁸ „Савез ратничких удружења Краљевине Југославије“, *Ратнички гласник*, 19, II, 1940, 88.

³⁹⁹ „Протокол седница Средишне Управе“, *Ратнички гласник*, 4, I, 1925, 7.

⁴⁰⁰ „Савез Ратничких Удружења“, *Ратнички гласник*, 4, II, 1925, 33.

⁴⁰¹ Исто, 33.

⁴⁰² Исто, 34.

Сукоби унутар Удружења резервних официера и ратника доводили су до појаве мањих организација које су некад биле саставни део Удружења. Године 1940. било је 12 релативно значајних организација које су се бавиле ратничким правима, на приватној основи. Њих десет је потписало споразум о формирању Савеза ратника. Сам попис имена ових удружења указује не само на сложеност и бројност ратних догађаја у Србији 1912–1918, већ и на потпуну разједињеност бивших ратника. Ту су, осим *Удружења резервних официера и ратника*, били *Удружење ратних инвалида*,⁴⁰³ *Савез ратних добровољаца*,⁴⁰⁴ *Удружење носилаца Албанске споменнице*,⁴⁰⁵ *Удружење бранилаца Београда*, *Удружење носилаца Карађорђевог звезде са мачевима*,⁴⁰⁶ *Удружење пензионисаних официера и војних чиновника*,⁴⁰⁷ *Удружење ђака-ратника*,⁴⁰⁸ *Удружење носилаца златне или сребрне медаље за храброст*,⁴⁰⁹ *Удружење носилаца Белој орла са мачевима*,⁴¹⁰ *Друштво старих чешника*⁴¹¹ и *Удружење резервних подофицира*.⁴¹² Процењивало се да ова удружења представљају око 300.000 бивших ратника,⁴¹³ али је мало вероватно да су ове организације могле заиста да допру до више десетина хиљада бораца. Удружење Народна одбрана водио је Илија Бирчанин, такође резервни официр.⁴¹⁴

Постојало је и *Удружење породица поинулих и умрлих официера у рату*.⁴¹⁵ Нешто раније, 1937. године иницијативу да оснују сопствено удружење испојили су и бивши ратници из Добруце под именом Савез добруцана-добровољаца, а са седиштем у Новом Саду.⁴¹⁶

Доградња Дома била је последњи грађевински подухват Удружења. Ратну 1941. годину ветерани су дочекали забринуто и разједи-

⁴⁰³ Председник Удружења је био Константин В. Саватијевић.

⁴⁰⁴ Председник организације је био Лујо Ловрић.

⁴⁰⁵ Милорад Мајсторовић је водио организацију. Ово удружење је веома брзо ширило пододборе широм Србије. „Оснивачка скупштина носилаца Албанске споменнице у Пожези Ужичкој“, *Полишка*, 14. април 1938, 10.

⁴⁰⁶ Организација је основана маја 1937. Први председник био је генерал Алекса К. Стојшић, а после његове смрти управљање је преузео генерал у пензији Љуб. И. Милијић.

⁴⁰⁷ На месту председника налазио се Стев. М. Радосављевић.

⁴⁰⁸ Ранијих година ђаци ратници су били део Удружења резервних официера и ратника чинећи њихове „млађе ратнике“. Б. М. Давидовић, „Глас млађих“, *Ратнички глас*, 16, I, 1937, 25.

⁴⁰⁹ Алимпије Антић је био председник Удружења.

⁴¹⁰ Иван Д. Живаљевић је био председник организације.

⁴¹¹ На челу се налазио Милосав Јелић.

⁴¹² Исто, 88.

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ „Једанаести новембар“, *Полишка*, 12. новембар 1940, 11.

⁴¹⁵ Председница Удружења била је Роксанда Николајевић. „Помен изгинулим и помрлим официрима у борбама за ослобођење“, *Полишка*, 12. новембар 1940, 11.

⁴¹⁶ „Записник седница Извршног одбора Удружења резервних официера и ратника од 21 јануара до 26 новембра“, седница одржана 2. јануара 1937, ИАБ 1027.

њено,⁴¹⁷ истичући да основни материјални ни морални захтеви бивших ратника нису решени.⁴¹⁸ Мучан утисак појачавао је страх да се не умање национална свест и ратнички морал.⁴¹⁹ Опште уверење ветерана било је да се у остваривању њихових права свих 20 година провело у „лутању административних и законских радњи“.⁴²⁰ „Време је вршило своју рушилачку улогу и бив. ратнике гонило у гробнице пре но што би по редовном физичком процесу човек морао да подлегне. Кроз један становити број година оно ће коначно да доврши своју улогу.“⁴²¹ Себе су све више називали „преостали борци“, алудирајући на то да је број бивших ратника значајно смањен.⁴²² Подељеност је била већа него икада пре, јер је у Удружењу деловало неколико фракција које су биле јаче од средишње управе.⁴²³ Ветерани су оптуживали и државни систем награђивања, темељен на одликовањима, чиме се правио јаз међу борцима који су у рату ипак били једнаки.⁴²⁴

Како се притисак у Југославији повећавао, тако су међу члановима Удружења почеле да се отворено износе све замерке без устручавања. Током 1940. године планирао се конгрес у Љубљани. Иако није прецизиран разлог за одступање од првобитне одлуке, изабран је Београд јер је констатовано „да су прилике такве да конгрес не може да се одржи у Љубљани“.⁴²⁵ Изван Србије, како се истицало, не гледа се исто на циљеве Удружења већ се пре свега интересује за права резервних официра, док је место старих ратничких традиција такође један од циљева.⁴²⁶ Први пут се

⁴¹⁷ „Најзад, са традиционалним жељама о новој години, поздрављам и све другове и чланове њихових породица присутне у овом Дому, као и отсутне другове, који ново лето дочекују са својим војницима, вршећи службу према Краљу и Отаџбини. А што се тиче догађаја, који нам у новој години иду у сусрет, ми за њих имамо само оно резонување, које је тако витешки изражено у песми нашег слободарског песника, а то је: *Нек робује, ко ројством дује, који живи, у ројству пошћује*. – Живели.“ „Резервни официри Краљевине Југославије на почетку 1941 године“, *Рајнички гласник*, 20, II, 1941, 61. Током 1941. године проблем за рад и састанке Удружења представљале су и забране окупљања које је наредило Министарство унутрашњих дела.

⁴¹⁸ Добросав М. Стојадиновић, „Начело сарадње“, *Рајнички гласник*, 20, II, 1941, 72–73.

⁴¹⁹ „Свечано освећење другог дела Ратничког дома и клуба Резервних официра“, 19, II, 1940, 107.

⁴²⁰ Исто, 76; „Војник-херој, који је својим епичким победама створио све ово што данас имамо, шта је после свршеног рата за то добио?... Добио је само једно парче хартије, што се зове објава о демобилизацији!“, Михаило Швабић, „15. септембар“, *Рајнички гласник*, 19, IX, 1940, 537.

⁴²¹ Исто, 74.

⁴²² Исто.

⁴²³ Исто.

⁴²⁴ Исто, 77.

⁴²⁵ „Записник пленарне седнице“, *Рајнички гласник*, 19, VI, 1940, 369.

⁴²⁶ Исто, 75.

1941. године у њиховим текстовима користи израз *култи фронти* као симбол патриотског одушевљења. „Култ фронта схваћен је као остварење највишег типа солидарности, једнакости у дужностима и праву. Правилно се схватило да само оно одушевљење, које гони људе на презирање смрти пред отаџбинским задатком, вреди као духовно својство грађанина.“⁴²⁷

Спомен-плоча коју је у улици Тадеуша Кошћушка поставило Удружење бранилаца Београда. Изнад текста је изbledели грб Удружења

Појава оваквог и сличних ставова у годинама пред Други светски рат полако је уобличавана као јасна идеологија, која није била тако прецизно исказана раније током међуратног периода. Ветерани су од 1938. године све више заговарали идеју о животној енергији ратничких традиција, о њиховом капацитету и снази за „државну виталност“.⁴²⁸ Ратни догађаји, иако идеализовани у тумачењу резервних официра, проглашавани су за огромне успехе који су садржавали сву мудрост која је требало да буде водиља.⁴²⁹ Удружење је своју трајну улогу видело у спајању прошлости и будућности, у „указивању на пут млађима“ и „надахњавању поко-

⁴²⁷ Исто, 78.

⁴²⁸ Божин Симић, „Морална мобилизација. Потреба наше духовне линије Мажино“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 10; Д. М. С. „Помагање нашег удружења“, *Рајнички гласник*, 19, XII, 1940, 719.

⁴²⁹ Исто, 78.

лења“.⁴³⁰ С тим у вези и улога Ратничког дома је подвучена као „жижа националне свести и другарства“.⁴³¹ Супротно томе, страх који су испољавале све управе Удружења – да ће однос државе према бившим ратницима деморалисати будуће ратнике – достигао је врхунац у последњим бројевима *Гласника*. Резервни официри су отворено сумњали да ли ће их, у све извеснијем новом рату, следити и слушати млади војници.⁴³² „Чиме да освајамо духовне фронтове будућности?“⁴³³ Још 1924. године писали су: „...јасно је да само у онолико, у колико се држава буде одужила овој генерацији ратника, у толико ће имати права да се у тешким моментима обраћа на генерације које за нама долазе.“⁴³⁴

Удружење је последње дане Краљевине дочекало са комесаром на челу, неспособно за значајнију акцију. Узроци доласка комесара нису помињани у *Гласнику*, али је заказан конгрес за 23. март 1941. на коме је требало да буде изабрана нова управа. Догађаји од 27. марта, међутим, означили су крај већ бројним неуспелим покушајима уздизања Удружења.⁴³⁵

Милан Ђ. Радосављевић и други истакнути чланови Удружења

Особа која је обележила успон али и пад Удружења био је резервни официр Милан Ђ. Радосављевић.⁴³⁶ Он је врло брзо постао доминантна фигура Удружења, „човек веома пријатне и симпатичне спољашности“⁴³⁷ виђен је и као „духовни вођа“.⁴³⁸ Свакако је реч о човеку са бројним поз-

⁴³⁰ „Пред ванредни конгрес удружења“, *Рајнички гласник*, 20, III, 1941, 115.

⁴³¹ „Свечано освећење другог дела Ратничког Дома Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 39.

⁴³² Михаило Швабић, „15. септембар“, *Рајнички гласник*, 19, IX, 1940, 537.

⁴³³ Добривој М. Стојадиновић, „Наш глас“, *Рајнички глас*, 16, I, 1937, 18.

⁴³⁴ Ратник, „Редукција чиновника ратника“, *Рајнички гласник*, 3, II, 1924, 35.

⁴³⁵ Мил. С. Пурић, „Ванредни конгрес“, *Рајнички гласник*, 20, III, 1941, 115.

⁴³⁶ Милан Ђ. Радосављевић је рођен у Краљеву 6. фебруара 1885. Последњи чин који је стекао био је резервног пешадијског пуковника. Завршио је Државну трговачку академију. Говорио је француски и немачки језик. Најпре је радио као државни чиновник (1907–1922) а потом је постао директор фабрике „Прогрес“. У истом периоду био је одборник Београдске општине. У ратовима 1912–1913. учествовао је као поручник, затим капетан II класе и капетан I класе. На Солунском фронту био је на служби у штабу Комбиноване, Вардарске, а затим Југословенске дивизије. Рањен је два пута, најпре контузован код Новог Пазара 1912, па поново у „бугарском“ рату. Чин потпуковника стекао је 1925. Поседовао је већи број одликовања: Бели орао III и IV реда; Орден Светог Саве II–V реда; Сребрну медаљу за храброст; Златну медаљу за ревносну службу; Сребрну медаљу за ревносну службу; Француску легију части III–V реда. Био је носилац високих пољских, чешких и белгијских одликовања. Пресудом Касационог суда у Београду од 12. јула 1939. Милан Радосављевић је кажњен са 11 месеци затвора. ВА, ДПП, К-1473, 119.

⁴³⁷ „II Редовна Годишња Скупштина Пододбора у Сарајеву“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 9.

⁴³⁸ Исто, 11.

нанствима и великом енергијом. Његова блискост са краљем Александром, маршалом Двора и другим угледним личностима била је кључна за успех појединих иницијатива Удружења. Ипак, коначна пресуда Касационог суда из 1939. године указује и да је реч о човеку који је заиста мешао своје приватне пословне потезе са радом у Удружењу. Радосављевићев положај био је ојачан и активношћу његовог брата који је председавао краљевачким пододбором. У питању је трговац Воја Радосављевић, изабран 1928. године за почасног председника одбора за подизање споменика изгинулима у Краљеву.⁴³⁹ Оваква испреплетеност и централизација довели су до кашњења у градњи краљевачког споменика, али и до многобројних компликација у вођењу Удружења. Поред Радосављевића, за време успона организација је окупљала неке од најугледнијих и најспособнијих грађана Краљевине којима је заједничко било то да су учествовали у неком од српских ратова 1876–1918, да ли као српски војници или југословенски добровољци.

Међу добротворима Удружења налазило се мноштво најистакнутијих привредника, официра, политичара. Појединци су могли да упишу своје претке за добротворе, па је тако Удружење у своје „чланове“ уврстило и грађане који нису доживели Светски рат. Видосава Јуришић је уписала свог оца Милана А. Павловића, бившег командира београдског ескадрона у рату 1876–1877.⁴⁴⁰ Слично, Никола Пашић је постхумно уписан међу добротворе јер је учествовао у рату 1876. године.⁴⁴¹ Оваквим приступом је, осим што је уздизан ауторитет Удружења, учвршћивана веза између различитих етапа ослободилачких ратова, који су тиме повезивани у јединствену целину, са накнадно дефинисаним циљем – стварањем Краљевине Југославије.

Међу члановима Удружења налазили су се људи попут дворског апотекара Саве Мрцаловића,⁴⁴² Димитрија Гинића, редитеља Народног позоришта, Јоце Стојчевића, редитеља из Новог Сада.⁴⁴³ Било је и људи на високим политичким позицијама, попут Милана Ранисављевића, помоћника министра саобраћаја,⁴⁴⁴ или др Стефановића, помоћника министра просвете, потом шездесетак народних посланика предвођених Раниславом Агатоновићем.

Главни секретар Удружења дуго времена био је Љубомир В. Стефановић, резервни пешадијски мајор и председник Адвокатског удружења; у управи се налазио и Недељко Савић, резервни артиљеријски потпу-

⁴³⁹ „Књига записника седница Управног одбора Удружења седница одржана 24. августа 1928“, 12, ИАБ, 1027.

⁴⁴⁰ „Чланови добротвори“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 15.

⁴⁴¹ „Протокол седница средишње управе“, *Рајнички гласник*, 6, IV, 1927, 127.

⁴⁴² „Интервенције и морална помоћ“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 74.

⁴⁴³ „Јубилеји и свечаности“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 78.

⁴⁴⁴ „Извештај надзорног одбора“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 86.

ковник и трговац.⁴⁴⁵ Међу чланством издвајали су се Соломон Алкалај, архитекта Момир Коруновић, председник Аеро-клуба Тадија Сондермајер, директор филијале Народне банке у Скопљу Тодор Васојевић, резервни санитетски потпуковник Јосиф Недок, затим Михаило Радовић, резервни санитетски потпуковник, управник Чачанске болнице, поред њих ту су били Арчибалд Рајс, као и Давид Албала. У време зенита своје моћи готово целокупно руководство Београдске општине припадало је и најужем кругу Удружења резервних официра и ратника.⁴⁴⁶

Међу представницима Удружења у Хрватској налазили су се шеф загребачке полиције, ратни добровољац Јосип Клинцић,⁴⁴⁷ председник пододбора у Љубљани био је Милан Плут,⁴⁴⁸ док је председник пододбора у Загребу, Зоричић 1929. године постао велики жупан Загребачке области. У исто време, члан Удружења Милорад Јовановић именован је за великог жупана Моравске области.⁴⁴⁹

Као финансијери Удружења истицали су се Француско-српска банка, Јадранска банка у Београду, Српско-американска банка, Прва хрватска штедионица, Генерална банка за трговину и индустрију, појединци попут Бенциона Булија и Ђорђа Вајферта.⁴⁵⁰

Ове и многе друге личности и организације значајно су помагале изградњу споменика, костурница, али и исхрану инвалида и сирочади, штампање албума и књига и све друге активности којима се Удружење тако енергично бавило до средине 1933. године. Са бројним кризама које су уследиле остао је само део некадашњег чланства и добротвора.

Међународна федерација ратника из савезничких земаља

Међународна федерација ратника – *Фидак*, основана је одмах по завршетку Светског рата. Само постојање ове организације одржавало је на много начина ратне последице. Мото организације гласио је *Сједињени као на фронту!*⁴⁵¹ Намера утемељивача била је да се бивши борци повежу

⁴⁴⁵ „Записник седме годишње редовне седнице“, *Рајнички гласник*, 4, IV, 1925, 112.

⁴⁴⁶ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 72, Седница одржана 22. фебруара 1929, ИАБ, 1027.

⁴⁴⁷ Исто, 112–113.

⁴⁴⁸ „Милан Плут“, *Рајнички гласник*, 4, IV, 1925, 128.

⁴⁴⁹ „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 72, Седница одржана 22. фебруара 1929, ИАБ, 1027.

⁴⁵⁰ „Списак добротвора и утемељивача нашег Удружења“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 71.

⁴⁵¹ „Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника“, *Рајнички гласник*, 2, I, 1923, 7.

и међусобно помажу, али како је било предвиђено да се сарадња одвија само међу припадницима некада савезничких земаља, Фидак је носио и јасно политичко обележје.⁴⁵² Фидак је представљао и искрено средиште пацифизма и хуманизма. Будно мотрење на сваки покушај ревизије ратних резултата такође је спадало у домен рада овог светског удружења, па је то била још једна од противречности ове организације.

Први председник Фидака био је Шарл Бертран, уједно њен кључни оснивач.⁴⁵³ Организација је основана 25. новембра 1918. са седиштем у Паризу.⁴⁵⁴ Свака држава-чланица плаћала је годишњу чланарину, занимљиво, по курсу који је владао на дан 1. августа 1914.⁴⁵⁵ Осим *пријатељских* ратних земаља организацији су могле да приступе и државе настале после рата. До 1925. године, када су пристигли и ветерани из Румуније, Фидак је био потпун. Једини сталан представник југословенске краљевине било је *Удружење резервних официра и рајника*.⁴⁵⁶ У појединим периодима *Удружење добровољаца* и *Инвалидско удружење* су такође учествовали у раду Фидака. Приликом рада ове организације поново су долазиле до изражаја противречности присутне у југословенским ратним традицијама. Тако су чланови пристигли из Краљевине СХС/Југославије некада називани „стари српски ратници“, а за саму делегацију наизменично су употребљавана имена „Србија“ и „Југославија“.

Осим борбом за међународни статус кво и мирољубиво решавање спорова, Фидак се бавио социјалним питањима ратника. Намера је била да се заједничким притиском подстакну савезничке владе на додељивање привилегија ратницима које би биле валидне и преко националних граница државе у којој су права остварена.⁴⁵⁷ Значајан део активности био је усмерен ка ратној сирочади, инвалидима и породицама страдалих. На лондонском конгресу Фидака (15–21. октобар 1924) донета је одлука да се

⁴⁵² „Овој Федерацији је главни задатак, да одржи духовно јединство међу савезничким ратним друговима, које их је јединство и братство по оружју довело до заједничке победе над непријатељским силама и до коначног тријумфа правде над насиљем.“ „Наше Удружење у Међусавезничкој федерацији ратника“, *Рајнички гласник*, 1, I, 1922, 29.

⁴⁵³ Бертран је био одликован и југословенским Белим орлом. „Седнице Међусав[езничке] Федерац[ије] Ратника“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 12.

⁴⁵⁴ Организацију су осим Бертрана, француског сенског посланика, основали пуковник Кростилд (Croftield) и Кабот (Sabot) из Британске легије, као и мајор Киплинг из Америчке легије. „Међусавезничка Федерација Ратника (Fidac)“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 35.

⁴⁵⁵ „Седнице Међусав. Федерац. Радника“, *Рајнички гласник*, 4, I, 1925, 14.

⁴⁵⁶ Удружење је приступило Фидаку на подстицај из Француске. „Наше Удружење у Међусавезничкој федерацији ратника“, *Рајнички гласник*, 1, I, 1922, 29.

⁴⁵⁷ „Међусавезника Федерација је успела да се изгласају од извесних савезничких влада реципрочни закони у корист Инвалида, тако да је један *инвалид* из једне од ових нација, а који станује у туђој савезничкој нацији асимилиран инвалиду дотичне земље у којој се налази.“ Исто.

организује Женска секција састављена од супруга, мајки, сестара и кћери ратника и жена, а које би се нарочито бавиле ратном сирочади, помагањем инвалида и одржавањем војних гробаља.⁴⁵⁸ Руководство ове установе је редовно наглашавало важност мирољубивог решавања међународних спорова као и далекосежан значај пацифизма. Разоружање је исто тако представљало незаобилазну тему.⁴⁵⁹

Постојање Фидака сведочио је да су ратници свесни своје друштвене посебности и да су њихови захтеви комбиновали најуже материјалне интересе са захтевима за учествовањем у међународној политици.⁴⁶⁰ Ипак, остаје питање које се поставља и када је реч о раду у њиховим националним организацијама – до које мере су ветеранске елите спроводиле државну политику а на ком месту су наступале истинске потребе бивших бораца.

„Побеђени су осетили последице рата одмах, победници исто тако, само нешто касније... Овај мир који ми данас уживамо, скован је од Марсовог челика и није било лако ни чекићу ни наковњу, ни побеђенима ни победницима“.⁴⁶¹

Годишњи састанци су, с друге стране, откривали низ европских неспоразума и отворених жаришта. Фидакове трибине су коришћене и за јачање спољнополитичке позиције сваке од земаља-чланица, што илуструје румунски или југословенски случај. Случај Бесарабије доспео је на дневни ред конгреса Фидака захваљујући Румунији. У питању је било одбијање совјетске Русије да призна Бесарабију као румунску провинцију. На овакве примедбе Румуна, југословенски делегат Стефановић је, у духу заштите традиција Царске Русије, захтевао да конгрес разликује Русију до 1917. године и ону створену касније.⁴⁶² Делегација Краљевине СХС је изнела и свој актуелан проблем у вези са територијом манастира Свети

⁴⁵⁸ „Рад Конгреса“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 357; „Извештај о раду помоћне Женске секције за годину 1926“, *Рајнички гласник*, 6, IV, 1927, 230–234; Даница Р. Агатоновић, „Југословенска женска секција Фидака-а“, *Рајнички гласник*, 16, VIII, 1937, 575; Госпођа Агатоновић била је веома ангажована у покушајима да се помогне ратној сирочади при чему је истицала потребу изградње интерната за ратничку децу. Седница од 8. фебруара 1929. године. ИАБ, 1027.

⁴⁵⁹ „Резолуција МФР са Конгреса 1922. год.“, *Рајнички гласник*, 2, II, 1923, 13.

⁴⁶⁰ „...Ратници не желе више бити мртва ствар у рукама влада, већ на против, једна водећа сила на коју треба рачунати. Немогуће је више третирати их као децу или простак; велики број међу њима у приватном животу су угледни људи, да би се могле олако узимати њихове жеље... Задатак свих бивших ратника биће дакле у томе да чине све што је могуће да се уклоне непрестани ситни неспоразуми између савезничких влада и пропагирање мира, да би, уједињени као и на фронту, постали једна фактичка снага, која би противстала опасности оних који припремају рат ради реванша или других интереса.“ „Мир и жртве ратника“, *Рајнички гласник*, 4, VI-VII, 1925, 189. Чланак је преузет из *Bulletin Federation Interalliee des Anciens Combatants*.

⁴⁶¹ *Рајнички гласник*, 1935, 108.

⁴⁶² Исто, 386.

Наум који је предат Албанији.⁴⁶³ За читаво време постојања Фидака југословенска делегација је била један од најенергичнијих бранилаца права инвалида и ветерана некадашње царске руске војске. Југословенска сарадња са Француском одржавала се и преко ове организације.⁴⁶⁴ Посебан сегмент међународне ратничке сарадње чинила је жива сарадња југословенских ветерана са представницима „Америчке легије“.⁴⁶⁵ Напети југословенско-италијански односи, међутим, пренели су се и на Фидак где су обе државе биле равноправне учеснице.

Однос према пораженим државама такође је често био тема састака. На лондонској конференцији 1925. године спречен је покушај примања бивших противника у Фидак.⁴⁶⁶ Реакција Фидака пратила је и избор маршала Хинденбурга за немачког канцелара, па се поручивало „да ће се мотрити на ратничке намере бившег противника“; слично је било и током окупације Рурске области када је изражена подршка окупацији.⁴⁶⁷ Питање чланства „бивших непријатеља“ везивано је и за испуњавање услова репарација. „У часу кад се толики непријатељи и толико невидљивих сила труде да посеју раздор међу Савезницима Фидак прокламује у име Хероизма и Патње да је само Јединство Савезничких Народа, које је знало осигурати Победу, у стању сачувати недирнут њено светско наследство: Мир“.⁴⁶⁸

Улога Удружења резервних официра и ратника у Фидаку била је веома запажена. Њихове наступе су будно пратили југословенско Министарство спољних послова и краљ Александар.⁴⁶⁹ Нарочито је наступ на

⁴⁶³ „Конгрес ратника у Лондону“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 79–80.

⁴⁶⁴ „Председник Фидака г. Марсел Еро у нашој средини“, *Рајнички гласник*, 6, IV, 1927, 132.

⁴⁶⁵ Сарадња се тичала питања југословенског дуга, али и емиграната који су из Југославије пристигли у САД. Током посете Вашингтону Удружење резервних официра и ратника преузело је улогу посредника приликом преношења донација исељеника намењених „Народној одбрани“. „Народна одбрана нашем Удружењу“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 219; Д. М. С. „Американска легија и Југославија“, *Рајнички гласник*, 16, XI–XII, 1937, 874.

⁴⁶⁶ Исто; „Фидак, као пријатељско удружење, састављено од бивших ратних другова, не мисли се претворити у федерацију која би примила и удружења ратника бивших непријатеља. Али сваки народ, заступљен у федерацији, извршиће за свој властити рачун једну анкету ради утврђивања расположења удружења бивших непријатеља и поднеће ради проучавања, резултате анкете идућем Конгресу.“ Љ. В. С. „Рад Конгреса“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 384.

⁴⁶⁷ „Међусавезничка Федерација Старих Ратника (Фидак и избора председника Немачке)“, *Рајнички гласник*, 4, V, 1925, 155. Представници некада „Централних сила“ имали су сопствено удружење „Сијамак“.

⁴⁶⁸ „Међусавезничка Федерација Ратника (Fidac)“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 35. „Без сумње за време ових година мира, ако само прогрес није мамац човечанство ће успети да дефинитивно установи судове јаке поштоване, способне да наметну њихову арбитражу народима.“ Исто.

⁴⁶⁹ „Аудијенција код Његовог Величанства Краља“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 371.

лондонској конференцији 1930. године био важан.⁴⁷⁰ Тада је председник Удружења Милан Радосављевић изабран и за председника Фидака. Читаве 1931. године Радосављевић је путовао Европом, али и САД разговарајући за државницима и представницима ветерана. Сусрети су били прилика да се ради и на југословенским интересима. Енергичном међународном наступу југословенских ветерана претходио је Фидаков конгрес у Београду 1929. године.

Ова свечаност окупила је у Београду огромну делегацију из читавог света. Осим у Београду састанци и излети су организовани у више југословенских градова. Сви трошкови учешћа Удружења резервних официра и ратника у активностима Фидака покривани су из државног буџета, па је тако и читав износ трошка⁴⁷¹ београдског конгреса исплаћен посебним кредитом.⁴⁷² Приликом припрема конгреса у Удружењу се са зебњом пратило да ли ће нова Шестојануарска влада прихватити финансијске обавезе договорене са пређашњом владом.⁴⁷³ Чак је и позив Фидаку да одржи свој конгрес у Југославији био упућен „са одобрењем владе“.⁴⁷⁴ Београдски скуп (1–10. септембар 1929) био је и прилика да се у закључцима истакну неки од југословенских спољнополитичких проблема. Већ друга тачка усвојене Резолуције односила се на упаде македонских комитета „оружаних банди и револуционарних комитета“, који су вршили организоване нападе на околне државе. У том смислу тражила се интервенција Друштва народа. Следеће тачке односиле су се на статус националних мањина, повратак бивших суверена, исплату ратне штете или ратних дугова.⁴⁷⁵

Учешће државе у овом сегменту рада Удружења резервних официра и ратника огледало се и у улози чланова званичног југословенског посланства у Паризу као заступника српских официра при париској централи Фидака.⁴⁷⁶

Са постепеним напуштањем послератног европског распореда снага, промене су задесиле и Фидак. На састанку Фидака 1935. године донета је одлука да се дозволи приступ представницима бивших противника. Промена се догодила и 1937. године. Тада је организован нови савез рат-

⁴⁷⁰ „На почетку Нове године“, *Рајнички гласник*, 10, I, 1931, 1.

⁴⁷¹ „Протокол седница Средишне управе у 1924“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 377.

⁴⁷² „Књига записника са седница Управног одбора и Средишне Управе Удружења резервних официра и ратника од 24. 8. 1928 – 2. 8. 1929“, 20, Седница 7. септембра 1928, ИАБ, 1027.

⁴⁷³ Исто.

⁴⁷⁴ Исто.

⁴⁷⁵ „X конгрес Фидака у Београду“, *Рајнички гласник*, 8, VIII, 1929, 497–504; „Резолуције донете на Конгресу“, Исто, 513.

⁴⁷⁶ „Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника“, *Рајнички гласник*, 2, I, 1923, 7.

ника у коме су први пут обједињени представници ветерана некада зарађених држава, чиме је умањен престиж Фидака. Наглашаван је мирнодопски карактер новог савеза, а први састанак, одржан у Берлину, кулминирао је састанком са немачким канцеларом. Хитлер је искористио прилику да бившим ратницима изнесе уверавања „о потпуној привржености миру и сарадњи.“⁴⁷⁷ Поред ове најновије међународне организације ратника, активна је била и организација *Сиамак* (Међународни одбор ратом осакћених и инвалида-бивших ратника).⁴⁷⁸

Опстајање проблема током читавог функционисања Удружења показује неуспех у решавању *рајничких* питања попут њиховог материјалног и моралног статуса, лечења, запослења, школовања деце. Сечене привилегије морале су се увек изнова освајати и обнављати. Удружење је било превише усмерено ка заштити права резервних официра, због чега ова организација никада није привукла већи број обичних војника. Посебну тешкоћу представљао је централизам на којем је ово удружење било утемељено, а који је водио ка губитку систематичности и континуитета у раду приликом кризе и губитка поверења у управу попут оног из 1933. године. На крају треба истаћи да је потреба за настајањем ветеранских организација у свим земљама које су учествовале у Светском рату показивала како се однос између државе и мобилисаних грађана променио. О томе је сведочила и константа у ратничким захтевима – да се однос бораца и државе јасно дефинише како би се у будућим ратовима избегле исте послератне тешкоће.

Светски рат и унутрашња југословенска политика 1918–1941.

Тема протеклих ратова, степена жртвовања и заслуга за настанак заједничке државе заузимала је важно место у политичким расправама Краљевине. Истакнуто место у ратовима виђено је као доказ ваљаности и храбрости, на исти начин као што је улога у позадини, без обзира на њену важност, доприносила негативној репутацији. Уз истицање личне улоге или оне коју су имали чланови најближе породице, политички капитал могао се стећи и бригом према бившим ратницима. Посебан проблем представљала је осетљивост ратних заслуга Југословена који су се борили против Србије. Осетљивост питања српских ратних жртава искоришћена је и као повод за пуцње Пунише Рачића према хрватским посланицима.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ У Берлину је том приликом формиран Стални међународни комитет на чијем је челу био Карло Делаacroa. У Комитету су се налазили представници 14 држава, укључујући Југославију. „Ратници четрнаест држава у Берлину“, *Рајнички гласник*, 16, II–III, 1937, 104–105.

⁴⁷⁸ „Наши мртви другови“, *Рајнички гласник*, 16, VII, 1937, 526.

⁴⁷⁹ М. Стојадиновић, *Ни рај ни њакѝ*, 278.

У званичном српском ратном наративу, па и ономе који је опстао до данас, уврежено је мишљење да је већи број чланова породица српских политичара и генерала погинуо у рату.⁴⁸⁰ Заиста, већи је број примера оваквог страдања иако не постоје прецизни подаци. Читава Краљевина знала је да је син српског политичара Љубе Давидовића, Миодраг Давидовић, погинуо на Кајмакчалану, као и да његов гроб није никада пронађен.⁴⁸¹ Овај податак изазивао је саосећање знатног дела југословенске јавности, али је истовремено политички употребљаван. Југословенска јавност знала је и за погибију Зорана Ј. Продановића, сина министра Јаше Продановића.⁴⁸² Приликом напада на Драгишу Цветковића истицало се да је његов отац частан бивши ратник чије су заслуге награђене Карађорђевом звездом. Тиме се наглашавала и недолучност самог Драгише Цветковића који није могао да се похвали борбеним искуством.

„Син једног српског официра који је из рата изнео Карађорђеву звезду, а брат једног младог официра који је у рату погинуо. Лично учешће Драгише Цветковића у рату није познато. Зна се да се 1916. нашао у Швајцарској и познато је да су га отуда Српске новине, са Крфа позивале да претстане најближим војним властима – иначе ће бити војни бегунац“.⁴⁸³

Сличне нападе доживљавао је и Милан Стојадиновић кога је Димитрије Љотић нарочито нападао за *рајно забушанство*.

„Ако је данас на влади др Милан Стојадиновић, ратни забушант право је да Димитрије Љотић ратник и јунак седи у затвору. Обојица не могу да буду на слободи, па када је Милан Стојадиновић Председник Владе, право је да му Димитрије Љотић буде сужањ“.⁴⁸⁴

„Јер је сам **Димитрије Љотић** неустрашив борац и јунак. Ратник што ни једног дана не напусти бојно поље од Дрине до Кајмакчалана, сем дана када је као рањеник лежао у болници“.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ У ратовима 1912–1918. по једног сина изгубили су Љуба Давидовић, Јован Ристић, Милутин Гарашанин, Љуба Ковачевић, Андра Николић, Јаша Продановић и Живко Живановић. Међу војницима војвода Бојовић је такође изгубио сина, док је војводи Мишићу страдао зет. У рату је погинуо и синовац војводе Степе. Душан Шијачки-Видовдански, „Смрт Љубе Давидовића“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 50. Међу виђенијим српским личностима и Бранислав Нушић је изгубио сина. Коста Димитријевић, „Нушић у Првом светском рату“, НИН, XIV, 16. август 1964, 710, 1964, 12.

⁴⁸¹ Душан Шијачки-Видовдански, „Смрт Љубе Давидовића“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 50–52; АЈ-37-10-62.

⁴⁸² Резервни потпоручник VII пука Зоран Ј. Продановић погинуо је септембра 1914. за време борби на Ади Циганлији. „Зоран Ј. Продановић“, *Полићика*, 5. октобар 1929, 7.

⁴⁸³ АЈ-37-21-489. „Наши портрети: Драгиша Цветковић“, *Билџен*, ЈНП Збор, 38, 6. фебруар 1940, 21.

⁴⁸⁴ „Зашто је ухапшен Димитрије Љотић“, 14, АЈ-37-21-152.

⁴⁸⁵ „Гласај за самосталну земаљску листу чији је носилац Димитрије В. Љотић“, АЈ-37-21-81.

Појава униформисаних присталица Милана Стојадиновића, као својеврсно кокетирање са фашизмом, критикована је и ратним дискурсом Првог светског рата.

„Наручују униформе за омладину људи, који су од униформе за време рата, онда када је она означавала част војника Краљевог ради одбране Отаџбине, бежали од ње као ђаво од крста“.⁴⁸⁶

Један од чланова Удружења резервних официра и ратника Илија Трифуновић-Бирчанин⁴⁸⁷ ухапшен је за време мандата Милана Стојадиновића, па је та ситуација послужила Димитрију Љотићу за свођење рачуна са *забушанџима*. У свом памфлету цитирао је Трифуновићевог адвоката чије су речи указивале да се није заборављало учешће многих Јужних Словена у аустроугарској војсци.⁴⁸⁸

„Кад је ова јуначка земља дочекала да јој на челу буде Влада у којој седе све сами забушанџи и војни бегунци, и у којој је једини ратник аустријски шуцкор Шефкија Бехмен, онда заиста двоструки витез Карађорђевог звезде и Викторијиног крста, Илија Бирчанин и треба да седи у затвору“.⁴⁸⁹

Незадовољство начином решавања питања бивших ратника довело је и до формирања *Рајничке странке*.⁴⁹⁰ Уследили су покушаји да се створи ратничка посланичка листа. Током 1920. године *Извршни одбор сјоразума свих рајника за изборе* кандидовао је своје чланове за београдске општинске изборе.⁴⁹¹ О употреби ратних мотива у политичке сврхе

⁴⁸⁶ АЈ-37-21-152. Димитрије В. Љотић, *Порука фашистичком шеџишу*, 5.

⁴⁸⁷ Четнички војвода Илија Трифуновић-Бирчанин је био и резервни капетан. „Записник VI редовног годишњег збора“, *Рајнички гласник*, 3, IV, 1924, 113.

⁴⁸⁸ Пред мајске изборе 1935. појавио се летак следеће садржине: „Драги пријатељу, Ако желиш пропаст Југословенског народа ти гласај 5 маја за аустро-угарског официра Влатка Мачека. Ти добро знаш ко је вешао и убијао Југословенски народ за време окупације у Србији. У друштву непријатеља налази се и Љуба Давидовић бивши Министар претседник.“ АЈ-37-10-522.

⁴⁸⁹ АЈ-37-21-152. Димитрије В. Љотић, *Порука фашистичком шеџишу*, 8. Радикалски посланици су такође оптуживали Југословенску муслиманску организацију да је чине људи који су водили аустроугарску војску против Србије. Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 2007, 99.

⁴⁹⁰ „Проглас Српске ратничке странке“ У прогласу се тражи побољшање статуса ратника, али и већи политички утицај ратника. Руководство ове странке било је противно укидању Србије и раду Привременог народног представништва као и начину на који је држава организована. Председник странке био је адвокат Радивоје К. Новаковић. „Браћо ратници! Гласајте за њу (листу – Д. Ш.). На њој нема ни спахија, ни извозничара, ни лифраната. На њој су они, који су у рову, лагерима, апсанама и затворима заједно борили са вама за част и славу Српског Народа и његове проширене Краљевине Велике Србије.“ АС, ЗП-830; „Проглас Српске странке“ у сличном тону се наглашавало да милион и по српских гробова траже од савременика да се осветла српски образ. Међу захтевима налазили су и они о повратку српске заставе и грба. АС, ЗП-835.

⁴⁹¹ АС, ЗП-832; 833; 834; 835.

сведочио је и летак „Молба ратног сирочета“ у коме је „сироче“ саветовало да се гласа за Љубу Давидовића.⁴⁹²

У истом периоду, новембра 1920, и Комунистичка партија је настојала да придобије незадовољне ветеране.

„Бесни и сити не знају за муке невољника. Њима ратови не само да нису нашкодили, већ су им много користили. Ви сте давали жртве, а они правили милионе. Они се не осврћу на то што многи и многи инвалиди ни до данас нису добили инвалиду, што многе породице нису добиле потпору, што многа ратничка деца лутају од немила до недрага и умиру од глади и зиме. Ваш бол није њихов. Они немају ничег заједничког с вама.“⁴⁹³

Освећење споменика и костурница била је прилика да се пред већим групама грађана подвуче незадовољство или подршка актуелној влади. Пуковник Димитријевић је као краљев изасланик присуствовао освећењу костурнице у Кривој Паланци, јуна 1937. године. У свом извештају описао је непријатност која се догодила током церемоније.

„У току ових говора десио се један инцидент у следећем: Г. Стаменко Стошић народни посланик за срез кривопаланачки поред осталог рекао је и ово: „Овом приликом дужност ми је као народном посланику овога среза да јавно констатујем, да на овој свечаности, којом се приликом одаје 4000 погинулих ратника на бојиштима око Криве Паланке, нема ни једног члана Краљевске Владе а иде се и на освећење чесама.“ Упао му је у реч г. Стеван Симић народни посланик за срез Кратовски речима „то је политика“ поновивши два до три пута, што је било од ефективног утицаја на сакупљену масу света које је одобрила говор г. Стаменка Стошића народног посланика за срез кривопаланачки.“⁴⁹⁴

Лоше стање пре свега ратних инвалида, а затим и осталих ветерана представљало је погодно тле за задобијање симпатија јавности. Тако је влада Милана Стојадиновића донела поменути закон о носиоцима Карађорђевог звезда, што је коришћено и у наредној изборној кампањи.⁴⁹⁵ Треба истаћи да су догађаји из 1915. године нарочито били актуелни приликом расправа какво треба да буде држање Југославије након што је Немачка савладава већ неколико европских земаља.⁴⁹⁶

⁴⁹² Садржај летка сугерисао је да подршка овој листи води доношењу Инвалидског закона. АС, ЗП-875.

⁴⁹³ „Ратници! Инвалиди!“. АС, ЗП-874.

⁴⁹⁴ АЈ-74-242-168.

⁴⁹⁵ АЈ-37-12-311. Један од слогана које је требало исписивати испод портрета Милана Стојадиновића гласио је: „Одужио се витезима Карађорђевог звезда“. „Упутство за практично извођење партијске пропаганде“, Београд 1938.

⁴⁹⁶ „Случај Солунског фронта је испео успешан само услед погрешке Немачке, која није ликвидирала Солунски логор сматрајући га споредним и безопасним. У свему се сад међутим види да Хитлер такве грешке не би правио.“ „Закључак“, *Билтен*, ЈНП Збор, 47, 3. јун 1940, 11.

Посебан догађај везан је за посету адмирала Гепрата, познатог у Србији као „српска мајка“,⁴⁹⁷ када је искоришћена прилика за сукоб различитих виђења око југословенске спољне политике.⁴⁹⁸ Скандал који се десио том приликом био је утолико већи јер је адмирал Гепрат током своје прве посете дочекан на најсрдачнији начин.⁴⁹⁹

Нови светски рат и традиције старог

Догађаји из Другог светског рата још једном су потврдили да су савременици итекако били под утиском масовног страдања из Првог светског рата. Занимљиво је да је српски официр Драгољуб Михаиловић за време албанске Голготе сусрео већу групу српских регрута. Пуковник Бејли, члан америчке мисије при четничким јединицама, указивао је управо на ово искуство као на фактор који је снажно утицао на Михаиловића:

„Он ми је неколико пута причао о трагедији која је задесила 16.000 младића у доба када мушкарац постаје способан за војску, који су се повлачили зими 1915/16 на Крф. Због студени, тифуса и других болести на Крф је стигло само 4.000. То је на Михаиловића оставило трајан дојам и он то није никада заборавио. Чак толико много година после тога, био је под дубоким дојмом страдања Србије у Првом светском рату. Сјећања на то чинила су још чвршћим његову одлуку да настави своју политику пасивне резистенције све до тренутка који он буде сматрао пресудним.“⁵⁰⁰

Равногорски покрет је и као заштитник идеја предратног друштвеног уређења преузео традиције југословенске краљевске војске, а тиме и српске ратничке традиције из 1912–1918. Један од симболичних корака био је узимање старих српских ратних застава које су се налазиле у опленичком маузолеју.⁵⁰¹ Суворбор и симболика настала 1914. године коришћени су приликом покушаја да се преокрене ситуација у Априлском рату.⁵⁰² Једна од карактеристика новог рата била је и масовно уништавање споменика из Првог светског рата. Бугарска војска је 1941. године

⁴⁹⁷ Аноним, „Записник пленарне седнице средишне управе“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 58.

⁴⁹⁸ Аноним, „Догађаји на Београдском универзитету“, *Билтен*, ЈНП Збор, 33, 34, 1. децембар 1939, 12; М. Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 331.

⁴⁹⁹ „Велики пријатељ из најтежих дана“, *Рајнички гласник*, 10, III, 1931, 98; „Да, наш добри „чика“ Гепрат који присуствује сваком укрцавању наших излечених и опорављених официра и војника, који се враћају на Солунски фронт...“ Милорад Т. Симовић, „Живи леш“, *Рајнички гласник*, 1935, 14, VII, 321–324.

⁵⁰⁰ Коста Николић, *Историја равногорској покреја*, Београд 1999, III, 303–304.

⁵⁰¹ Бранко Петрановић, *Сирашеија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000, 86, 111; *Србија у Другом светском рату*, Београд 1992, 166; Бојан Димитријевић, *Драгољуб Михаиловић. Илустрирана монографија*, Београд 1998, 43.

⁵⁰² Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944*, Београд 2002, 23.

уништила споменик регрутима у селу Рамне чиме је овај споменик нестао по други пут.⁵⁰³

Однос према Првом светском рату: 1945–1989.

Питање места и улоге ратничких и осталих историјских догађаја периода 1912–1918. пролазило је кроз веома деликатне фазе у другој половини XX века. Показало се да однос социјалистичке Југославије према Првом светском рату није био изричит већ пре веома сложен и нијансиран. Поједине теме су научно обрађиване, с друге стране напуштен је највећи број церемонија и ритуала посвећених значајним датумима из времена 1912–1918. Самим тим нестао је један од веома важних елемената за одржавање успомена.⁵⁰⁴

Са променом друштвеног поретка у Југославији 1944. године догађаји из Првог светског рата изгубили су свој примат међу историјским догађајима. Одсуство церемонија, својеврсног присећања, као и смањен број преживелих бивших српских војника и официра допринели су заборављању овог рата и његових резултата. Такође, део некада активних људи у очувању и формирању ратничког сећања напустио је Југославију и отишао у емиграцију. Уједно, нове годишњице везане за настанак и развој партизанског покрета долазиле су на место Цера, Колубаре или Мачковог камена. Истовремено, поред уништавања споменика посвећених династији Карађорђевић уклоњен је и велики број доминантних споменика посвећеним палима у Првом светском рату.⁵⁰⁵

С друге стране, постојао је низ одступања од процеса брисања успомена на Први светски рат. Међу примерима може се навести законско изједначавања носилаца Карађорђевог звезде са носиоцима Споменице 1941.⁵⁰⁶ Једини играни филм у целости посвећен једној, сасвим јасно срп-

⁵⁰³ В. Ј. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројаси српских рејруша 1915*, 52. У истом периоду уништен је и споменик Кумановској бици на Зебрњаку.

⁵⁰⁴ P. Connerton, *How Societies Remember*, 4.

⁵⁰⁵ У „другој Југославији“ је уништено 215 споменика представницама династија Обреновић и Карађорђевић. Угљеша Рајчевић, *Заширано и зашрћено*, 15. Као најдраматичнији примери могу се навести уклањање споменика палим Краљевчанима, као и споменика војводи Степи из центра Чачка. Краљевачки споменик је измештен 1. маја 1960, ипак уследили су бројни захтеви за враћање споменика, најпре 1966. затим 1973, да би за време мандата Бранка Маричића као председника општине, споменик враћен 1982. године. Средства за повратак споменика са краљевачког гробља на централни трг прикупљена су од стране грађана. Споменик је после објављивања романа Данка Поповића *Књига о Милутину* називан и „Милутин“. Вук Недељковић, *Споменик српским рајницима 1912–1918. у Краљеву*, излагање на конференцији *Простори памћења, архивске културе – баштина – уметности*, 13. априла 2011. у Београду; *Заширано и зашрћено*, 86–87.

⁵⁰⁶ „За бивше борце ни после рата труба не свира: вољно“, НИН, 864, 30. јул 1967, 6.

ској победи, снимљен је 1964. године у време када је сећање на Други светски рат још увек било веома живо, а филм је чак освојио другу награду на Пулском фестивалу исте године.

До оживљавања теме Првог светског рата у српској јавности дошло је седамдесетих година када се појавило неколико књига у форми збирке сведочења преживелих бораца. Појава оваквих сведочења била је карактеристична за све европске земље, али су у Србији такве књиге постале својеврстан феномен који је надмашио значај *обичне* збирке усмене историје. Пораст интересовања се наставио почетком осамдесетих година, да би симбол ове етапе постала позоришна представа *Солунци њоворе* Народног позоришта у Београду према истоименој књизи Антонија Ђурића. Идеја о споменику браниоцима Београда на Дунавском кеју, октобра 1985. године, представљала је још један симбол повратка *солунаца* у друштвено сећање. Крај осамдесетих обележен је низом активности у којима се у великој брзини и без континуитета оживљавало сећање пре свега на 1914–1918, а мањим делом и на Балканске ратове.

Уколико се прихвати концепт по коме историјско памћење обликују три главна идејна чиниоца – култура сећања, историјска наука и примарно искуство,⁵⁰⁷ може се рећи да су се у српској јавности сва три елемента по својој доминантности смењивала у XX веку. Културу сећања треба на овом месту разумети као *ненаучну употребу прошлости* и фактор који је неретко био у супротности са историјском науком. Важност примарног искуства или непосредног ратног доживљаја добијала је на значају како је број *солунаца* бивао мањи, а интересовање и потреба јавности биле веће за *аушентичним* информацијама о тако важном периоду српске историје. Такође, идеологизација Првог светског рата у смислу тумачења улоге династије Карађорђевић као и програма ширења српске државе у Балканским ратовима само су појачали потребу јавности за причама људи који су у рату заиста учествовали.

Политичка употреба историје и упрошћена слика коју историја тада често узима, већ је у Краљевини Југославији представљала опште место, али је са успоном национализма Први светски рат чинио још један уједињујући српски садржај. Будући да је друштвено сећање веома важно за политичку моћ, крај осамдесетих година јасно је показивао да су многи владајући кругови излазили у сусрет потреби за информацијама или предметима из Великог рата. Мотив артиљерије или топа опстао је као симбол Првог светског рата у свим етапама друштвеног сећања. Питање албанске Голготе посматрано је знатно уже, при чему су многе епизоде попут судбине регрута остале потиснуте на исти начин како је то било у Краљевини. Улога ратних ветерана прошла је кроз идентичан процес

⁵⁰⁷ Т. Кулјић, *Tito, Sociološko-istorijska studija*, 446.

заборављања јер се рат *завршавао* 1918. године без посматрања дугорочних друштвених ратних последица.

Место мајора Гавриловића

Храброст мајора Гавриловића била је позната у Краљевини Југославији, иако његово напредовање у служби није пратило у потпуности његове заслуге. Тек од 1930. године почиње успон у његовој каријери, који га доводи до места професора Војне академије и шефа Административног одељења Министарства војске и морнарице.⁵⁰⁸ По повратку из немачког заробљеништва, тада пуковник, Гавриловић је брзо преминуо, а породица није добила одобрење да се он сахрани у гробницу бранилаца Београда, јула 1945. године.⁵⁰⁹ Није сасвим јасно да ли је ова забрана била мотивисана идеолошким разлозима или су у питању мотиви проистекли из услова живота у послератном Београду.⁵¹⁰ Према популарној верзији, „у центру Београда, баш повише Славије, пресрела га је група обесних а „правоверних“ младића и сурово малтретирала због блештавих предратних одликовања којима се тог јутра старац с поносом окитио.“ Веровало се да је овим убрзана Гавриловићева смрт.⁵¹¹

Гавриловићев говор је опстао и после Другог светског рата. Његовој потпуној популарности допринела је чињеница да је штампан и на почетку књиге *Голіоша и васкрс Србије*.⁵¹² Постепено овај говор је проглашен, према Младену Ољачи, за „образац патриотске поезије“.⁵¹³

Острво Видо и гробље у Зејтинлику

За однос нове југословенске државе према традицијама Првог светског рата важни су примери костурнице на острву Видо, као и меморијалне целине у Зејтинлику. Ова места су представљала два најбоље уређена српска војничка гробља у иностранству, као и веома важне тачке у српском друштвеном памћењу. С тим у вези значајно је поменути да су представници југословенске државе указивали пажњу овим местима. Јосип Броз Тито је у оквиру својих путовања користио прилику да положи

⁵⁰⁸ Радивоје Бојовић, *Драгушин Гавриловић*, Чачак 2007, 23.

⁵⁰⁹ Исто, 29.

⁵¹⁰ Антоније Ђурић бележи изложеност породице прогонима нових, комунистичких власти, док Радивоје Бојовић не помиње ништа слично. *Солунци њоворе*.

⁵¹¹ Милош Лазић, „Знаменити Срби: Драгутин Гавриловић. Историјска амнезија“, *Полишика – Магазин*, 421, фебруар 2009, 61.

⁵¹² Група аутора, *Голіоша и васкрс Србије 1916–1918*, уредник Коста Тодоровић, Београд 1971.

⁵¹³ Предраг Пејчић, „Два текста мајора Гавриловића“, *Полишика*, 3. август 2007, 8.

венац у Плаву гробницу. О континуитету поштовања овог *месџа сећања* сведочи и плоча на српском војничком гробљу коју је поставила ФНРЈ.⁵¹⁴ Поводом обележавања 50-годишњице пробоја Солунског фронта државна делегација СФРЈ, на челу са потпредседником Извршног већа Србије Велибором Љујићем и чланом управе Удружења носилаца Албанске споменице Милутином Богосављевићем, положила је венац у Плаву гробницу.⁵¹⁵

Филм *Марш на Дрину*

Идеја о снимању играног филма о Првом светском рату била је присутна још код Станислава Кракова. Ипак, први филм у целости посвећен борби српске војске снимљен је тек у социјалистичкој Југославији, 1964. године од стране редитеља Жике Митровића. Снимање овог филма већ познатом редитељу није био лак подухват. Ово је био редак филм без партизана, а са великим бројем кокарди.⁵¹⁶ Проблеми су пратили настајак и развој филмске идеје, па тако и само снимање. Најпре је Раднички савет у „Авали“ сумњао да филм може бити протумачен као превише „српски“, али је дата дозвола за снимање. Политички обзири у вези са испољавањем национализма пратили су и само снимање. Национализам је 1960-их година посебно био на мети Партије. Ипак, настао је филм који се са великим успехом приказивао у домаћим, па чак и француским биоскопима.⁵¹⁷

Режисер Жика Митровић и сценариста Арсен Диклић успели су да избегну „политичке закључке и интерпретације“.⁵¹⁸ Филм није спадао у ред правих државних пројеката, већ је главни продуцент била филмска кућа „Авала“. Однос државе према овом филму био је опрезан и можда то најбоље показује начин на који је држава учествовала у снимању. Филмској екипи су дати статисти, војници ЈНА, али само викендом.⁵¹⁹ ЈНА је дала и топове, а објашњење о раду батерије из 1914. године пружио је пензионисани пуковник Луковић, некадашњи професор на Војној академији. Све ово није могло да се догађа без знања и допуштења Партије.

⁵¹⁴ Ђока Поповић, „Хумке под туђим небом“, НИН, XIV, 16. август 1964, 710.

⁵¹⁵ *Голгоша и васкрс Србије 1916–1918*, 119; Аца Радаковић, „На српској земљи“, НИН, 403, 21. септембар 1958, 12; „Пре 40 година: Пробој Солунског фронта“, НИН, 402, 14. септембар 1958, 10.

⁵¹⁶ Aleksandar Arežina, „Marš na Drinu-Jedinstvena filmska bitka“, <http://aleksandararezina.blogspot.com/2010/11/mars-na-drinu-jedinstvena-filmska-bitka.html>, 28. 11. 2010 (приступ 21. 12. 2013).

⁵¹⁷ Исто.

⁵¹⁸ Исто.

⁵¹⁹ Веља Павловић, „Глумац живи у сећањима других – Љуба Тадић“, *Ниво* 23, I, Београд 2012, 257.

Разговори које су новинари НИН-а током снимања филма водили са Жиком Митровићем откривају исцрпна истраживања којима се овај режисер бавио пре снимања филма. Описујући своје јунаке Митровић каже да у „Маршу на Дрини“ јунаци ступају у борбу не својом вољом – тражећи сукоб, као у неким од његових пређашњих филмова, већ „да је у питању рат наметнут споља“.⁵²⁰ На овај начин је изражена идеја која је постојала у Србији још од времена аустроугарског ултиматума – да је рат Србији наметнут и да правог избора није ни било.

„Личностима у *Маршу* рат и није лично потребан. Они не теже да у њему испоље своје основне животне амбиције; он је напротив препрека свему ономе што су они донели из *обичног* живота.“⁵²¹ Митровић је искористио прилику коју су пружала драматична дешавања са српског фронта, приметивши да је реч о „догађајима набијенима људском драмом.“⁵²² Аутор је истакао и жаљење што није могао да убаци у филм мноштво делова битке, попут улоге српске коњице у Церској бици. Конкретно је мислио на продор Другог коњичког пука. „Колико дилема код команданата приликом тог величанственог јуриша, колико храбрости помешане са осећајем за бесмисао читавог тог клања!“⁵²³

Неколико епизода из филма директно су инспирисане сведочењима преузетим из *Српске шрилоије*, као и из збирке извора *Велики раи* за ослобођење и уједињење. Као примери могу се навести артиљеријски дуел током Церске битке када је према комаду непријатељске гранате откривена тачна раздаљина противничке хаубице или детаљ изгубљеног топа са кога су на брзину однете нишанске справе, да би он сутрадан био одробљен и поново стављен у функцију.⁵²⁴ Опис ноћног судара којим је Церска битка отпочела представљен је у ублаженој верзији, без бруталног бајонетског клања заспалих аустроугарских војника, сцене која се у *нецензурираној* верзији може наћи у збирци *Велики раи* за ослобођење и уједињење.⁵²⁵

Филм је на Пулском фестивалу освојио друго место. Тешко је рећи да ли је филм ипак био у подређеној позицији с обзиром на своју тему. Читав тадашњи фестивалски програм, иначе, оцењен је као потпун промашај.⁵²⁶ Филм је публика у Пули лепо примила, усталом награду коју је добио доделило је 12.000 гледалаца Пулске арене. Награду филму „Марш на Дрини“, дакле, дала је већином хрватска публика.⁵²⁷

⁵²⁰ Исто.

⁵²¹ Исто.

⁵²² Исто.

⁵²³ Исто.

⁵²⁴ *Велики раи Србије за ослобођење и уједињење*, I, 144.

⁵²⁵ Исто, 96–97.

⁵²⁶ Д. Адамовић, „Фестивал разочарања“, НИН, 8. август 1964, 10; „Разговор са Жиком Митровићем. Личности и њихове судбине“, НИН, 8. август 1964, 10.

⁵²⁷ Исто.

Снимање је трајало само два месеца, па је можда и брзина имала улогу у предупредивању било каквих политичких компликација. Чини се да су у добијању трупа ЈНА играле улогу и личне везе са командантом Ваљевског гарнизона. Ипак, припреме филма са тако популарним глумцима нису никако могле да промакну руководиоцима Партије.

Филма вероватно не би било без упорности и уметничког и занатског умећа Жике Митровића, али су и шире околности омогућавале снимање ратног филма о српској војсци. О атмосфери у друштву говори и податак да је филм доживео успех и у биоскопима. Традиција Првог светског рата је била жива у српском друштву, иако није постојало систематско неговање сећања на ове догађаје. Од тих догађаја је прошло тек 50 година и успомене на рат су се налазиле у сфери комуникативног памћења. Генерацији која је на 50-годишњицу Церске битке била у пуној снази, у рату су учествовали очеви или дедови. Спона са самим догађајима још увек је била веома јака, а тако је било и са српским партијским руководиоцима. Све то заједно омогућило је да настане „филм сасвим необичан за оно време“.⁵²⁸ Ни власт ни публика нису доживели филм као националистички. Био је то омаж прецима, али и универзална прича о „херојској смрти једне војне јединице“. ЈНА га је на крају користила за „политичко-васпитни рад“.

Време смрти Добрице Ћосића

Појава четири романа Добрице Ћосића у потпуности посвећених Првом светском рату представљала је важан догађај у односу према ратним и политичким традицијама некада независне српске државе.⁵²⁹ Деценија у којој су романи написани подударала се са порастом интересовања за историјско време о коме је Ћосић писао. Истовремено, начин на који је роман написан – у форми синтезе не само српских напора у Светском рату већ и ширих замисли о правцима српске националне историје – задовољавао је и потребу за оваквом, филозофски усмереном врстом историјског романа. Критика је још раније сматрала да је успех романа Стевана Јаковљевића једним делом условљен управо потребама читалаца за целовитим приказивањем рата у коме ће се осим важних историјских догађаја и личности наћи места и за *обичној* војника и његове психолошке проблеме. Ћосићев роман се тумачи и у контексту размишљања о српској националној свести у ери комунизма и поновном потенцирању тог идентитета.⁵³⁰ На овај начин су у Првом светском рату тражени елементи срп-

⁵²⁸ Веља Павловић, „Глумац живи у сећањима других – Љуба Тадић“, *Ниво* 23, I, Београд 2012, 257–259.

⁵²⁹ Добрица Ћосић, *Време смрти*, I (1971); II (1973); III (1976); IV (1979).

⁵³⁰ М. Јоковић, *н. д.*, 129.

ског идентитета, поред бављења филозофијом српске историје и „филозофијом политичке праксе“.⁵³¹

„По Ћосићевом веровању, историјски роман може данас да постане књижевни облик колективне стваралачке свести, потрага за изгубљеним индивидуалним и колективним идентитетом, потрага за временима у којима се тај идентитет можда може наћи.“⁵³² Управо преузимање 1914. као кључне године за народ, а не неког другог датума, било је спорно за Комунистичку партију.⁵³³

Ћосићеве романи су доживели велики број издања и њихов утицај траје и данас. Они чине део школске лектире, а политичка и јавна активност Добрице Ћосића директно се повезује са ставовима изнетим у његова четири романа.⁵³⁴ Неколико идеја које се појављују у Ћосићевом роману – попут оне да Србија добија ратове а губи стечене тековине у миру – показују до које мере је Први светски рат за српски народ важан догађај у доживљавању сопственог идентитета и историјске улоге. Овај догађај је, првенствено због српских победа у рату као и општег емотивног набоја, погодан за подржавање сасвим одређених филозофских и политичких идеја.

Поменута Ћосићева идеја често је критикована у савременој Србији као легитимизација насиља,⁵³⁵ а допринела је да део јавности Добрицу Ћосића доживи као „Милошевићевог духовног оца и идеолога Велике Србије.“⁵³⁶ Ћосићу се пребацивала и трансформација од „књижевног заступника наднационалних партизанских идеала“⁵³⁷ па до заштитника српских националних ставова.

Дијалози главних јунака, чланова породице Катић, као и значајних историјских личности попут војводе Мишића или Николе Пашића искоришћени су за представљање различитих идеја. Осим описа догађаја на фронту, позадини или идејних струјања у предратној Србији, ту су и мисли о улози Србије наспрам Истока и Запада.⁵³⁸ „Али нас овај рат сада ипак уједињује с Европом. После неколико векова, целим бићем и са огромним жртвама, улазимо у њу, постајемо Европа. Делимо њену судбину...“⁵³⁹

⁵³¹ Исто, 124.

⁵³² Исто, 130.

⁵³³ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990, 193.

⁵³⁴ Миролуб Јоковић га у поменутом делу назива „једним од ремек дела српске књижевности“. М. Јоковић, *н. г.*, 11.

⁵³⁵ Vladimir Vuletić, „Nasilje u Srbiji. Zahuktala mašina mržnje“, *Vreme*, 1007, 22. april 2010, 25.

⁵³⁶ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи 1993–1999*, Београд 2008, 12.

⁵³⁷ Pavle Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Beograd 2009, 213.

⁵³⁸ Д. Ћосић, *Време смрти*, I, 72.

⁵³⁹ Исто.

Артиљерија је и у овом роману искоришћена као симбол читавог рата. Син Толе Дачића, једног од јунака романа, био је артиљерац.⁵⁴⁰ „Сањао сам: Алексином топу пукла цев. Лепо пукла, као да је од зове. Па сам се обукао и слушам кишу.“⁵⁴¹ Слично: „Алекси ће петла. Он је артиљерац, једини из Прерова, заслужио Карађорђеву звезду, најбољи тобција.“⁵⁴² Мотив несташице граната такође је описан у роману када један од ликова саопштава вест о погибији свог сина. „Кад, господине судија? Синоћ ми саопштише. Од гранате. Бог да му душу прости. Затреће нас све. Српска артиљерија три дана не дејствује. Без граната су српски топови! Ђуте српски топови! Виче Слободанов отац.“⁵⁴³ Дијалог у нишкој кафани о српским топовима се наставио. „Жели да се схвати значај српске артиљерије. Овај рат, рат артиљерије! – узвикује Слободанов отац“.⁵⁴⁴

„Јављају из Врховне команде да одступамо и даље зато што немамо артиљеријске муниције. Путник каже, овај, да без савезничке помоћи не можемо ни две недеље да одржимо фронт – заћута и загледа се у Вукашина, нежно, као плашљиво гледећи браду.“⁵⁴⁵

Питање ђачких чета ипак доминира у Ђосићевом роману. „Није ти господине Пашић рекао да су одлучили и ђаке да жртвују?“⁵⁴⁶ Заправо у овом роману *Ђачка* тема доживела је своје најсветлије моменте у популарној историји; стога је данас питање ђачких чета познато већини грађана, што се не може рећи за неколико генерација регрута.

Од 1960-их година сматра се да су комеморације ушле у постнационалну фазу,⁵⁴⁷ али је питање да ли та периодизација важи за комунистичке и социјалистичке земље у којима је уништаван континуитет са претходним друштвеним системима. Прихватање овог романа као неприкосновеног приказа историјске истине с једне стране и уметничка слобода са друге, постављају сложена питања о његовом третману у јавности и доприносу формирању историјске свести. Ђосићев роман свакако сведочи о трансформацији у односу према рату, која је директно повезана са сменом генерација. Важност улоге млађе генерације је доказ да историјска наука нема монопол.⁵⁴⁸

Управо седамдесетих година јавља се млађа генерација која поседује радозналост усмерену ка Првом светском рату. На извештајан начин за Први светски рат су се интересовали или сами учесници којји су до 1970-их

⁵⁴⁰ Исто, 22.

⁵⁴¹ Исто, 29.

⁵⁴² Исто, 31.

⁵⁴³ Исто, 120.

⁵⁴⁴ Исто, 121.

⁵⁴⁵ Исто, 65.

⁵⁴⁶ Исто, 99.

⁵⁴⁷ J. R. Gillis, *Commemorations. The Politics of National Identity*, 6.

⁵⁴⁸ Т. Кулјић, *Kultura sećanja*, 17.

година били већ старији, односно људи који су управо прошли дечачко доба. Тако је дошло до извесног дисконтинуитета јер у преношењу утисака из овог рата није активно учествовала средња генерација за коју је Други светски рат био доминантно искуство.⁵⁴⁹ Због тога су солунци постали својеврстан живи модел њонашања⁵⁵⁰ и прилика да се успостави континуитет. Истицање ауџенџичности и веродостојности њихових сведочења, међутим, поново је потискивало науку, а искази солунаца, макар у једном делу, морали су бити условљени атмосфером која је довела до повратка њиховог моралног престижа осамдесетих година.

Голџоша и васкрс Србије и Солунци љоворе

Појаве збирке *Голџоша и васкрс Србије* (1971), затим и дела *Солунци љоворе: овако је било* (1979) чиниле су прекретницу у упливу Првог светског рата на јавност.⁵⁵¹ У тим књигама сакупљено је мноштво ратних епизода од којих су поједини познати ратни детаљи потврђени у другим изворима. Обе књиге су представљале допринос очувању знања о Светском рату и о ратним традицијама. Крај седамдесетих година XX века био је последња прилика да се сакупе сведочанства већег броја солунаца. Ипак, збирке су испуњене емоцијама, већим делом херојским подвизима и вештим коментарима приређивача, стога начин на који су одабрана и груписана ова сведочења захтева критичност.

Значајно је рећи да су изабране приче пре свега високо одликованих бораца. Форма ових сведочења, будући да су кратка и садржајна, веома је погодна за савременог читаоца. У збирци су кроз речи солунаца поменуте готово све важније етапе рата као и различити родови и формације. Ђурић је у књигу ставио приче о неколико најупечатљивијих српских ратних биографија које и данас сажимају популарна знања о периоду 1912–1918. Један одељак је посвећен Милунки Савић, други Драгутину Матићу, „српском осматрачу“, или Чедомиру Поповићу, изгладнелом регруту чије је тело сведено на костур постало симбол стања српске војске током албанске Голготе.⁵⁵²

⁵⁴⁹ P. Connerton, *How Societies Remember*, 39.

⁵⁵⁰ Исто, 73.

⁵⁵¹ *Голџоша и васкрс Србије 1916–1918*, уредник Коста Тодоровић, Београд 1971. Ново издање уследило је 1986. године из два дела најпре 1914–1915, а затим 1916–1918: *Голџоша и васкрс Србије 1914–1918*, I–II, приређивачи Силвија Ђурић, Видосав Стојановић, Београд 1986. У истој групи може се наћи и књига *Кроз Албанију* из 1968. године коју је издало Удружење носилаца Албанске споменице.

⁵⁵² Светозар Здравковић, „Машиновоћа последњег воза“, *Солунци љоворе*, 62; Будимир Давидовић, „Будимирових седамдесет рана“, *Солунци љоворе*, 57. Војник Живојин Лазић дао је Ђурићу прилично неулепшан опис борби на Кајмакчалану. Тако је поменуо и леш свога пријатеља Радоја Ђосића, коме су ноге вириле из плитке раке. Истовремено,

Тако се, осим српских војвода, помињу српски регрути и хаос њиховог повлачења, као и смрт војводе Вука на Груништу. Разлика у односу на друге збирке, прављене у духу историографских принципа, најочљивија је у изјавама и мислима познатих српских пријатеља или непријатеља, којима се желела, на идентичан начин како је то чинио Станислав Краков, избећи самохвала односно исказати објективност у приказивању карактера српске војске. Тако се изјаве немачког цара Вилема II или Арчибалда Рајса могу наћи у свим издањима „усмене историје“ оваквог популарног типа.

Примери које је Антоније Ђурић одабрао приказују рат као бруталан низ догађаја у коме су српски војници реаговали пре свега храбро, сналажљиво, или су стоички трпели најразличитије патње.⁵⁵³ Поједини случајеви које је Ђурић забележио познати су и потврђени другим изворима, али ако се зна да је српску војску на Солунском фронту чинило више од 100.000 војника може се замислити један разнородан свет са веома различитим моделима понашања у рату.

Две поменуте књиге сведоче о формирању модела понашања који се не односи само на српску војску кроз историју, већ се преко српског сељака осликава читав српски народ. Генерација која је учествовала у рату проглашава се за идеал, њено размишљање за идеалан однос према животу и смрти. Војници су описани као истрајни, скромни, пожртвовани, испуњени добротом. С друге стране они су суочени са заседама, надмоћним непријатељима, прогонством, издајом. Тако се, на изванредан начин, историја тумачила према одређеном епском обрасцу.⁵⁵⁴

Дело *Голџиша и васкрс Србије* одликује се истим особинама као и *Кроз Албанију*.⁵⁵⁵ То су искази које су историчари већ користили. Ипак, за сва сведочења добијена на овај начин заједничко је да нису критичка издања прикупљена према стандардима усмене историје, стога је потребно пажљиво каналисати емоције које садрже приче *солунаца*. Ђурићево дело допринело је и да се рашири култ *српскої осмайрача*, то јест Драгутина Матића чија је фотографија постала једна од *икона* српског учешћа у Светском рату.

Лазих је хвалио храброст бугарских официра. Живојин Лазих, „Ја сам мајко, Живојин“, *Солунци говоре*, 43–44.

⁵⁵³ Један од Ђурићевих саговорника био је ранији председник Удружења добровољаца, Далматинац Лујо Ловрић, који ће касније обележити и једно од извођења позоришне представе „Солунци говоре“. Лујо Ловрић, „Не љути се ратниче“, *Солунци говоре*, 127.

⁵⁵⁴ Мијат Грдељевић, „Пред мајком у ставу мирно“, *Солунци говоре*, Београд 2008, 13–16; Бранислав Стојковић „Ратно чудо невиђено“, Исто, 19–22; Miroslav Jovanović, „Umreti za domovinu“, Glasilo projekta „Moderna, srpski nacionalni identitet u XX veku“, 3, 2001, 10.

⁵⁵⁵ Група аутора, *Кроз Албанију*, Београд 1968.

Као добар параметар кретања југословенске историографије и тема које су имале приоритет могу да послуже књиге које је приредио некадашњи Војно-историјски институт. Тако је ова установа 1958. године објавила први део од планирана два тома књиге *Балкански рат*, крају је приведен и рад на књизи о црногорској војсци у Првом балканском рату. Очигледан примат, ипак, имале су теме посвећене Другом светском рату. Тако је завршавана друга књига едиције „Ослободилачки рат народа Југославије“. О потпуној превласти тема НОБ-а сведочи и податак да је те године већина особља ове истраживачке установе била ангажована на приређивању чак осам зборника о НОР-у.⁵⁵⁶ Две године касније, ситуација је била слична. Довршавано је скраћено издање „Рата и револуције народа Југославије“ као и још шест зборника о НОР-у. Одговор на књигу маршала Бирјузова и питање заслуга страних трупа за ослобођење Југославије, представљали су тадашња „врућа“ историографска питања, Исте године изашла је и трећа књига о Првом балканском рату у којој су реконструисане борбе црногорске војске.⁵⁵⁷

Ситуација се битно променила 1962. године. Те године Институт је откупио заоставштину некадашњег генерала српске војске Иве Павловића, која је обухватала лични дневник, дневник рада Ужичке бригаде 1914–1916. као и 319 оригиналних докумената. У току је био рад на књизи о Другом балканском рату, а у припреми рукописи „Карактер, припреме и узроци Првог светског рата“, „Церска операција“ и „Битка на Дрини“. У почетном стадијуму било је истраживање за књиге „Операције 1915. и одступање кроз Албанију“. Рад на књизи „Солунски фронт“ је прекинут, јер је аутор отишао у пензију.⁵⁵⁸

Већ од 1963. године годишњица ослобођења Београда постајала је централни догађај. Било је важно „дезавуисати све оно што се после Резолуције Информбироа о нама у СССР-у нетачно и тенденциозно објављивало“. Тако је *Београдска операција* 1964. године објављена чак у 10.000 примерака. Радило се и на књигама о Једренској и Битољској операцији 1912/1913. године, а припремана је и књига „Колубарска битка“.⁵⁵⁹

Важно је истаћи да су у „другој“ Југославији неки други догађаји и тежишта били важни као упоришне тачке одбране новог југословенског поретка, попут легитимизације самосталне југословенске борбе против окупатора. Све то више није имало много везе са некадашњим дебатама о Првом светском рату, па су старе дискусије природно тонуле у заборав.

⁵⁵⁶ Извештај о раду Војноисторијског института ЈНА, за 1958. ВА, фонд ЈНА, К-24, Ф-1, 4/3.

⁵⁵⁷ Извештај о раду Војноисторијског института ЈНА, за 1960. ВА, фонд ЈНА, К-28, Ф-3, 6/1.

⁵⁵⁸ Извештај о раду, 1962, ВА, фонд ЈНА, К-328, Ф-3, 5/1.

⁵⁵⁹ ВА, фонд ЈНА, К-37, Ф-2, 2/1; ВА, фонд ЈНА, К-35, Ф-2, 4/1.

Средином 1964. године преостали припадници Батаљона 1300 каплара решили су да се поново организују и покрену иницијативу за достојно обележавање 50-годишњице њиховог одласка у Колубарску битку. Академик Миладин Пећинар је био члан одбора за организовање свечаности. Он се најпре обратио Савезу бораца Србије, али ова установа се није заинтересовала за идеју бивших каплара, па се планирани догађај реализовао сопственим снагама. У Лазаревцу је средином децембра организована велика народна свечаност.

Пећинар је, између осталог, рекао: „Ми, стари ратници, желели бисмо да се наша омладина сећа ових догађаја и да их евоцира сваком згодном приликом. То нараштаје учи родољубљу. Евоцирање тих догађаја не треба схватити као некакав српски индивидуализам. То није никакав шовинизам већ изношење историјских чињеница. Ако је некад било каквог српског шовинизма, њега је Србија свесно узидала у темеље Југославије 1918. године... То мора бити јасно записано у нашој историји.“⁵⁶⁰

Оснивачка скупштина Удружења 1300 каплара одржана је 19. марта 1967, а крајем децембра 1967. Скупштина општине града Београда донела је одлуку да се део Ускочке улице, између Студентског трга и Кнез Михаилове, назове Улица 1300 каплара. Удружење се занимало и за споменик који је капларима после Првог светског рата био подигнут у Скопљу, а уништен у току Другог светског рата. Како није било могуће обновити споменик, преживели каплари су енергично радили на сакупљању новчаних средстава и добијању политичке подршке за подизање споменика на Рајцу. Савез бораца и овога пута је имао негативан став према овим активностима. Ипак, 1969. године објављена је *Сјоменица 1300 каплара* чију су штампу раније спречили догађаји од 6. априла 1941. године. Споменик на Рајцу је постављен 1970. године.⁵⁶¹

Позоришна представа *Солунци ѿворе*

Идеја да се на сцени Народног позоришта у Београду игра представа у целости посвећена српским војницима из Првог светског рата представљала је још један вид продора *рајне темељике 1912–1918.* у јавност. Према речима глумаца и редитељке припрема представе је протичала без притисака, али и свести о ономе што се може постићи овим комадом. Занимљиво је да је првоизабрани режисер Ненад Илић осмислио да „солунци“ своје доживљаје препричавају за кафанским столом. Уследила је реакција приређивача књиге *Солунци ѿворе*, на основу чијег

⁵⁶⁰ Мирко Мелентијевић, „Академик Миладин М. Пећинар – живот и дело“, у: *Академик Миладин Пећинар. Живот и дело. Научни скуп Златибор 2004*, Београд 2005, 9–14; *Сјоменица ѿсебне врше...*

⁵⁶¹ Група аутора, *Меморијали ослободилачких рајова Србије*, 1, 2, Београд 2006, 107.

адаптираног текста је израђен сценарио. Антоније Ђурић се успротивио Илићевом приступу верујући да се тиме солунци унижавају.⁵⁶² Управо атмосфера *кафана* оцењена је недостојним амбијентом за *свештости* солунских доживљаја. Још једном режисеру је понуђена ова представа, али он је захтевао дуже време за истраживање периода којим се представа бавила. Како је због организационих и финансијских разлога представа морала да се припреми до краја 1981. године, режија је понуђена страном редитељки Цисани Мурусидзе.

Њен приступ подразумевао је и сарадњу са мајором Прелевићем, тада директором Војног музеја у Београду и особом која је уживала велико поверење преосталих солунаца.⁵⁶³ У овој сарадњи може се препознати уплив тадашњег става дела активних војних старешина ЈНА који су са симпатијама гледали на српске војничке подвиге, а све отвореније испољавали своје идеје.

Позоришна представа је доживела велики успех и до 1991. године играна је 460 пута. Такво интересовање публике може се објаснити и знатнијељом за тему Првог светског рата, као и потребама пробуђених српских националних осећања. Према појединим изворима, на аутора и извођаче представе нису вршени директни притисци, али је одсуство позива за позоришне фестивале као и непостојање новинских и телевизијских приказа указивало на „споран“ садржај представе, а тиме и на одређену форму опструкције и притиска.⁵⁶⁴ Емотивни набој који је обузимао како саме учеснике представе тако и публику сведочи о великом значају ратних традиција 1912–1918, као и чињеници да је њихово занемаривање и потискивање само оснажило њихову „лепоту“ или „ексклузивност“.

„Публика је стварно учествовала у тим нашим представама и то је био један заједнички доживљај. Веома често ми нисмо могли да сакријемо сузе. Једном нам је дошао Лујо Ловрић, кога сам ја играо у представи. Слепи официр, који је изгубио очи у 21 години, на фронту, у јуришу. Живео је у Цриквеници, допутовао је на нашу представу, рецимо 180-ту. И исто се догађао невероватан догађај. Ја сам био страшно узбуђен јер ће он да ме слуша, а они су га увели у један салон, пре сцене. Ја сам се упознао са њим. Онда смо оставили да уђе на крају. У сали је увек било преко сто људи, сто тридесет, па су два места оставили за њега и његовог пратиоца. И онда се невероватно догодило. Угасило се светло и то је знак за почетак представе и онда су њега полако увели. Свих сто тридесет људи је устало. Догађало се нешто што је веће од позоришта.“⁵⁶⁵

⁵⁶² Разговор аутора са редитељком Цисаном Мурусидзе, 24. фебруар 2011.

⁵⁶³ Исто.

⁵⁶⁴ Разговори аутора са глумцима Лепомиром Ивковићем и Бошком Пулетићем, 24. фебруар 2011.

⁵⁶⁵ Разговор аутора са глумцем Бошком Пулетићем, 24. фебруар 2011.

„Та представа не би толико живела да није било публике. То је једна таква енергија покуљала, таква љубав и одушевљење и френетични аплаузи, да су представу дигли још за неколико копаља. То је била размена енергије. Просто није било карата. На шалтеру је био систем, ко хоће на „Солунце“ треба да узме карте за још две представе које не иду добро. На првој представи су били солунци. То је било изузетно узбудљиво. Тај сусрет глумаца и аутентичних ратника то је било стварно изузетно.“⁵⁶⁶

„Ми смо се 1991. приближавали 350. представи званично, али смо одиграли много више. Није увек било евиденције. Осетила сам да наилази време лажних патриота, и то од оних који су били жестоки комунисти, одједном су почели да се крсте, да помињу славе. Ја сам била запањена. Осетили су сада је време, и онда сам рекла: „Е, нећу са њима да се мешам.“ Они су почели да смишљају представе попут тема „Зејтинлик“ и тако даље. Нису раније о томе размишљали. Када сам осетила ту духовну трговину онда сам схватила да та представа мора да оде у легенду да би сачувала чистоту. И заиста сада видим да сам била у праву. Настала је општа гужва таквих представа и неко би то девалвирао, просто нисам хтела ни глумце да доведем у такву ситуацију.“⁵⁶⁷

Марш на Дрину и фудбалска публика

Нови значајан тренутак у прихватању иконографије и традиција српске војске из Првог светског рата догодио се само неколико месеци после премијере „Солунаца“ у Народном позоришту. Приликом припрема за фудбалску утакмицу између Југославије и Италије организатор је „осетио једну нову климу“,⁵⁶⁸ па је одлучено да се први пут на једном југословенском стадиону одсвира Марш на Дрину пре званичног почетка утакмице.⁵⁶⁹

Пре коначне одлуке уследиле су консултације код Бранка Пешића, почасног председника Организационог одбора. Он је идеју подржао. Ситуацију је олакшала и чињеница да је управо те, 1982. године Фудбалски савез Србије славио 75-годишњицу, па је Марш на Дрину тиме имао и званично покриће. Забележено је да оркестар Гарде није имао ноте за ову песму, па је *Марш* извео народни оркестар из источне Србије који је ову композицију свирао по вашарима и свадбама.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Разговор аутора са редитељком Цисаном Мурусидзе, 24. фебруар 2011.

⁵⁶⁷ Исто.

⁵⁶⁸ Р. Гвозденовић, „Београд постаје понос Европе“, *Полиџика*, 30. март 2007, 9.

⁵⁶⁹ Када је реч о спорном извођењу националних композиција треба поменути и случај када је Јосипа Броза на загребачком аеродрому у јесен 1971. поред химне *Хеј Словени*, дочепа и химна *Лијепа наша*. Т. Кулић, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, 273.

⁵⁷⁰ Р. Гвозденовић, „Београд постаје понос Европе“, *Полиџика*, 30. март 2007, 9.

Као и у случајевима позоришта и фудбала, питање годишњица ратова 1912–1918. откривало је врло деликатан државни приступ. Тако већина „мањих“ јубилеја није ни помињана у штампи, а у овом рангу била је и годишњица београдских борби из 1915. године.⁵⁷¹ Дан који се обично обележавао као пресудан за одбрану Београда, 7. октобар, заборављен је, а случај је хтео да се истог датума славио дан оснивања партизанске артиљерије. Ипак, јубилеји Церске или Кајмакчаланске битке били су званично обележавани.⁵⁷²

Управо у оквиру писања текста за пригодан број НИН-а 1968. године, а посвећен обележавању 50 година пробоја Солунског фронта, новинар Коста Димитријевић је, упознавши неколико солунаца које је Јаковљевић помињао у свом роману, одлучио да и сам започне рад на једној књизи. Тако је настало дело *Јунаци Српске шрилоџије говоре*.⁵⁷³ Пажњу јавности нешто раније, педесетих и шездесетих година, привлачиле су и књиге које су имале циљ да се компромитује династија Карађорђевића. Ту спадају рад Боривоја Нешковића *Истина о Солунском процесу* и мемоари принца Ђорђа Карађорђевића, који су објављивани као фељтон.⁵⁷⁴ Тема „ђачких чета“ је занимала јавност и у време комунистичке Југославије, па су јубилеји ове групе српских бораца редовно медијски праћени.⁵⁷⁵

Споменик браниоцима Београда

Споменик браниоцима Београда подигнут је крајем 1980-их година, не на неком од београдских гробаља, већ у централном делу града, на Дунавском кеју. Занимљиво је да је одлуку донео Одбор за неговање и развијање револуционарних традиција ГК ССРН, а значајно је да се спо-

⁵⁷¹ В. Томић, „Дан на ратној хроници. Седми октобар – дан дејствовања прве партизанске артиљерије“, *Полиџика*, 8. октобар 1958, 7.

⁵⁷² Б. П. „Четрдесет година од пробоја Солунског фронта“, *Полиџика*, 10. септембар 1958, 5; „Учешће југословенских добровољаца“, *Полиџика*, 11. септембар 1958, 7; Живко Станисављевић, „Пробој Солунског фронта“, *Полиџика*, 14. септембар 1958, 7; „На Ветернику 1918“, *Полиџика*, 14. септембар 1958, 8; Д. К. „Данас ће се на гробаља палих војника положити венци“, *Полиџика*, 15. септембар 1958, 5; Никола Лекић, „Одржане свечаности у Солуну, на Крфу и Кајмакчалану“, *Полиџика*, 17. септембар 1958, 4; „Пошта једној храбрости“, НИН, 708, 2. август 1964, 1; „После 50 година. Пејзаж смрти на Церу“, НИН, 709, 9. август 1964, 12; Коста Димитријевић, „Бранимир Ђосић у Првом светском рату. Карбол је мирис нашег детињства“, НИН, 712, 30. август 1964, 12; Драгиша М. Стојадиновић „После 50 година. Чевртија, забелешке старог ратника“, НИН, 713, 6. септембар 1964, 12; Драгиша М. Стојадиновић, „Колубарска офанзива“, НИН, 722, 8. новембар 1964, 12.

⁵⁷³ Коста Димитријевић, *Јунаци Српске шрилоџије говоре*, Београд 1971, 7.

⁵⁷⁴ Аноним „Истина о Солунском процесу“, *Полиџика*, 22. септембар 1958, 14; Ђорђе Карађорђевић, „Истина о моме животу“, *Полиџика*, 2. август 1968, 9.

⁵⁷⁵ „Ђачка капе заменили су шлемови“, НИН, 708, 2. август 1964, 12; Ст. „Дечаци ратују против Поћорека“, НИН, 729, 27. децембар 1964, 5.

меник везивао и за „браниоце“ и за „ослободиоце“.⁵⁷⁶ Изабран је вајар Коља Милуновић, а локација код Небојшине куле.⁵⁷⁷ Одбор је желео да наредне, 1985. године постави још један споменик и то „партизану-ослободиоцу“ на Гробљу ослободилаца Београда.⁵⁷⁸

Поменута организација желела је да обележи место на коме су се вековима водиле одбрамбене борбе. Истакнуто је да идеја постоји већ двадесет година, а 1985. почели су радови, и то у великој журби јер се те године обележавала 70-годишњица најпознатије битке на овом месту – одбране Београда у Првом светском рату.⁵⁷⁹ Скупштина града је именovala одбор за подизање споменика са Бранком Богдановићем на челу. На Богдановићев предлог одлучено је да се на споменику уклешу познате речи мајора Гавриловића. Следио је цитат, али без последњих речи *Живео Краљ*. Првобитна намера је била да се споменик постави код Центра „25. мај“, који се налази ближе месту где се јуриш мајора Гавриловића одиграо, али је на крају одлучено да се постави крај Небојшине куле. Уследили су проблеми у реализацији пројекта јер град није издвојио довољно средстава, па се значајан део новца очекивао од донација.⁵⁸⁰ Требало је, између осталог, обезбедити новац за седам плоча гранита.⁵⁸¹

Основна идеја споменика подразумевала је војничку пирамиду „у стилу из тог времена“. Споменик је грађен упоредо са свечаностима на којима су додељиване награде „4. јул“, али и грађен споменик „партизану ослободиоцу“ на Новом гробљу. Споменик је грађен у журби, у условима када није било континуитета у неговању сећања на 1912–1918, нити се јасно предочила намера шта се тачно намеравало подићи и који догађај се тачно славио или обележавао. Нејасно је да ли је споменик намењен успомени на пострадале Београђане или на све браниоце Београда кроз историју, или је заиста био подигнут само у част бранилаца из 1915. године. Одбор и руководство Београда, како се чини, слали су различите поруке различитим слојевима становништва и структурама власти.

Оно што упада у очи јесте да је овај споменик подигнут приближно на месту страдања војника 1915. године, али 70 година после битке, а да је генерација учесника битке из Првог светског рата сама уништила све споменике и обележја која су постојала дуж Дунавског кеја. Постоји могућност да је, према француским узорима, Удружење резервних офи-

⁵⁷⁶ Љ. И. Ј, „Споменик ослободиоцима“, *Вечерње новости*, 13. децембар 1984, 7.

⁵⁷⁷ Ивана Анојчић, „Градиће се споменик ослободиоцима Београда“, *Полишика*, 17. јун 1985, 9; Дарко Шаренац, *Паркови, људи, догађаји. Београдска скулптура у слободном простору*, Београд 1990, 26.

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Исто.

⁵⁸⁰ Трошкови су процењени на 10 милиона динара, а средства која је обезбедио град су износила 4 милиона.

⁵⁸¹ Исто.

цира намеравало да на Новом гробљу, као посебној комеморативној и уметничкој целини, ода пошту својим саборцима.

Споменик на Дунавском кеју није подигнут током 1985. године, већ чак три године касније. Свечано је откривен 15. септембра 1988. Према попису фирми које су учествовале у изградњи и финансирању овог обележја јасно је да је реч о значајном грађевинском подухвату, али и приближавању тренутка када ће комунистичко руководство постићи пуну сагласност о значају и званичном прихватању примата српских ратничких традиција над другим историјским догађајима, пре свега Другим светским ратом. У изради и постављању споменика учествовали су клесари РЕИК „Колубаре“ који су били задужени за „крила“ споменика тешка 30 тона. Затим, ту су фирма „Хидрозавод“ из Београда, ливница „Браћа Јерemiћ“, Градско зеленило. Споменик је Београђанима свечано предао председник Скупштине града Александар Бакочевић.⁵⁸² У појединим изворима називан је спомеником „Палим Београђанима“.⁵⁸³ Конфузија око назива и идеје споменика најбоље показује прелазни период у коме су традиције Првог светског рата веома постепено прихватане и позициониране на место главног државног историјског наратива. Треба додати и то да је обала дуж Дунава тих дана добила назив Обала мајора Гавриловића.⁵⁸⁴

Однос према Првом светском рату 1989–2009.

Историја Југославије је, према појединим ауторима, прошла кроз две радикалне прераде прошлости – прва се догодила 1945. године, а друга 1990, „у рестауративном, плуралистичко-националистичком“ облику.⁵⁸⁵ Питање исправљања историјске неправде крајем 1980-их година означило је и одсуство критичких издања о Првом светском рату. Извлачење из заборава вршено је убрзано и некритички, уз често рециклирање старих наслова. Историја појединих споменика, попут „осматрачнице са Кајмакчалана“, привлачила је пажњу јавности а меродавни стручњаци су се мучили да о споменицима у центру Београда дају прецизна обавештења.⁵⁸⁶

Питање годишњица великих окршаја је поново добило велику медијску пажњу и актуелност. Јубилеји 75 година од Церске и Колубарске битке припремљени су уз велику пажњу јавности. Свечаност је одржана у

⁵⁸² Љубиша Ристовић, „Споменик браниоцима Београда 1915. године“, *Полишика*, 2. октобар 1988, 13.

⁵⁸³ О. Манојловић, *н. г.*, 53.

⁵⁸⁴ Славомир Караџић, Снежана Караџић, *Водич кроз Београд*, Београд 1988, 167.

⁵⁸⁵ „Период проведен у Југославији националисти у новим државама западног Балкана данас тумаче као доба националне и идеолошке поробљености.“ Т. Кулјић, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, 217, 447.

⁵⁸⁶ Петар Опачић, „Докуменат уместо претпоставки“, *Полишика*, 4. мај 1989, 14.

београдском Сава центру под називом „Поколење за песму створено“, а приход је био намењен Друштву за чување споменика и неговање традиције ослободилачких ратова 1912–1918. године.⁵⁸⁷ У програму је учествовао низ познатих југословенских уметника, а сцену је пратила „највећа слика у Републици Србији“, под називом „Бој“, инспирисана Церском и Колубарском битком, посебно урађена за ту прилику. На свечаности је учествовало и тридесетак старих ратника. Све је са посебно пажњом припремано за „сценску рапсодију у режији Петра Зеца“.⁵⁸⁸

Овим наступом требало је да отпочне обележавање 75 година од две чувене битке. Особеност прославе огледала се и у присуству тада већ сасвим малог броја солунаца. Тако је ту био Момчило Гаврић, некада са 8 година најмлађи поднаредника српске војске, а 1980-их је био у позним годинама. На овој свечаности први наступ „на световној сцени“ имао је и хор београдских свештеника. Средишњи догађај био је постављање поменикутог „мамутског платна од 400 квадратних метара, највећег у Србији“ које је требало да остане трајно у Сава центру. Музичку подлогу чинила је истоимена композиција, „Бој“, Зорана Христића. Спонзори догађаја биле су бројне радне организације.⁵⁸⁹ Телевизија Београд није желела да снима нити преноси догађај што се може тумачити извесним противречностима које су указивале да српске ратне традиције још увек нису биле сасвим званично прихваћене од стране свих социјалистичких чинилаца.⁵⁹⁰

Популаризацију Првог светског рата пратила су и реиздања класичних дела о страдању српског народа у овом рату у којима се потенцирала улога српских ратних жртава, али без нових научних истраживања.⁵⁹¹ Уследила су нова издања књиге *Голіоша и васкрс Србије* у два тома.⁵⁹² Процес поновног откривања српске прошлости није захватио само главни град већ је прошао кроз многе крајеве у којима је српско становништво било бројно. Обновљена су и популаризована бројна локална места сећања из Првог светског рата.⁵⁹³ Тражила се непосредност доживљаја, затим фотографије и предмети из рата. „Прва школа у чачанском крају која је понела име прослављеног војводе Степе Степановића јесте Основна школа у Горњој Горевници.“ Чачани су убрзано прикупљали прилоге за споменик последњем солунцу из свог краја Богосаву Ђирковићу из Горње

⁵⁸⁷ „Поколење за песму створено“, *Полиџика*, 9. мај 1989, 27.

⁵⁸⁸ М. Радошевић, „Пред вечерашњу приредбу у Сава-Центру“, *Полиџика*, 10. мај 1989, 9.

⁵⁸⁹ „Обележен јубилеј Церске и Колубарске битке“, *Полиџика*, 11. мај 1989, 10.

⁵⁹⁰ Исто.

⁵⁹¹ Владимир Ђоровић, издање *Црне књије*, 1989. У истом периоду поново је објављена књига Станоја Станојевића *Сви српски владари*.

⁵⁹² „Претплата на књигу“, *Полиџика*, 3. мај 1989, 26.

⁵⁹³ Слободан Костић, „Школа у Текеришу била је болница у Првом светском рату“, *Полиџика*, 13. мај 1989, 22.

Горевнице, који је преминуо у 94. години.⁵⁹⁴ Често се писало о страним медицинским мисијама које су долазиле у Србију.⁵⁹⁵

Занимљиво је да су се напетости око интерпретација јављале и везивале за тумачења Балканских ратова, а не за 1914–1918.⁵⁹⁶ Један од кључних тренутака у превредновању традиција Првог светског рата означио је званичан састанак највиших социјалистичких политичара са солунцима. Новоизабрани председник Републике Србије Слободан Милошевић примио је бивше ратнике маја 1989. године.⁵⁹⁷

Поново откривени Рака Љутовац

Распадом СФРЈ војска нове Савезне Републике Југославије (СРЈ) отпочела је процес дефинисања сопственог идентитета. Напуштањем јубилеја важних за НОП, значајни датуми су тражени у прошлости српске војске, пре свега у времену 1912–1918. Тако је преузет низ датума из модерне историје, а у вези са српским борбама против Турака, као и богатом војном историјом Краљевине Србије. Дан када је Радоје Љутовац оборио непријатељски авион изнад Крагујевца – 30. септембар, један је од датума који је изненада враћен у званични војни календар. Ракино обарање немачког авиона, проглашено је за дан ПВО јединица војске Савезне Републике Југославије.

Овај догађај је био познат официрима некадашње ЈНА, али је 1997. године покренута систематска акција на обележавању овог датума као прапочетка српске противваздушне одбране. Реалну потребу нове војске помогла је и игра случаја. Јединица генерала Живојина Смиљковића по повлачењу из Републике Словеније смештена је у Трстеник, па у Крагујевац. Звонимир Љутовац, унук Раке Љутовца, био је у то време радник у трстеничкој „Наменској“. Родбинска повезаност са чувеним артиљерцем била је позната у фабрици, па је убрзо успостављена сарадња оних који су до историјских знања дошли у војном уџбенику и оних који су чували породично предање.⁵⁹⁸

Генерал Смиљковић, коме је догађај био познат из војне школе, консултовао је Звонимира Љутовца, па је пронађено тачно место одакле је авион оборен. Уследило је постављање споменика, чиме је место јавно и званично укључено у ред места сећања. У обележавању догађаја учество-

⁵⁹⁴ Мирослав Никитовић, „Портрет војводе Степе у школи у Горњој Горевници“, *Полиџика*, 17. мај 1989, 14.

⁵⁹⁵ Предњачили су текстови посвећени Елси Инглис. М. Станкић, „Црквенац у новом издању“, *Полиџика*, 3. јун 1985, 3.

⁵⁹⁶ „Протест Владимира Дедијера поводом књиге *Србија и Албанија прећлед њолиџике Србије према Албанцима од 1878. до 1914.*“, *Полиџика*, 16. мај 1989, 9.

⁵⁹⁷ „Стари ратници код Слободана Милошевића“, *Полиџика*, 11. мај 1989, 7.

⁵⁹⁸ Разговор аутора са Звонком Љутовцем вођен 14. септембра 2010.

вали су „Наменска фабрика“ из Трстеника, Ремонтни завод из Крагујевца и Месна заједница „Пивара“ у којој се налази Метино брдо.⁵⁹⁹ Верзија догађаја која је забележена у писаним изворима наводи да је Љутовац био нишанција, па је отуда природно да су до изражаја дошла његова искуства и предлози како се борити против авиона. Верзија догађаја која се чува у породици Љутовац разликује се утолико што је тада Рака Љутовац представљен као обичан војник који није имао везе са артиљеријом, већ је импулсивно пуцао из топа.⁶⁰⁰

Топ из кога је Љутовац пуцао није сачуван, али је на бетонско постоље постављен топ из исте епохе. У питању је аустроугарски модел М15 чиме је, могуће и несвесно, одата пошта српској војсци. На тај начин, како је реч о заробљеном непријатељском материјалу, постављен је топ који је попут *Ракиног топа* имао симболички значај. Обележавање обарања авиона није ограничено на Крагујевац. Године 1997. први пут је организована прослава у селу Пољна одакле је био Рака Љутовац, а где и данас живе његови потомци. У прославу је укључена касарна „Милан Благојевић“, која је „прихватила“ противавионску јединицу после напуштања Словеније. У тој касарни, која је већ и сама постала у извесном смислу место сећања, постављена је спомен-плоча као још једно подсећање на 30. септембар 1915. године.⁶⁰¹ Било је покушаја да се школа у селу Пољна назове по Раки Љутовцу, али у томе се није успело услед локалних политичких размимоилажења. Школа је и данас без имена, али је испред ње постављена биста Раке Љутовца. У школи се чува и неприхваћен модел првобитне варијанте Ракиног споменика: представа којом доминира виђење *солунца* – остарелог, истрајног војника. Превагнула је ипак класична, реалистична биста, а њена идентична варијанта постављена је у центру Трстеника.

Прославе се од 1997. године редовно одржавају, а 2007. сто двадесет година од рођења Раке Љутовца обележено је израдом пригодног поштанског жига у поштама Трстеник и Крагујевац.⁶⁰² Покровитељ свечаности осим Војске Србије јесте и Општина Трстеник.⁶⁰³ Штампана је и пригодна разгледница поводом 120 година рођења Радоја Раке Љутовца, „витеза Карађорђеве звезде, који је први у историји ратовања оборио топом авион“.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Исто.

⁶⁰⁰ Исто.

⁶⁰¹ У време ратова 1912–1918. ту се налазила Војна болнице, а до Другог светског рата 7. аероплански дивизион војске Краљевине Југославије. „Запис из 310. Самоходног ракетног дивизиона“, *Одбрана*, IV, 73, 1. октобар 2008, 28; CD издање: „310. срд ПВО на бранику отаџбине. Град ракеташа. Фотографије са дана АРЈ за ПВД“.

⁶⁰² Прослава сваке године мења место, а домаћин је увек нека друга јединица српске војске. (Позивница за прославу – Породица Љутовац).

⁶⁰³ *Програм обележавања 120 година рођења Раке Љутовца* (породица Љутовац).

⁶⁰⁴ Разгледница издата поводом прославе 120 година рођења Радивоја Љутовца, издање Народне библиотеке *Јефимија* Трстеник.

У истом периоду Ракина заоставштина је предата музеју у Крушевцу. У току је снимање документарног филма у продукцији Војске Србије, као и израда монографије, а село Пољну све више посећују новинари и војни ентузијаста. Оваква пажња дела јавности навела је Ракине потомке да размишљају о евентуалном претварању његове родне куће у спомен-кућу, „попут оне из Струганика.“⁶⁰⁵

Култ Раке Љутовца представља у условима XXI века идеалан догађај за очување сећања на Први светски рат и, посебно, сналажљивост српске артиљерије. У питању је дан противваздушне одбране рода који се веома брзо развија, а за који се везује крајња стручна и техничка оспособљеност. Истовремено, читав догађај се тумачи у духу српске ратничке традиције. „Када су се 30. септембра 1915. немачки авиони обрушили на Крагујевац, он је топовском гранатом са Метиног поља оборио непријатељеву летелицу *румилер*. Нанишанио је из старог турског топа и по ко зна који пут потврдио да *бој не бије свијешло оружје*...“⁶⁰⁶ Ракин успех је природно схваћен као пример ратних импровизација, „штапа и канапа“, па се овај догађај готово аутоматски повезује са обарањем „невидљивог“ авиона за време НАТО бомбардовања 1999. године.⁶⁰⁷

Топ на Метиним брду, Крагујевац (лична збирка)

⁶⁰⁵ Разговор аутора са Звонком Љутовцем 14. септембра 2010.

⁶⁰⁶ „Запис из 310. Самоходног ракетног дивизиона“, *Одбрана*, IV, 73, 1. октобар 2008, 29.

⁶⁰⁷ Бојан Димитријевић, Јовица Драганић, *250. ракетна бригада ПВО*, Београд 2007, 9.

Питање историјске амнезије

Деведесет година од пробоја Солунског фронта 15. септембра, некада најважнијег датума за српску војску, обележено је 2008. године веома скромно. Централна прослава је одржана у Ваљево. Уследила је реакција дела јавности да је у току занемаривање војне историје Србије из времена 1914–1918.⁶⁰⁸ Посебан револт изазвала је пракса политичара да уочи годишњице 15. септембра овај дан тумаче крајње савремено „као дан демократије“.⁶⁰⁹ Овако немаран однос према историјским догађајима протумачен је у контексту директне везе са последицама распада СФРЈ и улоге Републике Србије у читавом процесу.⁶¹⁰ Са друге стране у новонасталим државама које су некада биле део Југославије, та држава се третира као уназађујућа творевина.⁶¹¹ Тиме и пробој Солунског фронта – догађај који се дуго времена славио као кључан за настанак Југославије – није могао да буде прихваћен као довољно „српски“ у свом карактеру. Додатно, у оквиру преиспитивања понашања српског народа и српске војске у ратовима из 1990-их критички став се заузимао поново и према 1914. години.

Свеиш Георгије убива аждаху

„Много пута су нам тврдили да је филм у стању да за једно поподне утисне у свест народа исто толико истина о историји колико и читави месеци учења“.⁶¹²

Други српски филм о Првом светском рату снимљен је тек 2009. године, у режији Срђана Драгојевића. Сценарио филма готово потпуно одговара драми Душана Ковачевића из 1984. године. Његова тема као и реакције јавности током „биоскопског трајања“ чине Драгојевићев филм веома значајним за анализу односа савременог српског друштва према Првом светском рату. Иако сценарио до детаља прати драмски текст, на појединим местима Ковачевићеве оригиналне реченице су употребљене у другачијем контексту и тиме су створене потпуно нове сцене. Ово је само

⁶⁰⁸ Милена Милетић „Непријатни јубилеји. Зашто се стидимо Солунског фронта“, НИН, 3012, 18. септембар 2008, 26–28. Слична реакција штампе пратила је и појаву табле на македонском језику, постављене 2009. године на Кајмакчалану. Написом се упућује да су погинули македонски младићи мобилисани од стране „српске окупаторске власти“. Анђелка Цвијић, „Славна историја нашег заборав“, *Полиџика*, 27. септембар 2009, 9.

⁶⁰⁹ Милена Милетић, „Непријатни јубилеји. Зашто се стидимо Солунског фронта“, НИН, 3012, 18. септембар 2008, 26–28.

⁶¹⁰ Исто.

⁶¹¹ Т. Кулјић, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, 217.

⁶¹² Изјава редитеља Давида В. Грифита (1875–1948). Tereza Žiro, *Film i tehnologija*, Beograd 2003, 109.

једна од разлика између филма и позоришног комада помоћу којих је филм добио знатно оштрији критички тон него што је то био случај са представом из средине осамдесетих година XX века.

Присутност инвалида као кључних протагониста представе и филма од самог почетка је подразумевала прилазак рату са становишта немилых последица. Уз главног јунака Гаврила Вуковића, који је у рату као коњички поднаредник изгубио леву руку, низ других актера су такође ратни инвалиди, и то сви из оба балканска рата.⁶¹³ На тај начин подвучена је огромна цена плаћена за два балканска рата.⁶¹⁴

Питање инвалида и њиховог занемаривања налази се и иза љубавне приче Гаврила и „Катарине Цандареве“. Љубавна веза је започета док је Гаврило служио *кагар* у Ваљеву, али романса није могла бити настављена после Гавриловог рањавања код Куманова.

„Зато што сам ти обећао, кад се вратим из рата, да ћу подићи кућу, да ћу узети свој део земље, да ћу бити свој човек, прво свој, а онда и неком другом. И вратио сам се, а боље да нисам! Ко ме сам ја, овакав, потребан? Не треба ни себи. Шверцујем свиње и ракију преко Саве, чекам да ме Швабе убију, или твој муж са његовим цандарима, и надам се државној помоћи за ратне шкартове, која нам је обећана у Маћедонији док су нас секли и враћали кућама!“⁶¹⁵

Критичност према ратном периоду препознаје се и у алузији на афере везане за војне набавке. Катаринин отац је, наиме, за време Балканских ратова, испоручивао чизме за војску, што се Гаврилу није допадало.⁶¹⁶ Уистину, само су они који су се бавили војним лиферицијама остварили профит током готово апсолутног прекида привредне активности у време Првог балканског рата.⁶¹⁷ Место на коме је Гаврило рањен Драгојевић није посебно истакао, али историјски много пажљивији Ковачевић пише да је то било код Младог Нагоричана, а да је ту био и Алекса Глишић „кога су Турци на превару напали“.⁶¹⁸ Овај детаљ указује да је Ковачевић значајно одмакао у истраживању историјске позадине за свој роман, као и да је, како је сам истакао, разговарао са учесницима рата.

„Ову сам причу чуо од мога деде, Цветка Ковачевића. Као дечак, Цветко је био воловодац током Церске битке. Преносио је рањенике у

⁶¹³ Међу осталим главним актерима романа такође има ратних инвалида, на пример Ројо Певац, „леп младић, сакат у десну ногу“; Душан Ковачевић, *Свети Георгије убива аждаху*, 14.

⁶¹⁴ Ковачевићеви јунаци помињу три рата, при чему је трећи историографија углавном прескочила: Први балкански рат или „Турски“, Други балкански рат тј. „Бугарски“ и трећи познат као Албанска побуна или „Арнаутски“. Исто, 5.

⁶¹⁵ Д. Ковачевић, *Свети Георгије убива аждаху*, 7.

⁶¹⁶ Исто, 7.

⁶¹⁷ Исто.

⁶¹⁸ Исто, 18.

пољске болнице. Одрастао је уз смрт, па му каснији ратови и страдања нису били неко „нарочито чудо“. Причу ми је деда испричао у неколико шкртих реченица. Рекао је: „А онда су, тако, због људске пакости и злих језика мобилисали богаље из мачванских села и одвели их „по казни“ право на Цер. Гурнули су их у прве борбене линије, које су унапред биле жртвоване. Међу тим несрећницима био је и мој брат, сакат у ногу и добар к’о леб. Није се вратио са Цера. А нисмо га ни нашли, касније.“⁶¹⁹

Догађај у коме је главни јунак Гаврило рањен био је добро познат савременицима Балканских ратова, као и личност страдалог команданта VII пука I позива потпуковника Александра М. Глишића.⁶²⁰ Питање турске преваре која се помиње у роману није сасвим разјашњено јер постоји и претпоставка да је приликом предаје турских војника неко случајно запуцао, након чега је настала општа пометња и борба из близине. Том приликом погинуо је и Глишић.⁶²¹

Сцена у којој инвалиди пишу Николи Пашићу писмо тражећи да се њихов положај побољша неодољиво подсећа на покушај организовања Удружења резервних официра и ратника после рата са Бугарима 1913. године. Тај „захтев“ инвалиди нису ни послали јер је почео нови рат, са Бугарима.⁶²² Писање петиције представљало је прилику да се исказе сва критика према рату. Тако инвалиди кажу да је Пашић обећавао помоћ после Куманова: „Срам Вас било! Србија добија ратове – а народ их губи! Ова земља, из рата и рат, излази са све мањим народом и све бројнијом владом.“⁶²³ Слично је и приликом сцене у Шапцу, када Катаринина тетка коментарише ентузијазам ђака после аустроугарског ултиматума.

„Боже Госпoде, деца би да гину... Свуда, у целом свету, поља, планине и реке познате су по лепоти, само у Србији – по мртвима. Једна река, један део народа, један планина, други део. Остали по шумама, пољима и гудурама. Можемо ли се икад прочути по живима? Ваљда нешто ваљамо и док смо живи.“⁶²⁴

Драгојевић је приликом описа шверца на Сави убацио и сцену са аустроугарским монитором кога у роману нема, али је на овај начин један

⁶¹⁹ <http://www.zillionfilm.com/srp/azdaha/index.html> (12. 7. 2010).

⁶²⁰ Александар М. Глишић је рођен 1872. у Чачку. У Светском рату настрадала су његова два брата, па је ова породица постала позната у Србији по цени коју је платила за учешће у три рата. Његов брат Душан Глишић умро је или је починио самоубиство у Урошевцу 1915, а раније на Дрини је 1914. погинуо потпоручник Милутин Глишић. Септембра 1932. у Чачку је постављена спомен-плоча на њиховој родној кући. Једна од централних чачанских улица данас носи назив „Браће Глишић“. Писмо Акционог одбора за постављање плоче упућено краљу Александру. АЈ, 74-242-270.

⁶²¹ „Александар М. Глишић“, *Рашиник*, 38, X, 1922, 138–145.

⁶²² Исто, 54.

⁶²³ Исто, 50–55.

⁶²⁴ Исто, 46.

„технички детаљ“ битан за однос Србије и Аустро-Угарске верно приказан на филму. Сусрет шверцера са Гаврилом Принципом представља такође додатак којим је још једном задовољена пажња јавности за Принципом и самим атентатом у Сарајеву. Осим поменутих измена, постоји неколико разлика између филма и драмског текста које су настале као директна последица времена у коме је филм сниман. Може се основано претпоставити да су сви коментари везани за српско становништво, његов тежак положај у Босни и Херцеговини после Сарајевског атентата или изјаве шверцера о Босни као српској земљи, оцењени као недолични за простор бивше Југославије, па се нису ни нашли у филму. Миле Вуковић, Гаврилов брат, тако је изјавио убрзо после доласка у Босну:

„Ово, вала, нема нигде у свету: нашу ракију пребацујемо у помоћ преко наше реке, нашим људима у нашој земљи. Све наше, а... хоће да те убију.“⁶²⁵

Слично, мисли Алексе Вуковића о слободи нису убачене у филм:

„Уклета земља. Како се роди, знаш да ће негде погинути за слободу. А ми, или смо живи без слободе или имамо слободу, а нас нема. Никако да се погоди – слобода и живот. То двоје у овој земљи не иде заједно.“⁶²⁶

Драгојевић је рат „напао“ знатно оштрије него што је то првобитно учинио Ковачевић, а то се највише примећује на завршетку филма. Тај део филма је сасвим измењен, а трагика, иако задржана у потпуности, смештена је у сасвим другачији контекст.⁶²⁷ Разлози за овакве измене су троструке природе. Најпре, први узрок се може назвати „стереотипом о рововима“. Идеја о Првом светском рату као бесмислу у коме су војници гинули јуришајући из својих ровова, без икакве могућности за успех, доминира и даље у нпр. британској историографији и популарној историјској свести. Новија истраживања, међутим, указала су на случајеве Источног фронта, Централне Европе и Балкана, где је фронт често мењао своје линије, ако их је уопште и било. Показало се да се претерано наглашава значај ровова чак и тамо где су они заиста доминирали, а да такво фокусирање само једног ратног аспекта води сужавању видокруга истраживача.

Драгојевић је, повучен поменутих стереотипом, сцену која је у филму требало да чини део Церске битке сместио у историјски непостојећи амбијент. Ровови које су у филму српски војници напуштали отпочињући јуриш, одају утисак компликованог рововског система израђеног са више слојева дрвених греда, врећа са песком итд. Тако нешто не само да није пратило Церску битку, већ је тешко могло бити виђено чак и на Западном фронту пре 1916. године. Ровови Церске битке, тамо где их је

⁶²⁵ Исто, 31.

⁶²⁶ Исто, 20.

⁶²⁷ У роману Гаврило је убио Ђорђа, а поручник Тасић тада убија Гаврила. Исто,

било, били су – како већи број извора показује – плитки, ископани крајње на брзину сходно неочекиваности сусрета са непријатељем. Тако се и у Ковачевићевом делу, с правом, у прологу сцене Церске битке каже да је поручник Тасић одржао говор на једном од „привремених“ церских положаја.⁶²⁸

Друга група Драгојевићевих разлога је уметничке природе, па се она и не може критиковати са историографског становишта. Како су филмски критичари приметили, Драгојевић је сценом пред почетак јуриша српских војника, оном којом се у филм уводи Церска битка, представлио српског официра како обилази своје већ израђављене трупе. Сцена је идентична чувеној сцени из Кјубриковог филма „Стазе славе“,⁶²⁹ а бесмисленост јуриша у рововском ратовању приказана је са истим интензитетом као и код америчког аутора. Ипак, овај поступак је довео до нетачног представљања догађаја на планини Цер јер се и на овај начин ровови представљају као доминантно обележје српског бојишта у то време. Такође, борбама на Церу се без било каквог историјског упоришта даје утисак бесмислености.

Пример једне уметничке обраде, али са много више разумевања за историјски време Церске битке представља роман *Усјуи* Драгослава Смиљанића из 1930. године. У следећој сцени је описан улазак једног пука у борбу.

„Стижући на бојну линију – која је, види се, била поседнута пре неки дан на брзу руку без икакве припреме утврђивања – нађе се, са својим људима, пред једним досада невиђеним изгледом: плитки ровови – ископани за време борбе. Били су испуњени мртвим и рањеним људима, муницијом, пушкама, опремом, сувом и сировом крвљу.“⁶³⁰

Са омажом Кјубрику повезана је и последња снажна Драгојевићева критика рата. Приказано је стрељање српског војника због напуштања своје јединице. Иако везани војник у филму изговара речи из Ковачевићевог романа, у роману нема такве сцене. Међутим, сцена стрељања војника, али због кукавичлука, присутна је у Кјубриковом филму. Сцена је свакако морала да буде непопуларна са становишта јавности, али је у домену наметања ове теме српској јавности веома храбра. Знатан број српских међуратних писаца ставио је овакве сцене у своја дела, али не и

⁶²⁸ Исто, 84.

⁶²⁹ „Филм би, свакако, требало да има извесног успеха код иностране публике, мада је и Оскара лепо прижељквати, поготову ако се има у виду да је *Аждаха* препуна цитата (омажа) познатим светским редитељима, од којих је најуспелији онај из Кјубриковог филма *Стазе славе*, у коме Кирк Даглас (а код нас Лазар Ристовски), дугачким ровом походи своје војнике. Импазантно делује срачунато постизање ефекта код публике (!), у успореном снимку, музички извајана сцена напада и битке Срба с непријатељем.“ Милоград Ђокић, „Шта се десило са *Аждахом*?“, *Полиџика*, 31. децембар 2009.

⁶³⁰ У овом делу романа аутор је описао и погибију Дарка Рибникара у тренуцима док је примао рапорт тек пристиглог Смиљанићевог пука, 50–51.

Душан Ковачевић, па се Драгојевићев додатак може донекле тумачити и жељом да се Први светски рат као „национални мит“ деконструише. Иностранка критика је приметила да је реч о антиратном филму, а да је томе допринела управо слика „хаоса и бруталности рововског ратовања“.⁶³¹

Завршни Драгојевићев коментар којим се сугерише гледаоцу да је српска историја ишла сличним током до краја XX века представља још једно савремено читавање историје Првог светског рата. Тако наглашена, иако често погрешним средствима, критика рата је сасвим легитимна, али она је резултат распада СФРЈ и чињенице да је Драгојевић преживео те догађаје боравећи у Србији. Бројне ноћне сцене осим што су изазвале незадовољство код просечног гледаоца од стране критичара су такође протумачене као „српски мрак“.⁶³² Страни критичари су оценили да је филм подједнако повећан скорашњим балканским ратовима, али и онима из даље прошлости.⁶³³

„Упркос прабини коју су поједини посланици дигли због наводне неаутентичности историјских збивања у овом филму, Драгојевићев филм може да се посматра као постмодерни пример историографске метафикције: Он и није рађен да би опонашао стварност и не постоји истина којој би одговарао, већ је аутор упућен на себе и сопствено виђење истине, с којом може да се поиграва. А то поигравање се, изгледа, збива у мраку.“⁶³⁴

Како је приметио један канадски критичар, реченица која следи после последње сцене представља више „слегање раменима на растанку него страствени антиратни протест“.⁶³⁵ У српској дебати која је пратила Драгојевићев филм није истакнуто да ровова у роману нема, већ да они постоје само у филму. *Ровови* су средство за снажнију осуду и ограђивање од рата, али имајући у виду образовни значај филма и многоструко већи утицај на формирање историјске свести од књига или позоришних представа, уметничка слобода се може остварити и уз поштовање историјског контекста као што је то учинио Жика Митровић 1964. године.

„Осматрачница“ из Пионирског парка

Године 1947. срушена је ограда око некадашњег Дворског парка у центру Београда. Тада је то већ био Пионирски парк, а пролазници су могли да уоче нешто слично средњовековној рушевини.⁶³⁶ Чини се, међу-

⁶³¹ Stephen Farber, *Hollywood Reporter*, <http://www.zillionfilm.com/srp/azdahana/grade.html> (1.12. 2010).

⁶³² Милорад Ђокић, „Шта се десило са *Аждахом*?“, *Политика*, 31. децембар 2009.

⁶³³ Jonathan Romney, „StGeorgeShootstheDragon“, <http://www.zillionfilm.com/srp/azdahana/grade.html>, (1.12. 2010).

⁶³⁴ Милорад Ђокић, „Шта се десило са *Аждахом*?“, *Политика*, 31. децембар 2009.

⁶³⁵ Denis Harvey, „StGeorgeShootstheDragon“, <http://www.zillionfilm.com/srp/azdahana/grade.html> (1.12. 2010).

⁶³⁶ Хранислав Милановић, *Зеленило Београда*, Београд 2006, 160.

тим, да је током више деценија преовладала равнодушност према овом „споменику“. Тек са 1980-им годинама почело је значајније помињање овог објекта.⁶³⁷ Наредна деценија је прошла у покушајима да се одгонетне контекст његовог постављања и историјат у некадашњем дворском комплексу. Коначно, 1990. године руководство Скупштине града окончало је дуготрајну јавну дебату, па је „осматрачница“ протумачена као аутентичан споменик Првог светског рата и као таква обележена постављањем спомен-плоча. Будући да још увек нису пронађени убедљиви докази о пореклу или намени „осматрачнице“, овакво разрешење дебате било је политичког а не стручног карактера. Због тога се грађевина ни до данас не сматра спомеником културе.

На примеру „осматрачнице“ питање историјског дисконтинуитета српског односа према традицијама Светског рата испољава се на посебно снажан начин. Могуће је, дакле, да постоји објекат у самом центру града, а да непознанице о њему буду готово апсолутне по свом карактеру. На тај начин овај „споменик“ представља симбол свих других непознаница о рату тако важном за културни и национални идентитет српског народа.

Први јавни помен „осматрачнице“ представља писмо др Милорада Тешића. Новембра 1983. он је у *Полиџици* поставио питање уређења ове грађевине, за коју је веровао да представља успомену на Први светски рат.⁶³⁸ Према његовим аргументима, реч је о споменику који је пренет са Солунског фронта на захтев престолонаследника Александра I Карађорђевића. Тешић се позвао на предавања која је слушао као питомац Војне академије, из предмета *Историја ратова 1912–1918*, код професора Јеремије Јеше Станојевића, током 1935. године.⁶³⁹ Управо је Станојевић навео да је реч о *осматрачници*, и то престолонаследниковој, а која се некада налазила на Јелаку.⁶⁴⁰ Она је, према Тешићу, као таква касније пренета у дворски парк у Београду. Станојевић је додао да је као официр служио у краљевој гарди током 1936–1941, где су му, у том периоду старији официри – учесници рата, показали место *осматрачнице*.⁶⁴¹

Писма посвећена овој теми пристизала су *Полиџици* скоро сваке године. У њима су бивши војници или чланови њихових породица углавном понављали већ познате, недовољно прецизне информације, уз понеки

⁶³⁷ О сложеној симболици дворског парка видети: Мирослав Тимотијевић, „Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија: сађење младице таквог грма у београдском дворском парку“, *Наслеђе*, X, 2009, 12.

⁶³⁸ Милорад Тешић, „Необележена осматрачница“, *Полиџика*, 5. новембар 1983, 8.

⁶³⁹ Милорад Тешић, „Два објекта из два времена“, *Полиџика*, 8. април 1989, 19.

⁶⁴⁰ Назив за положај „Јелак“ настао је тек по доласку српске војске, а изабран је због оближње јелове шумице. Станислав Краков, *Животи човека на Балкану*, Београд 2009, 198.

⁶⁴¹ Документација Завода за заштиту споменика културе Београда: Реферат Милојка Гордића, „Осматрачница са Солунског фронта у Пионирском парку“, јануар 1989, 2; Милорад Тешић, „Необележена осматрачница“, *Полиџика*, 5. новембар 1983, 8.

нови детаљ.⁶⁴² Стручњаци Градског завода за заштиту споменика спроводили су у исто време једногодишње истраживање ове теме. Прегледана је Дворска архива у Архиву Југославије, али нису пронађени подаци о постављању *осматрачнице* у Београду. Војно-историјски институт такође није поседовао никакве податке о овом споменику или војној јединици која је можда учествовала у преносу грађевине у Србију. Ни претрага тадашње штампе није дала жељене резултате: *осматрачница* је током међуратног периода била на приватном краљевском поседу, стога није представљала јавно комеморативно место Солунског фронта. Највећи број информација и даље је пристизао од савременика Краљевине Југославије. Тако је Загорка Тешић, рођ. Грујић, пренела да јој је њен отац, потпуковник Босиок Грујић, „указао на ову знаменитост“ у бившем дворском парку, коју је она видела тек 1947. године када је срушена ограда. Нико од све дока није могао да своја обавештења или сећања директно повеже са осматрачницом. Упркос напорима да се пронађе аутор и утврди контекст подизања овог „споменика“, Завод за заштиту споменика културе Београда нашао се како су године пролазиле под све већим притиском јавности да се ово питање некако расплете,⁶⁴³ а грађевина за коју је већина учесника полемике веровала да је споменик из Светског рата, обележи и заштити.

Током 1983–1988. заинтересовани за ово питање поделили су се у две супротстављене групе. Прва, која је веровала да је реч о историјском споменику и друга у којој је преовладало уверење да то није објекат од историјске вредности. Антица Павловић и Данило Радојевић,⁶⁴⁴ представници Завода, тврдили су да није реч о историјском споменику већ играчци за принчеве династије Карађорђевић.

Додатну забуну уносили су подаци у изворима настали за време династије Обреновић, из којих се јасно видело да је на истом месту у дворском парку постојао видиковац – узвишица, као и имитација пећине, а које је зими било склониште за срне које су слободно шетале тим делом дворског комплекса.⁶⁴⁵

Решење свих недоумица видело се у организовању округлог стола на ову тему, што је представљало својеврсну ванредну меру Завода,⁶⁴⁶ све

⁶⁴² Светозар Крајиновић, „Осматрачница, а не пушкарница“ 1. октобар 1988, 28.

⁶⁴³ Документација Завода за заштиту споменика културе Београда: Реферат Милојка Гордића, „Предлог – уређење и обележавање „осматрачнице“ са Солунског фронта у Београду“, 29. децембар 1988, 2.

⁶⁴⁴ *Полиџика* је пренела речи Антице Павловић: „Не верујем да би се један споменик културе подизао у парку, и то иза ограде некадашњег двора“. С. Вујчић, „Нема сигурног одговора“, *Полиџика*, 29. септембар 1988, 23.

⁶⁴⁵ Х. Милановић, *Зеленило Београда*, 161.

⁶⁴⁶ Документација Завода за заштиту споменика културе Београда: Милојко Гордић, „Предлог – уређење и обележавање „осматрачнице“ са Солунског фронта у Београду“, 29. децембар 1988, 2.

ради превазилажења сукоба са јавношћу. Скуп одржан 26. јануара 1989. није донео задовољавајуће решење нити је приближио ставове две супротстављене групе, међу којима су се налазили стручњаци, ентузијастички и савременици међуратног Београда.⁶⁴⁷

Испитан је и камен са површине грађевине у Институту за испитивање материјала СР Србије.⁶⁴⁸ Утврђено је да је то београдски слатководни кречњак, што је још више узбунило заинтересоване стране.⁶⁴⁹ Међу заговорницима концепције по којој је *осматрачница* споменик културе истичао се војни историчар др Петар Опачић. Реч је о правоугаоној просторији, у унутрашњости озиданих зидова и плафона, са прозором, вратима, чеоним простором за осматрање, истакао је Опачић. Скренуо је пажњу и на то да је камење са спољне стране слободно наслагано, а приметио је да постоји стазица за излазак на врх пирамиде где је био обичај да се постави „батеријски дурбин“.⁶⁵⁰ Аутентичност „осматрачнице“ није важна већ то шта она представља, оценио је Опачић. Бранио је гледиште према коме је реч о осматрачници „високог командног положаја“.⁶⁵¹ Тим аргументом споменик се најдиректније доводио у везу са чином пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. и престолонаследником Александром који је, како то потврђују бројни извори, заиста имао такав објекат на фронту. Официр Стојан Ивковић кратко бележи: „Излазио сам на престолонаследникову осматрачницу, одакле је врло леп поглед на цео српски фронт“.⁶⁵²

Поставља се питање зашто је јавност реаговала на запуштеност *осматрачнице* тек 1983, а не раније, то јест било када у времену од 1947. до 1983. године. Сасвим је извесно да су криза југословенске државе и буђење српских националних осећања водили „ретрадиционализацији“ у којој је Први светски рат имао важно и осетљиво место.⁶⁵³ Промена се огледала и у замени кључних организација које су се бавиле обележавањем историјских датума. Уместо СУБНОР-а, све већу друштвену улогу у организовању јубилеја и комеморација добијало је „Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918.“ којим је председавао солунац Милош Тошић.

Ова организација је основана 1970. године, а крајем 1980-их израсла је у највиши ауторитет када је реч о традицијама периода 1912–1918.

⁶⁴⁷ Милорад Тешић, „Два објекта из два времена“, *Полиџика*, 8. април 1989, 19.

⁶⁴⁸ Милорад Тешић, „Да се ради, али да се ништа не уради“, *Полиџика*, 13. новембар 1988, 22.

⁶⁴⁹ Д. Чварковић, „Кречњак са Сењака“, *Полиџика*, 24. август 1988, 13.

⁶⁵⁰ Петар Опачић, „Докуменат уместо претпоставки“, *Полиџика*, 4. мај 1989, 15; Милорад Тешић, „Два објекта из два времена“, *Полиџика*, 8. април 1989, 19.

⁶⁵¹ Исто.

⁶⁵² Стојан Ивковић, *Рајни дневник*, 1915–1918, Београд 1998, 186.

⁶⁵³ Lea David, „Sećam se, dakle, postojim: identitet Srba kao refleksija kulture sećanja“, ur. Gordana Đerić, *Pamćenje i nostalgija*, 152.

Овакав развој догађаја је водио ка сукобу са до тада неприкосновеним СУБНОР-ом.⁶⁵⁴ На седници председништва СУБНОР-а, децембра 1988, поставило се питање „да ли групе грађана могу да организују прославе и јубилеје“.⁶⁵⁵ У току је била борба за превласт у мисији чувања националне историје, а представници „Друштва за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918.“ истицали су да СУБНОР нема монопол у тумачењу и неговању прошлости српског народа.⁶⁵⁶ Општи тон комеморација с краја 1980-их био је у складу са констатацијом да је окончано „време дискриминације над српском историјом“.⁶⁵⁷ Прославу 70-годишњице пробоја Солунског фронта пратио је низ догађаја у коме су учествовали и кључни политички органи СР Србије.⁶⁵⁸ За ту прилику снимљен је пригодан филм *Југославија по вољи народа*, аутора Миомира Стаменковића и Благоја Илића, док је Продукција грамофонских плоча РТВ издала плочу са песмама из Првог светског рата.

Поруке које су слате са комеморативних скупова биле су веома сложене, дајући догађајима пре свега југословенски карактер, али помињући и актуелну кризу државе. Српске ратничке традиције из Првог светског рата интегрисане су са традицијама НОБ-а.⁶⁵⁹ У том смислу карактеристичан је пример споменика у Темерину, којим је одата пошта како солунцима тако и партизанима.⁶⁶⁰

Тако је Момчило Гаврић, поменути најмлађи поднаредник српске војске, доживео *рехабилитацију* солунаца.

„Никада нисам могао да разумем зашто је многим, и данас, мрско помињање солунаца... Жалости ме – вели Момчило Гаврић – што почињу да нас се сећају тек од пре неку годину, кад је већина мојих другова под земљом. А ми нисмо тражили ништа осим дужног признања. Другачије је било у Другом светском рату, односно после њега. Борци НОП-а су добили све што ми нисмо. И треба да добију, заслужили су. Али није праведно према нама. Ни према историји.“⁶⁶¹

⁶⁵⁴ Милош Тошић, Слободан Стевић, „Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије није никаква *група грађана*“, *Полиџика*, 30. децембар 1988, 20.

⁶⁵⁵ Исто.

⁶⁵⁶ Исто.

⁶⁵⁷ Д. С. „Недавно у Народној банци Србије. Поново откривене три спомен-плоче“, 14. септембар 1989, 14.

⁶⁵⁸ Владимир Ђурђевић, „Стари ратници у почасном строју“, *Полиџика*, 7. август 1988, 8.

⁶⁵⁹ М. Живковић, Ј. Стојић, „Југославија је створена борбом свих њених народа“, *Полиџика*, 2. децембар 1988, 1.

⁶⁶⁰ Ђ. Берар, М. Караџић, „Нашим народима слобода никад није поклањана“, *Полиџика*, 1. децембар 1988, 8.

⁶⁶¹ Снежана Митраковић, „Људи из солунских ровова“, *Полиџика*, 23. август 1989, 10.

Покушаје представника Скупштине града Београда да изађу у сусрет све гласнијој јавности такође је реметило неслагање стручњака. На састанку одржаном априла 1988. код Небојше Бакочевића, председника Скупштине града, поново су превагнули аргументи о *иштрачки њринчева*.⁶⁶² На седници Извршног одбора Скупштине града један од делегата поставио је питање обележавања овог споменика, а до 22. септембра 1988. требало је да добије одговор.⁶⁶³ Према речима Слободана Кондића, секретара Комисије за споменике и називе улица при Скупштини града Београда, воља да се „осматрачница“ обележи је постојала, али се ова активност одлагала на инсистирање Завода за заштиту споменика културе града Београда.⁶⁶⁴ Упркос најавима делегат није добио одговор на своје питање, а тога дана се није расправљало о „осматрачници“.⁶⁶⁵

Кључни догађај у обележавању и уређењу „осматрачнице“ догодио се 23. септембра 1990, када је овај споменик обележен и то 17 година после писма професора Тешића. Тада је у оквиру обележавања 75 година од одбране Београда 1915, организован низ свечаности чиме је датум одбране Београда поново уврштен у ред важних датума из историје Београда.

У оквиру вишедневних свечаности у Сава центру је одиграна представа *Одбрана Београда – њризори времена смрти*, а комеморације су одржане испред Споменика браниоцима Београда на Новом гробљу, на Јеврејском гробљу, као и на свим савезничким гробљима.⁶⁶⁶ Главни догађај представљало је постављање 14 барелефа са ликовима српских и француских војсковођа. Свака војска била је представљена кроз седам личности. Плоче са њиховим портретима постављене су на зид прислоњен уз *осматрачницу*.

Остаје нејасно колико је одлука да се *осматрачница* коначно обележи била повезана са превагом једне од струја у ранијој дебати посвећеној овом споменику. Иако *осматрачница* ни тада ни данас није проглашена спомеником културе, услед одсуства ваљаних података о њеном пореклу, постављањем рељефа војсковођа ова грађевина је суштински постала део споменичког наслеђа главног града када је реч о Светском рату. присуство највиших политичких представника Београда на церемонији откривања бронзаних плоча упућује на то да је политичка воља била неопходна, ако не и кључна, приликом доношења одлуке да се барелефи поставе на *осматрачницу*. Говор на откривању барелефа прочитао је гра-

⁶⁶² Милорад Тешић, „Да се ради, али да се ништа не уради“, *Полиџика*, 13. новембар 1988, 22.

⁶⁶³ Милорад Г. Радић, „Аутентичност осматрачнице с Кајмакчалана се проучава“, *Полиџика*, 18. септембар 1988, 15.

⁶⁶⁴ Исто.

⁶⁶⁵ С. Вујчић, „Нема сигурног одговора“, *Полиџика*, 29. септембар 1988, 23.

⁶⁶⁶ Н. Тркља, „Почаст херојским браниоцима“, *Полиџика*, 12. септембар 1990, 15; С. Ђокић, „Призори времена смрти“, *Полиџика*, 21. септембар 1990, 12.

доначелник др Милорад Унковић, а споменик су открила два солунца Милош Тошић, Крста Алексијевић као и француски пуковник Андре Траније.⁶⁶⁷ Присутни су били члан Председништва СР Србије Александар Бакочевевић и адмирал Миодраг Јокић, републички секретар за народну одбрану.⁶⁶⁸ На рељефима су се налазиле представе војвода Радомира Путника, Степе Степановића, Живојина Мишића, Петра Бојовића, Павла Јуришића Штурма, генерала Живка Павловића, Михаила Живковића. Са француске стране то су били маршал Де Епере, генерали Анри, Гамбета, Гијом, Сарај, Траније и адмирал Гепрат.

Питање *осмајрачнице* је решено ванредном мером којом је она обележена, а самим тим и заштићена.⁶⁶⁹ Ипак, још увек се не зна много о детаљима овог споменика. Таква ситуација је плод историјског дисконтинуитета којем припада и дуга запуштеност и проскрибованост династичких тема у историји Србије после 1945. године. Тако је проузрокована немоћ струке чиме се створило погодно тле за политичку употребу историје у времену наглог оживљавања интересовања за све теме из српске историје, па тако и Првог светског рата.

Потребе некадашње садашњости из 1928 (година која се најчешће помиње као година изградње *осмајрачнице*)⁶⁷⁰ и садашњости из 1990. године нису истоветне, и то треба имати на уму. То потврђује и допуна првобитних 14 плоча на споменику са две нове. После 1990. године постављена су још два барелефа са ликовима све присутније династије Карађорђевић: краљеви Петар I и Александар I Карађорђевић. Овим личностима је „уступљено“ централно место на споменику, док су барелефи маршала Франша д'Епера и војводе Путника премештени на леви одељак зида. Тиме је још једном показано да је значење овог споменика динамично и подложно различитим тумачењима сходно потребама и вредностима времена.

⁶⁶⁷ Сњежана Митраковић, „Највише почести јунацима из 1915“, *Полишика*, 24. септембар 1990, 5.

⁶⁶⁸ Исто, 1.

⁶⁶⁹ Током фебруара 2011. украдена је месингана плоча са ликом краља Петра I Карађорђевића, <http://www.vecernjenovosti.info/vesti/beograd.74.html:319842-Pionirski-park-Ukraden-bareljef-sa-likom-kralja-Petra> (23. август 2011).

⁶⁷⁰ „Наводно је пренета 1928. године у Београд и реконструисана у парку као аутентични историјски објекат.“ Х. Милановић, *Зеленило Београда*, 161.

ЗАКЉУЧАК

„У некој врсти научно-популарног чланка под називом „Техника у будућој борби“ из 1921. године Ернст Лингер је недвосмислено закључио да је техника оно што раздваја Први светски рат од свих ранијих ратова и што чини традиционалне војничке одлике, а пре свега хероизам, излишним.“¹ Како је рат одмицао показало се да догађаји на српском фронту немају много сличности са рововским борбама на Марни или Соми где се Лингер борио. На Балкану ниједна војска није имала довољно топова ни пратеће муниције, изузев током здруженог напада на Србију октобра 1915. и савезничке борбе на Солунском фронту 1916–1918. године. Због тога артиљерија никада није озбиљно угрозила култ оружја ни традиционалне војничке врлине на начин како се то догодило на Западном фронту. Мотив топа се није очувао само у српском колективном памћењу. У Француској, на пример, модел „75“ нарочито је био поштован као оруђе које је спасило земљу од немачке агресије. Ипак, култ оружја су у свакој држави пратиле многе посебности. За разлику од Француске, Краљевина Србија је пред рат 1914. године била доминантно аграрно друштво, па је топ остављао много снажнији утисак. Исто тако, Србија је била независна држава тек неколико деценија. Треба напоменути да је самосталност Србије стечена тек после много напора који нису били тако удаљени од оних који су живели 1914. године. Символи читавог периода народних устанака били су јатаган и кубура. Управо је култ оружја подразумевао веома живо и интензивно сећање на тешко изграђену државу. У ери модерног оружја, на прелазу XIX у XX век, брзометни топ заједно са пушком „брзометком“ заменио је симболе старих устаника. Традиционална ослободилачка култура је тиме осавремењена. Поменута средства за борбу имала су свој пар и у мирнодопском животу у виду плуга и мотике,² чиме се стварао својеврстан склад између пожељних ратних и мирнодопских симбола српског друштва.

Тако угледној позицији топа у српском друштву, поред поменутих узрока, допринели су и општи услови у којима је вршена њихова набавка. Србија није поседовала своје фабрике топова, а једва да је имала новца да топове уопште купи у иностранству. Самим тим била је то изузетно вредна техничка роба која се у борби морала чувати по сваку цену. Неретко се у томе ишло до крајности, па се значај топа прецењивао, а потцењивао живот српског војника.

¹ Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Rat od kulta Votana do holokausta*, Beograd 2006, 162.

² М. Живковић, *Одбрана Београда (1914. и 1915)*, 219.

Истакнута улога српске артиљерије у победама српске војске значила је да се оружјима руковало успешно. Војници су упознали и савладали ратовање помоћу ове сложене машине, док су радници из Војнотехничког завода топове одржавали, оправљали, понекад дорађивали и побољшавали. Део српског друштва се ухватио у корак са модерном техничком опремом и разумео принципе по којима су ова оруђа функционисала. Војници и радници су деловали у условима „штапа и канапа“ и тиме је потврђено да је технички развој Србије био нераскидиво повезан са феноменом нужних импровизација. Треба истаћи и да је више хиљада српских младића прошло обуку на брзометним топовима током 1908–1918. најпре у трајању од две године, а затим по скраћеном ратном моделу. Био је то за многе од њих први сусрет са техником. У том смислу артиљерија је представљала једно од средстава модернизације српског друштва.

Техника није успела да негира снажно изражене „епске традиције српског друштва“, већ је присвојена старом култу оружја и јунаштва.³ Управо речи Пола Вирилиоа – да је битка на Марни 1914. године била последња романтична битка важе само за Западни фронт, јер је српско ратиште било покретно све до краја 1915. године.⁴

Топ је за српску војску, осим симбола независности, постао и симбол војних победа. Оваква слика о пријатељској машини без које не би било ниједног успеха српске војске свакако је била сведена и санитаризована, јер није подразумевала слике разарања нити повреда које је топовска муниција правила. Наместо идеје о машини као безличном чудовишту, у званичном наративу превладала је она у корист славе победничког оружја. У стварности топ је ветеранима морао бити и симбол како хероизма тако и трагике.

У култури сећања српског народа култ топа је мењао одлике опстајући до данашњег дана. Култ српске артиљерије се осећао током читавог међуратног периода, када је на пример Рака Љутовац редовно био домаћин на славама југословенске артиљерије.⁵ Сећање на „славне топције“ осећало се и у Атеници када су 7. октобра 1941. партизани формирали своју прву артиљеријску јединицу, али и 1999. године када је оборен „невидљиви авион“ изнад Србије.

Наглашавањем успеха артиљерије губили су се из вида допринос као и страдање других, бројчано знатно важнијих делова српске војске. Питање српских регрута позваних у војску током 1915. године не само да је историографска тема у чију реконструкцију треба још уложити труда, већ спада у суштинска питања о размерама и границама српског отпора у

³ О. Манојловић, *Традиције Првој српској раиша у београдској јавности*, 29.

⁴ Р. Virilio, *n. d.*, 27.

⁵ Аноним, „Слава противаеропланских пукова“, *Полиџика*, 1. октобар 1938, 9.

Првом светском рату. Младићи су се одазвали позиву за одлазак у војску, али се чини да је мало ко имао да их прими у војску, а још мање да покаже основну бригу за њих. Много аспеката из историје српских регрута било је на ивици или изван закона и Устава Краљевине Србије. Тема је као неумесна била избачена из српског канона Великог рата још у доба Краљевине. Замирању ове теме допринела је и чињеница да регрути нису припадали образованој популацији која би после рата могла да остави сведочанства о свом страдању или да се бори за ширење истине. Иако је регрута било готово тридесет пута више него младих српских каплара из 1914. године, они су тек повремено помињани у јавности. Чак и тада говорило се само о одговорности италијанске команде или епилогу на острву Видо.

У послератном периоду сећање на ове трагичне догађаје није прошло званичну селекцију, па се наратив о регрутима полако губио.

Изузетно важну улогу у стабилизацији слика и прича из рата које ће се даље преносити генерацијама имали су српски ветерани. Искуство Првог светског рата показало је да се ни саме борбе, а још мање културна демобилизација нису окончавали даном потписивања примирја или мира.⁶ Некадашњи учесници рата су се налазили у незавидној позицији после 1918. године. Ветерани су били неорганизовани, посвађани, борили су се за остваривање основних права, а неретко су страдали од ратних болести или повреда и више година после проглашења мира. Велико незадовољство српских ветерана у супротности је са идејом о повлашћености солунаца те се не може прихватити оцена да је „солунашка компонента“ трајно реметила српско-хрватске односе у Југославији.⁷

Многи елементи незадовољства српских ветерана нису имали никакве везе са српско-хрватским спором, већ са лошом државном организацијом, корупцијом, разједињеношћу самих ветерана и централизованим руковођењем њихових организација. Недостатак финансијских средстава и општа политичка нестабилност свакако су одмагали свакој акцији ветерана, али многе идеје пропале су управо услед корупције, сујете, недоследности и дезорганизације. Српско-хрватски проблем није могао да буде узрок непостојања јединствене организације бивших српских ратника. Примери како на Балкану тако и шире, у Великој Британији или Француској, показују колико су приватне организације и иницијативе биле важне у борби за права ветерана.⁸

⁶ Опширније о оружаним сукобима унутар Краљевине СХС и на њеним границама видети: Дмитар Тасић, *Раић после раића. Војска Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца на Косову и Меишохији и у Макегонији 1918–1920*, Београд 2012.²

⁷ Т. Кулјић, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, 228.

⁸ Снежана Димитрова, „Бугарска дебата“ о Великом рату и „његовим доживљајима“, ГДИ, VI, 1, 1999, 76–83; А. Prost, *Les anciens combattants 1914–1940*, 12.

Одсуство традиција јаких приватних удружења у Краљевини Србији водило је претежном ослањању ветерана на послератна државна министарства која су често мењала своје челне људе и надлежности. Мотив „разочараности“ српских ветерана послератним временом свакако треба дубље истражити узимајући у обзир опште незадовољство међу европским бившим ратницима. Осим приватних удружења бивших ратника и државних чиновника, сећањем на рат бавили су се и представници Српске православне цркве. У многим случајевима једини предмети и друге успомене сачувани су управо у српским црквама. Бројна места сећања, међу која спадају и бројне спомен-плоче са драгоценим и ретким подацима, налазе се у портама ових цркава.

Један од мотива за губитак свих илузија свакако је било и само ратовање. Велика смртност српских војника и цивила довела је до сасвим конкретних захтева да се у случају поновног наступања ратних услова однос државе и њених поданика јасно редефинише и да потом држава поштује оно што је законом прописано.

На сличан начин на који је Први светски рат поништио планове српске владе о педесетогодишњој динамици исплата рата зајма којим су купљени нови српски топови 1906. године, Други светски рат је поништио договор Београдске општине и дела српских ветерана о такође педесетогодишњем власништву над Ратничким домом. Време у трајању од пола века показало се сасвим непредвидиво како за пословне и друге практичне и прецизне планове савременика тако и за културу сећања и канон одабраних догађаја.

Удружење носилаца Албанске споменице, које је требало да окупи обичне српске војнике који су изнели рат, основано је тек 1938. године, и то као реакција на елитистички приступ Удружења резервних официра и ратника. Ипак, то је било прекасно јер је значајан број оних који су као војници прешли Албанију и пробили Солунски фронт већ био међу покојницима, а назирао се почетак новог рата па је интересовање за старе проблеме јењавало у јавности. Тако је било и са великим државним комеморативним пројектима.

Многи званични споменици и костурнице, иако планирани још током трајања рата, завршени су тек пред почетак Другог светског рата (Зејтинлик 1936, Видо 1938). Костурница на острву Видо никада није ни добила коначне украсе, скулптуре два српска војника испред улаза по угледу на оне који су се налазили испред цркве Ружице, јер се ово острво нашло усред ратне зоне сукоба Италије и Грчке 1940. године.⁹

Генерал Милан Неђић писао је 1937. године да су успомене на страдање регрута толико дубоко усађене у душу српског народа „да ће их

⁹ АС, РГ IV/9-32.

тешко и време ишчупати.¹⁰ Удружење резервних официра и ратника, као снажан чинилац који је учествовао у избору обележавања ратних догађаја, поменуло је страдање српских регрута у зиму 1915–1916. године свега неколико пута, и то превасходно као ратну статистику. Ипак, са окончањем живота савременика албанске Голготе заборав је чинио своје. Сећање може бити сачувано само кроз систем асоцијација, трагова, процедура и понављања. Већу шансу за опстанак имале су оне успомене које су раније ушле у званичан комеморативни календар.

Сваки комеморативни рад прекинут је ратом. Међутим, сваки истински континуитет са државном политиком сећања, ма како она мањкава била, прекинут је револуцијом 1944. године. Тада је успостављен нови модел обележавања историје где је хронологија револуционарне партизанске борбе добила апсолутни примат, док су само пригодни мотиви из ратова 1912–1918. године прихваћени и уврштени у културу сећања. Ипак, однос социјалистичке Југославије према сећању на Први светски рат није био праволинијски већ веома сложен, па би га без детаљних истраживања било погрешно свести на пуку негацију традиција Првог светског рата.

Селекција и борба за важност ратне историје у колективном сећању настављена је и у каснијим периодима ХХ века. Потпуни преображај друштва започет 1944. године изменио је и важност Првог светског рата. Овај историјски садржај није сасвим потиснут, већ је пре реч о веома нијансираном односу између владајуће комунистичке идеологије, српског национализма и поштовања српских ослободилачких традиција и успеха. Пример „осматрачнице“ из строгог центра Београда до нивоа парадокса показује меру до које је дисконтинуитет умањио знања о Првом светском рату. За некадашње представнике краљевске куће Карађорђевић и особље њиховог имања који су 1941. године напустили Југославију одговор о историји ове грађевине подразумевао се сам по себи. Ипак, савремена јавност ће остати у незнању све до појаве неког кључног доказа који ће потврдити или оповргнути тезу да је реч о Кајмачкаланској осматрачници.

Последње деценије ХХ века потврдиле су, како кроз дела научно-популарног карактера, тако и позоришне представе, приредбе или новинске фељтоне, да је емотивни набој који прати учешће српског народа у Првом светском рату чињеница која се мора узимати у обзир. Размере пожртвовања српске војске, страдање цивила и низање драматичних историјских епизода, заједно са дугим периодом намерног запостављања представљају веома запаљив историјски садржај. „Прошлост се у време политичких криза враћа као осветничка сила“.¹¹ Сваку форму ненаучне

¹⁰ М. Ђ. Недић, *Српска војска на албанској толиши*, 278.

¹¹ Jan Werner Müller, „Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory”, *Memory & Power in Postwar Europe*, Cambridge 2004, 3.

или јавне употребе сећања на овај рат мора да прати прилична доза комеморативне одговорности, тим пре што је апсолутност српских ратних напора у несразмери са ступњем историографске обраде. Постоји много већи број питања која постављају како потомци српских војника тако и читава јавност него што српска историографија тренутно може да понуди одговора. У сваком тренутку треба имати у виду целовитост Првог светског рата у коме је на српском ратишту било и топова и регрута и ветерана, али и да је ових елемената било у свих 39 држава које су учествовале у овом до тада највећем и најтежем рату.

Комеморације су међу главним протагонистима некадашњег Западног фронта одавно ушле у смиренију фазу. Од 1986. године представници Француске и Немачке у Дуамону, „граду мртвих“, заједно одају пошту свим пострадалим војницима и цивилима.¹² Овакав модел комеморација показао се позитивним и одрживим. Свака учесница рата има сопствену варијанту приче о Првом светском рату, па тако и Србија. Слично је и са односом према сећању на овај рат.

Управо због честог почињања из почетка и одсуства континуитета како у изградњи тако и у одржавању споменика и историјских знања чини се да су споменици и материјални остаци Првог светског рата у Србији од веће важности него у неким другим државама које су ратовале 1914–1918. Историја овог рата обилато је коришћена и у скорашњим сукобима приликом распада СФРЈ. Због свега овога не може се говорити о пресликавању образаца ратног понашања било са Запада или Истока на Балкански фронт или о директном преузимању шаблона по коме ће се грађани Републике Србије сећати три рата из 1912–1918. године. Ипак, образац који су успоставиле Француска и Немачка представља третирање рата које не само да обезбеђује поштовање ратних жртава и чување успомена већ задире у сферу историјске поуке, то јест будућности бивших ратујућих страна, сада 100 година после самих догађаја.

¹² N. DeJvis, *n. d.*, 905.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

1) Војни архив (Београд)

Пописник 1

Пописник 3

Пописник 3А

Пописник 6

Пописник 9

ДПП

Фонд ЈНА

2) Архив Југославије

Народна скупштина Краљевине Југославије

Двор

Министарство просвете Краљевине Југославије

Збирка Милана Стојадиновића

3) Историјски архив Београда

Фонд Удружење резервних официра и ратника

4) Архив Србије

Збирка Стевана Роце

Фонд Ратничка гробља

Збирка плаката

Збирка фотографија

МИД

5) Архив војног санитета

Досијеи персоналних података

6) Војни архив – Париз (Service historique de la Défense, Vincennes)

Section des archives iconographique du department de l' armée de

Terre du Service Historique de la Défense

7) Архив САНУ

Збирка фотографија

8) Јеврејски историјски музеј

Фонд: „Јевреји у ратовима 1912–1918“

9) Завод за заштиту споменика културе Београда: Реферат Милојка Гордића, „Предлог – уређење и обележавање „осматрачнице“ са Солунског фронта у Београду“, 29. децембар 1988, 2.

10) Историјски архив Града Новог Сада
Фонд Удружења резервних официра и ратника

Објављена грађа

Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Србије, 1905, 1906.

Бора Димитријевић, *Књига наредби рововске батерије Тимочке дивизије 1916–1918*, Зајечар 2004.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење I, II, V, XII, XIII, XIV, Београд 1924–1939.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, II, 1/1, 1/2, Београд 2006.

Говори Њ. Величанства краља Александра Карађорђевића I Уједињеницеља, приредио Живан М. Милорадовић, Београд 1991.

Група аутора, *Katalog poštanskih maraka jugoslovenskih zemalja 1991*, Београд 1991.

Група аутора, *Споменици и гробља из ратова Србије 1912–1918*, Београд 1976.

Група аутора, *Ратна мемоарска и дневничка проза*, Нолит, Београд 1988.

Група аутора, *Голгофа и васкрс Србије 1916–1918*, уредник Коста Тодоровић, Београд 1971.

Милојко Гордић, *Збирка фото-негатива Ристе Марјановића*, Београд 1973.

Никола Пашић у Народној скупштини, приредила Дубравка Стојановић, III, Београд 1997.

Philip J. Haythornthwaite, *A Photo history of World War One*, London 1997.

Ратни албум Ристе Марјановића 1912–1915, уредник Јасмина Алибеговић, Горњи Милановац, Београд 1987.

Зависници седница Министарског савета Србије 1915–1918, Београд 1976.

Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, priredili Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak, Београд 1960.

Закон о устројству војске Краљевине Србије, Београд 1901.

Необјављени дневници и мемоари

Живан Петровић, *Сјоменица посебне врсте. Дела-жртве и храм славе. Прилози 50-годишњици ратовања Србије у годинама 1912–1920* (у власништву породице Петровић)

Дневник Јездимира Денића (у власништву породице Денић)

Дневник Моше М. Мевораха (Јеврејски историјски музеј)

Књижевна дела

Бранислав Нушић, *Девејстивојенаестиа*, Београд 1921.

Бранимир Ђосић, *Покошено поље*, Београд 1934.

Данко Поповић, *Књига о Милушину*, Београд 1986.

Драгомир Смиљанић, *Усиуји*, Београд 1930.

Драгиша Васић, *Црвене мајле*, Београд 1922.

Драгиша Васић, *Одбрана дела*, Београд 1990.

Драгиша Васић, *Ресимић добошар и групе приповешке*, Београд 2000.

Добрица Ђосић, *Време смрти*, I–IV, Београд 1972–1979.

Душан Ковачевић, *Свети Георгије убива аждаху*, Београд 1986.

Miloš Crnjanski, *Embahade*, Beograd 2009.

Растко Петровић, *Дан шести*, Београд 1961.

Станислав Краков, *Животи човека на Балкану*, Београд 2006.

Станислав Винавер, *Ратни групови*, Београд 2011.

Стеван Јаковљевић, *Српска прилозија*, I–III, Београд 1934–1936.

Штампа и периодика

Албанска сјоменица

Аршилерски гласник

Архив за историју здравствене културе Србије

Билтен (Југословенски народни покрет ЗБОР)

Београдске оштинске новине

Браник

Вечерње новости

Војно-санитетски преглед

Време

Добровољачки гласник

Глас

Жандармеријски весник

Застава

Идеје

Народна одбрана

НИН

Пешиадијски гласник
Пешиадијско-артилериски гласник
Прејород
Полишика
Полиција
Рајнички гласник
Рајник
Службене новине Краљевине СХС/Југославије
Службени војни лист
Српски књижевни гласник

Интервјуи

- 1) Звонко Љутовац
- 2) Лепомир Ивковић
- 3) Бошко Пулетић
- 4) Цисана Мурусидзе

Објављени мемоари и дневници

Алис Аскју, Клод Аскју, *Оцусшошена земља. Србија како смо је ми видели*, Нови Сад 2012.

Брана Димитријевић, *У коншејнеру. Записи српској војној хирургији 1916–1918*, Београд 2004.

Божа К. Маршићанин, *Успомене из збела*, Београд 1919.

Димитрије В. Љотић, *Из моја живоћа*, Београд 2000.

Добрица Ђосић, *Пишчеви записи 1993–1999*, Београд 2008.

Драгољуб Живковић, *Рајни доживљај Драгољуба Живковића из Полома*, „Годишњак за друштвену историју“, VIII, 1–2, Београд 2001, 99–129.

Džon Rid, *Rat u Srbiji 1915. godine*, Cetinje 1975.

Ђорђе Богдановић, *Повлачење српске војске ка приморју и оснивање „инжендантске базе“ у Драчу и Скадру*, Загреб 1927.

Ђорђе С. Рош, *На Дунавком кеју септембра 1915*, Београд 1931.

Егон Киш, *Записи шо, Киш. Рајни дневник*, Нови Сад 1983.

Григорије Николајевич Трубецкој, *Рај на Балкану 1914–1917. и руска гилломашија*, Београд 1994.

Група аутора, *Аџонија Београда у Свешском рају*, Београд 1931.

Група аутора, *Кроз Албанију 1915–1916, спомен књиџа*, Београд 1968.

Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.

Јован Хаци-Васиљевић, *Кроз Албанију 1915. године с Моравском дивизијом II позива*, Београд 1929.

Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914–1915*, Београд 2009.

Коста Димитријевић, *Јунаци Српске трилоџије говоре*, Београд 1971.

Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања – ратни дневник шелеграфисте војводе Спеше*, приредио Живорад Петровић, Ниш 1995.

Лудвиг Хиршфелд, *Историја једној живој*, Београд 1962.

Малиша Атанацковић, *Дневник 1915–1919*, приредио Илија Мисиловић, Ужице 2006.

Милан Ђ. Недић, *Српска војска и Солунска офанзива*, Београд 2008; *Српска војска на албанској фронту*, Београд 1927.

Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник: 1936–1941*, Нови Сад 2000,

Милета М. Продановић, *Ратни дневник 1914–1918*, Горњи Милановац 1994.

Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живој и сведочења*, Београд 2007.

Mile Budak, *Pripovijetke. Ratno roblje*, Zagreb 1995.

Милорад Павловић Крпа, *Краљ Александар I Карађорђевић у рату и миру*, Београд 1991.

Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–1917*, Sarajevo 1977.

Миладин Пећинар, *Ог Србије до Југославије: хроника догађаја како их је доживео и оценио један савременик*, Београд 2004.

Милорад Марковић, *Ратни дневници: 1912–1918*, Београд 1977.

Михаило Живковић, *Одбрана Београда 1914. и 1915*, Београд 1998.

Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник I. Србија у Првом светском рату*, приредила Теодора Жујовић, Врњачка Бања 2004.

Панта М. Драшкић, *Мемоари*, Београд 1990.

Петар Пешић, *Солунски фронт, војно-политичка акција*, Београд 1921.

Петар Чобановић, *Село испод Благодина*, Нови Сад 1965.

Стојан Ивановић, *Ратни дневник 1916–1918*, Београд 1997.

Славка Михаиловић, *Облаци над трагом*, Београд 1955.

Живко Топаловић, „Пред Кумановом. Из ратног дневника Живка Топаловића“, *Српски социјалиста Живко Топаловић 1886–1972*, приредио Драган Суботић, Београд 2011.

Живан Живановић, *Србија у ратовима: сећања*, Београд 1958.

Живадин Чокић, *Живој једној српској војника*, Београд 1999.

Жозеф Жофр, *Ратни мемоари*, Београд 1956.

Дела општег карактера

- Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.
- Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004.
- Андреј Митровић, *Сирене банке у Србији 1878–1914*, Београд 2004.
- Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 2011.
- Arthur Conan Doyle, *The Great Boer War*, London 1902.
- Arthur Banks, *A Military Atlas of the First World War*, Barnsley 2001.
- Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Rat od kulta Votana do holokausta*, Београд 2006.
- Борислав Ратковић, *Први балкански рат 1912–1913*, Београд 1975.
- Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972.
- Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, I*, Београд 1996.
- Бранко Петрановић, *Историја Југославије. Краљевина Југославија 1914–1941, I*, Београд 1988.
- Стеван Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004².
- Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000.
- Божица Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006.
- Богдан Трифуновић, *Животи под окупацијом. Чачански округ 1915–1918*, Чачак 2010.
- Charles Messenger, *Call-to-Arms. The British Army 1914–1918*, London 2005.
- Luc Capdavia, Daniele Voldman, *War Dead. European Societies and War Causalities*, Edinburgh 2006.
- David Stevenson, *The First World War as Political Tragedy*, New York 2005.
- Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.
- Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца на Косову и Метохији и Македонији 1918–1920*, Београд 2012.²
- Džon Rid, *Pobunjeni Meksiko*, Београд 1963.
- Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*, New York 1989.
- Glenn E. Torrey, *The Romanian Battlefield in World War I*, Lawrence 2011.
- George H. Allen, Henry C. Whitehead, F. F. Chadwich, *The Great War, The Original German Plan and its Culmination, III*, Philadelphia 1916.

Група аутора, *Добровољци у ослободилачким рајтовима Срба и Црногораца*, Београд 1996.

Група аутора, *Први балкански рајт*, I, Београд 1959.

Група аутора, *Голотоша и васкрс Србије 1916–1918*, уредник Коста Тодоровић, Београд 1971.

Голотоша и васкрс Србије 1914–1918, I–II, приређивачи Силвија Ђурић, Видосав Стојановић, Београд 1986.

Исидор Ђуковић, *Таковци и Рудничани у ослободилачким рајтовима Србије 1912–1918*, Горњи Милановац 1996.

Јездимир С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980.

John F. Williams, *Corporal Hitler and the Great War*, New York 2005.

Jonathan E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*, Cambridge 2009.

Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938.

Peter Gatrell, *A Wholfe Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington 1999.

Petar Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968.

Петар Пешић, *Солунски фронт. Војно-полицијска акција*, Београд 1921.

Петар Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. и заштитна одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд 1990.

Jeffrey Vehrey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge 2004.

Jean Doise, *Un Secret bien gardé, Histoire militaire de l'affaire Dreyfus*, Paris 1994.

Коста Димитријевић, *Јунаци Српске шрилоције говоре*, Београд 1971.

Коста Стојановић, *Економско стање Србије од окупације Босне и Херцеговине до Анексије, од 1878 до 1908*, Београд 1909.

Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени најредак у индустријализацији*, Београд 2004.

Милан Зеленика, *Рајт Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954.

Милан Ђ. Недић, *Српска војска и Солунска офанзива*, Београд 2008.

Митар Ђуришић, *Бијка на Дрини 1914. године*, 1989, 2, 169.

Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988.

Милорад Екмечић, *Рајтни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909.

Милорад Павловић Крпа, *Краљ Александар I Карађорђевић у рајту и у миру*, Београд 1991.

Милутин Лазаревић, *Борбе око Београда 1915. Један шрилој историји наших рајтова*, Београд 1922.

Милутин Лазаревић, *Наши рајнови за ослобођење и уједињење. Српско-шурски рај 1912. године*, II, Београд 1929.

Милан Г. Петровић, *Узроци пројаси Краљевине Србије у 1915*, Ниш 1922.

Мирко Мелентијевић, „Академик Миладин М. Пећинар – живот и дело“, у: *Академик Миладин Пећинар. Живот и дело. Научни скуј Златибор 2004*, Београд 2005, 9–14.

Никола Поповић, *Огноси Србије и Русије у Првом светском рају*, Београд 1971.

Norman DeJvis, *Evropa, jedna istorija*, Novi Sad 2005.

Олег Рудолфович Арјапетов, *Генерали, либерали и предузећници. Раг за фронт и за револуцију (1907–1917)*, Београд 2005.

Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првој светској рају*, Београд 1980.

Пјер Ренувен, *Евројска криза и први светски рај*, Загреб 1965.

Paul G. Halpern, *A Naval History of World War 1*, Rutledge 1994.

Peter Parker, *The Last Veteran. Harry Patch and the Legacy of War*, New York 2010.

Радивоје Бојовић, *Драјуин Гавриловић, мајор са чином жуковника*, Чачак 2007.

Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004.

Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War 1914–1918*, Cambridge 1998

Саво Скоко, *Војвода Рагомир Пућник*, Београд 1984.

Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004.

Slavoljub Ђukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obraćuna Josipa Broza*, Beograd 1990.

Thierry Hardier, Jean-François Jagielski, *Combattre et Mourir pendant La Grande Guerre 1914–1925*, Paris 2004.

Тома Миленковић, *Трсиеник и околина у Првом светском рају*, Београд 2007.

Владимир Љебедев, *Како и зашто су умирали Срби*, Београд 1927.

Владимир Ђоровић, *Огноси између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време раја и окућације 1914–1918*, Лесковац 1988.

Владимир Стојанчевић, *Србија 1908–1918*, Београд 1995.

Вук Винавер, *Јуославија и Француска између два светска раја. Да ли је Јуославија била француски сашелић?*, Београд 1985.

Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.

Живко Павловић, *Ойсага Скадра 1912–1913. Прилої и историји Првої балканскої раша*, Београд 1926.

Живко Павловић, *Бишка на Јагру августа 1914, 1924.*

Санитет и борбене неурозе

Аријус Ван Тинховен, *Сирахоше раша у Србији. Дневник рашної хирурја*, Београд 2005.

Александар Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916*, Београд 2006.

Ben Shephard, *A War of Nerves. Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Harvard 2001.

Група аутора, *Stresovi rata*, Београд 1994.

Hugo Klajn, *Ratna neuroza Jugoslovena*, Београд 1955.

Владимир Станојевић, *Историја српскої војної санишетиа*, приредили М. Јовановић и М. Перишић, Београд 1992.

Владислав Клајн, *Неурозе. Теорија и клиничка пракса*, Београд 1962.

Културна историја

Андреј Митровић, *Историјско у Чаробном брету. Покушај интердисциплинарної оледа*, Београд 1977.

Андреј Митровић, *Култура и историја*, Београд 2008.

Antoine Prost et Jay Winter, *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*, Paris, Seuil, 2004.

Bernard Devaux, *Peindre la Grande Guerre 1914–1918*, Paris 2008.

Група аутора, *Винча – праисторијска метропола*, Београд 2008.

George L. Mosse, *Fallen Soldiers*, New York 1990.

Joanna Bourke, *Dismembering the Male: Men's Body, Britain, and the Great War*, Chicago 1996.

Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth Century History*, New York 1999.

Jay Winter, *Sites of Mourning. Sites of Memory: the Great War in European Cultural History*, Cambridge 1996.

Jay M. Winter and Emmanuel Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 1999.

Lynn Hunt, *The New Cultural History*, Berkley, Los Angeles, London 1989.

Миланка Тодић, *Историја српске фотиграфије: (1839–1940)*, Београд 1993.

Marc Ferro, *Cinéma et Histoire*, Paris 2003.

Omer Bartov, *L'armée d'Hitler*, Paris 1999.

Paul Gough, "Military drawing and British war art, 1914–1918", у, *Peindre la Grande Guerre*, ур. Bernard Devaux I, Paris, 2000, 97–111.

Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи*, Београд 2005.

Robert Frank, Laurent Gervereau, Hans Joachim Neyer, *La course au modern. France et Allemagne dans l'Europe des années vingt, 1919–1933*, Paris 1993.

Štefan Cvajg, *Jučerašnji svet*, Beograd 2009.

Tereza Žiro, *Film i tehnologija*, Beograd 2003.

Веља Павловић, „Глумац живи у сећањима других – Љуба Тадић“, *Ниво 23*, I, Београд 2012, 257–259.

Култура сећања

Aude Richard, *14–18. Mémoires partagées*, Bruxelles 2008.

Борислав Гроздић, *Православље и раиш. Прилои проучавању схваћања Срба о раишу*, Београд 2001.

Војислав Суботић, Петар Опачић, Гојко Миљанић, Предраг Павловић, *Меморијали ослободилачких раишова Србије*, II, 1, Београд 2006, 107.

Géraud Bénech, Laurent Loiseau, *Champs de bataille de la Grande Guerre*, Paris 2008.

Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago-London 1992.

Марина Зековић, *Раишни сликари, фошитографи аматери и дописници фошитографи у српској војсци 1914–1918*, Београд 2001.

Gordana Đerić, *Prošlost u sadašnjosti*, Beograd 2010.

Драгана Лазаревић-Илић, *Солунски фронт у објективу раишног сликара и фошитографа Драгослава Павловића*, Ваљево 2004.

Henry Glassie, *Material Culture*, Bloomington 1999.

Henry Glassie, Barbara Truesdell, "A Life in the Field: Henry Glassie and the Study of Material Culture", *The Public Historian*, IV, 30, 2008, 59–87.

John R. Gillis, *Commemorations. The Politics of National Identity*, New Jersey 1994.

Jan Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd 2011.

Jan-Werner Müller (ур.), *Memory & Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, Cambridge 2004.²

Klaus Rot, *Slike u glavama*, Beograd 2000.

Lea David, „Sećam se, dakle, postojim: identitet Srba kao refleksija kulture sećanja“, ур. Gordana Đerić, *Pamćenje i nostalgija*, 152–167.

М. Brkljačić, S. Prlenda, приређ., *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.

Олга Манојловић-Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменској архитектури Првој и Другој светској раиша на тлу Србије*, докторска дисертација, Београд 2004.

-
- Pavle Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Beograd 2009.
Pierre Nora, *Realms of memory*, I–III, Columbia 1996.
Pol Virilio, *Rat i film. Logika percepcije*, Beograd 2003.
Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2005.
Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd 2006.
Тодор Куљић, *Превладавање прошлости*, Београд 2002.
Raul Žirade, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000.
Saunders N. J., *Killing Time, Archeology and the First World War*,
Stroud 2007.
Yves Desfossés, Alain Jacques, Gilles Prilaux, *L'archéologie de la Grande Guerre*, Rennes 2008.

Наоружање и техника

- Аноним, *О нашем шојовском пишању*, Београд 1906.
Anonim, *Manual for the Battery Commander Field Artillery 75 mm Gun*,
Washington 1917.
Александар Стаматовић, *Ог шрешњиної шоја до савремене артиљерије: 1804–1878*, Београд 2003.
Александар Стаматовић, *Конструисање пројектила*, Београд 1995.
Бајд М. Мико, *Познавање савремене артиљерије (технички и тактички појмови за употребу артиљерије)*, Београд 1937.
Бојан Димитријевић, Јовица Драганић, *250. ракетна бригада ПВО*, Београд 2007.
Бориша Радовановић, Предраг Илић, Радмила Миљивојевић, Игор Борозан, *Историјска и уметничка башина Војнотехничког завода*, Крагујевац 2005.
Бранко Богдановић, *Колевка српске индустрије, сто педесет година фабрике оружја*, Крагујевац 2003.
Војан В. Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918–1944*, Beograd 2012.
Christian M. Ortner, *The Austro-Hungarian Artillery from 1867 to 1918. Technology, Organization and Tactics*, Vienna 2007.
Група аутора, *Српска авијација 1912–1918*, Београд 1993.
Група аутора, *Артиљерија у савременом боју*, Београд 1953.
Frederik Er, *Artiljerija, nekad, sad i ubuduće*, Beograd 1953.
Hotimir Bugrer, *Filozofija tehnike*, Zagreb 1979.
I. S. Pročko, *Artiljerija, bog rata*, Beograd 1948.
Michael E. Haskew, *Artillery from World War I to the Present Day*, London 2010.
Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002.

Милић Ј. Милићевић, *Пруџа ка Јаграну: крајња историја железничке кампање Србије за проглед на Јагранско море*, Београд 2007.

Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Београд 2004.

Mile Vjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Београд 1994.

Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007.

Слободан Жуњић, *Модерност и филозофија*, Београд 2009.

Sungook Hong, *Wireless from Markoni's Black-Box to the Audion*, Cambridge – London 2001.

Tenney L. Davis, *The Chemistry of Powder and Explosives*, Boston 1992.

Vojna enciklopedija, IV, V, Београд 1973.

В. П. Внуков, *Армијерија*, Београд 1948.

Wilfried Feldenkirchen, *Werner von Siemens. Inventor and International Entrepreneur*, Columbus, 1994.

William Manchester, *The Arms of Krupp. The Rise and Fall of the Industrial Dynasty that Armed Germany at War*, New York 2003.

Живорад Спасић, *Крајујевацка војна фабрика 1853–1953*, Београд 1973.

Yves V. Raic, „The Nation is Clothed with New Dignity. Canada's Coming of Age at Versailles“, у: *Први светски рат и Балкан 90 година касније*, Београд 2011, 33–52.

Регрути, ветерани и послератни свет

Antoin Prost, *Les anciens combattants 1914–1940*, Paris 1977.

Бојан Димитријевић, *Драгољуб Михаиловић. Илустрирана монографија*, Београд 1998.

Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд 1992.

Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000.

Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Београд 1979.

Dominique Venner, *Ernst Jünger. Un autre destin européen*, Paris 2009.

Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, III, Београд 1999.

Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Београд 2007.

Mile Vjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Београд 1997.

Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, I, Београд 2001.

Nikola Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd 1991.

Stéphane Audoin-Rouzeau, Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l'après-1918*, Paris 2008.

Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 2008.

Владимир Ј. Радојевић, Добросав Миленковић, *Пројаси српских рејруша 1915*, Београд 1967.

Архитектура, урбанизам и војни споменици

Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

A. Kovacs, *Monumentumok axel sohaborubol*, Budapest 1985.

Александар Игњатовић, *Јујословенство у архитектури 1904–1941*, Београд 2007.

Дарко Шаренац, *Паркови, људи, догађаји: београдска скулптура у слободном простору*, Београд 1990.

Данило Шаренац, „Традиција нерегуларних група: споменик војводи Вуку у Београду“, *Простори памћења: зборник радова / Spaces of Memory: collection of works*. Том 2, Уметност – Баштина / Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд 2013, 40–57.

Душан Кашић, *Светла Пејка и њена кайела на Калемегдану*, Београд 1987.

Душан Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светлиње*, Београд 1970.

Дубравка Стојановић, *Калгрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2009².

Група аутора, *Споменици и гробља из ратова Србије 1912–1918*, Београд 1976.

Хранислав Милановић, *Зеленило Београда*, Београд 2006.

Миодраг Јовановић, *Вајар Ђока Јовановић (1861–1953)*, Београд 2008.

Neil Hanson, *Unknown Soldiers. The Story of the Missing of the First World War*, New York 2005.

Игор Борозан, *Рејрезентативна култура и политичка пројекција: споменик кнезу Милошу у Неошину*, Београд 2006.

Миодраг Соколовић, *Зејинлик, српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986.

Мирослав Тимотијевић, „Престоничка урбана меморија и флексибилна национална географија: сађење младице таковског грма у београдском дворском парку“, *Наслеђе*, X, 2009, 12–25.

Олга Манојловић-Пинтар, *Традиције Првој светској рати у београдској јавности 1918–1941*, магистарски рад, Београд 1996.

Петар Опачић, *Солунски фронт. Зејтинлик*, Београд 2004.

Угљеша Рајчевић, *Заширано и зашито*, Нови Сад 2001.

Slobodan Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX–XX veka*, I–III, Београд 2005.

Славомир Караџић, Снежана Караџић, *Водич кроз Београд*, Београд 1988.

Зоран М. Јовановић, *Зебрњак. У трагању за јорукама једног сјоменика или о култури сећања код Срба*, Београд–Горњи Милановац 2004.

Чланци и расправе

Александар Н. Андрић, „Суделовање монитора код првог напада на Београд“, *Рајнички гласник*, V, 1, 1926, 8–9.

Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. Српске добровољачке дивизије у Добруци 1916“, *Добровољци у ослободилачким рајновима Срба и Црногораца*, Београд 1996, 125–135.

Арчибалд Рајс, „Излет на Кајмакчалан 1921“, *Рајнички гласник*, 1, X, 1922, 290–295.

Анђелка Цвијић, „Славна историја нашег заборав“, *Политика*, 27. септембар 2009, 9.

Аца Радаковић, „На српској земљи“, *НИН*, 403, 21. септембар 1958, 12.

Аноним, „Спомен-плоча чиновницима Државне Хипотекарне банке“, *Рајнички гласник*, 6, XI–XII, 1927, 418.

„Г. Пашићева агитација“, *Политика*, 8. мај 1905.

„Брзометни топови“, *Политика*, 2. април 1905.

„Десет модерних чуда“, *Политика*, 13. новембар 1913.

„Санитетски аутомобили“, *Политика*, 9. јун 1913.

„Зашто Шнајдер?“, *Политика*, 1. април 1905.

„Новости из Крагујевца“, *Политика*, 15. март 1905.

„Зајам пред Скупштином“, *Политика*, 8. мај 1905, 1.

„Зајам“, *Политика*, 25. април 1905, 1.

„Солунска ратна читанка“, *Рајнички гласник*, 3, VIII, 258–261.

„Аустријанштина у Загребу“, *Политика*, 5. април 1922, 1.

„Изложба г. Марјановића“, *Рајнички гласник*, V, 1, 1926, 26.

„Слава противаеропланских пукова“, *Политика*, 1. октобар 1938.

„Александар М. Глишић“, *Рајник*, 38, X, 1922, 138–145.

„Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника“, *Рајнички гласник*, 2, I, 1923, 7–13.

„Поколење за песму створено“, *Политика*, 9. мај 1989, 27.

-
- „Жртве полицијског чиновништва у прошлome рату“, *Полиција*, 6, I, 1919, 3–4.
- „Штете у Земуну“, *Полиџика*, 7. фебруар 1915, 1.
- „Бомбардовање Београда“, *Полиџика*, 11. фебруар 1915, 1.
- „Ратни албум 1914–1918“ *Рајнички џласник*, 3, III, 1924, 103.
- „Прва жртва наше авијације, наредник пилот Михаило Петровић“, *Полиџика*, 1. октобар 1931, 6.
- „Протокол седница Средишне управе у 1924“, *Рајнички џласник*, 3, XI, 1924, 377–390.
- „Конгрес ратника у Лондону“, *Рајнички џласник*, 4, III, 1925, 79–80.
- „Зајам пред Скупштином“, *Полиџика*, 8. мај 1905.
- „Значај технике и утицај њен на ратоводство“, *Рајник*, XXXVII, јануар март 1921, свеска I–III, 71–98.
- „Колубарска битка“, *Рајнички џласник*, IV, 1929, 135–145.
- „Прилог историји наше брдске батерије“, *Рајник* XXXVII, 1921, I–III, 103–138.
- „Истина о Солунском процесу“, *Полиџика*, 22. септембар 1958, 14–15.
- „Рад 6. Тимочког прекобројног пука I позива у борбама око Гучева 16–19 септембра 1914. год и употреба истакнуте артилерије у тим борбама“, *Рајник*, VI, VIII, 1928, XLIV, 55.
- „Адмирал Трубриц“, *Рајнички џласник*, V, 2, 1926, 60.
- „За Фонд болесних рез. Официра и ратника“, *Рајнички џласник*, 3, I, 1924, 22.
- „Београд пред Краљеву свадбу“, *Полиџика*, 12. мај 1922, 2.
- „Једна срамота“, 27. април 1922, 1.
- „Страх Смедерева“, *Полиџика*, 30. април 1922, 2.
- „Резервни официри и ратници“, *Полиџика*, 14. март 1922, 3.
- „Посланица Главног одбора Савеза Ратних Добровољаца Краљевине Југославије“, *Добровољачки џласник*, 4, XII, 1931, 267–277.
- „Признање ратних година“, *Рајнички џласник*, 1, III, 1922, 107.
- „Историја нашег Удружења“, *Рајнички џласник*, I, 1, 1922, 5.
- „Трећи годишњи конгрес Међусавезничке Федерације ратника“, *Рајнички џласник*, 2, I, 1923, 7.
- „Ратна одштета“, *Рајнички џласник*, I, 1, 1922, 17.
- „Глас јавности“, *Рајнички џласник*, II, 11, 1923, 359.
- „Дуговање наших ратника“, *Рајнички џласник*, 3, X, 1924, 323.
- „Нашим друговима ратницима“, *Рајнички џласник*, 3, I, 1924, 32.
- „После разврставања“, *Рајнички џласник*, 3, I, 1924, 5.
- „Закон о устројству војске“, *Рајнички џласник*, 3, III, 1924, 74.
- „Бањски павиљон за резервне официре“, *Рајнички џласник*, 1, III, 1922, 97.

-
- „Тражите исправку“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 170.
- „Губици Савезника у Светском рату“, *Рајнички гласник*, 13, IV–V, 1934, 197.
- „Пропаст резервних трупа у Албанији“, *Полиџика*, 4. фебруар 1920, 1.
- „Резервни официри Краљевине Југославије на почетку 1941 године“, *Рајнички гласник*, 20, II, 1941, 61.
- „Милан Плут“, *Рајнички гласник*, 4, IV, 1925, 128.
- „Конгрес ратника у Лондону“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 79–80.
- „Народна одбрана нашем Удружењу“, *Рајнички гласник*, 3, VI–VII, 1924, 219.
- „Инвалидско питање“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 38.
- „Албанска споменица“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 201.
- „Закон о признању заслуга“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 76.
- „Велика забава Удружења“, *Рајнички гласник*, 3, III, 1924, 84.
- „Пројекат Закона о признању заслуга ратницима из 1876, 7, и 8. 1885 и из 1912–20. године“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 315–322.
- „Закон о признању заслуга ратницима“, *Рајнички гласник*, 3, I, 1924, 23.
- „Предлог закона о признавању ратних заслуга“, *Рајнички гласник*, 4, VI–VII, 1925, 163–170.
- „Споменици заслужнима за Отаџбину“, *Полиџика*, 19. септембар 1929, 8.
- „Закон о правима и повластицама подофицира, каплара и редова одликованих златним орденом Кара-Ђорђеове звезде са мачевима“, *Рајнички гласник*, 10, IV, 1931, 146.
- „Одлагање пута на Крф“, *Рајнички гласник*, 4, V, 1925, 159.
- „Војвода Живојин Р. Мишић“, *Рајнички гласник*, I, 2, 1922, 50.
- Ж. Девчански, „Пред другим (15) септембром“, *Рајнички гласник*, II, 9, 1923, 279.
- „Откривање споменика Палим јунацима Тимочке дивизије првог позива у борби на Легету (Срем)“, *Рајнички гласник*, II, 10, 1923, 340.
- „Споменица Јована Бабунског“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 35.
- „Пренос костију војводе Вука“, *Рајнички гласник*, II, 9, 1923, 303.
- „Краљево за изгинуле ратнике“, *Рајнички гласник*, I, 2, 1922, 79.
- „За историју нашег уједињења (од 1908–1918)“, *Рајнички гласник*, 3, V, 1924, 154–155.
- „Споменик трећепозивцима“, *Рајнички гласник*, II, 7–8, 1923, 270.
- „Споменик браниоцима Београда“, *Рајнички гласник*, II, 3, 105.
- „Јубилеји и свечаности“, *Рајнички гласник*, 4, III, 1925, 78.
- „Општа ратничка костурница“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 380.
- „Помен на гробљу наших војника“, *Полиџика*, 12. новембар 1927, 3.

„Недовршен споменик изгинулим борцима из Краљева“, *Полиџика*, 8. октобар 1937, 9.

„Подизање ратничке костурнице на Новом Гробљу“, *Рајнички џласник*, 6, X, 1927, 413–415.

„Слава полицијске жандармерије“, *Полиција*, 1922, IX, 11, 12, 535–538.

„Говор команданта жандармерије, дивизијског генерала г. Војислава П. Томића. На дан жандармеријске славе на 1. дан Духова 25–VI–1924. год.“, *Полиција*, XI, 1924, 13, 14, 487–489.

„Једна срамота“, *Полиџика*, 27. април 1922, 1.

„Граната у торњу“, *Полиџика*, 14. фебруар 1922, 3.

„Гробља палих и умрлих у рату“, *Рајнички џласник*, II, 10, 1923, 351.

„Наша гробља у Чехословачкој“, *Рајнички џласник*, 2, II, 1923, 47.

„Капела на зејтинличком гробљу у Солуну“, *Рајнички џласник*, 1923, 47.

Александар Недок, Милисав Секулић, „Епилог Првог светског рата у бројкама“, *ВСП*, 65, 2008, 99.

„Српско војничко гробље у Паризу“, *Полиџика*, 21. октобар 1928, 7.

„За српско војничко гробље у Паризу“, *Полиџика*, 17. јануар 1931, 9.

„Помен на југословенском војничком гробљу у Тијеу“, *Време*, 30. јун 1933, 2.

„Припреме за подизање *Рајничкој Дома* у Београду“, *Рајнички џласник*, IX, Београд 1930, 365.

„Одвојено мишљење г. Пере Поповића“, *Рајнички џласник*, III, Београд 1933, 120.

Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Рајнички џласник*, VI, Београд 1932.

„Ратнички Дом је довршен“, *Рајнички џласник*, XII, Београд 1931, 546.

„На почетку Нове године“, *Рајнички џласник*, 10, I, 1931, 1.

„Костурница Ружица“, *Рајнички џласник*, 4, II, 1925, 55.

„Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Рајнички џласник*, VII, Београд 1930, 225.

„Свечано освећење ратничке костурнице и споменика браниоцима Београда“, *Полиџика*, 21. новембар 1931, 3.

„На бојним пољима Француске. Хаџилук југословенских ратника и резервних официра, чланова Удружења“, *Рајнички џласник*, 10, VII, 1931, 289–300.

„Библиотека Ратничког Пантеона“, *Рајнички џласник*, 4, III, 1925, 77.

„Једна задовољена потреба“, *Рајнички џласник*, 4, IV, 1925, 100.

„Освећење наше заставе и годишњи збор“, *Рајнички џласник*, 5, IV, 1926, 118.

„Значај наших свечаности у Загребу“, *Рајнички џласник*, 5, IV, 1926, 137.

„Наш конгрес и освећење наше заставе“ *Рајнички гласник*, 5, VI–VII, 1926, 171.

„Споменик палим ратницима на Гучеву је готов“, *Полиџика*, 13. октобар 1929, 7.

„Савез ратничких удружења“, *Рајнички гласник*, 4, II, 1925, 34.

„Поводом другог (15.) септембра 1918“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 178.

„Помен палим ратницима“, *Рајнички гласник*, 1, VII, 1922, 201.

„Акција за Добровољачки музеј и архиву“, *Добровољачки гласник*, 5, XII, 1931, 330–331.

„Споменици наших јунака“, *Рајнички гласник*, 10, II, 1931, 50–55.

„Наши мртви другови“, *Рајнички гласник*, 16, VII, 1937, 523–537.

„Међусавезника Федерација Старих Ратника (Фидак и избора председника Немачке)“, *Рајнички гласник*, 4, V, 1925, 155.

„Посета наших ратника Француској“, *Добровољачки гласник*, 5, XII, 1931, 280–282.

„Зидање нове зграде Ратничког Дома и стање зајмова“, *Рајнички гласник*, 19, V, 1940, 276–301.

„Свечано освећење другог дела Ратничког Дома Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 39.

„Нови хотел ратничког дома“, *Рајнички гласник*, 20, I, 1941, 59.

„Реч комесара Удружења“, *Рајнички гласник*, 19, X, 1940, 553.

„Оснивачка скупштина носилаца Албанске споменице у Пожези Ужичкој“, *Полиџика*, 14. април 1938, 10.

„Једанаести новембар“, *Полиџика*, 12. новембар 1940, 11.

„Помен изгинулим и помрлим официрима у борбама за ослобођење“, *Полиџика*, 12. новембар 1940, 11.

„Протест Владимира Дедијера поводом књиге *Србија и Албанија преко полиџике Србије према Албанцима од 1878. до 1914.*“, *Полиџика*, 16. мај 1989, 9.

„Зоран Ј. Продановић“, *Полиџика*, 5. октобар 1929, 7.

„Аудијенција код Његовог Величанства Краља“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 371.

„Велики пријатељ из најтежих дана“, *Рајнички гласник*, 10, III, 1931, 98.

„Опет о рђавим филмовима“, *Рајник*, XLVIII, 9, 1932, 113.

„Премијера нашег ратног филма *За часи Ошаџбине*“, *Полиџика*, 3. мај 1930, 7.

„Обележен јубилеј Церске и Колубарске битке“, *Полиџика*, 11. мај 1989, 10.

„На Ветернику 1918“, *Полиџика*, 14. септембар 1958, 8.

„Учешће југословенских добровољаца“, *Полиџика*, 11. септембар 1958, 7.

„Разговор са Жиком Митровићем. Личности и њихове судбине“, НИН, 8. август 1964, 10.

„Пре 40 година: Пробој Солунског фронта“, НИН, 402, 14. септембар 1958, 9–10.

„Споменици у Србији“, *Цетињски вјесник*, 26. фебруар 1912.

„За споменик Синђелићу“, *Цетињски вјесник*, 26. мај 1912.

„Краљев говор“, *Полиџика*, 4. март 1905.

„Примање зајма“, *Полиџика*, 6–8. децембар 1906.

„Зашто?“, *Полиџика*, 5. април 1905, 1.

„Хоће – неће“, *Полиџика*, 21. април 1905, 1.

„Српска војска. Мишљење једног руског генерала“, *Полиџика*, 10. јун 1913.

„Зајам од 120 милиона закључен“, *Полиџика*, 24. април 1905, 2.

„Турски топови“, *Полиџика*, 19. април 1914, 2.

„Војно-технички завод“, *Полиџика*, 14. март 1914, 3.

„Свечано освећење другог дела Ратничког Дома Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 39.

„Пошта једној храбрости“, НИН, 708, 2. август 1964, 1.

„После 50 година. Пејзаж смрти на Церу“, НИН, 709, 9. август 1964, 12.

„Бачка капе заменили су шлемови“, НИН, 708, 2. август 1964, 12.

„Догађаји на Београдском универзитету“, *Билџен*, ЈНП Збор, 33, 34, 1. децембар 1939, 12.

„Помен на Костурници бранилаца Београда о 25-годишњици погибије осам хиљада хероја“, *Рајнички гласник*, 19, X, 507–601.

Б. М. Давидовић, „Глас млађих“, *Рајнички глас*, 16, I, 1937, 25–29.

Б. П. „Четрдесет година од пробоја Солунског фронта“, *Полиџика*, 10. септембар 1958, 5.

Беда фон Берхем, „Београд у 1915. години. Прелаз аустро-угарске 9-те брдске бригаде преко Дунава“, *Рајник*, XLIX, VI, 1933, 84–100.

Божидар Ј. Димитријевић, „Битка на Церу у писмима једног резервног потпоручника“, *Полиџика*, 21. јануар 1929, 1.

Б. Павловић, „Српски санитет на Солунском фронту“, *Српски архив*, 117, 1–2, Београд 1989, 115–124.

Б. Павловић, „Јевреји лекари у ослободилачким ратовима Србије“, *Српски архив*, 118, 3–4, 1990, 149–153.

Божидар Путниковић, „Фортификацијско уређење бојишта Моравске Дивизије код с. Груништа 1916–1918“, *Рајник*, XLVIII, 9, 1932, 41–67.

Борислав Ратковић, „Операције српских и бугарских снага под Једреном 1912–1913“, ВИГ, 1, 1971, 45–79.

-
- Божидар Перaziћ, „Одбрана Скадра“, *Рајник*, XLVI, 11, 1930, 76.
- Богомир А. Богић, „Суђење Управи инвалидног удружења“, *Полишика*, 26. фебруар 1933, 5.
- Божин Симић, „Морална мобилизација. Потреба наше духовне линије Мажино“, *Рајнички гласник*, 19, I, 1940, 10–14.
- Чедомир Митриновић, „Ратна трилогија од Ст. Јаковљевића“, *Народна одбрана*, XI, 48, 864–867.
- Драгољуб Живковић, „*Рајни доживљај* Драгољуба Живковића из Полома“, *Годишњак за друштвену историју*, VIII, 1–2, Београд 2001, 101.
- Душан Шијачки-Видовдански, „Смрт Љубе Давидовића“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 50–51.
- Д. К. С. „Јуриш до првог упада у положај“, *Рајник*, LI, 11, 1935, 76–101.
- Даница Р. Агатоновић, „Југословенска женска секција Фидака-а“, *Рајнички гласник*, 16, VIII, 1937, 575.
- Данило С. Калафатовић, „Поенкареови мемоари из доба нашег повлачења у 1915. години“, *Рајник*, XLVIII, 11, 1932, 151–160.
- Д. Јн, „Тор“, *Војна енциклопедија*, X, Београд 1975, 22–25.
- David Berliner, “The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology,” *Anthropological Quarterly*, 1, 2005, 9–23.
- Д. Шаренац, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, зборник радова *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2014, 359–376.
- Данило Шаренац, „Традиција нерегуларних трупа: споменик војводи Вуку у Београду“, *Проспори памћења: зборник радова / Spaces of Memory: collection of works*, II, Уметност – Баштина / Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд 2013, 40–57.
- Драгољуб Живојиновић, „Дневник адмирала Ернеста Трубрица као извор за српско-британске односе у 1918. години“, *Србија 1918. године*, Београд 1988, 141–160.
- Драгољуб М. Јовановић, „Audi Alterem Partem“, *Рајник*, XXXX, 1–2, 1924, 171–172.
- Д. Б. „Ископана бомба наспрам куле Небојша“, *Полишика*, 25. децембар 2009, 24.
- Д. Ст. „Тактика у прошлости и будућности“, *Рајник*, LIX, 10, 1938, 6–35.
- Дубравка Стојановић, „Каква нам је настава историје потребна за демократију?“, *Токови историје*, 1–2, 1995, 201–206.
- Дубравка Стојановић, „Предговор“, *Никола Пашић у Народној скупштини*, III, Београд 1997.
- Душан Тврдоорека „15-годишњица напада „Хамидије“ на наше транспортне у заливу Сан Ђовани ди Медуа“, *Рајнички гласник*, 7, III, 123–132.

Добривој М. Стојадиновић, „Озбиљни и тешки задаци нашег Удружења“, *Рајнички глас*, 16, II–III, 1937, 228.

Добривој М. Стојадиновић, „Наш глас“, *Рајнички гласник*, 16, I, 1937, 18.

Добросав М. Стојадиновић, „Начело сарадње“, *Рајнички гласник*, 20, II, 1941, 69–73.

„Свечано освећење другог дела Ратничког дома и клуба Резервних официра“, 19, II, 1940, 107–110.

Д. М. С., „Помагање нашег удружења“, *Рајнички гласник*, 19, XII, 1940, 719.

Д. М. С., „Американска легија и Југославија“, *Рајнички гласник*, 16, XI–XII, 1937, 874.

Душан Шијачки-Видовдански, „Смрт Љубе Давидовића“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 50–51.

Драгиша М. Стојадиновић, „Колубарска офанзива“, НИН, 722, 8. новембар 1964, 9–14.

Драгиша Ђорђе Карађорђевић, „Истина о моме животу“, *Полишика*, 2. август 1968, 9.

Д. К. „Данас ће се на гробља палих војника положити венци“, *Полишика*, 15. септембар 1958, 5.

Д. С. „Недавно у Народној банци Србије. Поново откривене три спомен-плоче“, 14. септембар 1989, 14.

Д. Адамовић, „Фестивал разочарања“, НИН, 8. август 1964, 10–11.

Душан П. Стефановић, „Учествовање француских морнара при одбрани Београда новембра 1914. и октобра 1915“, (превод), *Рајнички гласник*, 14, I, 1935, 19–37.

Ђ. Берар, М. Караџић, „Нашим народима слобода никад није поклањана“, *Полишика*, 1. децембар 1988, 8.

Ђура Ил. Аврамовић, „Борбе на Малој Ади“ *Рајнички гласник*, 8, III, 172–182.

Ђока Поповић, „Хумке под туђим небом“, НИН, XIV, 16. август 1964, 710.

Ђуро Шурмин, „Из записа о нашим у Араду (1914–1916)“, *Народна одбрана*, 11, IX, 1936, 134–137.

Eric Labayle, “L’odyssée du corps de cavalerie Sordet”, *La magazine de la Grande Guerre*, 15, 2003, 10–20.

Ernest Kantorowicz, “Pro Patria Mori in Medieval Political Thought”, *American Historical Review* 3, 1951, 470–492.

Goran Miloradović, „Poreklo i značenje likova u Zamjatinovom romanu *Mi*“, *Tokovi istorije*, 1–2, 1995, 167–178.

Ивана Анојчић, „Градиће се споменик ослободиоцима Београда“, *Полишика*, 17. јун 1985, 9.

Jay Winter, „Shell-shock and the Cultural History of the Great War“, *Journal of Contemporary History*, 35, 1, 7–11.

Јован М. Наумовић, „Са њовозденим пуком Књаза Михаила у 1912“, *Рајнички гласник*, 2, V, 1923, 139–145.

Jean-Jacques Becker, „L'Evolution de l'historiographie de la Première Guerre mondiale“, *Revue Historique des Armées*, 242, 2006, 4–15.

Јеврј. Ј. Дамјановић, „Историски податци за брдску артилерију II позива народне војске – Дебанжову и њен рад у рату 1914. 1915. и 1916. године“, *Рајник*, XLII, 11, 1926, 50–83.

Јован С. Јовановић, „Ратнички музеј“, *Рајнички гласник*, V, Београд 1932, 207–208.

К. Н. Милутиновић, „Још један немачки роман из српске историје“, *Народна одбрана*, XI, 1936, 30, 575–577.

Крунослав Спасић, „Дневник и извештаји пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа у Србији, о почетку Првог светског рата и у великим биткама српске војске 1914. године.“ *Колубарска бишка. Рајнички наџори Србије 1914. године*, Београд 1984, 172–189.

Коста Г. Перић „Морске мине“, *Рајник*, LVI, 6, 1940, 91–96.

Коста Димитријевић. „Нушић у Првом светском рату“, *НИН*, XIV, 16. август 1964, 710, 1964, 12.

Коста Димитријевић, „Бранимир Ѓосић у Првом светском рату. Карбол је мирис нашег детињства“, *НИН*, 712, 30. август 1964, 12.

Коста Кумануди, „О зајму“, *Полишика*, 1. децембар 1905, 1.

Љубиша Ристовић, „Споменик браниоцима Београда 1915. године“, *Полишика*, 2. октобар 1988, 13.

Љ. И. Ј, „Споменик ослободиоцима“, *Вечерње новости*, 13. децембар 1984, 7.

Љуб. Николић, „Једна лепа патриотска свечаност“, *Рајник*, LVI, 1, 1939, 134.

Љубомир П. Стефановић, превод предавања пуковника Етијена, „Постепено наоружање француске пешадије у току европског рата“, *Рајник*, XXXVII, I–III, 1921, 156.

Љубомир М. Марић, „Валандовски злочин и његове жртве“, *Рајник*, XLVI, 4, 1930, 25.

Љ. В. С. „Рад Конгреса“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 384.

М. Живковић, Ј. Стојић, „Југославија је створена борбом свих њених народа“, *Полишика*, 2. децембар 1988, 1.

Marius, „Управа фондова и пензионерске породице“, *Рајнички гласник*, 3, X, 1924, 326.

Милан Радосављевић, „Зашто?“, *Рајнички гласник*, 1, VIII, 1922, 259.

Милан Ђ. Радосављевић, „Поводом откривања спомен-плоче ратницима Народне Банке“, *Рајнички гласник*, 6, XI–XII, 1927, 371.

Милан Ђ. Радосављевић, „Наша реч“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 1.

Милић Милићевић, „Обука првих српских ваздухопловаца“, ГДИ, VIII, 3, Београд 2001, 233–246.

Мил. Ј. Николајевић, „Балканско војиште у светском рату“, *Рајник*, XLIV, 1, 1928, 17–42.

Мих. Ј. Јелисијевић, „Неспоразум између пешадије и артиљерије за време рата“, *Рајник*, XXXIX, 4, 1923, 42–71

Милош Ђ. Станковић, „Настава и наоружање за блиску борбу“, *Рајник*, XLVI, 7–8, 1930, 88–91.

Милорад Ђокић, „Шта се десило са *Аждахом*?“, *Полиџика*, 31. децембар 2009, 8.

Милош М. Михаиловић, „Улога и рад артиљерије Мачванског корпуса при заузимању Шапца и Мачве 10. и 11. августа 1914.“, *Рајник*, XLV, 1–2, 1929, 1–15.

Милан Ђ. Неђић, „Спрема државе за рат“, *Рајник*, XLII, 11, 1926, 16.

Милан Ј. Радојевић „Мачков камен. Материјал за историју борбе 14. 15. и 16. Септембра 1914.“ *Рајник* XI, XII, 1928, 137.

Михаило Рашић „Ратнику“, *Рајник* XXXVII, 1921, I–III, 8.

Милан Л. Рајић, „Свима младима“, *Прејорог*, 1, I, 1920, 32.

Мил. Т. Стојковић, „Једна захвалница Удружењу“, *Рајнички гласник*, 10, V, 1931, 230.

Милоје В. Јелисијевић, „Колубарска битка“, *Рајник*, LI, 2, 1935, 89.

Младен Ст. Ђуричић, „Један дан са маршалом Макензеном“, *Рајнички гласник*, 6, X, 1927, 388–390.

Милош Црњански, „Крв је весело текла за частан образ Београда“, *Идеје*, 21. мај 1934, 32–37.

Милош Црњански, „Оклеветани рат“, *Време*, 16. март 1934, 5–8.

Михаило Галогожа, „Правашки и кајмакчалански менталитет“, *Полиџика*, 5. октобар 1928, 1.

Младен Ст. Ђуричић „Наши резервни официри и ратници на хаџи-луку у Француској“, *Рајнички гласник*, 10, VI, 1931, 269.

Мил. С. Пурић, „Ванредни конгрес“, *Рајнички гласник*, 20, III, 1941, 115.

Михаило Швабић, „15. септембар“, *Рајнички гласник*, 19, IX, 1940, 537.

Милош Ђ. Станковић, „Садање стање немачког милитаризма“, *Рајнички гласник*, 8, II, 74–77.

Милена Милетић, „Непријатни јубилеји. Зашто се стидимо Солунског фронта“, НИН, 3012, 18. септембар 2008, 26–28.

М. Радошевић, „Пред вечерашњу приредбу у Сава центру“, *Полиџика*, 10. мај 1989, 9.

Милорад Т. Симовић, „Живи леш“, *Рајнички гласник*, 1935, 14, VII, 321–324.

Милорад Тешић, „Два објекта из два времена“, *Полиџика*, 8. април 1989, 19.

Милорад Тешић, „Необележена осматрачница“, *Полиџика*, 5. новембар 1983, 8.

Милорад Г. Радић, „Аутентичност осматрачнице с Кајмакчалана се проучава“, *Полиџика*, 18. септембар 1988, 15.

Милош Лазић, „Знаменити Срби: Драгутин Гавриловић. Историјска амнезија“, *Полиџика – Маџазин*, 421, фебруар 2009, 61.

Милан Радосављевић, „Зашто?“, *Рајнички гласник*, 1, VIII, 1922, 259.

Милош Тошић, Слободан Стевић, „Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова Србије није никаква *трупа траћана*“, *Полиџика*, 30. децембар 1988, 20.

Miroslav Jovanović, „Umreti za domovinu“, Glasilo projekta „Moderna, srpski nacionalni identitet u XX veku“, 3, 2001, 10–12.

М. Стојадиновић „После 50 година. Чеврнтија, забелешке старог ратника“, НИН, 713, 6. септембар 1964, 12.

Н. Тркља, „Почаст херојским браниоцима“, *Полиџика*, 12. септембар 1990, 15.

Ненад Лајбеншпергер, „Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом на Крупњу“, *Саопштења*, XI, Београд 2008, 311–331.

Николе Марковића, „Од којиле кошицу и њобеї зрно од кукуруз. Сујеверје у српској војсци током Првог светског рата“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 2007, 61–69.

Ник. Станаревић, „Зашто динар пада“, *Рајнички гласник*, I, 1, 1922, 15.

Никола Лекић, „Одржане свечаности у Солуну, на Крфу и Кајмакчалану“, *Полиџика*, 17. септембар 1958, 4.

Olga Manojlović, „Istorijski sadržaj u romanu *Čevengur* Andreja Platonova“, *Tokovi istorije*, 1–2, 1995, 147–165.

Олга Поповић-Обрадовић, „Демократија у Србији 1903–1914“, *О демократији*, уредио Јовица Тркуља, Београд 2005.

Предраг Д. Стојаковић, „*Кайија слободе* од Стев. Јаковљевића“, *Народна одбрана*, 1936, XI, 40, 736–737.

Предраг Миладиновић, „Прво обарање немачког аероплана над Крагујевцом“, *Крагујевац у грујој њоловини девейнаесїтої века*, Крагујевац 2010, 252.

Предраг Пејчић, „Два текста мајора Гавриловића“, *Политика*, 3. август 2007, 8.

Рад. Др. Јовановић, „Рад 5. Батерије Моравског пољског артиљеријског пука I позива народне војске у српско-аустријском рату 1914. године“, *Рајник*, XLVI, 7–8, 1930, 42.

Петар Опачић, „Југословенска војна историографија о Првом светском рату“, *Колубарска битка. Рајни најори Србије 1914. године*, Београд 1984, 105–106.

Петар Опачић, *Солунски фронт, Србија и Солунски фронт*, Београд 1984.

Предраг Милојевић, „Човек с топом“, НИН, 17, 14. мај 1967, 853, 24.

Ратник, „Редукција чиновника ратника“, *Рајнички гласник*, 3, II, 1924, 35.

Robert Gerwarth, „Memories of Defeat and Paramilitary Violence in East-Central Europe“, *A workshop at the Central European University, Budapest 23–25 March 2007*.

Р, „Нови Министар војни“, *Рајнички гласник*, 3, XI, 1924, 396–397.

Рад. Станојловић, „Инжињерија“, *Рајник*, XXXVII, 12, 1921, 23.

Р. М. „Родно место – Бранимиру Ћосићу“, НИН, XIV, 23. август 1964, 711, 8.

Ralph Lovett, „French/Serbian/Ottoman 75mm field gun in Iraq“, <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=70&t=136324> (21. 1. 2011)

С. Ђокић, „Призори времена смрти“, *Политика*, 21. септембар 1990, 12.

С. Вујчић, „Нема сигурног одговора“, *Политика*, 29. септембар 1988, 23.

Светозар Крајиновић, „Осматрачница, а не пушкарница“ 1. октобар 1988, 28.

Станислав Краков, „Од Солунског до Пречанског фронта. Још једно потребно објашњење за уваженим државником“, *Време*, 25. јануар 1928, 4.

Станислав Краков, „У одбрани националних светиња“, *Рајнички гласник*, 7, II, 1928, 75–89.

Снежана Димитрова, „Бугарска дебата“ о Великом рату и „његовим доживљајима“, ГДИ, VI, 1, 1999, 76–83.

Снежана Митраковић, „Људи из солунских ровова“, *Политика*, 23. август 1989, 10.

Саво Скоко, „Колубарска битка 1914“, *Рајни најори Србије 1914. године*, Београд 1984, 14.

Светомир С. Ђукић, „Искусство и теорија“, *Рајник*, LIII, 11, 1937, 86.

Ст. „Снабдевање интендантским потребама за време наших ратова за ослобођење и уједињење“, *Рајник*, XLVIII, 11, 1932, 26.

Саво Скоко, „Колубарска битка“, *Колубарска биџика. Рајни најори Србије у 1914. години*, Београд 1985, 9.

Стеван Љ. Пешић, „Снабдевање српске војске животним потребама за време реорганизације на Крфу“, *Рајник*, LV, 1, 1939, 36–37.

Сретен Стојановић, „Жалосна судбина наших споменика“, *Полиџика*, 3. јун 1930, 8.

Стари ратник, „Свечано освећење другог дела Ратничког дома и клуба Резервних официра“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 107.

Стари ратник, „Говор Министра војске и морнарице арм. генерала Г. М. Недића“, *Рајнички гласник*, 19, II, 1940, 110–115.

Ст. „Дечаци ратују против Поћорека“, *НИН*, 729, 27. децембар 1964, 5.

Урош М. Тешановић, „Операције у јесен 1914. у Србији. По приказивању мађарске Ратне архиве“, *Рајник*, 145–154.

Урош М. Тешановић, „Дунавска дивизија I позива у боју на Младом Нагоричану 23. и 24. октобра 1912. године“, *Рајник*, LI, 2, 1935, 1–19.

Влад. Ј. Белић, „Српска трилогија“, *Рајник*, LIII, 7, 1937, 172–187.

Владимир Ђурђевић, „Стари ратници у почасном строју“, *Полиџика*, 7. август 1988, 8.

Војислав У. Илић, „Учешће Коњичке дивизије у битци на Церу и борбама око Шапца 1914. године“, *Рајник*, XLVIII, 9, 1932, 61.

Војислав М. Павловић, „Гледиште о употреби и раду понтона“, *Рајник*, XLVI, 7–8, 1930, 81–101.

Вит. Јовановић, „Из мојих успомена“, *Рајнички гласник*, 13, VIII–IX, 1934, 317.

В. М. Симић, „Управном одбору Удружења рез. официра и ратника“, *Рајнички гласник*, 3, IX, 1924, 267–269.

В. Томић, „Рад на ратној хроници“, *Полиџика*, 8. октобар 1958, 7.

Вук Недељковић, *Споменик српским рајницима 1912–1918 у Краљеву*, излагање на конференцији *Просјори памћења, архивекшура – башџина – уметности*, 13. априла 2011. у Београду.

Vladimir Vuletić, „Nasilje u Srbiji. Zahuktala mašina mržnje“, *Vreme*, 1007, 22. april 2010, 22–25.

Живорад А. Лазић, „Јавна безбедност у 1921. години“, *Полиција*, IX, 18–25, 1922.

Ж. Милићевић, „Страдање Битоља“, *Полиџика*, 23. април 1922, 3.

Ж. Милићевић, „Опасност још није прошла“, *Полиџика*, 24. април 1922, 2.

Ж. Девчерски, „Наш нови Закон о устројству војске и морнарице“, *Рајнички гласник*, 6, X–XI, 1927, 362.

Живко Станисављевић, „Пробoj Солунског фронта“, *Полиџика*, 14. септембар 1958, 7.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Албала Давид 232
Александар, студент филозофије,
лик из романа Д. Смиљанића 91
Алексијевић Крста 274
Анри Пол Проспер 274
Арамбашић Драгомир 180, 202
Ардије Тјери 17
Асман Јан 21
- Бабунски Јован 175
Бакочевић Александар 258
Балугић Живојин 47, 48, 55
Барби Анри 67, 84, 103
Бертран Шарл 233
Бехмен Шефкија 239
Бибић Петар 181
Благојевић Милан 261
Богдановић Бранко 257
Богдановић Никодије 222, 224
Богих Богомир 215
Богосављевић Милутин 245
Божидар Топаловић 113, 114
Бојиновић Милоје 141
Бојовић Петар 66, 274
Бојовић Радивоје 57, 135, 141, 142
Бојовић Радован 151
Босиок Грујић 270
Бранислав, Брана, лик из романа
Бранимира Ћосића 105
Бранковић Младен 85
Броз Јосип Тито 244
Бруншмид Јосип 193
Будак Миле 131
Були Бенцион 232
- Вајферт Ђорђе 178, 232
Валанд Иво 208
- Ван Тинховен Аријус 34
Васић Драгиша, писац 78, 116, 117,
151
Васић Драгиша, посланик 144
Васић Милоје 11
Вељковић В., посланик НС
Краљевине Југославије 193
Верховски Роман 180, 181
Весковић Здравко 180
Веснић Миленко 131
Виља Панчо 30, 103
Винавер Станислав 11, 93
Вирилио Пол 276
Вјеј Пол 28
Влајић Дамјан 39, 75
Вујић Михаило 51
Вуковић Гаврило 264, 265
Вулетић Војислав 224
Вучковић Недељко 39
- Гавриловић Драгутин 244, 257, 258
Гаврић Момчило 272, 259
Гајић Јоксим 222
Гамбета Жуано 274
Гепрат Емил 274
Гијом Луис Мари 274
Гинић Димитрије 231
Глишић М. Александар 125, 264,
265
Грујић Сава 42, 43
- Давидовић Љуба 238, 240
Давидовић Миодраг 238
Даниловић Васа 163
Данлоп Џон 26
Дачић Тола, јунак из романа
Д. Ћосића 249

-
- Де Епере Франш 274
Де Мондезир Пијарон 137
Денић Јездимир 128
Депор Жозеф Албер 31
Диклић Арсен 245
Димитријевић Драгомир 151
Димитријевић Коста 256
Димитријевић, пуковник војске
Краљевине Југославије 240
Диренберг Шарл 56
Дифурно, жена, лик из романа
Д. Смиљанића 22
Достојевски Фјодор 41
Драгојевић Срђан 263–268
Драшковић Тихомир 144
Драшкоци Јулије 61
Думба Константин 43, 48
- Ђорђевић Д. Душан 150
Ђорђевић Димитрије 44, 50, 54
Ђорђевић Љугомир 84
Ђорђевић Стаменко 178
Ђоровић А. Драгутин 150
Ђурђевић Радослав 85
Ђурић Антоније 243, 251, 254
- Ежен Банту 50
- Живановић Живан 89
Живковић Милосав 142
Живковић Михаило 76, 79, 85, 89,
106–108, 138, 274
Живковић Петар 186
Живковић Чедомир 155
- Златић Живојин 144
Златић Радосав 150
Зоричић Мирослав 232
- Ивковић Стојан 85, 114, 115, 271
Игњатовић Александар 210, 211
Илић Д. Стеван 135, 141
Илић Ненад 253
- Јаковљевић Стеван 78, 90, 117, 247
Јанко, капетан српске војске 85
Јанковић Михаило 142
Јанковић, пуковник српске војске
127
Јегиелски Франсоа Жан 17
Јеленец, Витомир, Федор 213
Јингер Ернест 275
Јовановић Ђока 106
Јовановић Ђорђе 141
Јовановић Јован, архитекта 206
Јовановић Јован, посланик 43
Јовановић Љуба 184
Јовановић Милорад 232
Јовановић Пера 144
Јовановић Светозар 206
Јозеф Франц 45
Јокић Миодраг 274
Јошовић Ч. Влајко 150
Јуришић Видосава 231
Јуришић Павле Штурм 274
- Кадијевић Александар 191
Калушевић А. Милош 149, 150
Калушевић М. Божидар 150
Карађорђе Петровић 16, 33, 35, 61
Карађорђевић Александар I 33, 37,
69, 126, 148, 155, 165, 170, 180,
188, 195, 196, 200, 204, 207, 231,
235, 269, 271
Карађорђевић Ђорђе 256
Карађорђевић Марија 200
Карађорђевић Петар 36, 40, 58, 61
Карађорђевићи, династија 18, 45
Карић Богољуб 13
Катанић Милутин 141
Катићи, породица, јунаци романа
Д. Ђосића 248
Кецмановић, посланик НС
Краљевине СХС 170
Киш Егон 11, 65, 69, 86
Клинчић Јосип 232

-
- Ковачевић Цветко 264
Кондић Владимир 125
Кондић Слободан 273
Константиновић Милош 143
Корнмоно Рене 221
Кочић А. Петар 222
Краков Станислав 85, 89, 212, 245, 251
Краснов Никола 188
Криш Отон 101
Крлежа Мирослав 41, 87, 88, 212
Круп Марсел 61
Куљић Тодор 21
- Лазаревић Ђ. Михаило 150
Лазих Воја 148
Лауткин Јохан 153
Либкнехт Карл 36
Липовић З. Радомир 150
Ловрић Лујо 221, 254
Ломић Урош 148
Ломовић Урош 144
Лукић Живојин 181
- Љотић Димитрије 153, 238, 239
Љујић Велибор 245
Љутовац Звонимир 260, 261
Љутовац Радоје Рака 101, 102, 260–262, 276
- Максим Хајрем 26
Марен Луј 198
Маринковић Војислав 53
Марјановић Чеда 163
Марковић Милорад 90
Маркони Гиљермо 29
Маслаћ Драгутин 206
Матић Драгутин 250
Машин Драга 46
Менегело Франо 181
Метановић Чедомир 142
Мештровић Иван 184, 211
- Миленковић Добросав 148
Милетић Никодије 144
Милисављевић Мирослав 59
Милић Миливој 141
Милошевић Владимир 141
Милошевић Крста 132, 141
Милошевић Слободан 248, 260
Милуновић Коља 257
Митровић Жика 245–247, 268
Михаило Живковић 274
Михаиловић Драгољуб 241
Михаиловић Славка 88, 138
Мишић Живојин 60, 137, 170, 248, 274
Мојковић Светозар 144
Мортиро Андре 101
Мрцаловић Сава 231
Мршовић Б. Ђорђе 150
- Наумовић Ј. Јован 83
Недић Милан 226, 278
Немањићи, династија 210, 211
Нешковић Боривоје 256
Николић Андра 184
Николић М. Драгослав 150
Нобел Алфред 28, 58
Новаковић Стојан 39
Нора Пјер 20
Нушић Бранислав 114, 136
- Обилић Милош 91, 200, 203
Обреновић Александар 37, 38, 40, 46
Обреновић Милош 33, 35, 90
Обреновић, династија 270
Одавић Риста 213
Опачић Петар 271
- Павловић Антица 270
Павловић Живко 63, 66, 72, 94
Павловић А. Милан 231
Пачу Лазар 47, 56

-
- Пашић Никола 39–41, 43–45,
47–52, 54, 55, 72, 122, 130, 143,
170, 231, 248, 249, 265
Перишић-Вучић Тома 100
Перовић С. Властимир 150
Перовић А. Милан 150
Петковић Милан 105
Петровић М. Живан 133, 149
Петровић Илија 141
Петровић Растко 10, 11
Пећанац Коста 221
Пећинар Миладин 95, 253
Пешић Бранко 255
Пешић Петар 178
Пиперски Живко 180, 206
Плут Милан 232
Поповић Богдан 151
Поповић Дамњан 36, 48, 75, 126, 127
Поповић Петар 206, 208, 209
Прелевић Милорад 254
Прибићевић Милан 146
Прибићевић Светозар 212
Принцип Гаврило 266
Продановић Ј. Зоран 238
Продановић Јаша 238
Продановић Милета 85
Пурић В. Миљивоје 225
Путник Радомир 26, 46, 47, 170,
249, 274
- Радовановић Алекса 12
Радовановић К. Милорад 141
Радојевић Владимир 141
Радојевић Данило 270
Радосављевић Воја 231
Радосављевић Ђ. Милан 162, 163,
180, 181, 200, 207, 208, 210, 211, 215,
216, 218, 222–224, 230, 231, 236
Рајић Танаско 35, 36, 69, 83, 90, 91,
102
Рајс Арчибалд 221, 232, 251
Ранисављевић Милан 231
- Рачић Пуниша 212, 237
Рашић Михаило 56
Рибарац Стојан 39
Рид Џон 9
Ристић Милорад 141
Романов Николај II 188, 190
Росандић Тома 106
Ротшилд, породица 43
Роца Стеван 43
Рош Ђорђе 86, 90, 204
- Савић Милунка 250
Савић Недељко 231
Сарај Морис 274
Сибињанин Јанко 193
Симић Радомир 197, 199
Симић Стеван 240
Симовић М. Радисав 150
Смиљанић Драгослав 22, 84, 91,
267
Смиљанић Крста 89
Смиљковић Живојин 260
Спалајковић Мирослав 198
Станисављевић, пуковник српске
војске 60
Станојевић Владимир 148
Станојевић Јеремија-Јеша 269
Станојевић Станоје 21
Степановић Степа 16, 259, 274
Стефановић В. Љубомир 231
Стефановић, помоћник министра
просвете 231
Стојадиновић М. Добривој 222
Стојадиновић Милан 13, 238–240
Стојановић Љуба 51, 184
Стојчевић Јоца 231
Стојшић Алекса 114
Стошић Стаменко 240
- Талановић Годомир 142
Терзић Божидар 135, 140, 142

Тешић Милорад 273
Тешић-Грујић Загорка 270
Тимотијевић Коста 144
Толстој Лав 91
Топаловић Живко 66, 68
Тошић Милош 271, 274
Траније Андре Шарл 274
Трифуновић Бирчанин-Илија 239
Трифуновић Вукашин 68, 69, 223
Трифуновић Душан 167
Туцаковић П. Петар 150

Ђирковић Богосав 259
Ђирковић Д. Милица 187
Ђоровић Владимир 9
Ђосић Бранимир 105
Ђосић Добрица 247–249

Унковић Милорад 274

Faussel Paul 10
Фичев Иван 60
Фон Макензен Аугуст 108, 191, 192
Фон Хинденбург Паул 235
Фон Шлифен Алфред 29

Хајдук Вељко 36, 83
Хауснер Конрад 31
Хафиз-паша 33
Хаџић Стеван 188
Хиршфелд Лудвиг 25, 137
Хођера Станислав 204
Христић Даница 178
Христић В. Ђорђе 78
Христић Зоран 259
Христић Коста 116
Хуњади Јанош 106, 107

Цветковић Драгиша 198, 238
Цветковић Станко 140, 141
Цогољевић Драгомир 151
Црњански Милош 13, 212

Шабић Стојан 141
Шафери-ратник, грађевински
извођач 181
Шефер, немачки пилот 101
Шикопарија Војислав 181
Шкорић Михаило 144
Шулц, пруски капетан 27

Садржај

Захвалност	7
ПРЕДГОВОР	9
УВОД	15

Први део ТОП

Техничка експанзија и ратовање	25
Артиљерија у српској традицији 1804–1914.	33
„Топовско питање“ 1904–1906.	36
Топови стижу	57
Топови у борби	61
Смрт на топу и од топа	83
Несташица муниције	92
Рађање српске противавионске артиљерије	98
Бомбардовање насељеног места	103
Шабац – српски Верден	109
Топ као ратни плен	109
Срамота изгубљеног оруђа	112
Војска без артиљерије	114

Други део ВОЈНИК

Српски регрути 1915. године	119
Регрути рођени 1896–1900 (војници између 17–19 година)	130
Евакуација регрута	131
Критике и оптужбе (прва истрага)	139
Нови иследник (друга истрага)	143
Анкетни одбор Народне скупштине (трећа истрага)	145

Трећи део СЕЋАЊЕ

Издазак војника из рата	153
Организовање бивших ратника	156
Удружење резервних официра и ратника	158
Законско признање ратничких заслуга	168
Ратничко сећање	173
Успомена на комите	175
Прикупљање историјске грађе	176
Сећање на борбе у Београду 1915. године	177

Споменик трећепозивцима	178
Споменик браниоцима Београда – Ново гробље	178
Црква Ружица	187
Црква Свете Петке	189
Костурница у Јакшићевој кули	189
Место фелдмаршала Макензена	191
Значај рушевина	193
Улога војничких гробаља – пример српског војничког гробља у Тијеу поред Париза	196
Ратнички дом	204
Симболика Ратничког дома	209
Српске ратничке традиције у Југославији	213
Распад Удружења	214
Проблем заборављања	217
Војнички хаџилуци и међународне посете	220
Крај Удружења	222
Милан Ђ. Радосављевић и други истакнути чланови Удружења	230
Међународна федерација ратника из савезничких земаља	232
Светски рат и унутрашња југословенска политика 1918–1941.	237
Нови светски рат и традиције старог	241
Однос према Првом светском рату 1945–1989.	242
Место мајора Гавриловића	244
Острво Видо и гробље у Зејтинлику	244
<i>Марш на Дрину</i>	245
<i>Време смрти Добрице Ђосића</i>	247
<i>Голгошта и васкрс Србије и Солунци њоворе</i>	250
Позоришна представа <i>Солунци њоворе</i>	253
<i>Марш на Дрину</i> и фудбалска публика	255
Споменик браниоцима Београда 1985–1988.	256
Однос према Првом светском рату 1989–2009.	258
Поново откривени Рака Љутовац	260
Питање историјске амнезије	263
<i>Свети Георгије убива аждаху</i>	263
„Осматрачница“ из Пионирског парка	268
ЗАКЉУЧАК	275
Извори и литература	281
Регистар личних имена	307

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11
Тел./фах: 3398 362
office@isi.co.rs www.isi.co.rs

За издавача
Проф. др Момчило Павловић, директор

Тираж 300 примерака
Прво издање

Формат 16,5 x 23,5 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

623.41(497.11)"1914/1918"
930:316.75(497.11)"1914/2009"
355.48(497.11)"1914/1918"

ШАРЕНАЦ, Данило, 1980-

Топ, војник и сећање : Први светски рат и
Србија 1914-2009 / Данило Шаренац. - 1. изд.
- Београд : Институт за савремену историју,
2014 (Београд : Планета Принт). - 311 стр. :
илустр. ; 24 cm. - (Библиотека Студије и
монографије / Институт за савремену историју)

Према тексту из изјаве захвалности ова књига
представља измењену и допуњену докторску
дисертацију под називом "Први светски рат и
Србија. Технизација ратовања и култура
сећања 1914-2009". - Тираж 300. - Напомене
и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 281-306. - Регистар.

ISBN 978-86-7403-188-9

а) Топови - Први светски рат 1914-1918 -
Србија б) Култура сећања - Србија -
1914-2009 с) Србија - Војна историја -
1914-1918

COBISS.SR-ID 206535948

Штампа Планета принт, Београд